

МИНГ БИР ЎЛИМНИ ЕНГИБ

**Ҳужжатли
қиссалар,
очерклар**

Тошкент
«Қамалак»
1991

У 69 Минг бир ўлимни енгиб. Тўплам. Т., «Камалак», 1991. 336 б.

Тўпламга жамланган қисса ва очеркларда турли миллат фарзандлари бўлган совет кишиларининг огир уруш йилларида ҳамда бунёдкорлик меҳнатида кўрсатган матонати, шижоати ҳақида ҳикоя қилинади.

Побеждая тысяча смертей. Сборник.

Т $\frac{470200000-16}{356(04)-91}$ 23-91

ISBN 5-633-00602-X

- © «Еш гвардия» нашриёти, 1976.
- © Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
- © «Жазушы» нашриёти, 1982.
- © «Камалак», 1991 (перевод, оформление).

Константин ТЕНЯКШЕВ
**ОДДИЙ
ОПЕРАЦИЯ**

Ҳисса қаҳрамонлари — махсус тоширик билан душманнинг орқа томонида қолдириб кетилган совет разведкачилари учун бу жанг: ҳарбий маълумотлар тўплаш, душман агентурасини фош қилиш... — оддий операция бўлган эди.

Генрихнинг таниши кечқурун яна келди. Уни ҳеч ким кутмаган, кутиши ҳам мумкин эмасди, чунки учрашув бошқа кунга келишилган, ўша бошқа кунга эса, ҳали бор эди. Маргарита Францева, табиийки, кўча эшики, келишиб олинганидек, занжирлаб қўйганди, шунинг учун у деразани чертишга мажбур бўлди, аллақандай эҳтиёткорлик билан, тўхтаб-тўхтаб чертди.

Маргарита Францева уни хавотирлик билан ичкарига киритди, у: «Пешайвондаги чироқни ёқманг», деб қулоғига шивирлаганида, хавотир баттар ортди.

Улар девор ёкалаб кетган йўлакдан бориб, даҳлизга чиқиладиган энадан кўтарилишди-да, қоронги пешайвонга ўтишди.

— Мен келишилган кунни ўзгартиришга мажбур бўлдим. Краснодарга поезд эрталаб ўтар экан. Ўзингиз тушунасиз...

Маргарита Францева меҳмонни хонага ўтказиб юбориб, ўзи эшик олдида бир лаҳза ҳаяллаб қолди. Назарида бу хатони бир амаллаб тузатиши мумкиндай бўлиб туюлди, гарчи бунинг учун аниқ имконият бўлмаса ҳам, Генрихнинг таниши келганлигини билдириб қўймоқчи бўлди. Агарда у пешайвоннинг чироғини беихтиёр ёқиб юборган ёки қаттиқ гапирган тақдирда ҳам ҳеч ким кўрмас, ҳеч ким эшитмасди — ўша онда кўча бўм-бўш, ҳатто чумоли ҳам ўрмасди.

— Бу ерда чироқни ёқсангиз бўлади, — дея рухсат этди меҳмон. — Фақат эшикни зичлаброқ ёпиб қўйинг.

Маргарита Францева эшикни ёпди. Ёқиб-ўчиргични буради. Шифтдаги чироқ ярқ этиб ёнди ва меҳмон, Генрихнинг ошнаси, оний муддатга кўзларини қисди. Кўзларини қисбгина қолмай, ҳатто нурни қўллари билан тўсди.

Маргарита Францева эрталабкидай, унинг юзида ҳам, қўлида ҳам эсда қоладиган бирон алоҳида белги кўрмади. Юз ифодасидан ҳеч нарса ни, мамнунми, пушаймонми — уқолмади. Дарвоқе, Маргарита Францева бирон алоҳида белгини пайқаб олмаслиги ҳам мумкин эди. Унда бундай қобилият йўқ эди.

Улар хонадаги столда бир-бирларига қарама-қарши ўтиришгач, Маргарита Францева нотаниш меҳмон қиёфасида ниманидир топишга муяссар бўлди, ҳатто ўша белгиларни фикран санокдан ўтказди: бугдойранг, пешонаси кенг, қиррабурун, юзи чўзинчоқроқ, лаблари юнқа. Тўғри, буларнинг барчаси меҳмонни бошқалардан ҳеч нима билан ажратиб турмасди — оламда бугдойранг, қиррабурун, лаби юнқа одамлар

қапчадан-қанча! Бироқ Маргарита Францевна бу белгиларни ўзича қайд қилиб қўйди. У шуни қатъий аниқлаб олдики, Генрихнинг ошнаси немис эмас, ва у, эҳтимол, ҳозир Генрих турган жойда ҳатто бир маротаба ҳам бўлмаган. Айни пайтда бу ерлик ҳам эмас, бу шаҳарда тугилиб ўсмаган, ҳозир бормоқчи бўлаётгани Краснодардан ҳам эмас. Маргарита Францевна у билан немисча лаб гаплашишга уриниб кўрган эди, у ўша заҳоти тўхтатди:

— Бупинг ҳожати йўқ... Келажақда ҳам... ҳеч қачон... — деди.

Маргарита Францевна бир пиёла чой таклиф қилган эди, у дарҳол розилик бермади, олдин ўйланиб туриб, соатига қаради. Соат кечки ўн бўлган эди. Маргарита Францевна учун вақт алламаҳал бўлиб қолган эди: у ўндан ўтар-ўтмас ухлашга ётарди. Бу ҳам одат-да!

— Агар бошқатдан қайнатилш керак бўлмаса...

— Самовар ҳали қайноқ, — дея изоҳ берди у.

Маргарита Францевна дастурхон ёзиб, эшиклари ўймакорлик, қалин ойналар билан ишланган кўҳна жавондан у-бу нарсаларни олиб келиб столга қўйиб, рўнарасига ўтиргунча меҳмон уни кузатиб ўтирди, ниҳоят у рўнарасига келиб ўтиргач, деди:

— Сиз синглингизга унча ўхшамайсиз, лекин ўрталарингизда қандайдир умумийлик бор.

У чиндан ҳам Хильдага унча ўхшамасди. Вандага ҳам. Аммо меҳмоннинг бу гаплари Маргарита Францевнани у синглисини танишига ёки қачондир уни кўрганлигига ишонтирмасди.

Меҳмон спектаклда роль ижро этар, бу сўзлар эса, у ўйнаётган роль матинга кирар эди.

Чойнинг ҳожати бўлмади. Генрихнинг «дўсти» унга қўлини ҳам урмади. Фақат қошиқчани стаканга солиб, чойни айлантирди. Бирдан шошиб гап қотди:

— Генрих келиб, сизни кўриб кетмоқчи...

У кўрқиб кетди. Генрих Штиллернинг Россиядан кетиб қолганига йигирма йил бўлди. Улар бир-бирларини йигирма йилдан бери кўришмас, ўн йилдан буён эса, хат ҳам ёзишмасди. Маргарита Францевна синглисининг оиласини бутунлай йўқотган ҳисобларди. Бунинг учун ачинмасди ҳам. Хильда билан алоқа боғлаш яхшиликка олиб бормаслигини биларди.

— Галингизга тушунмадим! — деди Маргарита Францевна сидқидилдан тан олиб. Хильданинг эри Генрих бу ерга қандай қилиб келиб қолиши мумкинлигини у чиндан ҳам тушунмаганди.

— Кўриб кетмоқчи, — дея такрорладн меҳмон. — Хизмат бурчи юзасидан у Россияга командировкага келиши керак. Қисқа муддатга.

— Лекин Генрих бу ҳақда ҳеч нарса ёзмади-ку, Хильда ҳам! — деди Маргарита Францевна баттар таажжубланиб.

Меҳмон кинояомуз кулиб қўйди.

— Ҳозир ким хат ёзишади. ўз ҳаловатини йўқотиш кимга ҳам керак, дейсиз. Бу ҳаловатни сиз осонликча қўлга киритмагансиз. Мен шундай деб биламан, Маргарита Францевна. Ё гапим нотўғрими?

— Рост, рост, — дея бош силкиб тасдиқлади у.

— Ана, кўрдингизми?

Меҳмон аллақачон совиб қолган чойни яна қошиқ билан айлантирди.

— Иссиғидан қуйиб бераман, — деди Маргарита Францевна бундай мушкул суҳбатни давом эттиргиси келмай.

— Менга мана шу совуғи ёқади, — деди меҳмон.

— Ундай бўлса, майли, — дея рози бўлди Маргарита Францевна нима дейишини билмай.

— Генрих сиз билан учрашгани келади, — меҳмон шундай дея бир лаҳза жимиб қолди, сўнг Маргарита Францевнага тикилиб турди-да, қўшиб қўйди: — Сиз билан, яна қайниси билан ҳам.

— Василий биланми?

— Василий билан! — деди меҳмон таъкидлаб.

— Лекин у бу ердан узоқда, жудаям узоқда туради-ку!

Меҳмон яна кулиб қўйди.

— Наҳотки поездлар тўхтаб қолган ёки самолётлар учмаётган бўлса? Қадрли Вандага, холаси, яъни сиз, жиянингизни кутаётганингизни, уни жудаям согинганингизни, ўзингиз уйни ёлғиз ташлаб кетишга иложингиз йўқлигини, бунинг устига, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолганлигини ёзсангиз бас... — меҳмон Маргарита Францевнанинг оқ оралаган сочларига, сўйик кўзларига тикилиб турди-да, бош тебратди. — Ҳа, ёшлик ўтиб кетди... Василий келақолсин.

Маргарита Францевна титраб кетди.

— Нега?

— Айтдим-ку, холасиникига меҳмонга деб.

— Йўқ, йўқ... Генрихга Василий нега керак бўлиб қолди?

Меҳмон ўзининг ҳеч нарсани уқиб бўлмайдиган юзда таажжуб ифодасини акс эттирди.

— Поччаси ҳам холасига ўхшаб уни согинган.

— Генрих уни ҳеч қачон кўрмаган. Ҳеч қачон.

— Нима бўпти? У Василийни яхши билади, унинг қобилиятини, маънавий фазилатларини қадрлайди. Василийнинг келажаги бор. У фанга қизиқади.

— Қанақа фанга қизиқади! У оддий инженер.

— Ҳозирча, — деди меҳмон Василийнинг бундан буёнги тақдири гўё унинг ёки Генрих Штиллернинг қўлидадек тағдор қилиб, — ҳамма оддий нарсадан бошлайди, баъзан эса оддийгина тугаллаб қўяқолмайди. Ҳар хил вазиятларга мувофиқ равишда тугаллайди.

— Сиз дастлаб унинг қобилияти тўғрисида гапирдингиз.

— У назарда тутилади.

— Хўш, агар Василий, Генрих айтгандай, чиндан ҳам қобилиятли бўлса, у ҳолда, балким, муродига етар. Мен жиянимнинг лаёқати ҳақида ҳеч нарса билмайман. Унинг фанга қизиқиши ҳам менга номаълум. Генрих яхши хабардор...

— Балким...

— Ундай бўлса Генрих нима учун меникига кириб ўтирмай, тўппа-тўғри Ванданикига бориб, қайниси билан кўришиб қўяқолмайди?

Меҳмоннинг юзид а энгилгина, ҳозирча энгилгина алам ифодаси акс этди. У бундай саволни кутмаганди.

— Ванда Францевна синглиси билан хат ёзишиб туришни сиздан анча олдин узиб қўйган. Унинг эри, Германияда ўзининг қариндошлари йўқ деб ҳисоблайди. Генрих Штиллернинг Золенбауэрлар хонадонига бориши беадаблик ҳисобланиши мумкин. Бунинг устига, Штиллернинг ҳозирги иши бундай узок сафарга боришни истисно қилади.

— Бўлмаса Генрихнинг бу ерга келишини нима деб ўйлашади?

— Хотинининг опасини, мунис, меҳрибон қайнэгачисини бирров кўргани йўл-йўлакай кирибди, дейишади... Сиз бир вақтлар Генрих Штиллер билан яхши муносабатда бўлгансиз.

Маргарита Францевна алам билан пешонасини тириштирди; демак, меҳмонга унинг қизлик майллари ҳам маълум. Фақат маълумгина эмас, ҳатто ундан фойдаланишмоқчи. Унинг сафари билан боглиқ бу ўйин яхшилиқ келтирмайдиганга ўхшайди.

— Генрих хотираси яхшилиги билан ҳамиша ажралиб турарди.

— Сиз-чи?

— Менинг хотирамга ёшим таъсир қияпти.

— Вақт, демоқчимисиз?

— Вақт...

— Вақт хотирага таъсир қилмайди, балки хайрхоҳлик кўрсатиш имкониятига таъсир этади. Вақтни улоқтириб ташланг. Ванда билан Хильда сизнинг жигарларингиз, қони ва жонн билан сизга яқин кишилар, шундай экан, табиат қонунинн ҳеч нарса ўзгартиролмайдди... — Меҳмон олдидаги стақан бекани яхшироқ кўриб туришига халақит бераётгандай, уни нари суриб қўйди. — Ўша қонунни ўзгартиришга уриши керак эмас. Асло!

Меҳмон охирги нборани насихат тариқасида эмас, балки талаб сифатида ва ҳатто буйруқ тарзида айтди. Чамаси у Маргарита Францевнанинг ички қаршилигини сезиб қолган эди.

Унинг кўнглида чиндан ҳам қаршилиқ уйгонган ва исён даражасига кўтарилниши мумкин эди. Меҳмоннинг таҳдиди Маргарита Францевнани хушёр торттирди. У насихатни эслади: «Қаршилиқ энгилгина, табиий бўлиши ва унчалиқ узоққа

чўзилмаслиги лозим. Токи меҳмон сизга ишонсин, қариндошлик туйғулари кучига амин бўлсин».

— Ха, ўзгартириш керак эмас. — деди Маргарита Францевна рози бўлиб. — Нима ҳожати ҳам бор? Биз ота-онамиздан бор-йўғи учтамыз... Яна, мана шу Василий ҳам бор.

Меҳмон аичагача тинчланолмади. У Маргарита Францевнанинг кўзларига синювчан қараб қўйди. Бу кўзлар унга меҳрибон, самимий бўлиб туюлди. Қандай бўлиши лозим бўлса шундай кўринди...

— Атиги учтасизлар. — дея бош силкиди у. — Энди худо хоҳласа, сизлар яна бир оиллага жамланасизлар. Бу оламда ҳамма нарса ўзгарувчан.

Меҳмон бирдан шошилиб қолди.

— Жънянингиз келган заҳоти мана шу адресга маълум қилинг. Ёзиб олинг!

Маргарита Францевна адресни меҳмоннинг ўзи ёзиб, столнинг устида қолдиради, деб умид қилганди. Лекин ўзининг ёзиб олишига тўғри келди.

— Яна битта илтимос. Мана бу гулдонни гули билан жъянингиз келган кунни кўча эшик томондан биринчи деразага қўйиб қўйинг...

ОПА-СИНГИЛЛАР

Г. Шаҳри Росепянинг жанубидаги район марказларидан деярлик ҳеч нимаси билан ажралиб турмасди. У бир қаватли иморатлардан иборат бўлиб, кўрimsиз эди. Совет ҳокимияти йилларида Г. шаҳри ўсиб, кенгайди. Марказда тошдан ясалган уч қаватли шифохона, икки қаватли узун маъмурий бино найдо бўлди ва унга райижроком, район партия комитети, район халқ маорифи бўлими жойлашди. Асфальт йўл йўқ эди. Байрам намойишлари ўтадиган шаҳар майдони ва асосий кўчаларга ҳафсала билан тош терилган эди. Шунинг учун ҳам уларни «тош кўчалар» деб аташарди.

Шаҳарда нима кўп, дов-дарахт кўп эди. Ёзда шаҳар бами-соли зумрад денгиз ичида чўкиб ётарди. Шаҳарликлар ўзларининг мулкилаб қолган богбонлари Иван Петрович Черкашиннинг: «Умрингда битта ҳам дарахт ўстирмасанг, сен одам бўлиб қаёққа борардинг?» — деган гапини такрорлашни яхши кўришарди. Бу яшил хиёбонлар, богларни у ва унинг кўпи соғли ёрдамчилари яратишар, гуллар кўргазмаси ўтказиб туришар эди. Голландиядагига ўхшаш лолаларни бу ерда ўстиришмасди-ю, лекин бошқа гулларга келганда, голландияликлар билан баҳслаша олишар эди.

Шаҳар чўл сарҳадида қад кўтарган эди. Қаёққа қараманг — бепоён кенглик, фақат узоқ-узоқлардаги уфқда ўрмон қорайиб кўринарди.

Г. шаҳри ҳар томондан яхши эди. Биргина камчилиги,

темир йўлнинг йўқлиги эди. Инженерлар бу обод яшил даргоҳнинг ҳаловатини поездларнинг гулдуриси билан бузишга гўё кўзлари қиймай, атайлаб уни четлаб ўтгандек эдилар. Темир йўл йўқлигидан шаҳарликлар жуда қайғурандилар, дейиш тўғри бўлмасди. Улар паровозларнинг «ўкприши-ю», вокзалдаги гала-ғовурга ишқивоз эмасдилар. Бордию жимжитлик биронтасининг жонига тегса, станциягача етти чақирим юриб бориб, уёқ-бўёққа ўтиб турувчи поездларни томоша қилиши ё бўлмаса, пассажир ва ёки тезюарар поездга ўтириб, Москвага ёки Кавказга бориб келиши мумкин эди.

Г.шаҳри айниқса баҳорда, майсалар кўқариб, боғлар гулга кирган пайтда чиройли бўларди. Бу пайтда ҳаммаёқ яшнаб кетар, кишининг кўзини қувнатарди.

У қирқ биринчи йил баҳорини ҳам шундай қарши олди. Кўкатлар барвақт кўқарди, олчалар оппоқ бўлиб гуллади. Худди ўтган йилдагига ўхшаб ховлиларда белкураклар, ўроқлар ишга тушди.

Тонг ёришиши билан Маргарита Францевна Васкиндер ҳам богчасига чиқди. Шафқатсиз тақдир эридан жудо қилганидан буён олма, олхўриларни парвариш қилиш ишлари ёши бир жойга бориб қолганида унинг гарданига тушди. Маргарита Францевна элликларга бориб қолган эди, шу ёшга борганларнинг барчаси умрининг бу палласида ёшини деярли яшаб қўйгандек бўлади. Тўғри, шунча ёшга кирганига қарамай, у ҳали ёш кўринарди, ипақдай қўнгироқ сочлари ва қад-қоматининг келишганлиги уни ёшартириб турарди.

Богча унча катта эмас — ўттиз тунга яқин мевали дарахт, йиғирма тупча малина, қора, қизил қарагат бутасидан иборат эди. Богнинг этак томонидан Октябрь кўчасига чиқиларди. Бу ерда, қалин гишт деворда кичкина эшикча бўлиб, уни малина буталари, ёввойи ток ҳамда ачитқи буталари қоплаб олганди. Бу эшикдан кўп йиллардан буён фойдаланилмас, қўшнилар, Маргарита Францевнанинг ўзи ҳам унинг борлигини хаёлларидан чиқариб юборишганди.

Маргарита Францевнанинг эри — Васкиндер Карл Иванович шаҳарда ҳурматли одам эди. Москва университетини битириб, бу ерга келгач, инженер-гидролог сифатида у дарҳол шаҳарни сув билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш ишига киришиб кетди. У пайтларда бу унчалик осон иш эмасди. Маблағ, механизм йўқ эди. Аммо ёш гидролог қийинчиликлар олдида тўхтаб қолмади. Сув билан таъминлаш режаси амалга оширилди. Карл Ивановичдан миннатдор бўлган шаҳар аҳли уни аввал район советига, кейин шаҳар советига сайлади.

— Маргарита Францевна! — деб чақирди уни қўшни аёл Анна Андреевна Фокина. — Сиз одатдагидек, аллақачоноқ ўрнингиздан туриб олиб, ишга киришиб кетибсиз. Бундай боғни парвариш қилишнинг ўзи бўлмаса керак?

— Ўрганиб кетганман. Ҳатто бундан роҳатланаман ҳам. Сиз ҳовлида негадир қўринмай қолдингиз?

— Эримни ишга қузатдим.

— Шунақа эрта кетадими ишга?

— У шунақа, агар қўйиб берилса, тундаям кетишга тай-ёр. Молиявий ҳисоботни душанбада топшириш керак, дейди. Унинг бухгалтерияси жонимга ҳам тегиб кетди.

— Ундан чакки ранжияпсиз, Анна Андреевна! Прокофий Филиппович ҳалол одам, иш учун қуйнади.

— Ундан кўра боғнинг гамини есин. Баҳор келди, ҳали ҳеч бало қилингани йўқ. Дарахтлар қуриб қолади.

— Келинг, сизга қарашиб юбораман.

— Вой, товба-ей... Олдин ўзингизникини удаланг...

Кўча эшикни кимдир тақиллатди.

— Почта! Буюртма хат!

Маргарита Францевна қўшнисига уэр айтди-да, кўча эшик томон шошилди. Юраги ҳаприқиб кетди. Ниҳоят келди-я! У бу хатни кўндан бери кутарди.

Чарчаш нималигини билмайдиган. хушмуомала қиз — хат ташувчи Маша Маргарита Францевнага конвертни узатди-да, имзо чекишини илтимос қилди.

Маргарита Францевна дафтарчага «В» ҳарфига ўхшаш бир нимани чизди-да, Машага миннатдорчилик билдириб, конвертни очиб ўқиш учун ичкарига шошилди.

«Синглиси Вандадан!»

...Маргарита Францевнанинг иккита синглиси бор эди. Каттаси Хильда, эри Генрих Штиллер билан Германияга кетган эди. Генрих у ерда унча катта бўлмаган ҳовли-жойни меросга олди. Кичиги Ванда мактабни тугатгач, бир қанча вақт ота-онаси билан турди, аммо у катталарнинг тежаб-тергашларидан зерикди. Яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган, қайсар, таъсирчан Ванда, опалари айтгандай, биринчи учраган одамга «тегиб кетди». Қуёв мол-мулки, ҳеч ким билан борди-келдиси, келажакда суяниши мумкин бўлган нарсаси йўқ бир йигит эди. Ёш хотини унга омад келтирди. У ўша пайтда машҳур бўлган «Зингер» фирмасининг Туркистон ўлкасидаги вакили лавозимини олди. Бир тупканинг тагидаги бундай хилват жойга бориши хавотирли эди, бироқ ўзларининг мустақил, муҳтожлик кўрмай яшаш имконияти — маоши катта эди — ёш эр-хотинга дадиллик багишлади. Шундай қилиб, Ванда, фамилияси энди Золенбауэр, Бухорои «шарифга» бориб қолди.

Золенбауэрларнинг ишларни юришиб кетди. «Зингер» фирмасининг вакили бу ерда бир неча йил ишлаб, сўнг Қора денгиз ёки ҳеч бўлмаса Азов соҳилларига қайтиб боришни, ер сотиб олиб, агар узумзор бўлса янаям яхши, уй қуришни ва роҳат-фарогатда умр кечиришни ният қилиб юрарди.

Ванда Францевна эрининг режаларини қувватларди-ю. лекин бу орузларининг рўёбга чиқишига нима учундир ишон-

масди. Оила учун чинакам бахт — бу болалар, Золенбауэрларда эса фарзанд йўқ эди. Улар бир-бирларидан сир тутиб, иккаласи ҳам европалик шифокорларда даволаниб юришди. Ванда ҳатто табибга ҳам кўринмоқчи бўлди, лекин бунга юраги дов бермади. Бундай аҳволдан қандай қилиб чиқиб олиш йўлини ҳаётнинг ўзи ўргатди. Бу воқеа улар Туркистонга келгач, тахминан ярим йилдан кейини содир бўлди. Кейинчалик Ванда бу ҳақда опаси Маргаритага ёзиб юборди, у бунга унчалик ҳайратланмади, фақат: «Мен бошқача бўлишини кутмаган ҳам эдим. Унинг ҳар галгидек омади келибди...» — деб кўяқолди.

...Ванда Францевна эрининг ишхонасига бориб, унга нонушта ташлаб келиш учун уйидан чиқди. Кўчада у карвонга дуч келди. Узоқ йўл босиб, ҳориб-толган туялар-у, одамлар оёқларини аранг судраб борар эдилар. Ванда Францевна йўловчиларга раҳми келиб, кузатиб турди ва уларнинг манзилларига эсон-омон етиб олишларини тилади. Агар у туялардан бирида гўдак белаб қўйилган бешикни кўриб қолмаганди, ўз йўлига кетаверган бўлармиди. Гўдак икки-уч ёшлар чамасида бўлиб, атрофга кўрқув билан олазарак қарар, нимадир сўрар эди. Нима сўраётганини Ванда Францевна тушуна олмасди, лекин қуруқшаб қолган лабларини зўр-базўр қимирлатишидан, чанқаганини фаҳмлаб қолди. Болага ташналик азоб берар эди.

Ванда Францевна шу заҳотиёқ гўдакка чой, эрига атаб пиширган гўштли сомсадан бермоқчи бўлди-ю, лекин карвон юриб бораётган пайтда бунинг иложи йўқ эди. Шунда у, карвон бирор яқинроқ ерда тўхташидан умидвор бўлиб, унга эргшиб бораверди. У ўйлаганича бўлди. Йўл юриб толиққан туялар шу яқин орадаги карвонсаройда тўхтаб, ерга чўкишди. Энди Ванда Францевна гўдакка ҳар қанча қараса, меҳрибонлик кўрсатса бўлар эди. Уни боланинг кўзлари ҳайратда қолдирди: ўйчан ва ҳадикли бу кўзлар мовий рангда эди!

«Ахир бу рус-ку!» — деган фикр Ванда Францевнанинг хаёлидан ўтди-ю, унга русчалаб гапирди.

— Исминг нима? — дея сўради меҳрибонлик билан.

Лекин бола жавоб бермади. Ванда унинг гапига тушунмади. Шундан кейин у қийнала-қийнала сўз танлаб, ўзбекчалаб гапирган эди, боланинг юзида жонланиш аломатлари пайдо бўлди.

Ванда Францевна унга чой, сомса узатди, бола буларни очофатлик билан бир лаҳзада еб-ичиб қўйди. Туя ҳайдовчилардан карвон бугун Бухорода тунаб қолишини билган Ванда Францевна эрининг олдига югурди ва ундан болани олиб қолишни ялиниб-ёлвориб сўради. Иосиф Карлович хотини ялиниб қўймагач, кўниб, карвонсаройга йўл олди. Аммо Ванда Францевнанинг ниятини амалга ошириш жўнгина ишлардан бўлиб чиқмади. Иосиф Карлович болани бешикдан ечиб олиш учун катта пул тўлашга мажбур бўлди. Музокаралар

давомида маълум бўлдики, унинг ота-онаси — Орол балиқчи-лари — вабодан ўлишган, карвонбоши эса, болапи тасодифан топиб олган экан.

Шундай қилиб, улар уч киши бўлиб яшай бошлашди.

Йиллар ўтди. Амирлик қулади. Бухорода совет ҳокимияти ўрнатилди. Иосиф Карлович «Зингер» фирмаси билан алоқани узди ва немис маъмурияти олдидаги барча мажбуриятларини ўзидан соқит қилганлигини билдирди. Фирма унга доимий истиқомат учун Германияга қайтишни таклиф этганида, унинг жаҳли чиқиб кетди. Ўз оиласи номидан (ҳа, энди унинг оиласи бор эди!) у қатъий рад жавобини ёзиб юборди. «Менинг ватаним битта — Россия, — деб ёзди у. — Ватани эса, ҳаммага аёнки, алмаштириб бўлмайди!»

Золенбауэрлар Бухорода бутунлай қолншга қарор бердилар. Иосиф Карлович шаҳарда кўзга кўринарли вазифани эгаллади, одамларнинг ҳурматини қозониб, обрў ортирди. Ванда Францевна бутун меҳр-муҳаббатини эри билан ўглига бағишлади. Унинг яна бир яқин одами — опаси Маргарита эди. Гарчи олисда турса ҳам, уни ўйлашар, уни тилдан қўйишмас, байрам зиёфатларида унинг соғлиғига қадаҳ кўтаришар эди.

Опа-сингиллар хат ёзишиб туришарди. Бу ёзишмалар уларни бир-бирларига боғлаб турган ягона ришталигини тушуниб, хатни алоҳида меҳр билан ёзишарди. Гарчи Ванда билан Маргарита ёзган ҳар бир хатларида бир-бирлариникига меҳмонга боришга сўз берсалар ҳам, дийдор кўришмиш мушкул эди.

Ҳозиргина олинган хатни, олдингиларга ўхшаб, ин билан ўраб, қутичага солиб қўйиш керак эди, лекин Маргарита Францевна бундай қилолмади. Унинг учун сингисини юборган мактуб ниҳоятда муҳим эди. Ванда ўглининг Г.шаҳрига бораётганидан опасини огоҳлантирган, уни оналик меҳри билан кутиб олишни ўтиниб сўраган эди.

Ҳаяжонланиб кетган Маргарита Францевна мактубни яна бир бор ўқиб чиқди-да, ўйланиб қолди: «Болакай неча ёшда экан? Айтганча, қанақасига болакай? Ҳозир у йигирмадан ошиб кетган бўлса керак? Катта одам бўлиб қолган. Институтни тугатиб, мутахассис бўлган. Қандайдир бургуда ишлайди. Меникида у зерикиб қолади... Мен инженерлик ишларини тушунмайман-ку, ахир. Агар Карл тирик бўлганида уларнинг гаплари бир-бирига қовушарди... Дарвоқе, ҳозир буларнинг нима аҳамияти бор. Василий бутунлай бошқа мақсадда келади-ку, бу ерга».

Ниҳоят Маргарита Францевна хатни буқлади, олган вақтини кўк қалам билан қайд қилди-да, қутичага солиб қўйди. Ҳаяжони босилмай, яна богчасига чиқди, албатта, қўшни Анна Андреевнага янгиликни дарҳол айтиб берди:

— Жияним келяпти! Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг-а, мен хатларимда ҳамиша уни болакай деб атардим. У эса, кап-

катта йигит бўлиб қолибди. Вой худойим-эй, вақтнинг тез ўтишини қаранг-а!

— Нимасини айтасиз, — дея хўрсинди Анна Андреевна. — Агар жиянларимиз йигирмадан ошиб кетган бўлса, унда сиз билан биз неча ёшга кирган бўламиз?

— Шунинг айтинг, — дея иқроқ бўлди Маргарита Францевна. — Ёшимиз бир жойга бориб, умр ўтиб кетганини ҳам сезмай қолибмиз...

Ўша куниёқ Маргарита Францевна иккита адресга хат жўнатди. Уларнинг мазмуни бир хил эди: «Мен ҳозир ниҳоятда хурсандман, чунки, деярли йигирма йил мобайнида кўрмаган қадрли жияним, шижоат келадиган бўлди. У уни тартибга солишда менга кўмаклашади, бир ўзим удалай олмайман. Июньнинг биринчи кунида етиб келишга ваъда қилибди. Ўйлайманки, ҳаяллаб қолмайди. Бошқа янгиликлар йўқ. Бир амаллаб тирикчиликни ўтказиб турибман. Қасал бўлмасликка ҳаракат қиляпман. Бизнинг ёшимизда ҳасталиқдан ўзи асрасин...»

ВАСИЛИЙ ШЧЕГЛОВ ВА ВАСИЛИЙ ЗОЛЕИБАУЭР

Бугун эрталаб Юрий Васильевич бошқарма даҳлизига одатдан ташқари ҳаяжон билан кириб келди.

— Гувоҳномангиз! — дея талаб қилди қоровул, гарчи Добрининни яхши таниса ҳам, — хизматчилик эканда. Иш куни мана шундан бошланади...

Ички ишлар Халқ Комиссарлигининг ходими Добринин мана икки йилки, полковник Гореликнинг қўл остида ишлаб келяпти. Яна кўпроқ ишлаши ҳам мумкин эди-ю, лекин... Полковник у билан яхши муносабатда бўлар, ёш ходимга иш ўргатар, тажрибасини у билан баҳам кўрар эди. Гореликнинг бой тажрибаси бор эди, лекин қутилмаганда ўзгаришлар содир бўлиб қолди. Тўғрироғи, содир бўлиши лозим эди.

У кабинети эшигини очишга улгурмай телефон жириглади.

— Юра, менинг ҳузуримга киргин! — дея илтимос қилди бошқарма бошлигининг муовини. — Марказдан бир ўртоқ келган, сен билан гаплашмоқчи.

Муовиннинг кабинетига Добрининни гражданча кийинган, сочлари бутунлай оқариб кетган, кўзлари меҳр билан мулозим боқувчи кекса киши қарши олди.

— Ўтир, Юра. Мен сени шундай аташимга нжозат этасанми? — дея сўради Марказдан келган ўртоқ. — Мана, буни ҳам келишиб олдик, раҳмат. Энди очилишиб гаплашаварамиз. Сухбатимиз жиддий бўлади. Яшириб ўтирмайман, уни бошлашдап олдин, бир гуруҳ ўртоқлар билан маслаҳатлашиб олдим. Энди сен билан маслаҳатлашмоқчиман. Одатдагидан

бутунлай бошқача иш чиқиб қолди. Тушуняпсанми? Қулай бўлсин учун мени Николай Михайлович деб атайвер.

— Олдин бир нарсани сўрасам майлими?

— Ҳа, марҳамат.

— Бу суҳбат менга кўрсатишган буйруққа алоқадорми?

— Худди шундай.

— Агар ундай бўлса, мен энди Василийман... ёки... бундай исм билан аталишимга ҳали эртами?

— Йўқ, эрта эмас. Шчеглов билан учрашдингми?

— Икки марта.

— У сенда қандай таассурот қолдирди?

— Яхши, — Юрий ўйлаб туриб қўшимча қилди. — Ҷуда яхши таассурот қолдирди.

— Бухоро қалай?

— Иссиқроқ.

— Юмшатиб юбординг, — дея қулди Николай Михайлович. — Қизиган тандир деявер. Таърифлаб бера оласанми?

— Уриниб кўраман. Таърифлашга арзирли жойлари кўп.

Биргина миiorаларининг ўзиёқ ҳазилакам эмас.

— Шчегловнинг таржимаи ҳолини сингдириб ололдингми?

— Назаримда, мен энди Василийман.

— Ишонтиргин-да!

Юрий Васильевич, худди бир нимани эсламоқчи бўлгандек, пешонасини артди, кейин хотиржам ва қатъий оҳангда гап бошлади:

— Гапни узоқдан бошлашга тўғри келадиганга ўхшайди.

Болалик таассуротларини назарда тутяпман. Гира-шира эсимда бор... Отам жудаям новча, малла сочли одам бўлган, онам эса, қорачадан келган аёл эди. Отамни Артем деб аташар. онамни эса, Убайда. Қаердадир денгиз соҳилида яшардик. Отам балиқ овлар, онам балиқ дудлайдиган ерда ишларди. Тўсатдан одамлар ўла бошлади. Бутун оиласи билан ўлиб қолишарди. Вабо кириб борган уйларни ёқиб юборишарди. Отам билан онам ҳам ўлиб қолишди. Бизнинг уйимизни ҳам ёқиб юборишди. Мени ҳам ўлдига чиқариб қўйишганди, меп эса ўлмадим. Қишлоқдан қумга қочиб, ўша ерда роса йигладим ва чарчаб ухлаб қолдим. Итларнинг ҳуришидан уйғониб кетдим. Кейин одамларнинг овозини эшитдим. Улар ўзбекча гаплашишарди. Баҳслашишарди: «У тирик. Оппоққина бола экан. Келинглар, ўзимиз билан бирга олиб кетамиз!» — «Борди-ю, касал бўлса-чи! Уни деб ҳаммамиз ўлиб кетамиз. Яхши-си уни чиябўрилар еб кетсин!» Мен касал эмасман, соғман! Мени олиб кетинглар! — дея ялиниб-ёлбордим, кейин хўнграб йиғлаб юбордим. — Менинг ҳеч кимим йўқ! Отам билан онам ўлиб қолишди! «Олиб кетамиз. Бола бечорага раҳм қилайлик, — деди оппоқ соқолли чол. — Бу ишимиз учун худо ёрлақаса ажаб эмас.» Мен шундай қилиб Бухорога келиб қолдим. Билмадим, худонинг ёрлақагани шуми, ишқилиб ота-онам мени олиш учун карвонбошига анча-мунча пул тўла-

шига тўғри келганлиги рост. Шу тариқа мен, Иосиф Карлович Золенбауэрларнинг уйида тарбиялана бошладим. Менинг болалигим яхши ўтди. Золенбауэрлар камтаргина, тотув яшашарди. Улар бир-бирларини севишар, хурмат қилишарди. Мен мактабни битирдим. Ўрта Осие Давлат университетининг химия факультетига кирдим. Ўзимни илмий ишга бағишламоқчи эдим. Аммо буни рўёбга чиқариш насиб бўлмади. Мени нефть ҳамда газ конларини излаб топиш бўйича ишга таклиф қилишди.

— Сенинг таржимаи ҳолингни Маргарита Францевна билладими?

— Яъни, Василий асранди болалигиним?

— Ҳа.

— Билади.

— Хильда Францевна-чи? Хўш, табиийки, Генрих Штиллер-чи?

— Йўқ, улар билишмайди. Василий менга айтдики, хатда бу тафсилотлар ёзилмаган экан. Умуман, Василий Шчегловнинг сири Золенбауэрлар оиласининг сири бўлиб қолаверган. Маргарита Францевнага эса боланинг асраб олинганлигидан бошқа нарса маълум эмас.

— Энди менга фамилиянг алмашиб қолганлиги билан боғлиқ воқеани тушунтириб бер.

— Бу ерда ҳаммаси равшан. Менинг ҳозирги отам Иосиф Карлович Золенбауэр — ақлли, илғор фикрли одам. У ҳақиқат қаерда-ю, ноҳақлик қаердалигини, ким яхши-ю, ким ёмонлигини қандайдир ички бир туйғу билан бехато топи оладиган одамлар тоифасига қиради. Мен унга тақлид қилишга интиламан. Б — энг асосий масалага дебоча. Бусиз буёғига тушуниш мумкин бўлмаган бўлур эди. Отамнинг ўзи гапириб берганига кўра, мен оиласига келиб қолганимда биринчи қилган иши ҳақиқий ота-онамга дахлдор барча нарсаларни аниқлашга ҳаракат қилган. У денгиз соҳилига бориб, биз яшаган қишлоқда бўлган, вабодан омон қолган балиқчилар билан суҳбатлашган. Архив ҳужжатларини ҳам ағдар-тўнтар қилиб кўздан кечирган. Бу қидир-қидирлар Ванда Францевнага хуш келмаган. Буни тушуниш мумкин. У мени оқ ювиб, оқ таради, тарбиялади. Борди-ю, энди ҳақиқий ота-онам топилиб қолса, мени уларга қайтариб бериши керак бўлади. Алам қилади-да, албатта. Отамнинг денгиз томон қилган ҳар бир сафари онамнинг кўз ёшига сабаб бўларди. Отам эса барибир сафарга жўнаб кетарди. Отам айтганини қиладиган, бир сўзли одам эди... Жудаям зерикарли қилиб гапириб бермаяпманми?

— Зерикарли эмас, балки жуда қизиқарли. Агар буёғи ҳам шундай давом этадиган бўлса, эрталабгача эшитишга ҳам тайёрман, — дея жавоб қилди Николай Михайлович ва ўзича: «Ақлли йигит. У аъло даражадаги ходим бўлиши мумкин», деб қўйди.

— Ундай бўлса давом эттираман. Афтидан, Иосиф Карлович, архив материалларидан шуни аниқладики, Туркистон ўлкасида марксизмнинг биринчи тарғиботчилари революцион фаолияти учун чор ҳукумати томонидан Россиядан сургун қилинган социал-демократлар бўлганлар. Уч йил давомида, 1897 йилга қадар Верний шаҳрида Кочаровская сургун муддатини ўтаган. Тахминан 1895 йилда социал-демократик тўғаракнинг иккита қатнашчиси — Корнюшин билан Бахарев Тошкентда туришган. Иккаласи Қозон заводларининг ишчилари бўлишган. Луговский Пржевальск шаҳрида яшаган. Сургун қилингунига қадар у Шлиссельбург қалъасида ўн йил ўтирган. Бу ерда «Ишчилар синфини озод қилиш учун кураш союзи»нинг собиқ аъзоларидан Леонов ва Иванов ҳам армияда жазо муддатини ўтаганлар. Айниқса Москва, Киев, Харьков, Петербургдаги студентлар ғалаёнлари бостирилгандан кейин Туркистонга сургун қилинган сиёсийларнинг оқими кучайган. Менинг отам ҳам мана шу гуруҳ билан 1903 йилда келган. У ва яна учта студентни (биттаси Киевдан, иккитаси Москвадан) Сирдарё областининг Амударё бўлимига қарашли Кўк қишлоғига юборишган.

Иосиф Карлович тўплаган маълумотлар билан университет ўқитувчилари қизиқиб қолишади. Уларнинг илтимослари бўйича Иосиф Карлович маълумотларни муфассал ёзиб чиқади. Ўлка тарихчиларига ёрдами текканидан у ниҳоятда фахрланарди.

— Сен қизиқ нарсани айтиб беряпсан, Юра, лекин жуда ҳам узоқдан бошладинг, — деди Николай Михайлович. — Фамилиянг хусусида нима бўлган?

— Фамилиям бундай бўлган. Иосиф Карлович мени мактабга беришдан олдин шундай деди: «Биласанми, Юра. Отанг Артем Шчеглов ажойиб революционер одам бўлган, опанг ҳам яхши замонлар келишига нишонган. У диний-хурофий заңжирларни узиб ташлаб, сургунда юрган рус кишисига турмушга чиқишга журъат этган. Бундай ота-отанг билан фахрланишинг керак. Улар ўлиб кетишган, лекин уларнинг хотираси одамларнинг ёдида, сенинг қалбингда қолиши лозим. Халқ бахт-саодати учун жонини қурбон қилган одамнинг исмини ўчириб ташлаш инсофсизлик ва ҳатто пасткашлик бўлар эди... Мени тўғри тушун. ўғлим, — деди Иосиф Карлович, — бу гапни бошлашдан олдин узоқ ўйладим. Мен сени тарбияладим, умид қиламанки, сени ёмон одам қилиб ўстирмадим, мана энди сеъи, менинг фамилиямдан воз кечишинг кераклигига ишонтиришим лозим. Биз хотирасини ҳурмат қилишимиз керак бўлган одамнинг ўғлини тортиб ололмаймиз. Мени бундан буён ҳам ота деб аташингни жуда-жуда хоҳлайман, аммо ўз отангнинг фамилиясини қабул қил. Сен у билан фахрланишинг керак...»

— Ҳа, Василий ҳар иккала отаси билан фахрланса бўлади. Иккинчи отаси Иосиф Карлович ўзининг олижаноблиги би-

лап биринчисидан ҳеч нарсада қолишмайди. Ажойиб таржи-
маи ҳол. Бироқ, у тўла ҳолатда фақат сен билан менга керак,
Штиллер учун сен асл немис Иосиф Карлович Золенбау-
эрнинг ўглисан. Қолган ҳаммаси истисно қилинади. Эн-
ди яна битта савол. Сухбатимизнинг бошида мен бир-ик-
кита одам билан гаплашиб олганимни айтган эдим. Бир қатор
ўртоқлар ҳақида муайян таассурот пайдо бўлди менда. Улар
тўғрисида сенинг фикрингни билмоқчи эдим. Масалан, бўлим
бошлиғи Ҳамид Ўрозбоев ҳақида сен нима дейсан?

— Бу ерга биз деярли бир вақтда келганмиз... Тўғри,
лавозимимиз ҳар хил. Мен оддий ходимман, у эса раҳбар.
Агар очиқ айтадиган бўлсам, бундай ишни мен ҳам удалай
олардим. Нима учун бу гапни ишонч билан айтяпсан, дерсиз?
Аввало, биз у билан дўстмиз. Бир-биримизникига бориш-
келиш қилиб турамыз. Сидқидилдан гаплашамиз, баъзида
баҳслашиб ҳам қоламиз. Баъзан йўл қўйган хатоларини
тўппа-тўғри айтаман. Ахир Ҳамид бўлим бошлиқлигига
яқингинада, бундан олти-етти ой муқаддам тайинланди-
да. Уни четдан кузатиб юриб, шундай фикрга келдим, у ўзини
излаяпти, бўлим бошлиғи сифатида ўзининг шахсий ҳаракат
йўлини «ишлаб чиқяпти». Бунга эришармикан? Баъзан
ишонсам, баъзан иккаланаман. Сиз мени кечиринг-у, Николай
Михайлович, ҳурмат қиладиган одаминга нисбатан талабчан
бўларкансан киши... Умуман олганда, Ҳамид Ўрозбоев ажойиб
одам, яхши дўст. Агар мендан Ўрозбоевга қанчалик ишона-
сан, деб сўрасалар, мен: «У билан разведкага боришга тай-
ёрман!» — деб жавоб берар эдим.

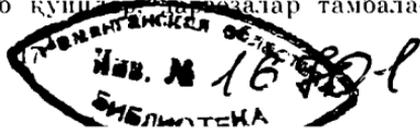
— Раҳмат сенга, Юра. Гапимиз жиддий ва очиқ бўлди.
Энди анкета, справка бланкаларини олгин-да, шу бугуноқ
тўлдир. Яқин ўн кунлар орасида бизнинг масъул ходимлари-
миз билан шахсан ташишиш учун Москвага жўнаб кетишинг-
га тўғри келар... Ҳа! Яна битта савол. Сенинг шахсий номаи
аъмолинг материалларида, оилавий аҳволи деган бандида:
бўйдоқ, дейилган. Агар иложи бўлса, ўша бандни ҳозирча
ўзгартирмаслигингни сўрайман. Қайтараман, агар иложи
бўлса...

— Иложи бор. — дея жилмайди Добринин. — Ҳозирча бу
банд ўзгартирилмайди.

Икки кундан кейин Юрий Васильевич Добринин, янги
таржиман ҳол бўйича эса, Василий Иосифович Золенбауэр
Москвага жўнади. Иосиф Карлович Золенбауэрнинг ҳақиқий
ўгли Василий Артемович Шчеглов ҳам худди ўша поезд
билан қайтиб кетди.

ФОКИН ТОПШИРИҚ ОЛАДИ

Қош қорая бошлади дегунча, шаҳар гўё кўчиб кетган
ховлидай хувиллаб қоларди. Кўчада жон зоти кўринмасди.
Эшикларининг занжирини илб қўйишга эришадиганлар тамбала-

нарди. Итлар ҳам илгаригига қараганда кам ҳурадиган бўлиб қолгандек эди. Худди немис натрулига дуч келиб қолишларини сезгандек, эшикдан ташқарига югуриб чиқишмасди.

Босқинчилар Г.шаҳрини ўзлари тасаввур қилганларидек кўрмадилар. Уйлар, боғлар, чамаси, уларни кизиқтирмасди. Уларга табаа керак эди! Лекин тунд табаа, улар кутганларидек, «бемисл одамлар»нинг кириб келишлари муносабати билан шод-хуррамлик туйғуларини изҳор қилмади, голибларни нон-туз билан кутиб олмади, уларга пешвоз чиқиб, меҳмондўстлик кўрсатмади.

Г.шаҳри табааси штурмбанфюрер Курт Келлерга ёқмади. У «янги тартиб» намояндаларига, гестапо бошлиги сифатида шахсан ўзига иззат-икром талаб қилмади. Аммо энг оддий-эътиборни даъво қилди. Одамлар яшашни ишташади, бу табиий, агар яшашни истасалар, унда тақдирлари кимнинг қўлида бўлса, ўша одамга хизмат қилишлари лозим эди. Курт Келлер аиа шу хоҳишни кўрмаётганди.

Қўшин Г.шаҳрига кирмасдан олдин у бу шаҳарда кўпгина немис оилалари яшашини билар ва уларнинг ёрдамига умид боғлаган эди. Аммо шаҳар бошқармасига немис миллатига мансуб кишиларни жалб қилиш тентаклик, ҳатто зарарли эди. Агар бундай қилинса, буни бир томондан, немис қўмоидонлигининг ожизлиги деб тушунишлари, бошқа томондан эса, русларнинг буюк рейх байрогига ишончсизликлари сифатида талқин қилишлари мумкин эди. Немислар бургомистр сифатида ҳам, уларнинг ёрдамчилари сифатида ҳам умуман керак эмасдилар. Улардан фақат маслаҳатчи ва таржимонликда фойдаланиш кўзда тутиларди.

Лекин мана, на руслар, на немислар хелишяпти, шаҳар комендант Хайнц Шварцман ҳамда гестапо бошлиги Курт Келлер ҳузурига ҳеч ким қўл қовуштириб, таъзим қилиб келмаяпти.

Фақат учинчи куни комендатура остонасини Васкиндер хонимнинг жияни (немис) ҳатлаб ўтди-да, таржимон сифатида ўз хизматини таклиф этди.

Табиийки, гарчи таржимон керак бўлса ҳам, бу Келлерни қувонтирмади. Золенбауэрни қабул қилишди-да, шаҳарнинг ҳақиқий вакилларини, бир сўз билан айтганда, унинг нуфузли кишиларини кута бошлашди. Ёш Золенбауэр комендантни, ўша «нуфузлilar» маълум фурсатдан кейин, албатта, келишадди, одамлар қўрқиб, саросимага тушиб қолишган, бирданига вазиятни англаб ололмаётдилар, деб ишонтирди. Унинг гапи тўғри чиқди, бир ҳафтадан ўтганда комендантнинг эшигини Васкиндер хоним ва Золенбауэрнинг қўшиниси — Прокофий Филиппович Фокин қоқди.

Прокофий Филиппович бу қарорга келиши осон бўлмади. У уйининг эшик-деразаларини ёпиб олиб, бундай мураккаб вазиятда ўзини қандай тутиши кераклигини обдон ўйлаб, тарзига солиб кўрди.

Хотини Анна Андреевна эрини гижгижларди:

— Нима, сен қари лўттибоз, печкада ўтираверасанми? Бор, ўзингнинг халоскорларингга, лаънати қовоқбошларингга ёрдам бер. Тезроқ бор, бўлмаса кечикиб қоласан! Ҳамма яхши жойларни бошқалар эгаллаб қўйишади-да, сен уларга дастёрлик қилиб юрасан. Бор, қуриб кетгур!

— Бўлмаса-чи, чиндан ҳам яхши жойларни эгаллаб қўйишади-да, икки қўлингни бурнингга тикқанингча қолаверасан. Ким олди борса, унга иззат-ҳурмат кўрса-тишади. Бориш керак...

— Бор, иблис, бор...

— Борсам боравераман-да, нима бўпти?

Буларнинг ҳаммаси хаёл, бамисоли ўйинга ўхшаган хомчўт эди. Аммо бу ўйинни олиб бориш осон бўлмади. Прокофий Филиппович жуда чарчади. Ориқлаб қолди, ранги синиқиб, кўзлари остида халтачалар пайдо бўлди, кўзларидаги олдинги нур сўнди. Анна Андреевна билан бўлаётган навбатдаги олишувдан кейин, у, ниҳоят, қўлини силкиди-да, комендатурага йўл олди.

Зинадан юқорига кўтарилиб, комендантнинг олдига кетаётган эди, кимдир уни чақирди:

— Прокофий Филиппович!

У бошини кўтариб Маргарита Францевна Васкиндернинг жиянини кўрди.

— Келаверинг, кўрқманг. Сизни кутиб ўтиришибди.

— Мени мазах қилиши сизга ким қўйибди, йигитча! Мен у ёшдан ўтиб кетганман, — деди қизишиб Прокофий Филиппович. Бу унга мадад берди. У юқорига шахдам кўтарилди-да, Васкиндернинг олдига бориб, энди буйруқ оҳангида қўшиб қўйди: — Мени вазифага тайинлаш учун энг катта бошлиқнинг олдига олиб боринг! Кечикиб қолмаган бўлсам керак?

— Ўйлайманки, кечикмадингиз. Сизга ўхшаган одам бу ерда кўп эмас. Ҳарҳолда лавозимларга қараганда оз.

Прокофий Филиппович илгари кўп юрган йўлакдан борарди. У пайтлар турли мажлисларга чақириб туришарди. Бошқарманинг бош бухгалтери сифатида, қолаверса, шаҳардаги ҳурматли одам сифатида ҳам, албатта. Мана ҳозир у яна шу бинода, лекин бу сафар ўз ёрдами, билимини энди бошқа ҳокимиятга, бошқинчиларга таклиф қилгани келди. «Бошқинчилар сўзи қанчалик хунук, — кўнглидан ўтказди Прокофий Филиппович. — Мен эсам, бундан чиқди-ки, уларнинг ювиндихўри эканман-да?..»

— Бу ердан орқага йўл йўқ, — деди йигит худди унинг кўнглидан ўтган уйга қайтиш ҳақидаги фикрини уққандай.

«Ана холос. Кечикдинг! — ўз-ўзи билан баҳслашувни яқунлади Прокофий Филиппович. — Энди кеч! Ишлашга, бу бошқинчиларга хизмат қилишга тўғри келади.»

Дерматин қопланган катта эшик олдига боришди. Марга-

рита Францевнанинг жияни уни очди-да, остонадан ўтпб, комендантга хабар қилди:

— Жаноби майор! Сизни шаҳарнинг энг обрўли одамларидан бири билан таништиришга ижозат этинг. Бу киши бизнинг қўшнимиз. Фокин Прокофий Филиппович бўладилар. Холамнинг гапларига қараганда, бу киши бизга жуда фойдали одам эканлар.

— Киринглар! — ичкарига таклиф қилди комендант. — Ўзингиз-чи, жаноби Золенбауэр, у кишига кафолат бера оласизми?

Харбий комендант Хайнц Шварцман тажрибали офицер эди. У баланд бўйли, келишган, кийимлари ўзига қўйиб қўйгандек ярашган, ўнг кўзида бир кўзга тугиладиган кўзойнакли одам бўлиб, кишида яхши таассурот қолдирарди. Фақат овози ёқимсиз — худди кун қизигида муз ютгандек бўғиқ, хирилдоқ эди.

— Мен Фокин жанобларини атиги бир неча маротаба кўрганман холос. Шунинг учун менда у киши ҳақида маълум фикр пайдо бўлганича йўқ.

— Сиз одамлар тўғрисида жуда эҳтиёткорлик билан фикр билдирасиз. Бу менга ёқади, — деди майор. — Биз қанчалик эҳтиёткорлик билан иш тутсак, хатога йўл қўйиш хавфи шунчалик кам бўлади. Хатога йўл қўйиш эса, бизнинг ҳолатимизда катта нарсани бой беришдек гап. Нега тик турибсизлар, жаноблар? Ўтиринглар, марҳамат... Сиз немисчани биласизми? — сўради комендант Фокиндан.

— Яхши билмайман, — жавоб берди Прокофий Филиппович.

— Афсус, агар билганингизда яхши бўларди. Уэр, мен кўнгироқ қилишим лозим... Штурмбанфюрер жаноблари! Менинг ҳузуримга бирров кириб кетолмайсизми? Бизни маълум даражада қизиқтирадиган бир киши келган эди. — Комендант Фокинга мурожаат қилди: — Бу ерда анчадан бери турасизми?

— Сизга нима десам экап... Оилали бўлганимдан бери...

Шу пайт эшик очилиб, қимматбаҳо матодан тикилган кулранг костюм кийган киши кириб келди. Ундаги ҳамма нарса кулрангда эди. Гўё атрофда ҳеч ким йўқдек қаергадир, бўшлиққа қараб қолган кўзлари ҳам ҳатто шу рангда эди. Бу Курт Келлер эди. Комендантдан кейин шаҳарда иккинчи, маълум маънода — биринчи даражали одам ҳисобланарди у.

— Жаноби Фокин ўз ҳаёти ҳақида гапирётган эди, — дея ҳозир кирган одамга қаради комендант. — Ҳар бир одамнинг ҳаёти каби, бу кишиники ҳам қизиқ бўлса керак ва ўйлайманки, бу ҳақда бор гапни рўйирост эшитамиз. Буни мен билан биргалашиб эшитсангиз дегандим.

Курт Келлер шошилмасдан хонанинг Прокофий Филиппович яхши кўриниб турадиган томонига ўтди-да, креслога

ўрнашиб ўтириб олди. Буни у индамай, қандайдир хўжа кўрсин лоқайдлик билан қилди.

— Шундай қилиб, қулогимиз сизда, жаноби Фокин!

— Сизга ҳали айтганимдек, бу ерда, шаҳарда яшаётганимга йигирма йилдан зиёдроқ вақт бўлди. Дарвоқе, йигирма икки йил. Тўйни ўтказганмиз-у, бу ерга келганмиз. У пайтда шаҳарча кичкинагина, бир казак станицасидай гап эди. «Сен нима учун бошқа ерга эмас, шу ерга келишга қарор бердинг?» — деб сўрашингиз мумкин. Жавоб бераман. Биласизми, мен Майкоп шаҳридаги мулкдор, эътиборли одамнинг фарзандиман. Бу ажойиб шаҳар тўғрисида бирмунча муфассалроқ тўхтаб ўтмоқчиман. Маъмурий бўлиниши жиҳатидан Майкоп Кубан областига кирар ва савдо маркази ҳисобланарди. У Кубанга қўйилдиган Оқдарёнинг ўнг соҳилига жойлашган. Унинг аҳолиси революцияга қадар эллик беш мингдан ошмасди. Шундай бўлса ҳам, у Россиянинг жанубидаги кўзга кўринарли савдо маркази эди. У ердаги бешта банкнинг йиллик обороти бир юз саксон миллион сўмни ташкил қиларди...

— Сиз Майкоп ҳақида ҳали кўп гапирмоқчимисиз? — дея Фокиннинг гапини шартта бўлди Келлер.

Прокофий Филиппович буни кутмаганлиги учун ўзини йўқотиб қўйди.

— Тугатяпман... Майкопсиз менинг нима учун бу ерга келганим тушунарли бўлмайди... Шундай қилиб, Россия банкнинг Майкопдаги бўлимларидан бирининг бошлиғи менинг отам эди. У мени молиячи қилмоқчи бўлиб, менга керакли маълумотни берди. Бироқ революция режаларимизни бузиб юборди, умидларимизни чиппакка чиқарди. Яшаш қийин бўлиб қолади. Ун икки хонали уйимизни мусодара қилишди, ўрнига икки хонали уй беришди. Мени — буржуйининг ўглини ҳеч ким ишга олгиси келмади. Ўшанда отам менга шундай насиҳат қилди: «Ҳали кўрасан, ўғлим, янги замонлар келади, ҳаёт бошқача бўлади. Бунга мослашишинг керак... Қилаётган ишларига қараганда большевиклар — жиддий одамлар, ҳокимиятни яқин орада қайтариб беришмайди. Менга орқа қилма. Мен сенга фақат дардисарман. Ҳали мени ўтмишим учун жавобгарликка тортишмаса бўлгани. Маслаҳатим шуки, Майкопдан кет, бошқа жойда яша». Шундай қилиб, мен бир соддароқ қизни танладим-да, тўйимизнинг эртасига Майкопдан чиқиб кетдим...

— Келини ҳам отангизнинг маслаҳати билан танлагингизми? — киноямуз сўради Келлер.

Ҳазилни Прокофий Филиппович яхшплик аломатига йўйди.

— Баъзида мен маслаҳатларсиз ҳам ишлай оламан.

— Хато қилмайсиз ҳамми?

— Ҳозирча хатога йўл қўйганим йўқ. Ўйлайманки, бугун ҳам тўғри иш қилдим бу ерга келиб.

Прокофий Филипповичнинг дадиллиги комендантни лол қолдирди.

— Ў-ў! Сиз чиндан ҳам бировнинг маслаҳатисиз иш кўра олар экансиз. Баракалла!

Комендант Келлер томонга ўгирилди.

— Сиз нима дейсиз, жаноби штурмбанфюрер?

— Мен ҳали бирон фикрга келганим йўқ. Мен фақат бу жаноб рост гапираётганини тасдиқлашим мумкин. Унинг отасини танийдиган одамлар билан Германияда учрашганман. У чиндан ҳам Майкопдаги банк бошқарувчиларидан бири бўлган.

— Рост гапириш, самимийлик.— деди Шварцман,— шу топда сиз билан мен қадрига етишимиз лозим бўлган нарса — шу эмасми? Қолганлари унчалик муҳим эмас. Бунинг устига Васкиндер хоним ўз қўшниси ҳақида яхши гапларни айт-япти, ишонса бўладиган одам деяпти... Балки уни бургоми-стрга муовин қилиб қўярмиз?

— Бўлади. Кузьма Петрович Сердечный ёнида бўлса, у уддалаб кетади. Хўжалик ишларини билади. Жаноби Золенбауэр, Фокинга унинг шаҳар бургомистрининг муовини қилиб тайинланганини айтинг. Эртага келиб ишга туша-версин.

Золенбауэр Келлериинг сўзларини таржима қилиб бергач, энди улар бирга ишлашларини ҳам қўшиб қўйди.

Фокин эгилиб, таъзим қилди-да, кабинетдан чиқиб кетди.

Комендатурадаги ишлар силлиққина, ҳеч қандай дўқ-пўлисасиз битди. Прокофий Филиппович кўчага яхши кайфиятда чиқди. Аммо уйига қайтиб бориши, қилиб келган иши тўғрисида Анна Андреевнага ҳисоб бериши эсига туши-ши биланоқ таъби тирриқ бўлди. Хотини Фокиннинг қандай одам эканлигини таърифлашга сўз топади, албатта.

Шундай бўлди ҳам. Прокофий Филиппович остонадан ҳат-лаши биланоқ, Анна Андреевна унинг ёқасидан олди.

— Сотилдингми, ифлос! Агар сенинг бунақа аблаҳлигинг-ни билганимда, ҳечам сенга тегмаган бўлардим. Энди одам-ларнинг юзига қандай қарайман!

— Бўлди, бас қил! Бўлар иш бўлди.— дея қўлини кўтар-ди Прокофий Филиппович.— Бир мен эмасман. Маргарита Францевнанинг жияни аллақачондан бери ишляпти комен-датурада.

— Топган баҳонасини қара! Унинг фамилияси қанақали-гини биласанми ўзинг?

— Қанақа экан?— таажжубланди Прокофий Филиппович елкасини қисиб.— Золенбауэр.

— Ҳамма гап унинг Золенбауэрлигида-да. Сен бўлсанг — Фокинсан, руссан. Фарқи борми-йўқми?

— Гап фамилияда эмас,— дея қўлини силкиди Прокофий Филиппович.— У шунчаки фаҳм-фаросатли одам.— У бар-моги билан пешонасига уриб қўйди.— Боши яхши ишлайди.

— Доно, ақлли бўлиб қолганини қаранглар буни! Йигирма йил бирга туриб, сенинг бунақа ақллигингни билмаган эканман. Ёки буни хотинингдан яшириб келган-мидинг?

— Яширгандим.

— Немисларга асраб қўйган экансан-да! Бориб донолигингни кўрсатганигда, улар росаям севиниб кетиб, сени шаҳарга ҳоким қилиб қўйишгандир!

— Ҳоким қилиб тайинлашмаса ҳам, бургомистр муовини қилишди. Сен ҳам энди, Анна, жудаям тилингни бир қарич қилаверма, сал тийиб юр. Биз энди ҳамманинг кўз остидаги одаммиз. Тушундингми?

Анна Андреевна кўрқиб кетган бўлмаса ҳам, анча паст тушди ва эрига қандайдир бошқачароқ қаради. Энди у илгаригидай мўмин-қобил эмасди.

Хотини билан бўлган баҳс Прокофий Филиппович учун унчалик «талофатли» бўлмади, ҳарқалай у «тор-мор» қилинмади ва ҳатто чекинишга ҳам ҳожат бўлмади. Унга Анна Андреевна эрининг янги вазифасига кўникиб кетадигандек, баъзи нарсаларда унга ёрдам берадигандек туюлди. У эса, ёрдамга муҳтож эди.

Кечқурун чой ичиб ўтирганларида у Маргарита Францевна ҳақида гўё тасодифан гап очди.

— Унинг аҳволи қалай, тирикчилиги қандай ўтяпти?

— Илгари қандай бўлса, шундай,— жавоб қилди Анна Андреевна.— Эртадан кечгача боғида қуйманани.

— Гаплашмайсизларми?

— Нега гаплашмас эканмиз, гаплашамиз.

— Нима ҳақда?

— Ҳамма нарса тўғрисида. Шаҳарга гўё немислар кирмаган ва улар йўқдай, ҳозир уруш бўлмаётгандай, ўзимизни ҳеч қандай воқеани кўрмаётганга соламиз.

— Бундан чиқди ташқи дунёдан ажралиб қолган экансизлар-да...

— Биз-ку, чиндан ҳам ажралиб қолганмиз-а, у эса олам билан алоқа қилиб турибди. Германиядаги синглизидан хат олибди.

— Нима деб ёзибди синглиси?

— Айтмади. Хат келганини ҳам почтачи қиздан билиб олдим.

— Демак, сир экан-да... Жияни ҳам индамадимми?

— У келган кунидан бери лом-мим деб оғиз очмайди, оғзига қулф солиб олган! Тептакроқми-ей, ғалати ишқилиб!

— Қўй-э,— жудаям унақа эмас,— бош тебратди Прокофий Филиппович.— Командатурада у гапдон, кўзи ҳам яхши кўради. Мени дарҳол таниди. Шварцманнинг ҳузурига бошлаб борди, кўшиниси сифатида таништирди, яна Маргарита Францевна номидан қафолат берди.

— Ювидихўр, вассалом. Уям ўлгидай писмиқ экан.

Шунича йил ёнма-ён яшадиг-а! Васкиндерлар душманга хизмат қилишадн. деб ҳечам ўйламагандим. Тагнн у ўқитувчи-я!

— Ҳа,— дея хўрсиниб кўйди Прокофий Филиппович.— Одамнинг ичидагини билиш учун у билан ош-қатиқ бўлиш керак, деб тўғри айтган эканлар.

ҒАЛАТИ ФЕЪЛЛИ ОДАМ

Уруш бошланишидан сал олдин маҳаллий газетада пенсионер Кузовкин тўғрисида мақола босилган эди. Мақола мақтовдан иборат эмас, лўнда қилиб айтганда, у Тимофей Сидоровични шакарпаз сифатида кўкка кўтармасди. Холбуки. Тимофей Сидорович бутун шаҳарга машҳур шакарпаз бўлиб, у ясаган торт ҳамда пирожнийлар байрам дастурхонини безарди.

Тўғри, мақола муаллифи Кузовкинни мақташга уриниб, бутун мақоласига худди устма-уст шакар сенгандек, баланд-парвоз сифатларни ҳеч аямай ишлатиб, Тимофей Сидоровични ҳатто рицарь деб атаган эди. «Соч-соқоли оппоқ оқариб кетган бу пенсионер қиличини силташдан қандай қилиб чарчамас экан?»— деб савол беради муаллиф. Албатта, бу дабдабали гапларнинг ҳаммаси киноя билан айтилар, Кузовкин бу «қиличини» гўё ҳалол одамларга қаратаётгани, у адолат учун курашмай, балки тўхмат, уйдирмалардан иборат хатлари билан бутун шаҳардаги идораларни тўлдириб ташлаганлиги айтиларди. Мақола шундай тугалланар эди: «Ҳар биримизнинг ғалати томонларимиз бор, лекин бу атрофдагиларнинг яшашларига халақит бермайди. Кузовкиннинг ғалатиликлари эса, халақит бермоқда. Ғалати ғалатиликлар!»

Пенсионер Тимофей Сидоровични кўнчлик танир эди, бу мақоладан сўнг эса, унинг шуҳрати бутун шаҳарга ёйилиб кетди. Газетадаги бу мақолани ҳар ким ҳар хил тушунди. Кимдир хижолатда қолган «шикоятчи» устидан кулди, кимдир шаҳар жамоатчилигига камчиликларни тугатишда кўмаклашишга интилган одамдан ўч олинганига ғазабланди. Яна кимдир «кекса шакарпаз»ни ҳнмоя қилиб, газетага раддия ёзиб юборди. Редактор горком котибидан танбех эшитди. фельетон муаллифи дакки еди. Бироқ мақола мақолалигича қолаверди, Тимофей Сидоровичга ёпиштирилган ёрлиқ олиб ташланмади. Шу-шу одамлар уни «ғалати феълли одам» дейдиган бўлишди.

Тимофей Сидоровичнинг саломатлиги айтарли даражада яхши эмасди, юраги безовта қилиб турарди. Мақола босилиб чиққунга қадар ҳам у тез-тез юрагини чангаллаб қоларди. Энди бўлса, шифокорлар инфаркт бўлганлигини аниқлашди. Фақат аниқлабгина қолмай, касалхонада етти ой тутиб туришди. Яна ушлаб туришлари мумкин эди-ю, уруш бошланиб қолди. Касалхона ярадорларга тўлиб кетди, ҳар бир ўрин

ҳисобда эди. Бунинг устига қасалхонани кўчириш мўлжалланарди. Шаҳарга немис қўшинлари яқинлашиб келмоқда эди.

— Бошқа вақт бўлганида мен сенга сираям жавоб бермасдим,— деди бош врач.— Нимжонсан ҳали. Гуноҳни ўзимга оламан.

— Қанақа гуноҳ! Мен ўлмайман. Агар ўлсам ҳам юрак дарди билан ўлмайман... Уйда ётганим яхши. Менинг жойимни фронтда қон тўккан ярадорларга беринглар...

Қасалхонада, уйга қайтиб келганида ҳам, Тимофей Сидорович кўз олдида содир бўлаётган воқеаларга нисбатан қандай муносабатда бўлиши кераклиги тўғрисида бош қотирди. «Тўримдан гўрим яқин қолди,— дея ўйларди у,— қолган умримни беқара ўтказмай, одамларга, Ватанга фойда келтиришга сарфлашим керак».

Хавфли жойлардан кўчириш бошланган эди. Одамлар ҳали жойларидан қўзғалишмаган, лекин корхоналарнинг усқуналари, хомашё мамлакат ичкарасига олиб кетилмоқда эди. Юк ортган машиналар шарққа қараб борарди.

Тимофей Сидоровичга мана шу машиналар туртки бўлди. «Айни хонаси келди!» — деди у ўзига-ўзи. Столга ўтирди-да, горкомнинг иккинчи котибига хат ёзди.

— Никитична,— дея илтимос қилди қўшни аёлдан,— мана шу қозони Федор Васильевич Петровга элтиб бергин.

— Яна нималарни истайди қўнглинг,— елка қисди қўшни аёл.

— Тушлик овқатингни қилиб берсам, бозорга бориб келсам, энди Петровнинг олдига бориш...

— Ахир мен уни излаб топ демаяпман-ку! Сен фақат навбатчининг олдига бориб, бу хатни Петровга бериб қўйишни ундан илтимос қилсанг бўлгани. Келишдикми?..

Тимофей Сидорович горком котибига ҳеч қачон, ҳеч қандай илтимос билан мурожаат қилмаганди. Илтимос қилшга ҳаққи бор эди. Гражданлар уруши пайтида Орловда бирга хизмат қилишган эди. Хизмат қилишганди дейиш улча тўғри бўлмайди. Кузовкин жангчи, Петров эса ўн тўрт ёшли ўсмир бўлиб, полк уни ўз тарбиясига олган эди. Шундай бўлса ҳам улар полкдош эдилар. Буни унутиб юбориш мумкин эмасди.

Петров Кузовкиннинг хатига жавоб қилди. Бош қашишга қўли тегмас даражада банд бўлса ҳам, вақт топиб, уникига келди.

— Нимага қасалхонадан кетиб қолдингиз?

— У ерда нима қиламан? Менинг ҳам, бошқаларнинг ҳам қасал бўлишга ҳаққи йўқ.

— Бу хусусда сиз ҳақсиз. Бардош бериш керак. Кўчишга тайёрланинг, Тимофей Сидорович. Сиз учун менинг машинандан битта жой банд қилиб қўйилган.

— Мен ҳеч қачон кетмайман.

— Бу нима деганингиз?

— Қоламан!

— Ахир сиз, эсингизни едингизми! Сизни фашистлар биринчи кунийёк отиб ташлашади-ку.

— Шошма, Федя, қизишма. Нима учун улар мени отиб ташлашлари керак экан, яна биринчи кунийёк?

— Шунинг учунки, сиз отлиқ Армиянинг жангчисисиз. Сизни деворга тираб отиб ташлашлари учун шунинг ўзи кифоя.

— Менинг отлиқ Армияда хизмат қилганимни ким биллади? Полкдошларимдан тирик қолганлар йўқ. Битта сен борсан. Менинг айниб қолганлигим кифоя эмасми? Мен тўғримдаги мақолани ўқиган бўлсанг керак?

— Ўқидим! Редакторнинг шундай адабини бердимки... ўзиям одам бўлганига пушаймон еди.

— Жаҳлинг чиқяпти. Ўтган ишга саловат, уни ковлаштиришнинг фойдаси йўқ. Мақола ҳақида гап очишимнинг сабаби бошқа ёқда. Агар эсласанг, менинг таржимаи ҳолим баён қилинган унда. Муфассал. У ерда Отлиқ Армияда хизмат қилганимдан бошқа ҳамма нарса бор. Мақола муаллифи Рябухин буни билмаган ё атайлаб тушириб қолдирган. Кўриб турибсанки, мен граждандар урушининг қаҳрамони эмас, Совет ҳокимиятидан озор чеккан одамман. Мен сенга яна битта шунақа мисол келтираман. Бундан беш-олти кун илгари мен уйим олдидаги ўриндиқда кўчириш қандай бораётганини кузатиб ўтирдим. Ёнимга Заготзернода ишлайдиган бор-ку, Пашка Митрошкин, ўша келиб ўтирди. Ўтирди-ю, шундай деди: «Сиз-чи, Тимофей Сидорович, қоласизми?» «Нега туғилиб-ўсган уйимдан қочишим керак экан?» — деб жавоб қилдим. «Тўғри, — деди у, — ўз еримиздан қочиб бизга зарур кептими. Биз кўрган қунлардан ёмони бўлмайди. Отамнинг, агар эсингизда бўлса, шаҳарда ресторани бўларди. Эҳтимол, менга ҳам бахт кулиб боқар, дўкон очарман. Иззатли одам бўларман...» Буни нега айтяпман сенга? Шунгаки, Митрошкин тоифасидаги нокаслар мени немислар томонга ўтиб оладиган ўз одамлари деб ҳисоблайдилар. Фаҳмляяпсанми?

— Фаҳмляяпман.

— Қувватлайсанми?

— Бу, Тимофей Сидорович, осон иш эмас. Бу ерда ташаббускорлик тўғри келмайди. Бутунлай тўғри келмайди. Бунинг устига, биргина менинг қувватлашим билан иш битмайди. Тегишли одамлар билан маслаҳатлашиб кўриш керак. Бу гапни эртага давом эттирамиз. Ҳаммасини эртага ҳал қиламиз.

Эртасига Кузовкинникига Федор Васильевичнинг «ошнаси» — ўрта ёшлардаги, ягритдор, боши катта одам келди. У чолнинг гапини обдан эшитди. Узоқ эшитишига тўғри келди. Тимофей Сидорович касаллиги пайтида босиб олинган шаҳарда яширин иш олиб бориш режасини ишлаб чиққан эди. Режанинг кўп ўринлари жўн, ҳатто кулгили эди. Аммо баъзи нарсалар диққатга лойиқ бўлиб, Петровнинг «ошнасига»

маъқул бўлди. Чолнинг гоёсини у умуман маъқуллади. Кейин Тимофей Сидоровичга немислар келгандан кейин ўзини қандай тутиши кераклиги, нималарга қизиқиши тўғрисида йўл-йўриқ кўрсатди. Охирида шундай деди:

— Олдингизга бир аёл келиб, ўзини сизнинг келинингизман деб таништиради. «Мен Николайдан салом ва совға олиб келдим» дейди. Бу — пароль. «Келинчак» сизнинг ишингиз аниқ нимадан иборат бўлишини, ўз олдингизга қандай мақсад қўйишингизни тушунтиради. Шунга айтиб қўяй, бу оддий иш бўлмайди, балки хавф-хатарга тўла иш бўлади.

* * *

«Келинчак» немислар шаҳарга кирмасидан уч кун олдин келди. У олиб келиши лозим бўлган «совға» бир пуд мой, бир қоп ундан иборат экан. Еш жувои режали ва сергайрат экан. Уни бошдан-оёқ қўздан кечирди, ғамланган озиқ-овқатни ҳисоблаб чиқиб, ишончли ерга яшириб қўйди. Унга Аграфена Никитичнанинг ҳужумини дарҳол қайтаришига тўғри келди. Қўшни аёл рўзгор бийлигини бегона қўлга бериб қўйишни ҳечам истамасди. Иш кўз ёшигача бориб етди. Аммо Валентина, «келинчак»нинг исми шундай эди, Аграфена Никитичнага рўзгорни унинг ёрдами ва маслаҳатисиз ууддалаб бўлмаслигини айтиб, ишонтирган эди, у бўйсунди.

Немисларнинг шаҳарга кириши арафасида «қайнота» билан «келин» ўртасида Кузовкин интиқ бўлиб қутаётган, ростини айтганда, юраги бетлаиқирамаётган суҳбат бўлиб ўтди. Режа тузиш бошқа-ю, уни амалга ошириш бошқа. Тўғри, суҳбатнинг бошланиши унчалик хавотирли эмасди.

— Тимофей Сидорович,— деди Валентина Ивановна.— Биз вазифамизни тақсимлаб олишимиз керак. Мен келинман. Демак, кир ювишим, овқат ниширишим, боғни парвариш қилишим лозим. Сиз бўлсангиз, бозорга бориб, озиқ-овқат харид қилиб келасиз. Шаҳардан ташқарига чиқиш қатъиян тақиқланади. Кечқурунлари биз уйда бўламиз ва одатдаги ишлар билан шуғулланамиз — китоб ўқиймиз, чойхўрлик қиламиз, гаплашиб ўтираммиз. Мен тўқийман. Менинг бу машгулотимдан ҳамма қўшнилари хабардор бўлишлари лозим. Фақат қўни-қўшнилари эмас, балки барча таниш-билишлар ҳам хабардор бўлсинлар.

— Хўш, мен-чи? Мен нима қилишим лозим?..— сўради Тимофей Сидорович суҳбатнинг бошидан оқ хавфсаласи шир бўлиб.

— Сизнинг асосий вазифангиз — мени қўриқлаш,— деб жавоб берди Валентина ва негадир жилмайиб қўйди.

— Ҳазил қилма! Менинг юрагим ҳаста-я!

— Мен сираям ҳазиллашаётганим йўқ. Сиз чиндан ҳам мени қўриқлашингиз керак. Қўриқлаганда ҳам сидқидилдан

қўриқлайсиз. «Келинингизнинг» ҳаёти учун бошингиз билан жавоб берасиз.

— Шу холосми?

— Шунинг ўзи кифоя. Сизнинг ҳимоянгиз остида мен иш олиб бораман. Мен радисткаман. Иккита чамадонимда радиостанция билан уни ишлатадиган озуқаси бор. Кичкинагина детали йўқолса ҳам, рация ишламай қолади. Бу — бизнинг, биз сингариларнинг бутун ҳаракати йўққа чиқади, деган гап! Хўш, Тимофей Сидорович Қузовкиннинг зиммасига юкланган вазифанинг муҳимлигини энди тушунган бўлсангиз керак?

— Сен ўзинг ҳам уйдан чиқиб турасанми?

— Баъзан.

— Одамлар билан гаплашасан ҳамми? Масалаи, қўни-қўшнилар билан?

— Агар уларнинг ўзи гапга солишса.

— Албатта гапга солишади. Улар ҳамма нарсага қизиқишади, гап сотишни яхши кўришади. Ҳатто улар «эринг» — менинг ўғлим Николай ҳақида ҳам сўраб қолишлари мумкин. Унда нима деб жавоб қиласан?

— Бирон нарса ўйлаб топарман.

— Бирон нарса ўйлаб топиш тўғри келмайди. Ахир «эрингни» қўшнилар билишади. У ҳақда бир неча бор гапириб берганман. У билан қаерда топишдинглар?

— Москвада.

— Бўлмаган гап! Уралда! Тўғри, у Москвада ўқиган, Бауманскийда. Кейин, урушдан икки йил олдин Уралга ишга юборилган. Сизлар ана ўша ерда учрашгансизлар.

— Бу менга тўғри келмайди. Мен Урални билмайман-ку, — эътироз билдирди Валентина Ивановна.

— Билмасанг нима бўлибди. Мен ҳам сени билмасдим, мана, тақдир учраштирди. Урал тўғрисида икки-уч оғиз сўз айтсанг — бас. Қолгани Москва ҳақида бўлаверади, сен у ерда тугилгансан, ўқигансан, кейин Николай ишлаётган ерга йўлланма беришган, сўнг уни йирик sanoat қурилишига юборишган. У ерга бутунлай кўчиб бормоқчи бўлиб турганида, уруш бошланиб қолди. Ундан охири хатни Старая Руссадан олдинг. У ерга қандай бориб қолганини билмайсан. Ўша хатида отаси олдига кўчиб бориб, чолга ёрдам бериб туришингни тайинлаган, тушунарлими?

— Деярли...

— Сенинг ҳақиқий ҳаёт йўлинг қандай кечганлигини эса мен билмайман, билишим мумкин ҳам эмас.

Валентина Ивановна хўрсиниб қўйди. Афтидан, унинг ҳаёт йўли осон кечмаган эди. Ҳарҳолда, Николайнинг ҳақиқий хотининикидек осон бўлмаганди. Ўзининг йигирма олти йиллик умрида у бошидан кўп мусибатларни кечирди, кўп нарса йўқотди. Эридан жудо бўлди. У учувчи эди — ўтган йили сентябрь ойида қучлар нисбати тенг бўлмаган жангда ҳалок бўлди... Турмушга чиқмасидан олдин эса, ўзи

қаттиқ севган, у ҳам бунӣ севадиган кишисидан айрилди. Бу бемаъни иш учун ўзини айбдор деб билди ва ўзини сира кечиролмади... Исми Юрий эди. Кейин тақдирим фронт деган қарорга келди. Ҳарбий комиссарлик эшигининг турумини бузди. Лекин фронтга юборишмади. Алоқачи сифатида махсус курсга йўлланма беришди. Ўша ердан Г. шаҳрига, Тимофей Сидоровичникига келиб қолди.

— Ҳа, мумкин эмас,— дея тасдиқлади Валентина Ивановна.— Балки, қачондир, урушдан кейин...

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Хўш, кел энди, уй-рўзгорим билан таништирай. Уйимда баъзи бир сирлар бор.— Тимофей Сидорович эшикни ичидан қулфлади-да, чирокни ёқди.— Кетдик, қизим.

У қопқоқни кўтарди-да, ертўлага олиб тушадиган нарвончага биринчи бўлиб оёғини қўйди. Шу заҳоти салқин ҳаво ва зах ҳиди димоққа урилди.

— Бу нима ўзи, горми?— сўради Валентина Ивановна.

— Қанақа гор? Шунчаки эски кон қазилмаси. Ўра қовлаётганимда унга тасодифан дуч келиб қолдим. Аввалига, мен гуноҳкор банда, қандайдир кўчманчнларнинг қабрларига дуч келиб қолдим, деб ўйладим, ҳатто олтин безаклар топишни ҳам кўнглимга тугиб қўйдим. Бутун умрим бўйи, болагимдан бошлаб мен бирон нима билан шуҳрат г'зониш, бирон бир кашфиёт қилиш, бўлмаса жасорат кўрсатиш ёки яна нимадир қилиш орузи билан яшаб келардим... Лекин мен топган нарса ўйлаганимдек, қабр эмас, олтин кони ҳам эмас, оддий темир маъдани қазилмаси экан. У богимнинг этагигача чўзилиб боради-да, кейин аста-секин тепага кўтарилди. Сен, қизим, йўлларини ўрганиб чиқ. Балки бажарадиган ишингга қўл келиб қолар.

Ўзига хос йўлак деворларига турли хўжалик гамлама-ларини сақлаш учун тоқчалар қилинган эди. Бу ерда олма яшиклари ҳам турар эди. Йўлак охирида дуб тўсинли қурилма бўлиб, унга нарвон билан чиқилар эди.

— Мана бу махсус жой,— деди Тимофей Сидорович палахса тошни кўрсатиб,— ҳеч ким билмайдиган жой.— У бўртиклардан бирини босган эди, тош палахсаси осонгина силжиди-да, рацияни бемалол яшириш мумкин бўлган чуқурлик очилди.

— Мана бу учун мен сизни ўпишга тайёрман!— дея хитоб қилди Валентина Ивановна.

— Ҳай, ҳай!— дея ҳазил қилди Тимофей Сидорович.— Сен эҳтиёт бўл! Ўпишинг ёқиб қолса, бунақа кашфиётларнинг кети бўлмай қолиши мумкин-а...

Ҳазил-мутойиба қилиб олишгач, қазилманинг қарама-қарши томонига йўл олишди. Етмиш метрлар чамаси юргач, охирига етишди.

Валентина Ивановна ертўлани мақтаб қўйди:

— Бу ерни тошқўрғон деяверинг. Немислар топиб бўпти!

Кўчириш тугади.

Шаҳар партия комитетининг иккинчи котиби Федор Васильевич Петров билан қўмондонлик вакили Родион Михайлович Князев шаҳарни энг охирида тарк этишди. Биринчи котиб бундан икки кун илгари чақириқ қоғози бўйича Москвага учиб кетган, у ҳаракатдаги армияга ишга тайинланган эди...

Машина аста юриб борарди. Иккаласи ҳам индашмасди. Ўз шаҳридап чиқиб кетиш огир эди.

— Менинг Кондрат Ермолиним қалай, сенга ёқди-ми?— дея гап очди Федор Васильевич, огир жимликни бузишга уриниб.— Менимча, у сен сўраган одамнинг худди ўзи. Еш, бақувват, меҳнаткаш оиладан чиққан, меъёрида жиддий. босиқ ва энг муҳими, армия хизматини яқингинада ўтаб қайтган. Ишон, бу талабларнинг барчасига жавоб бера оладиган йигитни топиш осон бўлмади! Дарвоқе, мен нега Кондратни сенга мақтаяпман? Ўзинг ҳам уни яхши биласан-ку: цемент заводининг бош инженери, шаҳар партия комитети аъзоси, ва пиҳоят, бизнинг энг яхши лекторларимиздан бири.

— Иккаласи ҳам хузуримда бўлишди — Кондрат Семёнович Ермолин ҳам, унинг сиёсий ишлар бўйича муовини Роман Николаевич Васильев ҳам. Яшириб ўтирмайман! Иккаласи ҳам мушкул пайтларда суйанса бўладиган одамлардан. Ермолиннинг партизанлар урушини авж олдириб юборишга интилиши мени иккилантириб турибди. От-арава сингари ортиқча юки бўлмаган. чаққон ҳаракат қила оладиган 20—25 кишидан иборат кичик партизан гуруҳини тузиш зарурлигини унга узоқ тушунтиришимга тўғри келди.

— Бу ерларда «уйларга жойлаштирилган» одамларингиз билап алоқа қилиб туриш вазифасининг ўзи камлик қилмайдими?

— Йўқ. Вазифа жуда мураккаб ва хавфли. Агар Ермолин ортиқча ташаббус кўрсатиб юборса, ўзини тезда сездириб қўяди ва бутун тармоқларни Марказ билан алоқадан маҳрум қилади. Бизнинг ишимизда эса алоқа — энг муҳими.

— Василий бунга йўл қўйдирмайди.

— Мен ҳам шундай фикрдаман...

Тўқ мовий ранг «Эмка» қанчалик секни юриб бораётган бўлмасин, барибир катта колоннанинг охирига бориб тақалди. Шофёр колоннани айланиб ўтишга уриниб кўрди-ю, лекин бутун ҳаракатлари беҳуда кетди — бутун йўл банд эди. Бунинг устига олдинда осмон баравар қилиб қандайдир папкалар ортилган юк машинаси ҳаракатни тўсиб кўйган эди.

— Штихман эвакуацияни нега бунчалик чўзиб юборган экан?— деди Федор Васильевич папкалар тогига қараб.— Бу, ахир ЗАГСнинг архиви-ку!

— Бошқа йўл йўқми? — сўради Родион Михайлович машинадан тушиш учун эшикни очар экан.

— Бор, — жавоб берди шофёр. — У бундан ҳам баттар, лекин ўтиб олса бўлади. Агар Федор Васильевич майли деса-лар, машиани қайтараман.

— Бошқа йўлдан бўлса, бошқадан-да, — деди Петров лоқайдлик билан.

Князев эшикни ёпган заҳоти машина олдига, кун иссиқ бўлишига қарамай жундан тўқилган кофта кийиб олган бир аёл югуриб келди. Гарчи аёлнинг чехраси ёш кўринса ҳам, оқариб, кумушрангга кирган соч толалари гулли рўмоли остидан чиқиб турарди.

— Сен ҳам, Федор Васильевич, немислардан қочиб кет-япсанми? — деди бақириб ҳалиги аёл. — Айтмоқчи, мен нега бундай деяпман! Секретарь биринчи навбатда кетиши керак-ку. Тезроқ кет, Федор Васильевич! Ха-ха-ха! — у бирдан ха-холаб кулганича олдинга югуриб кетди. — Ха-ха-ха!..

— Кетдик, Константин Павлович! — деди Петров.

Машина орқага бурилиб, яқин тор кўчалардан бирига шўнғиди-да, ўн дақиқалар чамаси адашиб юриб, шаҳарнинг четига чиқиб олди.

— Бу хотин ким? — сўради Родион Михайлович.

— Константин Павлович айтиб бера қолсин, — дея шофёр томонга ишора қилди котиб. — У мендан яхшироқ билади уни.

— Нимасини ҳам айтаман, — дея елкасини қисди шофёр. — Унинг эри станцияда стрелкачи бўлибми, юк бўлими-дами ишларди. Қайсидир байрам кунни эди. У хотинига станцияни томоша қилдирмоқчи бўлиб, уни станция томон бошлаб кетди. Хотини эса, огироёқ эди. Улар темир йўлдан оҳиста боришар, атрофда болалар қий-чув қилиб тўп ўйнашарди. Улардан бири тўпни тўғри рельс бўйлаб тепди, бошқаси унинг орқасидан югурди, бу орада маневрчи паровоз пайдо бўлди-ю, боланинг устига бостириб кела бошлади. Никифор болақайни йўлдан нтариб юборди-ю, ўзи улгуролмай қолди. Буни хотини кўриб қолиб, чинқириб юборди, ҳушидан кетиб йиқилди-да, бола ташлаб кўйди. Бола кўп ўтмай ўлди... Шундан кейин бояқиш аёлнинг эси кирарли-чиқарли бўлиб қолди. Тўғри, урушдан олдин, Зубкова анча яхши бўлиб қолган, уни ҳеч ким ақлдан озган демасди, мана, ҳозир кўчиринш эълон қилинган, яна бошланибди.

— Олдин ким бўлиб ишларди у?

— Бунга у мени қаердан танишини ҳам қўшиб сўра, — деди Петров гапга аралашиб. — Бу ерда ҳам ҳеч қандай сир йўқ. Татьяна Александровна Зубкова илгари худди менга ўхшаб, мактабда муаллима бўлиб ишларди, ундан олдин эса, пионервожатийлик қилган. Яхши мураббия эди.

— Наҳотки, согайиб кетишига умид бўлмаса? Врачлар нима дейишади?

— Врачларга ҳам тушуниб бўлмайди, биттаси, Зубкова

тузалиб кетган деса, бошқаси. йўқ, дейди. Бу ёмон дард экап...

ДУШМАН ШАҲАРДА

Кунбўйи Шварцман асабий ҳолатда юрди. Эрталаб қўшни станцияга танк бўлинмаларини ортган бир неча эшелон келиши ҳақида телеграмма олди. Роппа-роса бир соатдан сўнг унинг номига — Берлиндан — амакиси генерал Шварцмандан иккинчи телеграмма келди. У жиянидан ўртоғи генерал фон Люткега хурмат-эътибор кўрсатишни сўраганиди. Амакисини яхши билган кичкина Шварцман бу телеграммадан кўпроқ нарсани уқди. Чунончи, фон Лютке катта одам. Унга, майор Шварцманга кўп фойдаси тегиши мумкин. Шунинг учун генералда ўзи ҳақида яхши таассурот қолдириши керак. «Бундай пайтларда, — фикрларди комендант, — тақдирни тубдан ўзгартириб юбориш учун одатда биргина сўз кифоя қилади. Берлинга боришимга фурсат етган бўлса қани эди. Хельга ҳам кутавериб кўзи тўрт бўлди. Мени бу томонларга командировка қилишганига, бошқача қилиб айтганда, қайта тарбияланишга жўнатишганига яқинда бир йил бўлади. Тилим — менинг душманам. Юксак сиёсатга бурнимни тикишни менга ким қўювди! Агар хурматли амакимнинг гапи тўғри бўлса, ҳалиям мен осон қутулганман. Баҳслашган одамимни қаранг-а! Келиб-келиб мансабпараст Генрих Штиллер билан-а! Унинг жисмида қайси қон кўпроқ — орийларникими ёки яна бирон бошқаникимн — бу ҳали жумбоқ! Айтишларича, у Россияда аллақандай шубҳали ишлаб билан шугулланган... Қани энди ўша юксакликка яна чиқиб олсам. Биринчи қиладиган ишим — уни оттириб юбориш бўларди. Ўшани уни ўз қўлим билан отиб ташлардим, қўлларим қалтирамастми ҳам...»

Ўз ҳаёлларига фарқ бўлиб кетган майор кабинет ичида гоҳ қадамини тезлатиб, гоҳ секинлатиб, уёқдан-буёққа бориб-келарди. Уни бу ҳолатдан телефон қўнгируги чалғитди.

— Ҳа, мен эшитаман! Вайс, бу сизмисиз? Нега индамай-сиз? Ҳа-ҳа! Олдимга кириг. Зарур иш бор.

— Нима янгиликлар бор, Вайс? — деб сўради Шварцман, офицер кабинет эшигини очганида. — Сиз 22-бис эшелонининг ҳаракатини кузатяпсизми?

— Худди шундай, жаноби майор! Агар ҳеч нарса халақит бермаса, тўрт соатлардан кейин у станцияда бўлади.

— Нима халақит бериши мумкин?

Вайс эшикни ёпди-да, остонада туриб қолди.

— Мен сиздан сўраяпман, эшелонга нима халақит бериши мумкин? — дея такрорлади Шварцман. — Хавотирланишингизнинг босси нима?

— Мен ҳеч хавотирланаётганим йўқ. Шунчаки офицер-

лардан бири тушлик қилаётганимизда. атрофда партизанлар пайдо бўлибди, деб айтди. Шундан кейин ўйлаб қолдим... — Вайс бошлиғига садоқатли кўзларини тикди.

— Яхши, сиз бўшсиз, Вайс.

Обер-лейтенант шахдам ўгирилиб, хонадан чиқди. Ростини айтганда, у бундай осон қутулишни ўйламаганиди. Одатда комендант Вайсин сўқар, фронтнинг олдинги маррасига юбораман, деб қўрқитар ва бу олдинги марра бир неча бор буйруқ матнида акс этиб, амалга ошишга сал қоларди. Уни фақат тасодифлар қутқарарди. Оберлейтенантнинг ожиз томонлари ҳаддан ортиқ кўп бўлиб, биринчи ожиз томони, комендантнинг айтишига кўра, сафсатабозлиги эди. Вайс ҳамиша Шварцманнинг таъбини тирриқ қиладиган гапларни айтиб юборарди. Мана бугун ҳам оғзидан партизан сўзи чиқиб кетди. Ким унинг тилини қичитди? Унинг, Вайсининг партизан билан неча пуллик иши бор? Комендант, худога шукурки, ёпишиб олмай, қўйиб юборди...

Сафсатабозлигидан ташқари, Вайсининг яна бир ожиз томони — қарта ўйинига ўчлиги эди. У неча марта қарта ўйнамасликка аҳд қилиб, оғзига сўз олган, лекин ўйинга таклиф қилиндими, тамом, ўша заҳоти ичган қасамини унутиб юбораверар эди.

Вайс ўзининг навбатчилик хонасида таржимон Золепбауэрни учратиб қолди. Уни тақдирнинг ўзи бу ерга олиб келгандай бўлиб туюлди унга. Бу йигит Вайсга ёқар эди. Оғирбосиқ, одобли, хушмуомала. Энг муҳими шу эдики, ютқиизиб қўйиб, Вайс ҳамиша ютқизарди, ёрдам сўраб Золепбауэрнинг олдига чопарди. Мана ҳозир ҳам оберлейтенант ялғинишга тушди.

— Ёрдам бер, дўстим! Аллақандай арзимаган пучак пулни деб ҳаммасидан маҳрум бўламан. Менга бор-йўғи уч юз марка зарур бўлиб қолди. Албатта, олдинги гадагидек доллар бўлса, яхши бўларди. Лекин маркага ҳам рози бўлавераман...

— Азизим, — деди ҳамдардлик билан Золепбауэр, — билсан-ку, ахир, менда пул йўқ. Нуқул холамдан сўрайвериш эса, ноқулай... Бунинг устига унинг нули қолдимиз-йўқми — билмайман...

— Шундай ўйин бўлмоқчики! Мен унда албатта, ютишим лозим. Сенга бир сирни айтайми: бир неча соатдан кейин йирик танк қўшинлари етиб келади. Офицерлар шаҳарга жойлаштирилади. Ана ўшалар билан ўйнаймиз!..

— Қизиқсан-а, — дея кулди Золепбауэр. — Офицерлар келишса, бир кун туришар, жуда нари борса, икки кун туришар. Қарта ўйнашга вақтлари бўларканми?

— Ҳақиқий ўйинчига қарта дастасини очиш учун бир кечаям кифоя, — ишонч билан эътироз билдирди Вайс.

— Бир қур ўйин учун таваккал қилиш ярамайди. Қайтариб ютиб олишга улгурмайсан.

— Нима учун бир қур бўларкан? Бирин-кетин ўн бешта эшелон етиб келади. Ҳар бири билан ўйин бўлади. Энди тасаввур қиляпсанми, дўстингнинг қанақа имконияти борлигини? Қаердан бўлсаям топ ўша лаънати уч юз маркани... Ке, энди, йўқ дема. Холангни авра...

Шу пайт телефон жиринглаб қолди.

— Бир дақиқа ҳам тинч қўйишмайди!.. Комендатура бўйича навбатчи обер-лейтенант Вайс эшитади! Айбдорман, жаноби майор! Хўб бўлади. Кетяпман!

Вайс чиқиб кетиши билан Золенбауэр деразага яқин келди. Навбатчилар хонаси комендантнинг кабинети билан ёнма-ён бўлиб, очиқ деразадан фақат Шварцманнинг гапинигина эмас, балки унинг ҳамсухбатлариникини ҳам эшитиш мумкин эди.

— Шаҳар атрофида партизанлар пайдо бўлибди, деган миш-мишлар тарқалибди. Бу рост гапми, ёлгонми — аниқ бир нима дея олмайман. Бу сизнинг ҳуқуқ доирангизга кирди. Келлер!

— Эсланингиз учун минпатдорчилик билдираман.

— Гап бундай, бизнинг шаҳримизга генерал фон Лютке ва унинг офицерларининг келиши фавқулодда ҳодисалар билан дилхиралikka сабаб бўлмаслигини истардим.

— Менинг бевосита бошлиқларим ҳам шундай хоши билдиришган.

— Буни амалга оширишгина қолади. Генерални кутиб олиш, унинг станциядан шаҳаргача хавфсиз келишини таъминлаш керак.

— Сиз кутиб олишингизга тўғри келади, жаноби комендант. Хавфсизликни таъминлашни эса, менга қўйиб бераверинг.

— Қурт, булақа расмиятчиликнинг нима кераги бор? Биз бир-биримизни анчадан бери биламиз, шундай экан, бу сеники, бу меники деб ўтирсак, иккаламизга ҳам уят бўлади. Бирга бориб кутиб оламиз. Қаршилигингиз йўқми? Гап бундоқ бўпти, келишдик... Вайс, ҳалиям шу ердасиз? Комендатуранинг бутун офицерларини ҳузуримга чақиринг.

«ҚАЛДИРҒОЧ» ЖАВОБ БЕРАДИ

Кечаси соат ўн бир, шаҳар ҳувиллаб қолиб, уйларда чироқлар ўчганда хилват тор кўчалардан биридаги ташқари эшик оҳиста гийқиллаб очилди. Ундан қора куртка кийган ўрта ёшлардаги киши чиқди. У олдин атрофга аланглаб қараб олди-да, сўнг уй ва тахта деворларнинг соясида паналаб, марказга қарама-қарши томонга юрди. Ташқари эшик гийқиллаб ёпилди, бошқа бир киши бог орқали тез-тез юриб уйга ўтди, эшик катта очилиб, уни ичкарига киритди-ю, дарҳол ёпилди. Егоч зулфип сурилди.

— Тезроқ уйга киринг,— деди аёл киши паст овозда.— Сизни богда ҳеч ким кўриб қолмадими?

— Ҳеч ким. Хавотирланманг, Маргарита Францевна. Богда, кўчада ҳам ҳеч ким йўқ!

Суҳбатдошлар уй эгасига кабинет ўрнида хизмат қиладиган хонага киришди. Девор бўйлаб қатор ўрнатилган жавонларга китоблар териб қўйилганди. Корешоклардаги ёзувларига кўра, махсус касбга тааллуқли, кўпроқ мелиорацияга оид эди улар.

Маргарита Францевна ҳалиги одамни креслога ўтиришга ишора қилиб, ўзи қаршисига ўтирди.

— Ташқари эшикнинг ошиқ-мошигини мойлаб қўйиш керак, гийқилляпти. Сиз ҳам сездингизми, Юрий Васильевич?

— Эҳтиёткорлигингиз мени қувонтиради, лекин парижонхотирлигингиздан ранжидим: сиз мени яна Юрий Васильевич деб атаяпсиз. Мен ахир жиянингиз Василий Иосифович Золенбауэрман-ку. Энг яхшиси — Вася.

— Лекин биз уйда бир ўзимиз-ку!— дея хайрон бўлди Маргарита Францевна.

— Барибир. Одат деган нарса салга панд беради: одамлар олдида «Василий» ўрнига «Юрий» деган сўз чиқиб кетса... Сиз билан бизнинг ҳолатимизда бир огиз сўз одамни ҳам, ишни ҳам ҳалок қилишга қодир...

— Айбдорман. Тавба қилдим,— деди хижолат тортиб Маргарита Францевна.— Мен фақат бегоналар олдида ролга кириш керак, деб ўйлабман.

— Энди ҳеч қанақа роль-пол йўқ — бу сиз билан бизнинг ҳаётимиз.

— Ҳа-ҳа... Мен тушунаман. Бу ҳаёт...

Бу кекса, ҳоргин аёлга Василийнинг раҳми келиб кетдида, сўради:

— Балки қўрқаётгандирсиз?

Маргарита Францевна гамгин жилмайди.

— Озгина. Бироқ хавф-хатарга ҳам кўчириб кетса бўлади... Мен сиздан сўрамоқчи эдим... Василий... Яна адаштириб юборишимга сал қолди. Ўртогингиз қачон қайтиб келади?

— Агар ҳаммаси яхши ўтса, унда эртага кечаси. Хавотирланманг! Василий — яъни Артем тажрибали одам. Хужжатлари ҳам жойида.

— Бу хавфлими?— сўради Маргарита Францевна.

— Ҳаммаси хавфли. Ҳатто ҳозир сиз билан менинг суҳбатлашиб ўтиришимиз ҳам.

— Тушунаман... Ҳарҳолда...

— Албатта, хавфли. Худди тубсиз жар ёқасида тургандек: тойиб кетдингми — тамом.

Маргарита Францевнанинг саволлари уни хавотирга солди. Маргарита Францевна гўё четдан қараб, хавф-хатарни кўрди. Тўғрироғи, сизди уни. «Ўзим борсам бўларкан»,

кўнглидан ўтказди Юрий Васильевич. — Шаҳарни, унинг те-варак-атрофларини биламан, у эса, янги. Бироқ мен, коменда-туранинг таржимони, шаҳардан ташқарида патрулга дуч ке-либ қолсам, кечаси нега ва қаерга кетяпти деган савол тугилади. Артемага эса унинг янги ҳужжатлари билан патруль кўрқинчли эмас. Вагонларни ремонт қилишда поезд бригада-ларига ёрдам бериш учун уни слесарь сифатида станцияга юборишади, у ерга эрта билан барвақт етиб бориши учун кечаси бўлишига қарамай шошилиш суратда юборишади.

Юрий Васильевич, айни чоқда Василий Иосифович Золенбауэр эшелонларда келган танкларнинг миқдорини Вольф-ганг Вайснинг ёрдамида комендатуранинг ўзидаёқ билиб олишга уриниб кўрди. Вайс муттасил комендантнинг олдида айланишиб юриди, унинг олдида кўп нарсалар ҳақида гапла-шишди.

Генерал ҳамда унинг мулозимлари комендатурага етиб келишларига ўн минут қолганда, Золенбауэр обер-лейтенант-нинг кабинетига кирди. Ҳамиша озода кийиниб, ўзига қараб юрадиган Вайснинг кийим-бошлари ҳозир ҳам ҳафсала билан дазмолланган, этиги ярақлатиб тозаланган эди.

— Ў-ў-ў! — деб юборди Золенбауэр бошқа сўз тополмай.

— Ҳайрон бўлма, — деди Вайс. — Генералга бу кунжак-ларда ҳам ҳақиқий немис офицерлари борлигини кўрсатиб қўйиш керак-да.

— Кўрсат, кўрсат, — дея жилмайди Золенбауэр. — Ҳа, шо-шил. Меҳмонлар етиб келишди! Қутиб ол! Сен учун мен навбатчилик қилиб тўраман.

Вайс чиқishi билан Золенбауэр дераза олдига бориб, уни очиб юборди-да, комендантнинг деразасига кўз ташлади, у ёпиқ эди. «Ҳаммаси барбод бўлди! Ҳеч нимани эшитолмай-ман!»

Коридорда оёқ товушлари эшитилди. Василий ўзини дера-задан четга олди. «Агар эшикни очишса, — дея кўнглидан ўтказди у, — дарҳол «Хайль Гитлер!» — дейман. Бу керакли таассурот қолдиради». Лекин эшик очилмади, комендант меҳмонларни тўппа-тўғри ўз кабинетига олиб кирди.

Вайс кабинетига юриб эмас, учиб кирди. Унинг оғзи қулоғида эди.

— Золенбауэр! Мен генералнинг назарига тушдим, ҳатто у комендантга ҳазиллашиб: «Агар офицерларингизнинг ҳам-маси шунақа бўлишса, сизга ҳавас қилса арзийди!» — деб айтди, — деди у.

— Хавфли ҳазил, — деди Василий тағдор қилиб. — Агар сен унга ёқиб қолсанг, у сени ўзига олиши мумкин. Били-шимча, обер-лейтенант Вайснинг фронтнинг олдинги марра-сига боришига унчаланк хоҳиши йўқ.

Вайснинг чехраси тундлашди.

— Сен ҳаминча кайфиятимни бузасан...

Вайс телефонлар турган стол томон ўтди. Улар етита ёки

саккизта эди, лекин фақат иккитаси ишларди. Қолганлари «хўжа кўрсин» учун эди. «Кўп телефон ёки иши жуда кўп одамда бўлади, ёки катта одамда бўлади», деб оғиз кўпиртиришни яхши кўрарди у. Йигирма беш ёшида ким ҳам катта одам бўлишни истамайди дейсиз?

— Холанг билан гаплашдингми?— деди Вайс.

— Нимани?— дея унга бақрайиб қаради Василий.

— Нимани бўларди, пулни-да.

— Пулни? Ахир сенга бўлар-бўлмасга ундан пул сўрай-вериш ноқулай деб айтдим-ку. Пул чинданам зарур бўлгандагина сўрайман.

— Зарур, Василий.

— Сен барибир ўйнамоқчимисан?

— Ҳайпаганда қандоқ!

— Ким билан? Офицерлар йўқ-ку. Генералнинг ўзини ўйинга таклиф қилмоқчимисан, дейман? Дарвоқе, унинг бугунги мақтовидан кейин бунга умид қилса бўлади.

— Кесатма,— деди Вайс аччиги чиқиб.— Генерал ҳам ўйнаши мумкин. Аммо усиз ҳам ўйнайдиганлар топилди. Офицерлар бугун кечкурун етиб келишади. Кейин шу ерда қолишади.

Золенбауэр Вайсга диққат билан қаради.

— Бутунлайми?

— Ҳарҳолда анча туришади.

— Демак, сен ютқизишга улгураркансан-да?

— Ютишга ҳам вақт бўлади. Ютганда ҳам катта пул ютаман. Кўрасан ҳали. Ниҳоят Вайс оёққа туриб олади!

— Бундан чиқдики.— дея кулди Василий.— бу ерга танк группаси офицерлари эмас, балки миллионерлар келишар экан-да.

— Маълум маънода — миллионерлар.— Вайс маънодор қилиб кўз қисди.— Улар катта пулга ўйнайдиганлардан. Агар одам эртага икки қўли ёки икки оёғи, бошини ганирмаёқ қўяй, соғ қоладими-йўқми — буни билмаса, у пулни аяб ўтирмайди. Ҳеч нарсани аямайди. Фаҳмлаясанми, Василий, қанақа одамлар билан қарта ташлашга тўғри келишини?

— Бундан чиқди, уларнинг ҳаммаси бизнинг шаҳримиз учун бошларини тикишибди-да?— деди юзида ҳайрат акс этиб Золенбауэр.

— Нима учун ҳаммаси? Кўнчилиги. Катта жангга тайёрланаётган пайтда, ҳар бир киши бу дунёдан бошқа — нариги дунёга ўтатуриб, ўзини нимадан халос қилиши кераклиги тўғрисида ўйлаб кўриши лозим. Кетишдан олдин эса, ҳамма ҳам бу дунёнинг кайф-сафосини тўйиб суриб қолиши истаydi. Ҳайинчи эса инчунун.

— Энди тушундим,— деди Василий ошнаснинг қўлтигига пар тикқиси келиб.— Обер-лейтенант Вайсга пул жиндий иш учун керак. Охириги ўйин ҳамиша ҳал қилувчи бўлади.

— Охиргиси деганинг нимаси?

— Ўзинг шерикларингнинг бу дунёдан бошқа дунёга ўтиши шама қилдинг-ку. Улар билан ўша бошқа дунёда ҳам қарта ташламсқчимисан дейман?

— Ярамас! Тилинг мунча заҳар, Василий. Дилни хира қилмасанг, кўнглинг жойига тушмайди, а! У дунёга отланаётганим йўқ! Бу дунёда ҳам шериклар тўлиб ётибди...

Яқинда бойиб қолиш хаёлига муккасидан шўнгиб кетган Вайс тобора жигибийрон бўларди.

— Мен ҳали турклар билан ҳам қарта ташлашмоқчиман-ку.

— Турклар билан?!

— Сен нима деб ўйловдинг! Генерал айтдики, туркларнинг йигирма бешта дивизияси Кавказ чегарасига келтириб қўйилган, олдинга юриш учун буйруқ кутяпти. Улар келса, ана ўшанда хумордан чиқамиз ўйнаб.

— Туркларнинг қарта ўйнашига аминмисан? Улар ошиқ ўйнашармиш деб эшитгандим...

— Бўлмаган гап. Ҳозир ҳамма қарта ўйнайди. Шарқлик халқлар қизиққон бўлишади. Улар юз марка ёки доллар билан чекланиб қўяқолишмайди. Олтин, фақат олтин тикишади!

— Эҳ, Вольфганг, омадинг келай деб турган экан-да. Обер-лейтенант ҳаяжондан елка қисиб:

— Тақдир экан!— деб қўйди.

— Начора, унда мен бориб, холам билан гаплашай бўлмасан, — дея бош силкиди Василий. — Бунақа иш учун холамни қўлимдан келганча аврайман.

Вайс стулдан сакраб турди-да, Василийни эшиккача кузатиб қўйди.

— Айтгандай, сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. Штурмбанфюрер Келлер сени олдимга кирсин деган эди. Унда холаиңга Берлиндан келган хат бор экан. Уни, чамаси, хизмат почтасидан юборишибди. У қариндошларинг ким ўзи?

— СД хавфсизлик хизматидан. Гарчи бутунлай амин бўлмасам ҳам, кимдалигини фаҳмляпман.

— Ўҳ-ху! — деди Вайс кулиб. — Сен каттарогига дов қилсанг ҳам бўларкан унда!

— Мен қарта ўйнамайман.

— Бу қарта эмас, бу мартаба.

Василий кулиб юборди.

— Эҳтиёт бўл, Вольфганг, сендан ўзиб кетаман! Менга адъютант бўлиб борасанми?..

* * *

«Харҳолда бу уриниш беҳуда бўлмади, — кўнглидан ўтказди Василий. — Баъзи нарсаларни билиб олодим! Ёш

ринчидан, бу районда ҳужумга тайёргарлик кўришипти. Бу ерга танк қисмлари келтирилгаи. Ахборотда чегарада буйруқ кутиб турган Туркиянинг йигирма олтита дивизиясини ҳам эслатиб ўтишга тўғри келадиганга ўхшайди...»

— Василий, сиз ҳозир шунчалик хаёлга берилиб кетдингизки, сизни чалғитишга кўзим қиймади. Агар сир бўлмаса, айтинг-чи, қаерларда бўлдингиз?— сўради Маргарита Францевна оналик меҳри билан йигитга термилиб.

— Қаерда бўлдинг дейсизми? Нима десам экан сизга!— у бир фурсат ўйланиб қолди.— Ҳар қалай, шаҳар ташқарисига чиқмадим. Бугун кўрган-кечирганларимни сартарози қилдим. Шахматчига ўхшаб, кейинги юришларимни ўйлаб олдим...

— Айтинг-чи, сиз Артем ҳақида ўйладингизми?

— У бажараётган тошширик ҳақида ўйладим.

— Демак, ундан кўнглингиз тўқ?

— Тўқ ҳам, акси ҳам. Хотиржам бўлиш, умуман олганда, мумкин эмас. Лекин, ҳар қалай, мен деярли хотиржамман.

— Мен ўзимнинг педагогик фаолиятимда юз берган бир қизиқ воқеани айтиб берайми? Сиз ҳам, агар янглишмасам, педагогикага алоқадор одамсиз.

Маргарита Францевна креслога ўрнашиброқ ўтири олди.

— Бу воқеа,— дея ҳикоясини бошлади муаллима,— менинг бу шаҳарда ўқитувчилик қилаётганимнинг иккинчи... йўқ, учинчи йилида бўлганди. Немис тилидан яқиндан бошлаб дарс берайпмаи, унгача эса адабиёт ҳамда рус тилини олиб борардим. Ўз фапимни мен жонимдан ҳам яхши кўрардим. Бу муҳаббат беихтиёр болаларга ҳам юққан эди. Китоб улар учун энг яқин дўст бўлиб қолганди. Шундай кунларнинг бирида мен саккизинчи «б»да адабиётдан дарс ўтардим. Синф яхши эди, болалар қобилиятли, ҳар нарсага қизиқувчан эдилар. Едимда, «Евгений Онегин»ни ўтардим. Ўша кунга романнинг асосий қаҳрамонларини характерлайдиган бандларни ёдлаб келиш топширилган эди. Эсингизда бўлиши керак, албатта, унда шундай мисралар бор:

Онегин кўпчилик —

Қаттиққўл ва талабчап ҳакамлар наздида

Олим, лекин олифта йигит эди...

Коля Кузовкинни чақирдим. Унинг отаси пенсионер Тимофей Сидорович биздан сал нарида турарди. Николай қобилиятли ўқувчи бўлиб, хотираси ниҳоятда кучли эди. Урушдан олдин менга ёзган хатида аллақандай «мураккаб лабораторияда» ишлаётганини айтганди. Шундай қилиб, Николайни чақирдим, у бу бандларни шошиб-пишиб атиги бир марта ўқиган бўлса керак, ёдида қолмабди. Унга «ёмон» баҳо қўйишга мажбур бўлдим. Ўзимнинг энг яхши ўқувчимга-я! Ёутун синф жим бўлиб қолди. Бу душанба куни бўлган эди. Адабиётдан келгуси дарс ҳафтанинг охирида — жума ёки

шапба кунн бўларди. Ниҳоят ўша кун келди. Мен ҳар бир машғулотда уч-тўрт банддан ёдлаб келишга вазифа берардим. Кузовкин, бу ҳам яхши эсимда, ўрта қатордаги иккинчи партада, ўқитувчи столининг шундоққина рўпарасида ўтирарди. Мен ўқувчилардан бирма-бир уй вазифасини сўрай бошладим. Николай қўлини шуидай қатъият билан кўтардики, уни рад этишга илож қолмади. У ўридан турди-да, ўқий бошлади, мен ёдлашни айтган бандларни эмас, бир бошдан ўқий бошлади. У жуда эркин, ифодали қилиб ўқирди. Бундан ўзи ҳам завқланаётганлиги шундоқ сезилиб турарди. Ўн минут, ўн беш минут ўтди... У ҳамон ўқирди. Ярим соат ўтди! Шу пайт кўнглимдан: «Бу мазах қилиш эмасмикан?»—деган фикр ўтди. Мен Кузовкинни тўхтатдим.

— Етарли, Николай! «Евгений Онегин»ни яхши ёдлаб келибсин. Ўтир!— дедим.

Бутун синф уни театрдагига ўхшаб, гулдурос қарсақлар билан олқишлай бошлади. Мен эсам дарсни аранг тутатдим-да, ўқитувчилар хонасига шошилдим...

— Менимча, Николайнинг бу ишида ҳеч қандай беадаблик йўқ,— деди Золенбауэр.— Шунчаки, йигитнинг иззат-нафси койиган: биринчи бўлиб юриб, бирдан «ёмон» баҳо олнши унга алам қилган, шундан кейин ўзининг нимага қодир эканлигини кўрсатиб қўйгиси келган. Кейин нима бўлди?

— Ўқитувчиларга бу воқеани ганириб бердим. Аввалига улар индашмади-ю, кейин баҳслашиб кетишди. Бу унча аҳамиятли нарсасдек кўринмаса ҳам лекин ҳар ким шахсий нуқтаи назарини айтишни ўз бурчи деб ҳисобларди. Фикрлар иккига бўлинди. Бирлари, бу — ўқитувчинини масхара қилиш, одоб билан билдирнлган норозилик, дейишса, бошқалари сизга ўхшаб, Кузовкиннинг бу қилигини оддий болалик шухратпарастлигининг кўришишига йўйишди. Салдан кейин мен ҳам ўзимнинг, Николай ўқитувчисини мазах қилмоқчи бўлди, деган олдинги фикримдан воз кечдим. Бу ҳақиқатга унча тўғри келмайди... Эсимда, биз Николайнинг қилигини узоқ вақт ва қизгин муҳокама қилган эдик. Лекин ҳеч ким ҳеч кимни ишонтиролмади. Ҳар ким ўз фикрида қолди... Бу воқеани сизга нима сабабдан айтиб бердим? Балки шунинг учундирки, ҳаётда кўпинча шундай бўлади: муаммо битта, нуқтаи назар эса, бир нечта. Борди-ю, бирон фалокат юз бериб, Артемга хавф таҳдид қилса, ундан осон қутулиб кетишига сиз аминмисиз? Менинг хаёлимга эса қандайдир даҳшатли... ҳатто фожиали ўйлар келяпти...

— Бу унинг ишидан беҳабарлигингиздан,— деб қўйди Золенбауэр.

— Балки, шундайдир... Аммо ўзимни тинчлантиролма-япман.

ЭСКИ ДҮСТЛАР ЯНА УЧРАШАДИЛАР

Тимофей Сидоровичнинг уйига «келли» кўчиб келганига бир ойча бўлиб қолди. Ҳаммаси яхши кетаётгандек эди, аҳли, типчгина кун ўтказишаётганди. Кузовкин кундузи шаҳарни айланиб, озиқ-овқат топиб келар, Валентина Ивановна уй-рўзгор ишларига қарар, боғда куйманар, кечқурунлари иккаласи самовар қайнатиб, кўрган-кечирганлари, йўқотган нарсалари ва бу нарсалар қалбларида қолдирган ёрқин хотиралар ҳақида узоқ гаплашиб ўтиришарди. Улар ўзларини бир бошпана остига олиб келган тақдир тақозоси ҳақида лом-мим дейишмасди — бу ман этилган мавзу эди. Ҳожати бўлмагандан кейин нега ҳам керак бундан гап очишнинг. Передатчик ертўлада турар, топшириқ келмасди...

Агар бир воқеа рўй бермаганида, иккинчи ой ҳам, учинчиси ҳам шундай ўтарди...

Бир куни Валентина Ивановна дераза олдида тўқиб ўтириб, кўчага қараган эди, бургомистрнинг муовини эшикдан кириб келаётганини кўриб қолди.

— Дада! — дея қичқирди у. — Бизникига Фокин келяпти!

Тимофей Сидорович бошқа хонада дам олиб ётарди.

— Нима деясан ўзи, Валя... Адашгандирсан? У бизнинг остонамизга ҳеч қачон қадам босмагани-ку!

— Адашганим йўқ! Кўтиб олинг!

Тимофей Сидорович ўрнидан турди, тилининг остига валдол ташлади-да, учига резина қопланган ҳассасини олиб, катта хонага чиқди.

Эшик тақиллади.

— Эшик очик. Кираверинг! — деди Тимофей Сидорович стол ёнига ўтираётиб.

Фокин қандайдир эҳтиёткорлик билан қўрқа-писа кирди. Тимофей Сидоровични кўпдан бери биларди. У билан Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Грознийда — бир намойиш пайтида танишган эди. Кейин тақдир уларни ҳар томонга элтиб ташлади, орадан неча йиллар ўтиб, мана яна Г. шаҳрида учрашишди. Иккаласининг ҳам иши бошидан ошиб ётар, кўришга фурсат топилмас, лекин бир-бирларни ҳақида дярли ҳамма нарсани билишарди. Мана ниҳоят Фокин ўзининг эски танишникига кириб келди.

— Салом, Тимофей Сидорович! — дея бош силкиди Фокин унга. Кейин стол ёнига ўтиб, таклиф кутмаёқ ўтирди. — Сенга нима бўлди, мунча қовоғингдан қор ёғилляпти, ҳатто саломлашгинг ҳам келмайди! Мен ҳар қалай бошлиқман-ку!

— Қандай саломлашини ўйлаяпман — таёқ билан саломлашайми ёки икки оғиз нордон гап биланми деб? Бошқа ҳар қандай одамдан кутсам ҳам, фақат сендан, Прокофий Филиппович, бундай қабиҳликни кутмагандим. Демак, отангдан сал бўлсаям юққан экан-да. Ахир сен эмасмидинг ким

кўринганга: ота-она учун бола жавобгар эмас, деб жар солиб юрган...

— Балки етар энди,— деди Фокин уй эгасини тўхтатмоқчи бўлиб.

— Йўқ, ўзинг кирибсанми, бу ёғини ҳам эшит энди! Сенинг уйингда бўлсам, озгимни ҳам очмасдим, ўз уйимда эса, ёлмайман. Мен сени чақриб келганим йўқ. Шундай экан, ҳақиқатни билиб ол, сенга буни ҳали ҳеч ким айтмаган бўлса керак...

— Тўхта!— деди Фокин зарб билан столни уриб. Столдаги финжон ағанаб, сув дастурхонга тўкилди.— Мен сенинг гапингни эшитдим. Энди эшитиш навбати сенга келди. Иккита саволим бор. Уйда ким бор?

Тимофей Сидорович довдираб қолди.

— Келинимдап бўлак ҳеч ким йўқ.

— Иккинчи саволим. «Сен трюфели ва яшил мармеладли торт пишириб беролмайсанми?»

Тимофей Сидоровичнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. Фокин бўлса, чолнинг эсанкираб қолганини кўриб ва бундан қувониб, давом этди:

— Манавини ол, «келининг»га бу. Зудлик билан Марказга етказиш керак. Мен ишга ҳар куни сенинг уйинг олдидан ўтиб бораман. Агарда менга ёки раҳбарларга айтидиган зарур гап чиқиб қоладиган бўлса, сен...— Прокофий Филиппович хонага назар ташлаб чиқди,— сен деразанинг ўнг томонига алоҳ гулини қўйиб қўясан. Анави жавонда турган гулни. Тушунарлими? Дераза пардаси ҳаммавақт тушириб қўйилган бўлиши лозим. Агар очиқ бўлса, бу — ишора: демак, мен сеникига киришим мумкин эмас. Хавфли... Тушундингми? Энди бўлди. Зарурат туғилса, келиб тураман. Шундай қилгинки, сенга шаҳардаги кўзга кўринган бошқа одамлар ҳам тортга буюртма беришсин. Агар мижозлар орасида немислар бўлса, янаям яхши. Ҳа, яна бир нарса! «Келининг» кўчага камроқ чиқсин. Одамларни тутиш бошланади. Қиз-жувонларни Германияга жўнатишади. Мана энди, ҳаммасини айтдим, чамаси. Хайр.

— Йўқ, шошмай тур. Мен сенга айтишим керак... айтишим керак...

— Муносабатларимизни аниқлаштириб ўтиришга вақтим йўқ.

— Ахир мен...

— Менга гапирган гапларинг виждонингга ҳавола.— Фокин бир сония ўйлаб турди-да, жилмайиб қўшимча қилди:— Хайр. Яна кўришгунча.

Бургомистрнинг муовини чиқиб кетиши билан хонага Валентина Ивановна югуриб кирди, у ҳамма гапни эшитганди. Тимофей Сидорович хонанинг ўртасида ўзини йўқотиб, маъносиз турарди. Валентина Ивановна унинг қўлтигидан ушлаб диван томон олиб борди.

— Мана, кўрдингми, Прокофий хамиша шупақа, — деди Тимофей Сидорович. — Мундоқ бемалол гаплашмайди ҳам. Шунақаям бўладими? Мени сал бўлмаса нариги дунёга жўнатаёзди... Мен ҳам ўзимга етгунчаман... Ўйлаб тонган гапимни қара-я...

— Дада, маълумот қани? Уни зудлик билан отказиш керак! — деди «келиндяк» Тимофей Сидоровичнинг гапини бўлиб. — Тезроқ берақолинг. Ниҳоят ҳақиқий иш бошланяпти! — У маълумотни тезда ўқиб чиқди. — Бирорта ортиқча сўз йўқ! Билимдон одам ёзибди. Энди кунларингни кўрасанлар, жаноблар! — Валентина Ивановна «қайнотасига» диққат билан қаради. — Ишни бошлаймиз энди. Мен пастда сиз юқорида. Хушёр бўлиб турунг! Менинг ҳаётим сизнинг ҳаётингизга боғлиқ.

— Бўпти! Бидирлайверма, — деди Тимофей Сидорович аччиги чиқиб. — Сен айтмасанг ҳам биламан. Чироқни ёқ, мен бориб қопқоқни очай.

Иккаласи ҳам ҳаяжонланишарди. Ҳар қалай алоқага биринчи марта чиқишаётганди-да. Тўғри, бир неча контрол алоқа бўлган... Лекин улар ҳисобга кирмайди. Ҳақиқий иш энди бошланаётган эди... Тимофей Сидорович қопқоқни кўтарди, Валентина эса, чироқни олд томонда тутганча эҳтиёткорлик билан нарвонга оёгини қўйиб, пастга туша бошлади.

Дақиқалар чўзилиб кетди. Узоқдагилар — Катта Ердагилар маълумотни қандай қарши олишларини тезроқ билгилари келарди. Ниҳоят келишиб олганларидек, қопқоқнинг уч марта тикирлагани эшитилди. Тимофей Сидорович уни кўтарди ва Валентина Ивановна юқорига чиқди.

— Хўш, қалай? — дея «келиндякка» тикилиб қолди Тимофей Сидорович.

— Ҳаммаси жойида. Катта раҳмат айтишди.

— Бошқа ҳеч нарса дейишмадими? — сўради чол хайрон бўлиб.

— Яна нима дейишлари керак? — деди Валентина Ивановна елкасини қисиб.

— Савол беришмадими?.. Биз бу ерда қандай яшаётганимиз, нима иш қилаётганимиз ҳақида.

— Мен телефонда гаплашмадим-ку, ахир. «Зуммер»да кўп нарсани айтиб бўлмайди. Айтгандек, бир нарсани илтимос қилишди. Биз турган жойнинг об-ҳавосини айтишимни сўрашди.

— Ана кўрдингми, яна нима дейишлари керак, дейсан-а менга, — деб қувониб кетди Тимофей Сидорович. — Улар, кўриниб турибдики, об-ҳавони бекорга сўрашаётгани йўқ, бекорга эмас, азиз қизалогим...

— Бекорга сўрашмаётганлиги тушунарли. Урушда ҳеч нарса билан бекорга қизиқишмайди. Лекин бунинг бизга дахли йўқ. Гумонларга борнш ман этилган, Тимофей Сидорович. Қатъиян ман этилган.

- Тушунарли. Юр, қизим, бу муҳим кунни нишонлаймиз.
- Чой ичамизми?
- Қанақа чой! Мен ундан кучлироқ бир нарса гамлаб қўйганман. — Тимофей Сидорович буфет томон йўналди.
- Фақат озгина, бир қултумгина. Сизга ортиги мумкин эмас,— деди Валентина Ивановна қатъий қилиб.
- Шу пайт кимдир эшик тақиллатди...

Фокин Тимофей Сидоровичникидан кўтаринки руҳда чиқди, айни чоқда у хавотирда эди. У ўйнаётган хоин роли огир роль эди. Шаҳарликларнинг ёвқарашлари уни чидаб бўлмас даражада ўртарди, шартта тўхтаб: «Мен хоин эмасман! Мен ҳам сизларга ўхшаб, ватанпарварман!» — деб қичқиргиси келарди. Лекин бундай деб қичқириб бўлармиди. Дамингни чиқарма. Сабр қиласан. Кузовкин ҳам уни сотқинга чиқарган экан. Оббо ичи тушган қовун-э? Сўқканини қарап. Кейин қандай севиниб кетди! Чехраси очилди. Яхши одам у, ҳалол ва самимий...

Фокин кўчада виқор билан шошилмай, гоз юриш қилиб лапанглаб борарди. Қалта кўзларини орқасига қилиб олган, шунданми, қорни олдинга чиқиб кетган. Унинг бу савлатдорлигига бирга ишлайдиганлар, айниқса, ундан юқорироқ мансабдагилар ҳаммавақт ҳасад қилишарди. Бу немисларга ёқарди. Улар бургомистр билан унинг муовини ўз ташқи кўринишлари билан одамларга муайян таъсир кўрсатишларини истардилар. Шунинг учун ҳам унга амални тезда берақолган бўлсалар ажаб эмас.

«Нима учун бизникилар мени таплашди экан? — дея ўйлади Фокин. — Бу ерда савлатдорлик ҳеч қанақа аҳамиятга эга эмас. Чамаси ҳамма гап ўтмишимда, отам Майконнинг бадавлат кишиси бўлганида бўлса керак. Тимофей ҳам шунга шама қилди. Отасининг боласи-да, отасидан ўтиб қаёққа борарди, деб ўйлаган чоғи. Кейин эса ҳайрон қолди. Кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди. Айтгандай, Золенбауэрни учратиб, паролни эшитганимда, менинг ҳам кўзларим косасидан чиқиб кетаёзган эди...»

Ҳақиқатан ҳам худди шундай бўлганди. Бир кунги Фокин нишдан қайтиб келаётган эди, уйига стай деб қолганида комендантнинг таржимони, маҳаллий немислардан бўлган Вассилий Золенбауэр унга етиб олди.

— Яхшимсиз, соғлигингиз яхшими, Прокофий Филиппович? — дея одатдан ташқари мулойимлик билан сўрашди Золенбауэр бургомистрнинг ўринбосари билан.

— Раҳмат, яхши, — жавоб берди Прокофий Филиппович, таржимонга шубҳа билан ер остидан қараб.

— Агар йўқ демасапиз, бир оз айлансак, — тақлиф қилди Золенбауэр.

Фокиннинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмаганди. Рад этадиган бўлса, таржимонни ранжитиб қўяди, комендантнинг

ишончли одами билан муносабатни бузишнинг нима кераги бор.

— Менинг сизга айтадиган гапим бор,— дея сўз бошладди таржимон теварак-атрофга аланглаб қараб олиб.

Прокофий Филиппович хушёр тортиди. У Золенбауэрнинг ҳаракатларида қандайдир гайритабиийликни сизди.

— «Родион Михайлович сизга, боғингизга яхши қарамангиз, уни сассиқ алафлар босиб кетади, деб айтиб қўйишимни тайинлади».

Фокин ўз қулоқларига ишонмади. Золенбауэр паролни айтган эди! Ўша пайтда, бу иборани айтган одамга Прокофий Филиппович ишониши ва унга сўзсиз бўйсунуши кераклигини уқтиришган эди.

— Прокофий Филиппович! Мен яна бир марта қайтарман: «Родион Михайлович, сиз боғингизга яхши қарамангиз, уни сассиқ алафлар босиб кетади, деб айтиб қўйишимни тайинлади».

— «Родион Михайлович янглишади,— деб жавоб берди Фокин.— Сассиқ алаф биз томонларда ўсмайди».

— Э, худога шуқур-е! Ниҳоят, юрак ютдингиз-а. Сизнинг шубҳангизни тушунаман. Қандай қилиб немисга ишониш мумкин, деб ўйладингиз-а? Лекин, биринчидан, немислар ҳар хил бўлади — фашистлар бор ҳамда коммунистлар бор. Иккинчидан, сиз қандай бўлсангиз, мен ҳам ўшандай немисман. Энди иш юзасидан гаплашайлик.

* * *

— Яна ким бўлди бу?— сўради Тимофей Сидорович.— Сен нима деб ўйлайсан, Валентина?

— Ўйлаб-нетиб ўтирадиган жойи йўқ!— жавоб берди у.— Эшикни тақиллатишаётган экан, очиш керак.

— Иккиснинг ҳам хаёлидан бир хил фикр ўтди: «Наҳотки биринчи сеансдаёқ рацияни сезиб қолишгап бўлса?»

— Ассалому алайкум!— деган овоз эшитилди йўлақдан. Кузовкин Митрошкинни овозидан дарҳол таниб, қовоғини уйди. «Бу нусхага нима керак бўлиб қолди экан?»— кўнглидан ўтказди у.

— Ассалому алайкум, ҳурматли Тимофей Сидорович!— дея Митрошкин иккала қўлини узатиб, уй эгасининг истиқболига қараб юрди.— Анчадан бери кираман дейман-у, нукул ноқулай бўлиб туюлаверади.

— Биз ахир қўшнимиз-ку, Павел Гермогентович. Нега ноқулай бўларкан,— деди Тимофей Сидорович меҳмоннинг ялтоқлигига жавобан.— Лекин сезиб турибман, қандайдир иш билан киргансиз.

— Яширмайман, Тимофей Сидорович,— деди Митрошкин,— менинг чипдан ҳам сизга ишим тушиб қолди. Кўриб

турибман, сиз билан келингизга осон бўлмаяпти. Замон қандайлиги маълум... Биламан, тўғридан-тўғри келиб, ўз хизматини таклиф қилиш ноқулай албатта. Лекин ҳозир жиддий ният билан олдингизга кирдим. Мен қандолат дўконини очишга ижозат олдим.

«Э, гап бу ёқда экап-ку! — илжайди Кузовкин. — Шакарпазлик маҳсулотларг ишлаб чиқариш... Яхши ўйлаб топилган. Валентина Ивановна билан бизга бу тўғри келади. Фақат ҳаммасини очиқ-ойдин гаплашиб олиш керак».

— Таклифингиз, тўғрисини айтсам, одамни қизиқтирадиган таклиф, — деб жавоб берди Тимофей Сидорович. — Менинг одессалик бир денгизчи ошман бундай вазиятда: «Хўш, бундан мен нима фойда қўраман?» — деб савол берган бўлар эди. Дўкон очилади. дейлик. Биз моддий бойлик ишлаб чиқара бошлаймиз. Сиз-чи, Павел Гермогентович, сиз нима иш қиласиз? Ўйлайманки, сиз фақат бизнинг меҳнатимиз мевасида фойдаланибгина қолмасангиз керак?

— Бу виждонсизлик бўлур эди. — дея пешонасини тириштирди Павел Гермогентович ўнг оёғини силаркан. Чамаси оёғи оғирди. — Мен озиқ-овқат билан таъминлаб тураман.

— Мана шунинг учун аҳтимол биз сизнинг таклифингизни қабул қилармиз. Лекин мен келишим ҳамда Аграфена Никитична билан маслаҳатлашиб олишим керак, уларсиз унда қилолмайман, ўзингиз тушунасиз. Ҳеч ким камситилмаслиги керак. Сиз, кўриниб турибдики, хўжайилик ролига талабгорлик қиялсиз, соддароқ қилиб айтганда — эксплуататор бўлмоқчисиз.

— Бундай дегани уялмайсизми, — деди Митрошкин хижолат бўлиб.

— Мен ахир жон-дўлимдан ачинганимдан айтяпман! Одамларнинг силласи қуриб бораётганини кўриб турибман. Сиз бўлсангиз... Мен қанақасига эксплуататор эканман! Апави янги бошлиқлар менинг елкамга миниб олиб, югуртиришмоқчи-ку. Рус кишисини улар ҳеч аяшмайди. Шунинг учун ҳам биз бир-биримизга ғамхўрлик қилишимиз керак. Хўш, нима дейсиз? Розимисиз?

— Бизнинг улушимиз қандай бўлади? — сўради Кузовкин.

— Ўйлайманки, хурсанд бўласизлар, — мужмал жавоб қилди Митрошкин.

— Фоизга чаққанда-чи?

— Соф фойдадан сизга қирқ, аёлларга ўн фоиздан!

«Рози бўлайми ёки рад қилайми?» — дея ўйлади Кузовкин. — Савдолашиб кўрсам-чи?»

— Йўқ, нима деяпсиз! Қирқ фоизга ҳам маҳсулот тайёрлаш, ҳам сотиб пуллаш? Оа. Бизга етмиш, сизга ўттиз фоиз. Оборотдан чиққан капитал сизга бўлақолсин.

Бундай жавоб Митрошкинни ўйлатиб қўйди. У кекса Кузовкиннинг савдо ишларига шуди йўқлигига умид қилганди.

Тимофей Сидорович яхши уста, лекин хўжаликни бошқаришга эви келмаслиги ҳаммага маълум эди. Уни бир неча бор раҳбарлик лавозимига сайлашган, ammo ҳар гал ўзининг илтимосига кўра аввалги вазифасига ўтказишган. «Мен савдосотиқни удда қилолмайман,— деб тан оларди у.— Ундан кўра пиширганим, ёшларни ўргатганим яхши».

Митрошкин бир оз ўйлаб турди-да, ниҳоят:

— Майли, Тимофей Сидорович. Олтмиш беши сизники, ўттиз беши меники. Ўзингизнинг олтмиш бешингизни қандай тақсимлаш сизнинг ишингиз,— деди.

— Ҳай майли, мен рози. Фақат аёллар билан маслаҳатлашиб олишим керак. Бугун кун сешанба, келинг, жума куни узил-кесил келишиб оламиз, бўптимиз?

— Жума куни бўлса, жума куни-да,— жавоб берди Митрошкин эшик томон йўналиб.— Мен унгача дўкон очишга яхшироқ жой топиб қўяман.

У кўчада бораётиб, ўзича ўйлади. «Ўттиз беш фоиз — унчалик оз эмас, Фақат немис марказини дархол олтинга айлантириб қўйиш керак. Энг муҳими шу. Олтин ўлмайди, чунки у олтин. Оқ дарпардалар тутилган уй — менинг келажаким унда... Лекин, нима гап ўзи? Мен Қўзовкинникига кириб кетаётганимда деразада ҳеч парса йўқ эди, ҳозир эса гул турибди! Нима учун? Эй, жин урсин! Нега ҳамма нарсадан гумонсирайвераман-а! Гул деразада турмай, қаерда туради? Ахир унга ёруглик, қуёш нури керак-ку... Ammo нима учун худди шу бугун бу гулни деразага қўйиб қўйишди?..

БУРГОМИСТР СЕРДЕЧНИЙ

— Пашка! Жин ургур, мараз! Митрошкин! Итдан тарқаган қаерга гумдон бўлди?— деб бақирди бургомистр панжара устунини қучоқлаганча. У оёғида зўрға турарди.— Терешка, менга Митрошкинни топиб кел! Ернинг тагидан бўлсаям топиб кел...

— Илтимос. ҳақорат қилманг. Менга бунақа муомала қилманг,— деди қош-қовогини уйиб полициячи, айни пайтда бургомистрнинг шахсий соқчиси Духовников.

— Нима? Нима?— даргазаб ўшқирди Сердечний.

— Дагдага қилманг! Қўрқадиган вақтигм ўтиб кетган. Сиздан илтимос қиламан, бундан буёқ мени Терешка деб атаманг. Менинг исми шарифим Терентий Лукьянович.

— Вой, ит-эй! Олтинга айланишиб кўрсатган хунаринг учун отишга ҳукм қилинганда, қутқариб қолганимни унутдингми? Немислар ҳалиям сени нишонга олиб юришибди, лекин мен қалқон бўлиб турибман. Қара-я. уни ҳурмат қилиш керакмиш! Итни ким ҳурмат қилади?

— Йўл қўймаман!— деди кескин қаршилнк кўрсатиб Духовников.

Сердечний бирдан хушёр тортди. Ногоҳ хаёлига хавотирли бир фикр келди: «Борди-ю, у шартга кетиб қолса-чи! Унда ёлғиз қоламан-ку. Бутунлай ёлғиз. Терешка — ҳалол одам. Ҳзига яраша диёнатли ҳам. Ҳеч қачон бирор қимматбаҳо парсам йўқолмаган. Майда-чуйдалар ҳисобга кирмайди. Майда-чуйдалар ҳар кун и йўқолиб туради... Лекин мен ўзимни Терентий Лукьяновичнинг ўрнига қўйиб, кўрай — ахир у кичикроқ бир буюмни ўғирламай тура оладими?! Бирон нимани чўнтагига тикмаса, уйқуси келмайди-ку. Йўқ, унинг шартини қабул қилиш керак. Бошқа илож йўқ!..

— Агар сиз, Терентий Лукьянович, шун и пасаангиз, мен сизин шундай деб аташга розимап. Кейин ўз тобеларим, биринчи навбатда полицайлардан ҳам шуни талаб қиламан! Хўш, қалай, хурсандмисиз?— сўради бургомистр, кейин Духовников олиб келиб қўйган курсига ўтирди.

— Сизга нима деб миннатдорчилик билдиришни ҳам билмай қолдим. Менинг ҳамма парсам бор, лекин одамлар томонидан ҳурмат-эътибор йўқ. Ана шу ҳурмат-эътиборни ҳис қилиш учун ҳеч нарсами аямай берган бўлардим.

— Ҳа, Терентий,— деб қўйди бургомистр дарҳол маъюслаиб.— мен ҳам уни унутиб юбордим. Бунга анча вақт бўлди. Урушдан олдин...

Бургомистр панжарага суянганча бошини эгиб, ўйга толди. Кейинги пайтларда у тез-тез шу ҳолатга тушиб турарди. Огир ўйга толарди, ўтмишига шўнгиб кетарди.

Унинг бутун ҳаёти Львовда ўтди. Ўша ерда туғилди, ўсиб-улғайди, университетни тугатди, ишга кирди ва ниҳоят уйланди. Университетда ўқиб юрган пайтларидаёқ унинг ажойиб келажаги ҳақида башорат қилишган эди. Отаси ломбарднинг олди хизматчиларидан эди, ҳалолликда бенуқсон одам сифатида ном чиқарганди. Чиндан ҳам шундаймиди? Одамлар шундай деганларидан кейин, шундайдир-да, улар бекорга гапиришмайди-ку. Бироқ ўша ҳалоллик кекса Сердечнийнинг ўғлига анча каттагина пул — олтин билан 70 минг қолдиришига монъелик қилади. Бунинг устига хотинининг 50 минг сўмлик сеп-сидиргаси ҳам қўшилди.

Шу тариқа Кузьма Петровичда юз мингдан зиёдроқ сармоя тўпланиб қолди. Лекин улар нақд пул эмасди, балки қимматли қоғозлар, Львов ҳамда Польша Украинидаги бошқа шаҳар муассасаларининг акциялари эди.

Университетни тугатгач, Сердечний отасининг ошна-огайнилари ёрдами билан хусусий адвокатлик идораси Фолькмахерга ишга жойлашди. Кузьма Петрович иккита катта ишни муваффақиятли суратда охирига етказишга эришди ва у одамларнинг назарига тушиб, шаҳарнинг ҳамма унга интиладиган адвокати бўлиб қолди. Фолькмахернинг ўзи қариб, мункиллаб қолган эди. Мижозлар, идоранинг барча иши аста-секин ёш, сергайрат Кузьма Петровичнинг қўлига ўта бошлади, уни энди Кузьма эмас Казимир деб атайдиган бўлишди.

Кўнгина бадавлат одамлар Сердечний билан яқин бўлишни исташарди. Уларнинг аксарияти бўйга етган қизларнинг оталари эди. Улардан бири Бачевендаги Польша вино магнатининг бошқарувчиларидан пан Кнйшевский эди. Жуда ҳам эҳтиёткор, тадбиркор пан Кнйшевский ўз сармоясининг асосий қисмини ёлғиз кнзи Ядвига номига ёздриб қўйган эди.

Пан Кнйшевский қизини Сердечнийга турмушга бера туриб, бўлгуси куёвини, қизи Ядвига номига банкка қўйилган сармоядан фақат жуда зарур бўлиб қолгандагина фойдаланиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантириб қўйди. Бу пуллар эса, ўғилдир, қнзидир — набирасига аталган бўлиб, у балоғатга етгач, фойдалана оларди. Нафсиламрини айтганда, Казимир Петрович бу фикрга эътироз билдирмади. Ишбилармон одам эмасми, буюгингда гамлаб қўйилган маблаг бўлса ёмон бўлмайди деб ўйлади: «Агар зарур бўлиб қолса,— ўйлади у,— мен хотинимни қанча керак бўлса, шунча олишга кўндираман».

Казимир Петрович Сердечнийнинг пухта ўйланган режасини амалга ошириш насиб этмаган экан. Фольксмахернинг вафотидан кейин ишлари таназулга учради. Ташқи кўриниши бағоят латофатли Ядвига ўзига ҳамиша эътибор, энг асосийси, катта харажатлар талаб қиладиган бўлиб қолди. Меҳмон кутиш ва кийим-бошнинг ўзига адвокатлик идорасининг деярли ҳамма даромади кетарди. Баъзан Сердечнийга хотинининг қарзини ўз сармояси хисобидан тўлаб юборишига ҳам тўғри келарди.

Хотинининг ҳаддан ошиб кетаётган бемаъни харажатларидан юрак олдриб қўйган Сердечний бир куни, агар пулни шундай совураверадиган бўлса, унга орқа қилмаслигини айтди. Жавоб ўрнига хотини жанжал-тўполон кўтарди, Казимир Петрович бунга мардонавор бардош берди. Шундан кейин қандайдир сокинлик бошланди, лекин бу оилавий жанжалнинг оқибати эмасди. Ядвига тез орада она бўлишини сезиб қолди, бу унинг эри билан келишиб яшашига сабаб бўлди.

Ядвига қанчалик исрофгар бўлмасин, у Сердечнийнинг рақиблари етказганчалик зарар етказа олмади. Улар идоранинг обрўсини тўкишга ва бу билан Казимир Петровични эгардан йиқитишга қасд қилган эдилар.

Кунларнинг бирида Сердечний кўчада бир жанобни учратиб қолди. У билан бир оз танишлиги бор эди. Жаноб ўзининг беандишалиги учун олдиндан узр сўраб, ўсмоқчилади:

— Айтинг-чи! Сиз адвокат Фольксмахерни ўлдирганингиз ростми?

— Бу қанақа гап?— деди Сердечний аччиги келиб.

— Қанақа гап бўларди?— деди жаноб.— Бунга шубҳа йўқ. Фақат ҳамма сизнинг яхшиликни билмаганингиздан газабда. Кекса немис сизга қанча яхшиликлар қилди...

— Ахир мен ўлдирмадим уни,— бақириб юбораёзди Казимир Петрович.— Мен ўлдирмадим!

— Ҳа-ҳа-ҳа! Нима, сиз бизларни гирт аҳмоқ деб ўйлайсизми? Бўлмаса ёриб кўрмасликларни учун нега пора бердингиз?

— Мен Фольксмахернинг васиятини бажардим. У, мени ёриб-нетиб ўтиришмасин, одамлардек дафн қилинглар, деган эди.

— Васиятномада бу айтилмаган.

Мана энди Сердечнийга нима учун мижозлари ғойиб бўлганлиги, нега идорага ҳеч ким йўламай қўйганлиги маълум бўлди. У ишни йиғиштириб қўйиш ҳақида ўйлай бошлади. Ҳеч қанақа даромад бўлмагач, хизматчиларни таъмин этиб бўлмайди-да, ахир. У шундай қилмоқчи эди, лекин бунга зарурат қолмади, идора ўз-ўзидан ёпилди.

1939 йилнинг 1 сентябрида Германия Польшага бостириб кирди, 3 сентябрда эса Гитлер Франция билан Англияга уруш эълон қилди. Иккинчи жаҳон уруши шундай бошланиб кетди. Ғарбдан фашист Германияси қўшинлари олдинга силжирди. Шарқда панлар зулмига қарши озоодлик ҳаракати авж олганди. Қизил Армия қисмлари Львовга яқинлашиб қолганди.

Вазият ниҳоятда жиддий эди. Сердечний эсанкираб қолди. Бу етмагандек, яна бир мусибат юз берди — унинг икки ойлик ўғли Витольд ўлиб қолди. Казимир Петровични Ядвига билан боғлаб турган ҳалқа ғойиб бўлди.

Германия Польшага ҳужум қилганнинг иккинчи куни пан Кшишевский Сердечнийшиқига келиб, қизи Ядвига билан бирга Руминияга, у ердан эса, Швейцарияга кетаётганини хабар қилди. Ўзининг бутун сармоясин ва қизининг сепинини у Швейцария банкига ўтказиб қўйганига анча бўлган эди.

— Қимматбаҳо қоғозларни ўз вақтида олтинга айлантириб қўйиш керак бўлиб қолди, барибир сиз бупи ўз вақтида қилмадингиз, — деди чол. — Энди эски ҳолингизга қайтдингиз. Аммо мен сизларнинг оилангизни бузадиган даражада тошюрак эмасман. Биз билан бирга кетишингизни таклиф қиламан.

Сердечний таклифни қабул қилмади. Улар билан бирга кетиш — ҳамма нарсадан маҳрум бўлиш, қарамлик, Кшишевскийга хизматкорлик қилиш, деб ўйлади. Ахир бошқа ҳокимият билан ҳам тил топишиш мумкин-ку...

Шаҳарга Қизил Армия қўшинлари кириб келишди. Меҳнаткаш халқ халоскорларни байроқлар, қўшиқлар билан қарши олди.

«Нима қилишади мени? Ҳеч нима. Мен ҳолис одамман. Қанақа ҳокимият бўлса, менга барибир. Қандай адвокат бўлсам, шундай бўлиб қолавераман, — дея ўзини юпатарди Казимир Петрович. — Рақибларим ҳар қаёққа қочиб кетишди, душманларим яширинишди. Энди эркин нафас олса бўлади».

Орадан икки йил ўтди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин адвокатлик идорасини очиш ҳақида гап ҳам бўлиши

мумкин эмасди. Хусусий муассаса очишга рухсат берилмасди. Унга давлат хизматига киришни маслаҳат беришди, лекин Сердечнийга бу унча маъқул келмасди. У кутарди.

Казимир Петровичнинг Фарбий Украинага 1941 йили бостириб кирган немислар билан алоқаси муваффақиятсизликка учради. Уни тутиб олишди-да, турмага қамашди. Босқинчилар Сердечнийнинг кимлигини, ундан қандай фойдаланиш мумкинлигини суриштириб аниқлагунарлича у қамоқхонада икки ой қолиб кетди. Казимир Петровични шаҳар идорасига ишга тайинламоқчи бўлишди, лекин кимдир унга шубҳа билдириб, қандай бўларкин, деди. Унинг номи қотиллик билан боғлиқ эди. Бироқ босқинчилар Казимир Петровичдан — фойдаси тегадиган одамдан воз кечмоқчи эмасдилар. Сердечний Львов яқинидаги шаҳарчалардан бирига бургомистр қилиб тайинланди. Машҳур адвокат — бирдан қандайдир хароба шаҳарчанинг бургомистри бўлиб қолди. У рақжиши мумкин эди, албатта. Аммо Казимир Петрович хафа бўлмади. У шундай хаёл қилди: «Ўлишга ҳали эрта, шундай бўлгач, мослашиш керак. Хўжайинларга хизмат қилиш, хизмат қилганда ҳам яхшилаб хизмат қилиш керак...»

Немислар Германиядаги заводлар, шахталар учун ишчилар талаб қилдилар. Янги бургомистр Фарбга уч юзта украин ва полякларни жўнатди. Коммунистлар ва яхудийларни аниқлаб билиш буюрилди, Сердечнийда тайёр рўйхат бор эди. Немислар бургомистрнинг қобилиятини тезда қадрладилар. Бунинг устига Казимир Петрович украин, поляк ва немис тилларини биларди. Маҳаллий аҳоли билан олиб бориладиган ишда бу ниҳоятда муҳим эди. Немислар Сердечнийга ишонибгина қолмай, уни яширин ишларига ҳам тортардилар. У ана шу йўл билан Киев яқинидаги қишлоқлардан биридаги аҳолини отиш пайтида иштирок этди. Унинг кўз ўнгига даҳшатли воқеа юз берди. Лекин шуниси таажжубланарлики, беҳуда ўлиб кетаётган бечораларга унинг ҳатто раҳми келмади. Бундай қотиллик тез-тез бўлиб турарди. Булар қалбни бўм-бўш қилиб қўярди. Бу эса ўрнини босадиган нарса топишни талаб қиларди. Сердечний уни ичкиликдан топди.

Киев яқинида Казимир Петрович Шварцманга дуч келиб қолди. Шварцман ўз шогирдининг қадрига етди. У Г. шаҳрига ишга тайинлангач, «тап-тайёр бургомистрни» ўзи билан бирга олиб кетди.

Бургомистр кечқурунлари ёлғиз ёки ўзининг садоқатли шахсий соқчиси Терешка билан қолиб, ичарди. Орқа-олдига қарамай ичарди, то эсини йўқотгунча ичарди. Терентий Лукьяновичнинг айтишича, у мастликнинг уч босқичидан ўтарди. Биринчи босқичда Кузьма Петрович гапирар, ўзининг парвозлари, муваффақиятларини эсларди. Иккинчи босқичи — бошдан-оёқ кўз ёши бўлар — у жувонмарг бўлган ҳаётини, хотинини, ўглини эслаб йиғларди. Учинчиси — энг кизик босқич эди. Сердечний хушёр тортар, туппа-тузук

мулоҳаза юритар, маълум бир қарорга келарди. Тўғриси айтганда, бу мулоҳазаларнинг кўпгина қисми мантиқли бўларди. Шу ерда уни уйқу элтарди. Иродаси бўшашар, баъзида ҳатто хушини йўқотарди.

... Сердечнийни ҳаёлпарастлик ҳолатидан яна ўша Терентий Лукьянович олиб чиқди. Ҳовлига кириб келаётган Митрошкинни кўриб қолиб, у бургомистрни силкий бошлади.

— Қазимир Петрович, Митрошкин топилди!

— Қанақа Митрошкин?

— Топишимни талаб қилгапингиз Митрошкин-да.

— Э, ҳа... Қани у?

— Мен рўпарағиздаман, Қазимир Петрович, — деди мулойимлик билан Митрошкин. — Манаман...

— Кўряпман... Нима бўпти? — Сердечний Митрошкинни нега сўраганини унутиб қўйди.

— Сизга бир илтимосим бор эди.

— Илтимос? Яна қанақа илтимос?

Митрошкин бир оз иккиланиб турди-да, кейин деди:

— Менга бир оталик қилишингизни сўраб келдим. Дўконча очсам деган эдим.

— Ўғирликдан орттирган ўлик молларни сотиш учунми? — сўради бургомистр масхараомуз тиржайиб.

— Нега одамни ранжитаспз, Қазимир Петрович! — Митрошкин бургомистрга уни полякча йўсинда аташ хуш келишини анчадан бери сезиб юрарди. — Қандолат дўкони очмоқчиман. Пирожнийлар, тортлар, бубликлар ва пряниклар пишираман.

— Вой, сен-ей! — деди ҳайрат билан Сердечний. — Нахотки, уддасидан чиқасан?

— Ҳаммасини гаплашиб қўйдим, — деди гурур билан бошини кўтариб Павел Гермогентович. — Фақат сизнинг фотиҳангиз билан комендантдан рухсат олиб беришингиз қолган.

— Нима бўпти, ёрдам берсам беравераман. Сен айёрга ёрдам бермай бўладими, — деди бирмунча жонланиб Сердечний. — Бу шаҳар аҳлига ҳам яхши, бизга ҳам ёмон бўлмайди... Яна нима гапинг бор?

— Комендатура олдидан ўтиб кетаётсам, у ерда шовқин-сурон бўляпти — ит эгасини танимайди... Бунга кечаги ҳаво хужуми сабаб бўлса керак.

— Қанақа хужум? — Сердечний ўзининг шахсий соқчисига бундан унинг хабари бор-йўқлигини билмоқчи бўлгандай қаради. У индамай бош силкиди. — Нега бўлмаса индамадинг? — газабланди бургомистр. — Балки иш жиддийдир?

— Жиддий бўлганда қандоқ! Темир йўл станциясига рус бомбардимончилари хужум қилган. У ерда нималар бўлганини кўрсангиз эди — даҳшат!

— Сен у ерда бўлдингми? — сўради бургомистр.

— Йўқ, фақат аланга шуъласини кўрдим. Бензин солинган цистерналар, бочкалар портлаб кетибди.

— Терентий Лукьянович, соқол-мўйловингни қириб, ювиниб ол! Тез бўл!

— Шу аҳволда қаерга бормоқчисиз ахир! — деди куйиб-пишиб Терентий кескинлик билан.

— Ҳозир аҳволга қараб ўтирадиган вақтмас...

Йигирма минутлар чамаси ўтгач, соқол-мўйлови қир-тишланган, сочи таралган ва бутунлай хушёр тортган бургомистр уйдан чиқди.

— Маҳкамамизга шошилалик, — деди у ҳеч кимга қарамасдан. — Менинг буюк муовиним, худонинг мўмин бандаси Прокофий Филиппович, балки қийналиб қолгандир, ҳамма иш бир ўзига қолиб кетиб.

Сердечний ўзи ҳам нималигини билмайдиган сабабга кўра, Фокинни унча ёқтирмасди. Орқасидан, баъзан эса кўзига қараб туриб, уни олифта, худонинг бандаси, махсимча, деб атарди.

— Мен сизга айтишни унутибман, Казимир Петрович, — деб бургомистрни тўхтатди Митрошкин, — эшик тагида сизни кечадан бери қорачадан келган қандайдир бир одам кутиб ўтирибди. Кийимлари галати — эгнида тўн, бошида дўппи, русча яхши гапиради, лекин акцент билан гапиради.

— Бу яна қанақа одам бўлди? — сергак тортди Сердечний. — Қаердан келибди? Кавказдан эмасми?

— Йўқ, ўхшамайди. Лекин кўринишидан — шарқлик бўлса керак...

— Қўлида бирон нарса борми?

— Кўрмадим.

Киевдалик пайтидан бошлаб Сердечний йўқлаб келадиган номаълум одамлардан юрак олдириб қолган эди. Киев яқинида унинг ҳаётига бир неча марта суиқасд қилишганди. Шварцман уни ана шу сабабга кўра ҳам у ердан олиб кетган эди.

— Агар қўлида ҳеч нарса бўлмаса, — деди Сердечний, — уни бу ёққа олиб кел. Кўчада ганлашиш поқулай.

Кўча эшикдан тахминан йигирма беш ёшлардаги йнгит кириб келди. Солдатча кийим-бош устидаи узун қавима тўп кийиб олган эди. Қон-қора сочлари ва мўйловчаси ўзига ярашиб турарди. Кўзлари қоп-қора, ўйчан, ҳадикли.

— Ассалому алайкум! — дея шарқликлар одати бўйича ўнг қўлини кўксига қўйиб салом берди у бургомистрга эгилиб таъзим қиларкан.

— Қаердан келдинг, ёқимтой бола? — сўради Сердечний сохта бепарволик билан.

— Албатта, ўрмондан-да. Биласанми, ота, ўгирланияпти, мен бўлсам, нарироқ кетаман, — жавоб берди «меҳмон» Сердечнийга муносиб қилиб.

Жавоб бургомистрнинг кўнглини очиб юборди.

— Қимсан ўзинг, нима қилиб юрибсан?

— Ўзбекман, Қўқондан. Шунақа шаҳарпи биласанми?

Бу шундай шаҳарки, қадим замонлардан бери ҳамма йўллар Қўқонга олиб борган. Шарқ мамлакатларининг, ҳатто жаҳоннинг барча савдогарлари ўша ерда савдо қилганлар. Ҳиндистондан келганлар, Қашқардан, Қобулдан... Ана қандай шаҳар бизнинг Қўқон!

— Энди кимлигингни ва бу ерга қаердан, нега келганингни айт.

— Мен ўз юртимга, Ўзбекистонга кетяпман. Уёқда ҳозир уруш кетаётган бўлса керак. Тоғларда. Чекиनावериш жонга тегди. Немисдан барибир қочиб қутулолмайсан, етиб оладида, ўлдиради. Менсиз, русларнинг ўзлари урушаверсин... — У салмоқланиб, шошилмай гапирар, афтидан, ўз қадр-қимматини ерга урмасликка ҳаракат қиларди.

— Демак, одамлардан, ўзингдан қочиб кетяпсан, — деди Сердечний ўйчанлик билан. — Бўлмайди. Овора бўласан... Мен ҳам ўз вақтида четда қолмоқчи бўлган эдим. Удда қилолмадим!.. Сафсатани бас қил! Яхшиси, ўзинг тўғрингда гапир.

— Менинг таржимаи ҳолим жудаям қисқа. Қўқонда туғилдим. Мен бу шаҳарни жонажон шаҳрим бўлгани учунгина эмас, балки яна шунинг учун мақтаяпманки, у чиндан ҳам подшо узугидаги гавҳардай, тоғлар орасидаги мусаффо чашмадай чиройли жой. Бир шоир менинг шаҳримни бахт-саодат, тинчлик-хотиржамлик водийсидаги ажойиб гулга ўхшатади... Бизнинг Фаргона водийсини шундай деб аташади. Бу Ўрта Осиёдаги энг гўзал жой. Униг ерлари энг серҳосил ерлардир. Агар калтакни тиқиб қўйсанг ҳам у кўкариб, мева беради!

— Сен ўзинг тўғрингда гапир, — унинг гапини бўлди бургомистр. — Сенинг ватанингни буюк фюрер кўшини билан борган пайтимизда ўзимиз кўриб, томоша қиламиз.

— Нимани ганираман, гапирадиган гап бўлмаса. Менинг таржимаи ҳолим кўпчилик ватандошларимнинг таржимаи ҳолига ўхшайди. Армияга ўтган 1941 йилда олиндим. Ҳарбий комиссариат бизлардан катта гуруҳимизни Ашхободга юборди. Бу шаҳар Туркменистонда. У ерда бизга ҳарбий ишни: отиш, қадам ташлаш, бошлиқларга бўйсуннишни ўргатишди. Икки ой югуртиришди, «хўб бўлади», «хулди шундай» деб гапиришни ўргатишди. Кейин бизларни эшелонларга ортиб, фронтга олиб кетишди. Кўп юрдик. Бир жойга етиб бориб, поезддан тушдик, у ерда бир оз яшаб, кейин тагин эшелонга ўтирдик, яна бир ҳафтача йўл юрдик. Бизни бир неча марта бомбардимон қилишди. Лекин битта ҳам жангда қатнашишга тўғри келмади. Худога шукур, ўқ мени четлаб ўтиб кетди... лекин йигирмата қўқонлик йигит ҳалок бўлди. Мен: руслар билан йўлим бир эмас, деган қатъий қарорга келдим. Руслар Волгасига борсин, мен Кавказга, ўзимникиларга яқинроқ жойга борай, деб йўлга тушдим. Узоқ йўл босдим... Кечасию кундузи юрдим...

— Бундан чиқди, дизертир экансан-да?

— Шундай деса ҳам бўлади...

— Қўлингдан нима иш келади? — қизиқиб сўради Митрошкин. — Мабодо нонвой эмасмисан?

— Йўқ. Мен шофёр-механикман. Ҳамма машиани биламан: юк машиналарниям, енгил машиналарниям, русларникияям, немисларникияям...

— Қазимир Петрович, бу сизга керак одамнинг худди ўзгинаси-ку, — дея Терентий Лукьянович гап очган эди, Сердечний уни тўхтатди.

— Ҳим бўл! Ҳамма нарсага бурнингни суққанинг суққан, — деди бургомистр. — Механикман... дедингми? Ҳамма машинани яхши биласанми? Шаҳар идораси ҳовлисида иккита енгил машина турибди. Агар уни ремонт қилиб юргизсанг, сени доимий ишга тайинлайман, ойлиги ҳам яхши бўлади. Бир шартим бор, агар алдамаётган бўлсанг... Биз ҳали текширамай!

Сердечний зинадан тушди-да, ташқари эшик томон шаҳдам қадам ташлади.

Шаҳар бошқармаси олдида унга комендатура хат ташувчиси дуч келди.

— Сизни... Сизни... — деди у ўпкаси оғзига тиқилиб, — сизни зудлик билан чақиряпти... Ҳаноб ҳарбий комендант... майор Шварцман.

— Менинг муовиним ўз жойида йўқ эканми? — қовоғини уйиб сўради бургомистр.

— Прокофий Филиппович интизомли одамлар, — деди хат ташувчи ҳайрон бўлиб. — Ишга ҳамиша ҳаммадан олдин келдилар... ва ҳаммадан кейин кетдилар... Бу олатўполон бошланганида, худо ўзинг кечир, у киши биринчи бўлиб югуриб келдилар. Ҳозир жаноб ҳарбий комендант хузуридалар.

Йўлакда Сердечнийга навбатчи офицер Вайс пешвоз чиқди. У:

— Жаноб майорнинг олдига киринг, — деди-да, яна узлуксиз жиринглаётган телефонлари томон кетди.

Шварцманнинг каттакоп кабинетида комендантдан ташқари ўз муовини Фокин ҳамда гестапо бошлиги Курт Келлер бор эди.

— Келдингизми! — деди майор бургомистрга ғамгин нигоҳ ташлаб. — Мен рус арагидан ёниб кетган бўлсангиз керак, деган хаёлга бораётгандим. — Кейин кинояомуз қўшиб қўйди: — Ҳатто православ черковига... эсимдан чиқди, жаноб Фокин, уни нима дейишарди?

— Дуо, — жавоб берди Прокофий Филиппович.

— Дуо эмас, бу черков маросими қандайдир бошқача айтилади...

«Наҳотки, жаноза деса, — Сердечний қовоғини уйди. — Агар айтса, эсига солиб қўйишга ҳаракат қиламан, айтмаса — балки у билан дўстлашиб кетарман ҳам...»

— Демак, эслолмайсиз? Афсус. Бу дуони одам ўлганда

қироат билан ўқишади, — деди нихоят майор. — Энди ишдап гаплашайлик. Нима ҳодиса юз берганини эшитган бўлсангиз керак. Руслар станцияни бомбардимоп қилишди. Ўлганлар бор... Ярадорлар ҳам анчагина... Уларни дарёдан ўтказиб, армия госпиталига юбориш керак. Улов керак. Шаҳарда бориши станцияга жўнатдик. Сиз яна нима маслаҳат берасиз?

— Қўшни қишлоқлардан қидириб кўриш керак, — деди бургомистр. — Балки у ерларда қолгандир от, аравалар.

— Гут! Бу имкопийдан ҳам фойдаланамиз.

— От-араваларга Митрошкинни юборамиз. У корхона очишни илтимос қилиб юрибди. Агар от, арава топсанг, рухсатнома берилади, деб шарт қўямиз.

— Баракалла, Қазимир Петрович! — деди комендант бургомистрнинг таклифидан хурсанд бўлиб кетиб. — Митрошкинни ҳозироқ юборамиз. Жаноби Фокин, Митрошкинни топинг-да, унга қишлоққа бориши ҳақида бизнинг гапимизни айтиг.

Фокин Қазимир Петровичнинг ишораси билан ўрнидан турди-да, кабинетдан чиқиб кетди.

Бургомистрнинг ўринбосари гойиб бўлгач, шу найтгача индамай ўтирган Келлер тилга кирди:

— Жаноби Шварцман рус бомбардимончиларининг ҳужумидан кейинги вазиятни таърифлаб берди, яқин ўртадаги барча госпиталлар тўлиб кетган. Кўпгина немис офицер-солдатлари оғир аҳволда ётишибди. Уларга қон керак! Кўп қон керак...

— Ҳа, ҳа, — дея қўшилди Кузьма Петрович. Бу гапнинг охири қаерга бориб тақалишини у ҳали билмасди.

— Энг яхши донорлар, тажрибанинг кўрсатишича, бу — ёш болалар, — деб давом этди Келлер, Сердечнийга тикилиб қараркан.

— Ёш болалар? Аммо бу... — деб юборди беихтиёр бургомистр ва шу заҳоти дами ичига тушиб кетди. У ўз ўғлининг касаллик чоғида тортган азобларини эслади. — Ахир улар жажжигина, ҳимоясиз жонлар-ку!

— Нима, сиз немис қўмондонлигига ёрдам беришдан боти тортялсизми?! — сўради Шварцман. — Бу инсонийлик эмас, деб ўйлайсизми? Сизнингча, фюрер жангчисини ўлимдан қутқариб қолиш учун боладан озгина қон олиш, одамларни отишга қараганда инсонийлик эмасми? — деди Шварцман нима учундир Сердечнийнинг қўлига қараб қўйиб.

— Мен одамларни отган эмасман! — деб хитоб қилди бургомистр. — Отмаганман. Менга томошабин бўлишни буюришган.

— Автоматчининг ёнида турган кимсанинг одам ўлдирмаслигига, балки бошқалардек шунчаки тамошабин эканлигига ким ишонади. Автоматчи билан ёнма-ён турганингизни суратга олишган, жаноби Сердечний. Унга бир кўз ташлашни истайсизми?

— Йўқ, худо ҳаққи, керак эмас! — деди Қузъма Петрович, пешонасининг терини артиб.

— Хўш, қалайсиз энди?

«Қурашиш бемаънилик, — ўйлади Сердечный. — Биринчидан, кучлар тенг эмас, иккинчидан эса, мен немисларга энди маҳкам боғланиб қолганман... Қанча гуноҳлар қилдим! Саногии йўқ...»

Шварцман билан Келлер индамай, бургомистрнинг нима дейишини кутиб туришарди. Улар Сердечный қўрқиб, қаловланиб қолганини пайқашганди.

— Яхши. Мен розиман. Нима қилиш керак? — деди ниҳоят Сердечный.

— Буни сиз айтишингиз лозим, нима қилиш кераклигини.

— Ҳа-я! Кечирасиз. Ахир сиз савол бердингиз-ку.

Бургомистр ўзини қўлга олиб, бир фикрга келгунича бировки дақиқа ўтди.

— Ҳозир биз аёлларни Германияга жўнатишимиз, — деяган бошлади Сердечный. — Асосан улар турмушга чиқмаган қизлар. Лекин болалилари ҳам бор. Болалар кўп эмас, ҳаммаси бўлиб ўн ёки ўн бешта... Хотинларни биринчи эшелонда жўнатиб юборамиз-да, болаларни госпиталга олиб борамиз. Оналарига, фарзандларингизни болалар уйига жойлаштирамиз, деб айтаемиз.

— Ана айтмадимми, жаноби Сердечныйнинг калласи калла эмас, рейхминистрнинг идораси деб...

МУВАФФАҚИЯТСИЗЛИК

«Ауто-унион» маркали усти ёпиқ машина олдинга секин юриб бормоқда.

Чўлдаги йўлда куйган автомашина, арава, қўл арава ҳамда болалар аравачалари тўлиб ётарди. Бу ерда уруш бўлиб ўтганди. Бир неча ерда бомба ва снарядларнинг портлашидан ҳосил бўлган чуқурлар кўринар, катта йўл ёқасида янгигина қабр-тепачалар кўзга ташланарди.

Машина вайропалар уюмлари орасидан айлашиб ўтиб, бир ўнгга, бир чапга бурилди-да, тормозланиб, охирида бутунлай тўхтаб қолди.

— Нима бўлди? — сўради бургомистр шофёрдан немис тилида.

У йўлни тўсиб турган шлагбаумга ишора қилди.

— Олдиндаги кўприк портлатилган, ўрнига понтон кўприк қилишганди, мен кўргандим. Ҳозир уни ҳам олиб кетишибди. Ё кечув излаш, ёки бошқа йўлга чиқиб олиш керак.

— Шу яқин ўртадан йўл тонишга ҳаракат қилинг. Жудаям узоқлашиб кетишимиз мумкин эмас! — деди Қузъма Петрович. — Юкни сабрсизлик билан кутишяпти.

Сердечний билан унинг муовини Прокофий Филиппович кенг-мўл кабинадан чиқишди.

Прокофий Филиппович кузовга яқинлашди. Брезент чодир ичида похол тўшалган кузовда болалар ўтиришарди. Бортга яқин ердаги яшиқларга солдатлар ўрнашиб ўтириб олишган. Улардан бири сигарет чекар, ҳар замонда эрип-чоқлик билан ёнига туфлаб кўярди.

— Чарчамадингларми, болакайлар? — деди Прокофий Филиппович. Унинг овозида шундай илиқлик, меҳр бор эдики, болалар:

— Чарчамадик, амакижон, — деб жавоб беришдан ўзларини тийишолмади.

Фокин болаларни йигишда иштирок этмади. У «донорларни» госпиталга элиб кўйиш ҳақида буйруқ олганидан кейин машинада кўрди. Уларни Сердечний йиғган эди. Командатуранинг хуфия иши тўғрисида ҳам у ўз муовинини огоҳлантирган ва ёрдам беришни сўраганди. «Ёрдам бериш» шундан иборат бўлдики, Прокофий Филиппович кечкурун қўшниси Маргарита Францевникига кириб, билиб келган нарсаларнинг ҳаммасини Золенбауэрга хабар қилди.

Прокофий Филиппович, Золенбауэр бу гапни эшитиб ҳайрон қолади деб ўйлаганди, лекин у бу хабарни вазминлик билан тинглади.

— Бундан хабарим бор, — деди Золенбауэр. — Болаларни жўнатиш вақти номаълум. Агар билолсангиз — хабар қилинг. Яна илтимос, ҳаяжонланманг, ўзингизни қўлга олинг.

Прокофий Филиппович жўнатиш соатини Золенбауэрга хабар қилолмади. Машина қутилмаганда йўлга тушди. Мана энди ўйланиб ўтирибди. «Улгуришармикан ёки улгуришмасмикан?»

Гўдаклар ўзларини нима кутаётганини билишмас, болалар уйига «олиб кетишаётганига» ишонардилар. Шунинг учун уларнинг кўзларида кўрқув ҳам, хавотир ҳам йўқ эди. Бортга яқин ўтирган қизалоқ хатто Фокинга қараб кулиб кўйди.

— Отинг нима? — сўради Прокофий Филиппович ундан.

— Тамара.

— Фамилиянг-чи?

— Иноземцева!

— Шаҳарда турармидинглар?

— Йўқ, совхозда. Дадам билан ойим трактор ҳайдашарди. Дадам урушга кетди, кейин у қайтиб келди... Кеча кечкурун ойимни, дадамни ва мени олиб кетишди.

«Кимдир менга: «Болаларимиз бутунлай катта бўлиб қолишди», деганди. — дея эслади Прокофий Филиппович. — Мен кулгандим ўшанда. Ҳозир эса буни ўз кўзим билан кўриб турибман... Нима қилсам экан? Нима қилиш керак? Наҳотки бизникилар улгуришолмайди?»

Шофер Герберт кўринди, у кечув излаб, қайтиб келаётган

эди. Афтидан, топган бўлса керак. қўлларини севинч билан силкитарди. Сердечний унинг истиқболига шошилди. Бургомистр қандай кечув топилгани ва яқин ёки узоқлигини бишлишга ошиқарди.

«Ҳаракат қилиб қолиш керак! — деди Прокофий Филиппович фикран. У чўнтагидан чоғроқ пичоқни олди-да, сездирмай баллонга санчди. Аста-секин баллоннинг дами чиқиб кета бошлади. Фокин чаққонлик билан пичоқни четга улоқтирди.

— Ҳаммаси жойида! — деди Кузьма Петрович машина олдига қайтиб келгач. — Кетдик.

Аввал Сердечний, унинг орқасидан Фокин кабинага чиқиб ўтиришди.

— Абфарен! — деди немис жилмайиб. Машина ўрпидан жилди-ю, лекин ўша заҳоти тўхтади.

Герберт эшикни очиб, пастга сакраб тушди.

— Лаънати! Баллон канут! Машина олдига ким келувди? — деб сўради у солдатлардан.

— Кабинада ўтирганларнинг иккови.

Шофёр бургомистр билан унинг муовинини пастга имлади.

— Пастга тушишларингни сўрайман!

Улар пастга тушганларидан кейин шофёр шаҳар бошлиқлари чўнтақларини ағдариб кўрсатишларини талаб қилди.

— Ағдариб бўпман! — деди газабланиб Сердечний. — Мен бургомистрман! Тушунарлими ёки йўқми? Бургомистр!

Герберт солдатлардан бирининг автоматини олди-да, Сердечнийга ўқталди.

— Тез бўл!

Сердечнийнинг ранги оқариб кетди.

— Хўп яхши. Қараб тур ҳали!

У чўнтақларини ағдара бошлади. Шу пайт бирдан... ерга пичоқ таи этиб тушди. Ҳамма нафасини ичига ютиб турарди. Герберт энгашиб, пичоқни қўлига олди.

— Ўҳў! Жапоб бургомистр!

— Баллонни сен кесдинг демоқчимисиз? — деди Кузьма Петрович ва қизариб кетди.

Шофёр билан Фокин унинг уялиб кетганини сезишди.

— Пичоқ ўтқир экан, — дея гўлдиради Герберт. — Энди нима қиламиз?

Бу сўроққа жавоб беришга ҳеч ким улгурмади. Унча катта бўлмаган ўрмонзор орасидан солдатлар ўтирган иккита юк машинаси бирин-кетин чиқиб келди. Улар кўприк томон гизиллаб боришар эди.

Сердечний қўлини кўтарди. Машиналар бурилиб, бир лаҳзада юк машинаси олдига келиб тўхтади.

Кабинадан Вайс бошини чиқарди.

— Нима бўлди?

— Машинамизнинг гилдираги тешилиб қолди, — дея изоҳ берди бургомистр, — биз болаларни зудлик билан госпиталга олиб боришимиз керак. Шварцман буюрган.

— Уларни бизнинг машинага ўтқиза қолинглар, — таклиф қилди обер-лейтенант. — Жой бор. Тезроқ бўлинглар. Ўрмондаги қишлоқ йўлида бегона машиналарнинг изини кўрдик.

«Бизникилар яқинда экан, — дея кўнгидан ўтказди Прокофий Филиппович, — қутқаришга шошилишяпти! Лекин энди иш мушкуллашди. Тўқнашув бўлиб қолса, болалар зарар кўради...»

Вайснинг солдатлари тезда болаларни ўз машиналари-га олиб ўтишди. Сердечний билан Фокин кабинага чиқиб, обер-лейтенантнинг ёнига ўтиришди, у команда берди:

— Кечувга!

КЕЛЛЕР ИШГА КИРИШАДИ

— Ахборот беринг, Вернер! Станцияда нимани аниқлашга муяссар бўлдингиз?

Елкалари кенг, буқа бўйин, кичкинагина бошидаги сийрак сочларининг ўртасидан фарқ очиб, силлиқ қилиб тараб олган Ганс Вернер Келлернинг қаршисидаги креслога чўкди.

— Бу ишни мен икки кеча-кундуз текширдим, — деб гап бошлади у шошилмасдан. — Капитан унвонидаги офицер чиндан ҳам станция территориясида бир неча марта пайдо бўлиб, сизнинг номингиздан поездларнинг ўтиши ҳақида маълумот беришларини талаб қилибди.

— У одам ким? Русми, немисми? Белгилари?!

— Ҳамма унинг немислигини тасдиқлаяпти. Рус немисча-лаб бундай гапиролмайди, дейишяпти.

— Ганс, сиз бу офицернинг келиши билан рус авиациясининг ҳужумини бир-бирига боғлашга уриниб кўрмадингизми? — сўради Келлер.

— Мен текширишни худди мапа шундан бошладим-да, — жавоб берди Вернер. — Станцияга капитан келиб кетганидан кейин ҳужум қилинган. Шу билан бирга вазиятни биллиб, худди мўликалга бомба ёғдиришган.

— Шундай, — дея ўйлаиб қолди Келлер. — Алоқаси борлиги аниқ кўриниб турибди. Офицер душман самолётларига маълум вақтда маълум вазифани бажаришни айтиб турган. Тагин бу офицер — немис. Сиз у Германиядан деб ўйлайсизми?

— Мутлақо. Афтидан, у коммунист. Урушгача мен бунақа одамларга бир неча бор дуч келганман. Мутаассиблар...

— Ундай бўлса, биз икки йўналишда ҳаракат қилишимизга тўғри келади. Биринчиси — яқин орадаги қисм ҳамда бўлинмаларнинг бутун офицерлар составини текшириб чиқиш. Иккинчиси — бизнинг одамимизни партизан отряди ичига ташлаш. Капитан ўша ердан келмаганмикин? — Кел-

лер столдан турди-да, гилам пойандоз устидан юриб, кабинетнинг уёгидан-буёгига бориб кела бошлади.

— Бир зарба билан отрядни ҳам, ўша офицерни ҳам йўқ қилиб ташласак бўлмасмикин, жаноби штурмбан-фюрер?

Келлер кинояомуз жилмайди.

— Сиз русларнинг босиб олинган районларидаги иш шароити билан танишиб чиқишга улгурмаганлигингиз шундоқ кўриниб турибди. Бу сизга Франция ҳам, Италия ҳам эмас. Бу ерда ҳамма нарса бошқача. Партизанлар — бу сўнгги ўқ, сўнгги солдат қолгунча жанг қилинадиган фронт. Бу ерда, агар биз галаба қозонишни истасак, алоҳида, янги тактика қўллаш керак. Бетма-бет бориб бўлмайди. Рўпарадан ҳам зарба бериб бўлмайди. Сиз Украинадан чиққан Чернодушнин деган одамни эшитган бўлсангиз керак? У бизнинг одамимиз эди. У ўзини партизан отрядининг командири деб эълон қилди. Одамлар унга эргашишди, биз эса уларни тутиб олавердик... Бизнинг ишимизда бошқа янгиликлар ҳам бор эди. Лекин буларнинг барчаси дастлабки пайтларда иш берди. Вақт ўтгани сари одамларни бурнидан боғлаб етаклаш қийинлаша борди. Охирида Чернодушниннинг ўзи ва унинг одамларига ҳам ҳақиқий партизан отрядларидан қочиб қутулишларига ҳам тўғри келди.

Келлер дераза олдида турган столча ёнига борди, қадахга коньяк қуйди-да, ютоқиб ичди.

— Бу ваҳшийлар мамлакатида, — дея давом этди у, — ишлаш қийин. Национал-социалистлар гоёсига хайрихоҳлик дейри йўқ. Бизнинг иттифоқчиларимиз — бу асосан тубанликка тушган кишилар, улардан айримларигина ўтмишда қандайдир нуфузга эга бўлганлар. Агар мана шу айримлар бизга сиғиниб келсалар, уларга ниҳоятда эътибор билан муносабатда бўлишимизга тўғри келади.

Келлер ўзига қадахга, Вернерга стаканга коньяк қуйиб, узатди.

— Олинг, ичинг, Ганс. Мен сизнинг дидингизни биламан. Вернер юмшоқ чарм креслодан турди-да, стаканни қўлига олди.

«Қизик, — дея кўнглидан ўтказди Келлер, ўзининг ёрдамчисини худди энди кўраётгандек. — Бу паҳлавон гавда кишида яхши таассурот уйготмайди... Ҳарҳолда қоронги горларда, ўрмоннинг хилват жойларида яшайдиган ажиналар ҳам балким ўзларича гўзал бўлсалар керак...»

Вернер коньяк қуйилган стаканни у кафтидан бу кафтига ўтказа бошлади. Афтидан, ичимликни иситарди. Кейин стаканни бурни тагига олиб борди-да, ҳидлади. Ёқимли ҳиддан паҳлавоннинг танаси яйраб кетди.

— Бунни қаранг-а, инсон қандай гўзалликларни яратишга қодир!

«Ўзини оқсуяк қилиб кўрсатмоқчи, — ўйлади Келлер

гижиниб, — аслини суриштириб келганда — колбасачининг ўгли».

Вернер стаканни оҳиста кўтарди-да, нафас олмай ичиб бўшатди.

— Утиринг, Вернер. Биз ҳаракатимизнинг аниқ режаспни тузиб олишимиз керак. Бу яна шунинг учун ҳам зарурки, мен Берлинга сиз айтган ўша коммунист-капитаннинг пайдо бўлганлигн тўғрисида дарҳол хабар қилишим лозим. Бу фавқулодда ҳодиса. Агар янглишганимизни аниқлагудек бўлишса, биз билан сизни ҳеч бўлмаганда оталарча койишади. Башарти у ҳақиқатан ҳам Берлиндан келган коммунист бўлиб чиқса, бунинг устига худди тумшугимиз тагида ўз ишини бемалол қилиб юрган бўлса борми, ҳар иккаламизнинг калламиз кетиши турган гап. Мана шунақа, менинг азиз ва навқирон дўстим! Келнинг ўйлашиб кўрайлик, ҳар қалай ким экан у одам.

— Кичик станцияларда ҳарбий комендатуралар состави муттасил ўзгариб туриши ёмон, жаноби штурмбанфюрер.

— Борди-ю, биз унинг фотосуратини қўлга киритсак, уни кўрсатадиган одамни тополмаймиз деб ўйлайсизми?

— Худди шундай. Капитан, бизнинг тахминимизча, станция яқинидаги қисмлардан бирининг офицери. Бироқ ҳозир деярли барча қисмлар олдинга силжиб кетишган. Бу афсонавий офицери излаганимиз билан бирон иш чиқара олармиканмиз? Ахир у ҳозирча фақат хаёлан мавжуд бўлса. У ҳақда Германияга хабар қилишнинг, мепимча, хожати йўқ.

— Шундай денг! Нима, у ҳақда бошқалар хабар қилишичи хоҳлайсизми? Ва ўша бошқалар уни излаб топишсинми? Йўқ, азизим, бу хавфли фалсафа. Ишлаш керак. Менинг таклифим шундай. Биринчи тахминни текшириб кўриш билан сиз шугулланасиз. «Капитан»нинг озгаки портретини чизинг. сизга станцияда айтилган гапларнинг барчасини жамланг. Шундан кейин офицерларнинг ана шу озгаки портретга тўғри келадиган фотосуратларни қўлга киритинг. Иккинчиси, «капитан»ни кўрган шахслар қаерда туришларини аниқланг. Ва ниҳоят, учинчи босқич — «капитанни» станцияда кўрган одамларга офицерларнинг фотосуратларни кўрсатинг.

— Ишга киришишга ижозат беринг, — деди Вернер бирмунча ранжиб. Унга штурмбанфюрернинг танбеҳи ёқмади. У ўзини тажрибали контрразведкачи деб ўйларди.

— Муваффақият тилайман, Вернер!

Хонада ёлғиз қолгач, Келлер қўнгироқ тугмачасини босди, бир дақиқа ўтар-ўтмас эшикда ефрейтор пайдо бўлди.

— Эшитаман, жаноби штурмбанфюрер!

— Хюгельни менинг хузуримга чақиринг!

Орадан уч дақиқа чамаси вақт ўтгач, эшик оҳиста тақиллади-да, остонада ҳарбий формали одамнинг галати гавдаси кўринди. У бу ерда донги кетган Франц Хюгель эди.

— Йигитнинг эсини киритиб қўйдингизми? — сўради Келлер.

— Киритиб қўйдим, — деди Хюгель ҳарбийча эмас, қандайдир бошқача жавоб қилиб.

— Сиз, ахир, қачон ўрганасиз қоида бўйича жавоб беришни?

— Кечиринг.

— Ўйлайманки, ҳеч қанақа из қолмаган бўлса керак-а?

— Нима деяпсиз, жаноб штурмбанфюрер. Ёстиқчалар билан ишладим. Биронта тирналган, биронта эзилган жойи йўқ. Топ-тоза чиқди ишловдан...

— У гапира оладими?

— Оз вақт ўтди. Бир оз кутиш керак. Ҳали алам-огриқлари босилганича йўқ.

— Бардош берармикин?

— Шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади, жаноби штурмбанфюрер. Гаҳ десангиз, захчадек қўлингизга қўнадиган бўлади.

«Қойил! Буниси яхши гап! — Штурмбанфюрер қўлини артди. — Балки бу солдатдан бирон иш чиқар...»

* * *

...Шаҳар атрофидан бола йигадиган гуруҳлардан бирига Келлернинг ўзи раҳбарлик қилди. Қишлоқни галвирдан ўтказиш пайтида тасодифан рус солдатини топиб олишди. Бу Иноземцев эди. У хашақхонада яшириниб ётарди. Табиийки, уни қўлга олишди ва бир йўла хотини билан кичкина қизчасини ҳам олиб кетишди. Қизчани бошқа болалар билан бирга госпиталга жўнатиб юборишди, ота-онасини қамоқхонага, онасини бир кишилик, отасини бўлса, умумий камерага қамаб қўйишди.

Қамоққа олиб кетишаётган пайтда Иноземцев хотинига йўл-йўлакай таскин берди.

— Ҳаммаси яхши бўлади, Клавочка. Мени айтди дейсан! Қизимиз ҳам бағримизда бўлади. Ахир улар ҳайвон эмас-ку, болаларни нобуд қилишга йўл қўйишмас.

— Кейин мен уни қаердан топиб оламан? — деб йиглади Клавдия Петровна.

— Биргалашиб излаймиз, — деди Иноземцев. — Қаердан бўлмасин, Тамарочкамизни топиб олашимиз...

Қамоқхона ҳовлисида ҳибсага олинганларни камераларга ажрата бошлашди. Иноземцевларга навбат келганда, Лукьян Панкратьевич хотинини ўпди.

— Тинчлан, Клава, ҳаммаси яхши бўлади. Гапимга ишон! Келлернинг ёнида турган кекса солдат, ҳеч кимга қарамасдан, деди:

— Жудолик улар учун огир бўлади. Бутун йўл бўйи каптарлардек гу-гулашиб келишди.

-- Каптарлардек гу-гулашиб келишди. де! — дея хижика-
лаб сўради Келлер ва тасдиқ жавобини олгач, қўшимча
қилди: — Ҳар эҳтимолга қарши бунн ҳам эътиборга олиб
қўямиз...

«Капнтанин» излаш билан боғлиқ бўлган фурсат келганга
ўхшайди.

-- Хюгель, «захча» ҳушига келгунча у билан гапла-
шишга тайёргарлик кўриб туриш керак. Умумий камерада
бир эркак билан уч аёлиш танлаб олиб чиқинг, уларнинг
тақдирлари ҳал қилиб қўйилган. Тўртинчиси Иноземцевнинг
хотини бўлади.

— У, ҳалиги, бир кишилик камерада ўтирган оқ-са-
риқдан келган аёлми?

Бу асира Хюгелга ёқиб қолган ва шу асира билан шахсан
ўзи шугулланишни кўнглига тугиб қўйган эди. Хюгель
кўпинча чиройли, ёш кишиларни таҳқирлашдан роҳатланар-
ди. У ҳар сафар шундай қилаётганида ўзича ёки қурбонининг
кўзига бақрайиб қараб туриб шундай дерди: «Мана, сен
чиройлисан, мен эсам бадбашараман. Шундай бўлса ҳам мен
сенга буйруқ бераман, ниманн хоҳласам, шуни бажаришга
мажбур қиламан. Демак, бахт гўзалликда эмас, балки би-
ровнинг устидан ҳукмрон бўлишда».

— Ҳа, оқ-сарикдан келган бўлса керак,— тасдиқлади
Келлер.— Бутун гуруҳни дарвозадан ташқарига олиб чиқинг-
да, кўздан нарироқ тор кўчага яшириб қўйинг...

Штурмбанфюрер Хюгелга бир соатдан кейин гестапо дера-
засн тагида амалга ошадиган инсценировканинг панини ба-
тафсил баён қилди.

— Ишга киришаверинг.

— Ҳўб бўлади!

Хюгель ўзининг бесўнақай гавдаси имкон берган қадар
шошилиб, эшикка аранг сиғиб ташқарига чиқди-да, кўздан
гойиб бўлди.

«Хюгель — бу қўлини совуқ сувга урмайдиган Вернер
эмас,— дея ўйлади штурмбанфюрер.— У билан ҳақиқий иш-
лар қилиш мумкин».

Келлер кабинетда ҳаяжондан бармоқларини қисирлатиб,
бир фурсат уёқдан-буёққа кезинган бўлди-да, кейин унча
катта бўлмаган балконнинг эшигини очди. Бу ердан Хюгель
маҳбусларни яшириб қўйиши лозим бўлган ўша тор кўча
шундоқ кўриниб турар эди. Олдинда икки қаватли маъмурий
бино бўлиб, урушга қадар уни шаҳарнинг турли ташкилотла-
ри эгаллашганди. Ҳозир бу ерда казармалар жойлашган...
Йўлакларига пишиқ гишт, кўчанинг одамлар ўтадиган қис-
мига тош терилганди. Ёмгир майдалаб ёғар, тош йўл солдат-
ларнинг яхшилаб тозаланган этикларидай йилтилларди.

Казармадан эгнига ёмгирпўш кийган йигирмага яқин
эсэсчи чиқиб келди. Лейтенантнинг командасини бажариб,
улар икки бино ўртасида саф тортишди. Уларнинг ўнг томо-

нида комендатура, чап томонда казармалар. Тор кўчани эллик метрлар чамаси нардан икки томонига дарахтлар ўтказилган катта кўча кесиб ўтарди.

Шу пайт телефон жириглаб қолди. Келлер стол ёнига бориб, трубкани олди.

— Бу мен, жаноби штурмбанфюрер,— трубкадан Хюгелнинг овози эшитилди.— Ҳаммаси тайёр. Куёв болани олиб чиқаверайликми?

— Майли. Ўзингиз казарма тарафга ўтиб, кўчанинг нариги томонида туриг. Сизга менинг балконим эшиги яхши кўрнниб туриши лозим. Хушёр бўлиб туриг. Фақат менинг ишорам билан отилсин. Тушундингизми?

— Тушундим.

Ўн минутлардан кейин кабинетга ихраб-сихраб Иноземцев кириб келди. У новчадан келган, ориқ одам бўлиб, сочлари зигирпояга ўхшаш оппоқ эди. Узун, ингичка қўллари уни қандайдир бесўнақай кўрсатиб турарди.

— Ўтириг, жаноби Иноземцев! — деди Келлер ва илтифот билан стулни хона ўртасига суриб қўйди.

— Раҳмат,— деди оғир нафас олиб Иноземцев.— Оёқларим ўзимникига ўхшамайди.

— Жаноби Иноземцев, сизни олдинроқ чақирмаганим учун кечиринг. Командировкада эдим.— Келлер рус тилида ёмон гапирмасди, шунинг учун масъулиятли терговларни таржимоннинг ёрдамисиз ўзи ўтказарди.— Сиз касалмисиз, шамоллаб қолдингизми?.. Ёмон бўпти-ку! Ярамаслар-ей! Сиз билан бундай муомала қилишга буйруқ берган одамнинг таъзирини бериб қўяман ҳали.

— Кўриниб турибдики, сизнинг Хюгелингиз бунақа ишларга устаси фаранг экан. У бирорта ҳам из қолдирмай шундай адабимни бердики, менинг эса, дадалам чиқиб кетди.— У Келлерга диққат билан қараб турди-да, қўшиб қўйди: — Сиз хотиним қаердалигини айтолмайсизми?

— Биз бунга яна қайтамыз,— деб жавоб берди Келлер.— Ҳозир эса сиз ҳақингизда гаплашамиз. Олдинги суҳбатимиздан мен сизни ақлли, билимдон одам, деган хулосага келдим. Сиз механик бўлсангиз керак. Техника мутахассисларини мен ҳаммавақт ҳурмат қиламан. Улар тўғри фикрлашади, уларга ишониш мумкин. Бу гапнинг сизга ҳам бошдан-оёқ дахли бор. Мен аминманки, айтган ҳамма гапларингиз ҳақиқатга тўғри келади. Сиз чиндан ҳам ўз уйингиз олдида ўтиб кетатуриб, чидолмай оилангиз олдига кирдингиз. Ишингизнинг ўнгидан келмаганини қарангки, қўлга тушдингиз. Ҳамма учун ва асосан ўзингизникилар... хизматдошларингиз учун — сиз дизертисиз! Сиз буни хоҳлайсизми, йўқми, лекин бунақа тавқи лаънатни аллақачон бўйингизга осиб қўйишган.

— Ёлғон! Агар мен борсам, менга ишонишади. Менинг

ҳалол одамлигимни ҳамма билади! — дея эътироз билдирди Лукьян Папкратьевич.

— Сизнинг ҳалол одамлигингиз — бу яхши, жуда ҳам яхши.

Иноземцев Келлерга ер остидан қараб қўйди.

— Ҳалоллик учун мақташ керак эмас. Ҳар бир одам ҳалол бўлиши лозим.

— Ҳалол бўлиши лозим, — дея бош силкиди Келлер, — сиз тўғри гапирдингиз. Лекин ҳалол бўлиши «лозим» деган сўз билан «ҳалол» сўзи ўртасида катта фарқ бор.

— Мен ўзимнинг ҳалоллигимга шубҳа туғдирадиган гап айтдимми? — сўради Иноземцев.

— Йўқ, йўқ, асло! Ҳеч қанақа шубҳа йўқ. Биз сизга ишонамиз. Мен фақат дўстларингиз сизнинг ўз уйингизда тасодифан пайдо бўлишингизга ишонмасликларини таъкидламоқчи эдим холос. Уруш тасодифларни тан олмайди. У шафқатсиз. Мен ҳам сизга, собиқ совет офицерига ишонмаган бўлардим. Сизни отиб ташлар эдим. Хиёнат бутун дунёда бир хил жазоланади. Шундай қилиб, биз сизга ишонамиз. Сиз ҳам, жаноби Иноземцев, бизга ишонишингиз керак. Биз сизни ўз одамимиз деб ҳисоблаймиз. Бироқ бутунлай эмас. Лекин бир-биримизни тушунишга умид қилишимиз учун яқинлиқнинг ўзи kifоя.

— Бунча кўп сўзнинг нима кераги бор, жаноби штурмбанфюрер, — дея ўтинди Иноземцев. — Мендан нима кераклигини лўнда қилиб айтиб қўяқолинг.

— Арзимаган нарса... Кичкина хизмат. Бунинг устига шахсий хизмат.

— Шахсий? — ҳайрон бўлди Иноземцев. — Мен гестапода эмас, жаноби Келлерникида меҳмонда ўтирибманми ҳали?

— Меҳмонда ўтирибсиз, десак ҳам бўлади. Ҳалиги хизмат чиндан ҳам шахсий хизмат. Менга бир одамни, яъни немис офицерини топиш юклатилган. Сизнинг ёрдамингизсиз буни удаллолмайман.

— Ходимларингиз етишмаяптими?

— Аксинча, улар керагидан ҳам кўп. Лекин ходимларнинг бу ерда фойдаси тегмайди. Иш жуда ҳам нозик. бунинг устига бизнинг ички муносабатларимизга, фақат немисларга тааллуқли...

— Жуда қизиқ...

— Мен тушунтириб бераман. Бу ердан сал нарида унча катта, бўлмаган партизан отряди бор. Улар орасида немис коммунисти бор. У офицер формасини кийиб олиб, немис қўмондонлиги номидан иш кўрмоқда. Сотқинни тутиб олиш мен учун, қасбим нуқтаи назаридан ор-номус иши, агар иста сангиз, мнллий заруратдир.

«Ҳаммасини ўзларининг ички ишларига олиб бориб боғлади-я! — ҳайрат билан ўйлади Иноземцев. — Қойил қолмай илож йўқ, ақлли одам экан».

— Буни қандай тушуниш керак? Сиз менга уни тутиб олиб, оёқ-қўлини боғлаб, хузуригизга олиб келишни топширясиз. Шундайми? — соддадиллик билан сўраган бўлди Иноземцев.

— Жудаям унчалик эмас. Анча жўн иш. Бу офицернинг фотосуратини топиш керак ёки яқин орада қаерда пайдо бўлишини хабар қилиш керак.

— Қанақасига айланторманг, мен барибир сизнинг айгоқчингиз бўлиб қоламан,— дея ғамгин ҳолда хўрсинди Иноземцев.— Мен бунақа ишга боролмайман...

— Начора, боролмасангиз, боролмайсиз-да. Мажбур қилишга ҳаққим йўқ. Бу шахсий илтимос эди. Тагин ўзингиз биласиз.

Келлернинг юзи докадек оқариб кетди. Ёноқ суяклари бўртиб чиқди. Афтидан ич-ичидан газаби қайнаб-тошиб келарди-ю, лекин ўзини босиб турар, мулозаматли мезбон ролини ўйнашда давом этарди.

— Жиддий гапларни энди бас қилайлик... Ахир сиз менинг меҳмонимсиз-а, Лукьян Панкратьевич. Сизга томоша кўрсатиб, бахридилигизни очиш менинг бурчим. Балконга ўтиб, ҳозир битта кичкина томоша кўрамыз.

Келлер Иноземцевнинг тирсагидан ушлаб, ўрnidан туришига ёрдам берди.

Лукьян Панкратьевич қандайдир кўнгилсиз ҳодиса юз беришини сезиб, бўшашиб кетди. У Келлернинг орқасидан боргиси йўқлигини билдириш учун бошини сарак-сарак қилди. Бироқ Келлер уни куч билан итариб балконга олиб чиқди.

— Сизнинг рухсатингиз билан, Лукьян Панкратьевич, ҳозир бўладиган томошани сизга шарҳлаб тураман.

Келлер ишора қилди, ўз бошлигидан кўз узмай қараб турган Хюгель комендатуранинг ташқи эшигидан битта эркакни чиқарди.

— Эътибор беринг, ҳибсга олинганлардан бири қандайдир йўл билан қамоқхонадан қутулиб чиқишга муваффақ бўлди.

Иноземцев Хюгелнинг: «Шнель! Шнель!» — деб қичқираётганини эшитиб турарди.

— Кўряписизми,— деб изоҳлашда давом этди Келлер хотиржамлик билан.— У одам қочиб, яширинишга уриняпти. Аммо посбонлар ҳаммавақт хушёр.

Келлер дастрўмолини силкитди, шу заҳоти ўқ овози эшитилди. Ўқлар илма-тешик қилиб юборган одам ер тишлаб қолди. Ҳасад тош йўлда ёмгир сувига ювилиб ётарди. Қон сувга аралашиб, йўлка томон сизиб борарди.

Яна ишора бўлди. Эшикдан кекса аёл чиқди. Иноземцев унинг оппоқ сочларини аниқ кўриб турарди. «Наҳотки булар аёлни ҳам ўлдиришади?» — дея ўйлади Иноземцев даҳшатга тушиб.

Автоматларнинг тариллаши... Ўлаётган одамнинг жонҳолатдаги қичқириви эшитилди...

«Эй, парвардигор, бу ишни одамлар қиялпими? Бўлиши мумкин эмас!..»

Иноземцев Келлерга қаради. Штурмбанфюрернинг йилтироқ юзи хотиржам эди. Даҳшатли манзара уни ҳаяжонлантирмас, балки аксинча — тинчлантирар, у роҳатланарди.

«Мана қанақа улар, ер юзида янги тартиб ўрнатувчилар! — қалтираб кетди Лукьян Панкратьевич. — Ҳотиллик — улар учун роҳат!»

Иноземцев фронтда деярли бир йил бўлди, немисларга эса дуч келмади: нуқул иккинчи эшелонда бўлди. Техниканинг тилини жуда яхши биладиган инженер-механикни устахонадан қўйиб юборишмади. «Бизнинг Лукьянга ўхшаган мутахассисни минг чақирим наридан ҳам излаб тополмайсан», — деб мақташни яхши кўрарди ремонт ротасининг старшинаси.

— Энди эса, жаноб Иноземцев, алоҳида эътибор билан қаранг! — дея огоҳлантирди Келлер.

Эшик яна очилди, ундан қўрқа-писа бир аёл чиқди.

Майдалаб ёгаётган юракни сиқувчи ёмғир ҳамон шиваларди. Аёл бир неча одим ташлади-да, кўчанинг ўртасида тўхтади. Унинг рўмоли елкасига тушиб, илиниб қолди, сочлари тўзгиб кетди. Иноземцевга махбус аёлни кийёфасида нимадир таниш, нимадир кўнглига яқин туюлди.

— Ҳе, хоним! — деб чақирди Келлер.

Аёл беихтиёр ўгирилди.

— Клава! — деб қичқириб юборди Иноземцев. — Наҳотки! Клава!..

— Ҳа, бу сизнинг хотинингиз, — деди Келлер, Лукьян Панкратьевич томон энгашиб. — Ўйлаб кўринг, жаноби Иноземцев. Унинг тақдирини — сизнинг қўлингизда.

Лукьян Панкратьевич Келлер нима дейётганини яхши тушунмаётганди. У фақат гестапochи балкон панжараси устидан шошилмай аста юқорига кўтарилаётган дастрўмолчани кўриб турарди холос.

— Йўқ, йўқ, керак эмас. Мен ҳаммасини бажараман. Ҳаммасини!.. — Иноземцев тинка-мадори қуриб, ерга ўтириб қолди.

Отиш қолдирилди. Аёл эшикдан комендатура ҳовлисига қайтарилди.

ЕМҒИРЛИ КУНЛАР

— Мени болаларни қутқариш операцияси нима учун барбод бўлганлиги қизиқтиради, — деди Золенбауэр. — Нима, алоқа бўлмай қолдимиз?

— Йўқ, алоқа яхши йўлга қўйилган, — эътироз билдирди Артем. — Сенинг кўрсатмаларинг Фокин орқали Татьяна Александровна Зубковагача бориб етган... У жинни ролини ўйнашда давом этяпти. Уни шаҳарда патруль хизматини адо

этувчи немис солдатларининг кўпчилиги билишади, ҳатто кечаси ҳам у билан ишлари бўлмайди. Зубкова буйруқни ўз вақтида етказган. Ўша заҳоти болаларни олиб кетаётган машинани қўлга тушириш учун группа юборилган.

— Кўприкни сизлар бузиб ташладингларми?

— Егоч кўприк илгари йўқ қилинган, бу операция муносабати билан эмас. Лекин понтон кўприкни ким олиб кетгани номаълум...

— Хўш кейин-чи?

— Сохилдан уч чақиримча нарида немис солдатлари тушган иккита юк машинасини кўриб қолишган. Жаноби бургомистрнинг «экипажи» билан яккама-якка учрашиш учун уларни ўтказиб юборишган. Кечувга етиб боргач, у ерда учта машина турганлигини кўриб қолишган. Иккитасида немис солдатлари, биттасида болалар бўлган. Бузилиб қолган шекилли, болаларни солдатлар тушган машинага олиб ўтқизишган. Баллони тешилиб қолган чоги...

— Уни Фокин тешган,— деди Золенбауэр.

— Кўрдингми, қандай бўлган! Кимдир немисларга ҳужум қилиб, болаларни уларнинг қўлидан тортиб олишни таклиф қилган... Лекин ўзинг биласан, Ермолин қалтис ишга қўл уришни жинидан ҳам ёмон кўради, қизиққонларни ҳовуридан тушириб қўйган. Жангда болалар ҳалок бўлишлари мумкин эди...

— Шу ишимиз ўнгидан келмади,— деб қўйди Золенбауэр.

— Бундан баттари бўлмайди... Лекин нима бўлганда ҳам болаларни қутқариш керак. Балки буни менга топширарсизлар?

— Бу янги таклиф эмас. Мен бу ҳақда ўйлаб кўрганман. Лекин сени хатарга қўйиш қандоқ бўларкин? Бу операциянинг қўмондонлик бизга юклаган вазифага бевосита алоқаси йўқ.

— Истисно сифатида. Барибир болаларни қутқариш керак. Немис тилини яхши биладиган одам учун бу ишни амалга ошириш осон.

— Яхши, мен розиман. Аммо батафсил ишлаб чиқилган режани кўрсатганингдан кейингина рухсат бераман.

— Раҳмат, Юрий Владимирович!

— Сизларни афсона доирасидан чиқмасликка ўргатолмадим-ўргатолмадим-да! Гоҳ униси, гоҳ буниси бузиб қўяди қондани.

— Кечиринг, Василий!

— Энди бошқа иш ҳақида. Кеча мен Хюгель билан гаплашдим. У даҳшатли махлуқ. Келлернинг малайи. Улар ўртасидаги фарқ шундан иборатки, биттаси ўзининг қабихлигини аслзода ниқоби остига яширади, иккинчиси эса, шафқатсизлиги билан чиранади. Гап бундай, ана ўша Хюгельнинг ўзи менга бошлиги битта маҳбусга теша тегмаган усул билан

қандай ишлов бериб, душмандан дўстга айлантирганини гапириб берди.

— У қандай усул экан?

— Агар маҳбус ҳамкорлик қилмаса, унинг хотинини ҳозироқ отиб ташлашлари билан қўрқитибди. Кўриб турибсанки, бу ҳеч қандай теша тегмаган усул эмас. Бу гестапчиларнинг одатдаги усули.

— У рози бўлибдими? — ҳаяжон билан сўради Артем.

— Рози бўлибди, — жавоб берди Василий. Унинг овозидан жиноятга қўл уришга мажбур бўлган одамга ачинганини ҳам, ҳамдардлигини ҳам билиб бўлмасди.

— Фамилияси маълумми?

— Афсуски, Келлер рус тилини жуда яхши билади, терговларни таржимонсиз олиб боради. Фақат шуни аниқлаб олиш мумкин бўлдики, немислар қишлоқни ўраб олиб, тинтув ўтказишган пайтда хотини, бола-чақаси билан Туркин ва Иноземцевни қўлга туширишган. Улардан қайси бири гестапо билан ҳамкорлик қилишга розилик берганлиги ҳозирча номаълум. Ермолинга иккала фамилияни ҳам айтиб қўй. Келлер улардан биттасини партизанлар ичига юборади.

— Қандай вазифа билан?

— Афтидан, отряднинг турган жойини билишмоқчи. Яна битта фикр бор... Аммо бу ҳақда гапиришга ҳали эрта.

— Эшик қарсиллаб очилиб, Маргарита Францевна кириб келди. У ўзининг келаётганидан квартирантларини огоҳ қилиш учун эшикни ҳамиша қарсиллатиб очиб-ёларди.

— Печкага ўт қаладим, уй исиб, тана яйрайдиган бўлди, — деди бека.

— Чиндан ҳам, об-ҳаво юракни сиқаётган эди, — деди Артем. — Ўзим кун совиб қолди-да...

— Ҳали яча иссиқ бўлади. — деди Василий. — Биз ҳар қалай жанубда яшаймиз.

— Ҳа, биз иссиқ ўлкада яшаймиз, — дея гапга қўшилди Маргарита Францевна. — Мен бўлсам буну унутибман... — Бунақа ҳавода бутун суякларим сирқираб огрийди.

— Бўш келманг, Маргарита Францевна! — деди Василий. Унинг сўзлари қатъий ва буйруқ оҳангида янгради. — Бизга сизнинг соғлигингиз ўзимизникидан ҳам қимматлироқ. Фақат бизгагина эмас. Бугун, чунончи, Келлер сизнинг соғлигингиз қандайлиги билан қизиқди. «Холангиз яхшимилар?» — деди.

— Сиз бу маълумотни айтишга кечикдингиз, жонгинам Вася. Бу саволини шахсан Келлернинг ўзи берди менга.

— Шахсан? Қачон?

— У бу ерга келиб кетди... Менинг меҳмоним бўлди. Бугун кундузи. Сиз ишда эдингиз. Артем эса, одатдагидек, тунги бедорликдан кейин ўз хонасида ухлаб ётарди. Қўшим Анна Андреевна, эрталаб хат ташувчи мотоциклда келиб, менинг уйда бор-йўқлигимни билиб кетганини айтди. Шун-

дан кейин Келлернинг ўзи қадам ранжида қилди. У менга Берлидан келган хатни топширди.

— Берлидан?

— Ҳа, Берлидан.

Василий ўрнидан туриб, Маргарита Францевнанинг олди-га келди. Бу хабар уни ҳаяжонлантириб юборганлиги шундоқ сезилиб турарди.

— Сиз нега бу ҳақда индамадингиз?

— Мен сизни излаб чиқдим, лекин учратолмадим. Тезда изимга қайтдим. Келсам, сиз бу ерда экансиз...

— Хат кимдан кепти?

— Хатми? Синглимдан.

— Келадиган кун бор экан-ку, ахир! — деди Василий, енгил пафас олиб.

— Чиндан ҳам... ниҳоят келди. Хатни Хильдадан эмас, Генрихдан кутаётган эдик. Тўғрироғи, Генрихнинг ўзидан кутаётгандик.

— Вазият ўзгарган, — деди Василий Штиллернинг бу ишини оқлашни лозим кўриб. — Ахир улар менинг бу ерда-лигимни билишмайди-да.

— Ҳамма гап шундаки, буни улар билишади.

Маргарита Францевна шкаф эшикчасини очди-да, бир боғлам хатни олди. У одати бўйича келган хатларни ўқиб бўлиб, олдингиларига кўшиб, лента билан боғларди-да, шкафга эҳтиётлаб қўйиб қўярди. Хильданинг хати бир даста хатнинг энг устида турарди.

— Мана, — деди Маргарита Францевна, конвертни тортиб чиқараркан. — Хильда бизларни келиб кўрмоқчи... Шундай дейилган; «Тез кунларда, насиб бўлса, сизларни қучаман, азиэларим...»

— Бу ерда қандайдир мужмаллик бор, — деди Василий ўкинч билан қошини чимириб. — Балки у сизларнинг икка-лангизни — сиз билан Ванда холамни назарда тутаётгандир? Сиз иккита адресга юборган анави хатларни Штиллер олманган бўлса керак.

Артем гапга аралашини лозим топди:

— Даргумон... Агар мактублар қандайдир сабабларга кўра етиб бормаган бўлса ҳам, гестапо ўзининг алоқа йўллари орқали штандартенфюрер Генрих Штиллернинг қариндошлари ҳақида аллақачон хабар қилган.

— Мантиқа тўғри келади, — дея бу фикрга қўшилди Василий. — Лекин нима учун Штиллернинг ўзи жавоб қилмади экан? Ахир жияни билан учрашиш унинг ўзидан чиққан гап эди-ку.

— Сен ўзинг ҳозир айтдинг-ку, вазият ўзгариб қолган, деб, — деди Артем. — Мана шу ўзгариб қолган вазиятда яхшиси опа-сингилларнинг ўзаро меҳрибонликларидан бошлаш керак, куёвга қараганда, улар бир-бирларига яқинроқ. Чунки улар жигар.

— Балки бу тўғри йўлдир. Аммо улар бизнинг мантиқимизга амал қилишаётганмикан? Борди-ю, буларнинг барчаси қариндошларнинг одатдаги тақаллуфи бўлиб, бизнинг бутун операциямиз англашилмовчиликка ва фақат хомхаёлларга асосланган бўлса-чи. Виз, Штиллерга агент керак, деб ўйлагандик, аслида эса у фақат қариндошини, қадрдон қайниси Васяни излаяпти.

Золенбауэр Артемга, гўё Генрих Штиллернинг кайфияти ўзгариб қолганлигига у айбдордек, гинахонлик билан қараб қўйди.

Артем паришонлик билан елкасини қисди.

— Ҳамма нарса бўлиши мумкин.

— Тўппа-тўғри — ҳамма нарса бўлиши мумкин, шунинг учун ҳеч нарсани хаёлдан соқит қилмай, ҳаммасини назарда тутамиз: Штиллер хатларни олмаган!

— Ё тавба! — деди Маргарита Францевна, фожиа юз бергандек қўлларини кўксига қўйиб. — Қандай даҳшатли нарсаларни гапиряписизлар. Наҳотки буларнинг барчаси игво бўлса...

— Истисно қилмайман. Штиллер жиян воқеасига шерикми ёки йўқми, яқин кунларда маълум бўлиб қолади. — Келлер ўзини қандай тутди?

— Қандай тутарди? — деди Маргарита Францевна бирмунча ҳайрон бўлиб. — Жудаям сипо. Боадаб, башанг кийинган. Қўлимни ўпди.

— Қўлингизни ўпди. — дея жилмайиб қўйди Артем. — Ўз ҳурматини изҳор қилиш учун келибдимикин?

— Мен ҳам шундай деб ўйладим. Штиллердай нуфузли одамнинг қариндошида Келлер нега яхши таассурот қолдирмаслиги керак экан. Ахир Генрих хизмати бўйича юқори мансабга кўтарилган, доктор Гиммлернинг ўзи уни қабулига чақирган-а. Буларнинг ҳаммаси хатда ёзилган, хатни эса, ўйлайманки, Келлер ўқиб чиққан. Қандай қилиб ўқиган, билмайман. Гестапочилар ёпиқ хатларни ўқишни билишса керак-да.

— Эҳтимол, — деб бош силкиди Василий. — Агар юпқа конверт ичидаги нарсани кўролмаса, махфий хизматнинг баҳоси уч пул. Улар наинки конвертнинг ичидаги хатни, балки қалин девор ичидаги нарсани ҳам кўришлари керак.

— Девор ичидаги дейсизми? — деди шубҳаланиб Маргарита Францевна. — Агар ундай бўлса, Келлер Артегни кўролган бўларди. У эса, кўрмади. Бунга мен аминман! Келлер Штиллернинг қариндошлари билан танишиш ташвишида юрибди. Сиз буни ҳисобга олишингиз керак, азизим Василий.

— Яшанг, Маргарита Францевна! Сизга жиянингиз яхши таъсир ўтказаяпти.

Маргарита Францевна қулиб юборди.

— Энг муҳими, унинг панд-насихатлари. Ё ишонмай-сизми?

— Билмадим.

— Бўлмаса билиб қўйинг. Дарвоқе, печкани бекорга ёқмаганман. Мен уйни иситиш билан сизларни немислар босиб олган жойдаги шахслар ўзларини қандай тутишлари кераклиги ҳақидаги янги суҳбатга илҳомлантиришни мақсад қилиб қўйганман.

— Буни қандай тушунса бўлади? — сўради Василий очикдан-очик ташвишланиб. — Умид қиламанки, бу — бошлиқлар шанига айтилган танқид бўлмаса керак?

— Мутлақо. Бугун шунақа суҳбат жуда зарур. Ўйлайманки, Келлернинг бу ташрифи охиригиси эмасдир, гестапонинг ташрифини эса, кекса аёлга хайрихоҳликни намойиш қилиш сифатида баҳолаб бўлмайди.

— Ў-ў! — дея қўлларини ёзди Василий. — Менинг суҳбатларим чиндан ҳам зое кетмапти. Давом эттиришга тайёрман.

Маргарита Францевна чироқнинг пилигини кўтарди-да, уни столнинг бир бурчагига суриб қўйди. Хона анча ёришди. Ҳамма ўзини самимий суҳбатга чоғлади.

Бека чуқур креслога ўтирди-да, қўлларини тирсакқўйгичга қўйди.

— Хўш, нимадан бошлаймиз? — дея галамисона савол берди Василий.

Маргарита Францевнанинг асабийлашаётгани кўриниб турарди.

— Келлер хатни келтириб бериб, Генрихнинг қариндошлари билан қизиққанидан бошлаймиз.

— Бу нимада ифодаланди?

— Ванда билан эрининг портретини, менинг ўтмишдаги фотосуратларимни қизиқиб, алоҳида, эътибор билан томоша қилди. Оилавий альбомни кўрсатишга тўғри келди. Умуманку, аввалига иккиландим, кейин кўрсатишга қарор қилдим, чунки, аке ҳолда, менинг бу ҳаракатимни Келлер қандайдир сирни яширишга уриняпти деб ўйлаши мумкин эди-да. Ҳеч қандай сир йўқ-ку, ахир.

— Хўш, альбомдаги суратларга у қандай муносабатда бўлди? — деди Василий сергакланиб.

— Одатдагидек. Бошқалар қандай бўлса, у ҳам шундай. Менинг қиз болалик пайтимдаги суратларимни кўриб, хайратланди, хушомад қилди.

— Ҳар қалай гестапо кекса аёллар билан ҳам қизиқиши мумкин экан, — деди Артем.

— Умуман шундайку-я, — деди Маргарита Францевна, — лекин хушомад қилатуриб. Василийнинг суратига диққат билан тикилди. Альбомда беш яшар Василий қўйлакчада туширилган сурат бор...

— Мен унга ўхшайман шекилли. — деди Василий Золенбауэр хавотирланиб.

— Ўхшайсиз, лекни Артем кўпроқ ўхшайди.

— Бўлмаса-чи!

— Шундай қилиб, Келлер суратга узоқ тикилди-да, кейин эса, шунчаки сўраётгандек: «Бу ўглингизми?» — деб сўраб қолди. «Йўқ, бу синглимнинг ўгли, штандартенфюрернинг қайниси, — деб жавоб бердим мен. — Сиз яхши эътибор бермадингиз, жаноби Келлер. — Диққат билан қараганингизда, холини кўрардингиз... Бу биз учун тугма».

— Болабсиз! — дея кулди Василий. — Аммо фотосуратда хол қаёқдан пайдо бўлди? Артема у йўқ-ку.

— Тўғри, Артема хол йўқ. Сизда эса бор... Сиз меникига келган пайтдаёқ мен уни туш билан қўйиб қўйганман.

— Сиз даҳосиз, Маргарита Францевна! — деди Василий ўзини тутиб туролмай.

— Хурсанд бўлишга ошиқманглар, — деди Маргарита Францевна «жиянини» тўхтатиб. — Келлер суратни беришимин илтимос қилди. Уни катталаштириб, штандартенфюрерга совға қиламан, дейди. Мен уни бермадим. Синглимнинг келишига биз ўзимиз катталаштирамиз, дедим.

— Даҳосиз! Даҳосиз! — дея давом этди Василий. — Дарҳол нусха кўчириш керак.

— Сиз бунга ўз зиммагизга оласизми?

— Уриниб кўраман.

— Уриниб кўришнинг кераги йўқ, — дея эътироз билдирди Артем. — Сен фақат фотоқоғоз топ, аппарат отрядда бор, плёнка ҳам. Ўзим катталаштираман.

— Бу энг тўғри йўл бўлади, — маъқуллади Василий. — Шаҳар суратчиларини жалб қилиш хавфли. Келлер текшириб қолиши ва негативни қўлга тушириши мумкин. Унда асл нусхасига солиштириши турган гап. Туш билан қўйилган нуқта бизнинг сиримизни очиб қўйиши мумкин.

— Келлер — синчков одам. Кўрамиз ҳали, қаергача борар экап. Биз учун энг муҳими — эҳтиёткорлик ва ҳушёрлик. Бу, аввало сизга тегишли, Маргарита Францевна.

— Келлер, балки яна келса керак.

Артем соатига қаради.

— Менга ҳам, Маргарита Францевнага ҳам ҳамма нарса тушунарли. Хайрлашадиган вақт бўлди. Бу иссиқ, оромбахш уйни тарк этгинг келмайди киши.

— Сиз биз билан узоқ муддатга ажрашаётганингиз йўқ-ку, — деди Маргарита Францевна. — Келишингиздан ҳамisha хурсандимиз.

— Раҳмат.

— Фақат. Артем, илтимос, эҳтиёт бўлинг. Мен сиздан шундай хавотирдаманки.

— Бекорга хавотирланяпсиз! — деди Василий. — Қайтага у биздан хавотир олиши керак. Бизда Артемникидай ҳужжатлар йўқ.

— Лекин ушундай ҳужжатларингиз бўлмаса ҳам, сизга Келлернинг ўзи ҳомийлик қилиб турибди.

Маргарита Францевна қўлларини бир-бирига уриб қўйди.

— Хомийлик қилмагани яхши эди.

— Бахтдан юз ўгирманг, Маргарита Францевна. Келлер — бу ернинг худоси-ку.

— Бўлса бордир. Лекин худомас, балки иблис... Энди, Артем, бир дақиқа тўхтаб туринг. Йўлга у-бу берай.

— Сиз бизни эркалишиб юборяпсиз, Маргарита Францевна, отряддагилар мендан кўра сизнинг совгаларингизни кўпроқ кутишади. Ҳатто менга алам қилади.

— Хафа бўлманг. Совға одамларга қувонч бағишлайди. Бизнинг мушкул замонамизда бу шундай зарурки... Мен ҳозир...

Маргарита Францевна шошиб қўшни хонага чиқиб кетди.

— Эсингда бўлсин, Артем. Болалар билан боглиқ операцияни чўзиш мумкин эмас, — деди Василий. — Ҳар бир кун болакайларнинг ҳаёти учун ганимат...

МЕХАНИК

— Айтиб беролмайсизми, бу ернинг бошлиги ким? — сўради Асқар, эрта билан гаражга кириб келиб.

— Хўш, айтилик, мен бошлиқман, — дея олдинга чиқди ўрта ёшлардаги, юзи офтобда қорайган, малла сочли йигитча. — Ким билан суҳбатлашиш шарафига мушарраф бўляпман? — Гараж бошлиги, «кўриб қўй, биз ҳам зиёлича гаиришни биламиз!» — дегандек, атрофини ўраб олган ўртоқларига виқор билан қараб қўйди.

— Менинг исмим Асқар, фамилиям Тўхтабоев. Бу ерга жаноби бургомистр юборди. Эски автомобилларни текшириб кўришни буюрди. Сизнинг исмингиз нима?

Гараж бошлиги кутилмаган саволдан ўзини йўқотиб қўйди.

— Борис Николаевич Сурков. Демак, машиналарни кўрмоқчисан? Юр бўлмаса, кўрсатаман.

Машиналар немисларники эди — биттаси «Мерседес-бенц», иккинчиси — «Штеер-220» ва учинчиси — «Адлер» деган кичкинагина енгил машина. Уччаси ҳам бир пулга қиммат, эски эди, лекин Асқарнинг уларни бир амаллаб тузатишдан бошқа чораси йўқ эди.

— Иши жуда кўп экан, лекин уларни тирилтирса бўлади, — деди у.

Асқар «Мерседес-бенц»нинг моторини бутунлай буёққа олишти, «Адлернинг» эса, блоки қопқогидаги прокладкани алмаштириш кераклигини айтди.

— Демак, тузатасан, шундайми? — деб сўради Сурков.

— Тузатаман.

Эртаси куни Асқар ишга ҳаммадан илгари келди. Шофёрлар, механиклар келишганда «Мерседес»нинг мотори ечилиб,

қисмларга ажратиб қўйилган эди. Асқар жон-жаҳди билан ишга киришган, иши ўнгидан келмоқда эди.

Янги механикни назарларига илмай қарши олган немис механиклари, энди унинг ишига қизиқиб, ҳатто ҳурмат билан қарай бошладилар.

— Гут, зер гут, — дейишарди улар.

Соат кечки бешларда Асқар «Мерседес-бенц»ни ювиб-тозалаб, рулга ўтирди-да, бургомистрнинг уйига ҳайдади. У Сердечнийни ҳайратда қолдирмоқчи эди.

— Терентий Лукьянович, хўжайинга айт, машина тай-ёр, — деди у Сердечнийнинг шахсий соқчисига. Духовников эса эшик олдидаги ўриндиқда ўтирганича, қимир этмай:

— Айтолмайман, — деди.

— Нимага айтолмайсан?

— Бургомистрнинг хуши ўзида эмас ҳозир.

— Тушунмадим.

— Ана эшит бўлмаса, тушуниб оласан!

Уй ичидан бургомистрнинг йўғон овози момақалдиरोқдек гулдираб эшитилиб турарди. Сердечний кимнидир энг уятли сўзлар билан бўралаб сўкарди.

— Деразадан нарироқ тур, — дея маслаҳат берди Духовников Асқарга қараб. — Бўлмаса бирор нима билан калланга тушириб қолиши мумкин.

— У ким билан бунақа бақириб гаплашяпти?

— Ҳеч ким билан. Олдин менга бақирди. Ҳозир эса, шундай ҳолатга келдики, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади.

— Бирор нарсага қаттиқ қайгураётган бўлса керак-да?

— Нимасини айтасан, азизим! — Терентий Лукьянович хўрсиниб қўйди. — Болаларга жони ачияпти.

— Қанақа болаларга? — сўради Асқар. — Унинг нечта боласи бор?

— Э, унинг боласи йўқ. Гап бутунлай бошқа ёқда. Ўриндиққа ўтир, бир бошдан гапириб бераман... Келлер: «Русларнинг бомбалари бизнинг солдатларимизни ярадор қилди, бунинг учун рус гўдаклари ўз қонлари билан хун тўласинлар», деб буйруқ берди. Болаларни йигишга тушишди. Қишлоқма-қишлоқ кезишди, шаҳардан ҳам баъзи бировларнинг болаларини олишди. Гўдакларни Кузьма Петрович билан Прокофий Филиппович госпиталга олиб кетишди. Уларнинг кўрган-кечирганларини эшитиш — даҳшат. Мен Кузьма Петрович билан анчадан бери биргаман, кўп нарсани кўрдим, одамларни отишни ҳам, қотилликни ҳам, аммо бунақасини...

— Ҳаммасини ўлдиришдими? — деди кўрқув билан Асқар.

— Ундан ҳам баттар, агар ўлдиришса-ю... Мен ҳам олдинга: гўдақдан қон олгандан кейин, у тивчгина ухлаб қолади, деб ўйлагандим, йўқ, қаёқда! Улар ўлиб қолмаслиги учун озгина қон қолдиришаркан... Шунақа иблислар борки, ўз қариндошини қаматтиришдан тойишмайди, лекин ўшалар-

нинг ҳам бунақа қилишга қўллари бормаса керак. — Терентий Лукьянович бир оз тин олди-да, кейин давом этди. — У ерда Тамара деган олти-етти ёшлардаги бир ёқимтой қизча бор экан. Фокин билан Кузьма Петрович госпиталдан кетмоқчи бўлиб туришганда, худди ўша қизчани палатадан олиб чиқиб қолишибди. У Прокофий Филипповични кўриб, шундай дебди: «Амакижон, нина тиқишганда, сал-пал огриди. Қўлимни бермагандим, бошимга уришди. Сиз болаларга айтиб кўйинг, улар йиглашмасин, қўлларини дарров беришсин, бўлмаса уларни ҳам уришади». Фокин: «Хўп, қизалоғим, айтиб кўяман!» — дебди-ю, замбилни олиб ўтиб кетишлари билан ерга ағдарилиб тушибди. Юраги бардош беролмабди. Бунақа воқеани кўрган ҳар қандай одамнинг ҳам юраги дош беролмайди...

Терентий Лукьянович ҳикоясини давом эттирарди-ю, лекин шу пайт зинага хўжайини, бургомистр Сердечнийнинг ўзи чиқиб қолди.

— Терешка, хайвон! Олиб кел... сув олиб кел... Эҳ! Ҳозир тузланган бодрингнинг суви бўлсайди!

— Бу ҳам топилади, Ҳазимир Петрович, — деди Духовников хушомадгўйлик билан. — Сўраб қоларсиз, деб олдиндан тайёрлаб кўйгандим.

— Сен ақлли мужиксан, Терентий Лукьянович, — деди бургомистр бир литрлик бўш кружкани қайтариб берар экан. — Хўжайинга нима кераклигини биласан. Кетдик, Терентий, ювинишимга қарашворасан. Сен эса, осиелик, кутиб тур. Сен билан гаплашиб оламиз.

— Хўп, хўжайин! — дея бош силкиди Асқар.

Уй ичидан ўн беш-йигирма дақиқача ғовур-ғувур овозлар эшитилиб турди. Кейин жимлик чўкди ва яна эшикда Сердечний пайдо бўлди.

Бургомистрнинг кўриниши кўрқинчли эди. Юзи шишиб кетган. Кўзларининг ости кўқарган. У панжарани ушлаш учун қўлини чўзган пайтда, Асқар унинг бармоқлари қалтираётганини кўриб қолди.

— Стул! — деб ўшқирди Кузьма Петрович, Терешка шу заҳоти похолдан тўқилган енгил креслони келтириб қўйди.

— Хўш, осиелик, айт-чи, отинг нима? — дея хириллади бургомистр креслога огир чўқаркан. — Яна кимни отиб ташлаганимизни билолмай юрмайлик.

— Бунақа ёмон гапларнинг нима кераги бор, хўжайин? Нима деган бўлсанг, ҳаммасини бажо келтирдим, — деди Асқар ранжиб.

— Тузатдим демоқчимисан? Атиги битта машинаними? — деб хахолаб кулиб юборди Кузьма Петрович. — Нима мени аҳмоқ деб ўйлаяпсанми? Бургомистр маст, унга ҳар қандай бемаъни гапни гапиравериш мумкин. Шундайми?

— Мазах қилма мени, олдин машинани кўр, агар кўнглингдагидек бўлмаган бўлса, майли, отиб ташлайқол.

— Нахотки чиндан ҳам тузатган бўлсанг? — деди бургомистр шубҳа билан.

— Тузатдим. «Мерседес-бенц»... кўчада турибди.

Кузьма Петрович бемордек Духовниковнинг елкасига суяниб эшикдан ташқарига чиқди-да, сири ялтиллаб турган машина қаршисида тўхтади.

— Унга ўтирса бўладими?

— Бўлади!

— Юради ҳамми?

— Юрганда қандоқ, — жавоб берди Асқар.

— Нима дейсан, Терентий Лукьянович, чўлни бир айла-ниб, тоза хаводан нафас олиб келмайми?

— Бўлади, Кузьма Петрович, — деб жавоб берди Духовников.

— Кетдик! — деди Кузьма Петрович эшикни биринчи бўлиб очар экан.

«Мерседес» жойидан жилди-да, дарҳол тезликни ошириб, шаҳар бўйлаб гизиллаб кетди. Шаҳар иморатлари тугади, машина темир йўл станциясига олиб борадиган йўлга чиқиб олди. Икки километрча йўл босишгандан кейин Асқар машинани ўнгга буриб, чўлга олиб борадиган катта йўлга тушиб олди. Олдинги ойнага мусаффо хаво урилди.

— Газни бос! Ҳа, янаям тезроқ! — деди қизишиб кетиб Духовников. — «Мерседес»нинг нимага қодир эканлигини кўрсат!

Асқар тезликни оширди, ён томондаги ойналарда шамол хуштак чала бошлади.

Сердечний ранги оқариб ўтирарди. Пешонасида тер томчилари пайдо бўлди. У сигарета қутисини олиб, чекмоқчи бўлди, лекин бармоқларининг қалтираши гугурт чақишига халақит берди.

— Биз қаёққа ва нимага кетяпмиз? — дея тўсатдан Асқарга бақирди у. — Партизанларнинг олдига олиб бормоқчимисан?

— Мени яна хафа қилиясан, хўжайин, — деди Асқар. — Мен бунчалик таънага арзийдиган иш қилганим йўқ. Тепаликдан шаҳарни кўрсатмоқчиман. Шаҳар у ердан худди кафтдагидек кўринади.

Бу орада машина темир йўлни кесиб ўтадиган жойга гизиллаб борарди. У ердан бор-йўғи ўттиз метрлар чамаси нарида чуқур жар устига қурилган чоғроқ равоқсимон кўприк бор эди. Темир йўлдан ўтишда машина тезлигини пасайтирди, нариги томонга ўтиб тўхтади.

— Қаранг, анавиларни қаранг, хўжайин! — деди Асқар. — Одамлар қочиб кетишяпти! Кўприкдан нарида! Кўрқишяпти... Кўриб қолишмасин, деб қочишяпти... Фалокат юз беради, хўжайин.

Кузьма Петрович машина ичидан қараб, қочаётган эркак-

ларни кўрди. Улар энгашганча югуриб, бутазор ичига яширинишга шошнлишарди.

— Орқага қайтар! — дея қичқирди кўрқиб кетган Духовников.

— Биз орқага қайтамыз, — эътироз билдирди Асқар хотиржамлик билан, — биздан кейин ўтадиган машина осмонга учиб кетади. Кўприкни асраб қолиш керак.

— Сен нима — жинни бўлиб қолдингми? — дея баранкага ёпишди Духовников.

— Тегма... Ижозат бер, хўжайин, мен бориб, кўприк остида нима борлигини кўриб келай.

Сердечный шофёрга саросима билан қаради.

— Қўрқмайсанми?

— Мен солдатман-ку.

— Майли, борақол. Фақат эҳтиёт бўл.

Тўхтабоев машинадан тушди-да, кўприк томон юриб кетди.

ТАФТИШЧИ КЕЛЯПТИ

Хайнц Шварцман ўзининг каттакон иш столида ўтирганча Берлиндан келаётган меҳмонни кутиб олиш режасини баён қилди. Кабинетда Келлер билан Золенбауэр бор эди.

— Штандартенфюрер Штиллери жойлаштириш масаласига келсак, менинг фикримча, бир неча вариантни кўриб чиқишга тўғри келади. Биринчидан, бизнинг меҳмонимиз ўз қариндошиникига тушишни истаб қолиши мумкин. Мен сизнинг холагизни назарда тутяпман, жаноби Золенбауэр. У ҳолда биз ишлайдиган бинодаи унга фақат кабинет тайёрлаб қўйишимиз лозим бўлади. Борди-ю, у алоҳида туришни хоҳлаб қолса, битта яхши хосхонани танлаб, уни муносиб суратда жиҳозлашимизга тўғри келади.

— Ўйлайманки, жаноби комендант, Генрих почча қайн-эгачисини ранжитгиси келмайди. Биз битта алоҳида хонани аллақачон тахт қилиб қўйганмиз.

— Қандай қилиб? Сиз унинг келишини билатуриб, бу қувончли янгиликни мен билан баҳам кўрмадингизми? — дея елкасини қисди Шварцман.

— Мени кечиринг, жаноби майор, хат менинг номимга эмас, балки Марго холамининг номига келган, шунинг учун ҳам унинг шахсий, борингки, оилавий сирини очнишга менинг ҳаққим йўқ эди.

— Ҳа, ҳа, албатта. У ҳолда фрау Васкиндерга ҳавас қилишдан ўзга иложимиз йўқ. Холагиз шундай олий даражадаги меҳмонни кутиб олиш бахтига муяссар бўлибдилар. У-будан камчилик йўқдир деб ўйлайман.

— Бахтга қарши, камчилик бор, — деди иккиланиб Золенбауэр. — Бу тўғрида гапириш ноқулай.

— Очиқ гашираверинг, азиз дўстим! Нимадан қийналянисизлар?

— Озиқ-овқат масаласи чатоқроқ.

Шварцман кулиб юборди.

— Мен ётоқхона учун янги гарнитур ёки шунга ўхшаш бир нарса талаб қилсангиз керак, деб ўйловдим. Озиқ-овқат масаласида ташвиш тортманг; сизлар керакли нарсалар билан таъмин қилинасиз, сизларнинг меҳмонингиз, тўғрироғи, бизнинг меҳмонимиз мамнун бўлади. Бўпти! Бу масалани муваффақиятли суратда ҳал қилдик, деб ҳисоблаймиз. Фақат бир нарса, Штиллернинг бу ерга нима мақсадда келаётгани қоронғи бўлиб қолмоқда.

— Унинг келиши рус авиацияси ҳужуми туфайли юз берган катта талофатлар билан боғлиқ эмасмикан,— деди Келлер ўз тахминини ифодалаб.

— Унга эмасдир. Бунақа ҳужумлар фронтда оддий воқеа-ку. Эҳтимол, сизнинг соҳангиз бўйича келаётгандир, Келлер. Берлиннинг диққатини тортадиган бирон иш йўқми?

— Сотқин немис капитани ҳақидаги хатимни олиб, шуни текширишга юборишдимикин?

— Бошқа ҳеч нарса йўқми?

— Агар битта арзимаган нарсани ҳисобга олмаганда... ҳеч нима йўқ.

— Мен энди бўшманми, жаноби комендант?— дея сўради Золенбауэр.

— Ўтиринг, Василий. Давом этинг, Келлер!

— Шаҳарнинг қаеридадир партизанлар радиостанцияси ишлаб турибди.

— Ҳали сиз шуни арзимаган нарса деб ўтирибсизми? — деди Шварцман жаҳли чиқиб.— Дарҳол радистни топиб, ушлаш керак!

— Ушлаш керак!— дея илжайиб қўйди Келлер.— Айтишга осон... У ҳар сафар янги тўлқинда эфирга чиқади, бунинг устига кечаси, пеленгатордаги радистларнинг диққати сусайган найтда чиқади...

— Штиллер билан ораларингда бўладиган гапни тасаввур қиляпман!— деди Шварцман кинояомуз.— Ҳавас қилиб бўлмайди!

Остонада обер-лейтенант Вайс пайдо бўлди.

— Жаноби майор, бургомистр Сердечний келди!

— Бошқа вақт қуриб кетган эканми?!— деди гижиниб Шварцман.

— Зарур иши бор экан.

— Майли, кирсин.

Сердечний огир тахта яшик кўтариб келди. Иккинчи яшикни орқама-орқа Духовников олиб кирди.

— Бу нима?— сўради комендант ҳайрон бўлиб.

— Портловчи модда.

— Менга қаранг. нима учун портловчи модда кўтариб юрибсизлар?

— Яхшиям уни олиб келдик,— дедн Сердечний.— Агар у ёқда қолганида ёмон бўларди.

Сердечний ўзининг Асқар ремонт қилиб тузатган «Мерседес-бенц»ида шаҳар ташқарисига борганини, кўприк олдида аллақандай одамларни, уларнинг шубҳали ҳаракатларини найқаб қолишганини сўзлаб берди.

— Ким биринчи бўлиб кўрди у одамларни?— сўради Келлер.

— Менинг шофёрим. У бу ерда қандайдир нопок иш бор, деган фикрни айтди ва кўприкни текширишни таклиф қилди. У ўша ёққа югуриб кетди-да, бир яшик портловчи модда кўтариб қайтиб келди. Энди хавфли эмас, деди. Иккинчи марта Духовников билан боришди ва иккинчи яшикни олиб келишди.

— Демак, одамларни шофёр кўриб қолдими?— қайта сўради Келлер.

Сердечнийнинг назарида бу савол штурмбанфюрер томонидан қандайдир ургу билан берилгандек бўлди.

— У шофёргина эмас, балки ажойиб механик ҳам. Сизнинг мутахассисларингиз рад этган машинани ўша тузатди.

«Балки мен Асқарни беҳуда мақтаётгандирман,— дея ўйлади Сердечний.— Шофёримни тортиб олиб қўяди энди...»

— У яхши йигит кўринади. У ҳақда менга кейинроқ батафсил гапириб берасиз, ҳозир эса кўприк билан шуғулланиш керак. Қазимир Петрович, шахсан мен, сиз жасорат кўрсатгансиз, деб ҳисоблайман.

— Ҳа, ҳа!— дея қувватлади штурмбанфюрерни комендант.— Мен сиз тўғрингизда Берлинга хабар қилиб, мукофотга тавсия этмоқчиман. Кўришгунча хайр, Қазимир Петрович, муваффақият тилайман. Тортинмай тез-тез кириб туринг. Айтмоқчи, уйингизга телефон ўрнатилганми? Йўқми? Бу яхши эмас. Мен ҳозироқ кўрсатма бераман. Сиз ҳам жаноби Золенбауэр, қариндошингизнинг келиши муносабати билан телефон ҳусусида ўйлаб кўрсангиз бўларди. Сизга яна бир бор муваффақият тилайман, жаноби Сердечний.

Шварцман столдап туриб келиб, Сердечнийга қўлини чўзди, кейин бургомистр билан унинг соқчиси эшикдан чиқиб кетишлари биланоқ, дастрўмолини олиб, кафтларини қайта-қайта артди.

«ЕРМОЛИННИНГ МАҲКАМАСИ»

Уч кундан буён шаррос ёғаётган ёмгир тиниб, ниҳоят ҳаво очилиб кетди. Осмонда губор қолмади, қуёшнинг заррин нуридан ўрмон ёришиб кетди.

Ўт-ўланлар ҳали жиққа ҳўл, дарахт ва буталарнинг япроқларидан томчилар ҳамон бетўхтов томиб турар, лекин

ертўлаларнинг томлари селгиб қолган эди. Енгил тутун кўкимтир устун бўлиб юқорига ўрларди. Ҳамма нарса кун исиб, ерлар қуришидан далолат бериб турарди.

Ертўладан иккита эркак чиқиб келди. Иккаласи ҳам қавима пахталик кийган, қора шимлари почасини этиклари кўнжига текиб олган. Бири камарига текиб олган тўппончасини немисларга ўхшаб олдинга суриб қўйибди, бошқасиники бўксасида. Тўппончаси олд томондагиси — партизан отрядининг командири Кондрат Степанович Ермолин. Ёнидагиси унинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари — Роман Николаевич Васильев.

— Майли, «Петр» ҳордиқ чиқариб, уйқуга тўйиб олсин. Шунча масофани лой кечиб босиб ўтишнинг ўзи бўлмайди, — деди Роман Николаевич. — Унгача биз Иноземцев билан қандай муносабатда бўлишимиз кераклиги хусусида ўйлашиб кўрамиз.

— Нимасини ўйлашади? Иноземцев — Келлернинг айғоқчиси. Сотқинлар билан эса, гап битта. Ҳатто «Петр» Иноземцевнинг жосуслиги ҳақида огоҳлантирмаган тақдирда ҳам, бу шундоқ кўриниб турибди. «Петр»нинг этиги қай ҳолатдалигига разм солдингми? Ҳа, ҳа... Лойга ботиб кетган. Иноземцевнинг эса фақат пошнаси лой. Ахир у лойдан учиб ўтмагандир-ку! Бундан иккинчи хулоса келиб чиқади: Иноземцевни машинада олиб келиб ташлаб кетишган экан, демак, тахминан бўлса ҳам, немислар бизнинг отрядимиз турган жойни билишади.

— Албатта, билишади, — дея, жилмайди Роман Петрович. — Биз қўл қовуштириб ўтирганимиз йўқ-ку. Ўнлаб километр йўлни бузиб, яроқсиз ҳолга келтириб қўйдик, темир йўл составини жарга қулатдик, алоқа симларини узиб ташлаяпмиз... Немислар буни худодан кўришяпти деб ўйлайсанми? Бўлмаган гап, Кондрат Степанович! Составни ким жарга қулатгани Келлерга маълум. Партизанлар. Улар қаерда турибди? Қўпоров ишлари содир бўлган нуқталарга яқин жойда. Бу ерда бошқа савол туғилади: нима учун бизнинг ичимизга Иноземцевни ташлашди экан?

— Мен ҳам шунга ҳайронман-да. Бизнинг қаерда туришимизни билган ҳолда, бизга қарши гарнизонни ташлашлари мумкин эди-ку...

— Мантиққа тўғри келади бу гапинг. Келлер эса найрапг ишлатишга тушди. Одам ёллаб, унга адрес берди.

— Айғоқчи! — дея тасдиқлади Ермолин. — Нимага келганлигини ўйлаб ўтиришга вақтимиз йўқ. У итваччани уруш пайтининг қаттиқ қонуни бўйича суд қилиш керак.

— Шошиляпсан, Кондрат Степанович. Ахир вазифа мураккаб-ку. Мен Иноземцев ҳақида қанча кўп ўйлаганим сари сенинг тахмининг фойдасига бўлган далиллар тобора камайиб боряпти. Айғоқчи эмас у, билдингми? — деди Васильев чўнтагидан тамаки халтасини олиб, папирос ўраркан.

— Нима, менга ишонмаяпсанми? Үзимизникиларга ишонмайсанми, «Петр» билан унинг бошлигига-я?

Папирос тайёр бўлди. Васильев чақмоқ тошга бир бўлак пўлатни уриб пиликпи ёндирди-да, унга пуфлаб папиросни тутатиб олди.

— Нимадан бошласам экан... Биласанми, сен Иноземцев билан биринчи марта учрашяпсан, мен бўлсам уни анчадан бери биламан. У ва унинг хотини совхознинг, фақат совхознинг эмас, балки бутун районнинг энг яхши тракторчиларидан эдилар. Илгорлар сафида эди улар. Хўш, сотқинлик йўлига киришга нима мажбур қилди экан уни? Сен «Петр»нинг: «Бошлиқ Иноземцевнинг қизи бошқа болалар билан бирга госпиталда эканлиги, ундан ҳам қон олишгани, тирикми, йўқми — номаълумлигини айтиб қўйишини сўради», деган гапига эътибор бердингми?

— Нима қипти? Айгоқчи — айгоқчи-да. Хўп, ўзинг нимани таклиф қиласан?

— Болаларни озод этиш гуруҳига Иноземцевни киритишни таклиф қиламан.

— Нима, жинни бўлиб қолдингми? Бу — операцияни, бунинг устига «Петр»нинг ўзини ҳам хавф остида қолдириш бўлади-ку! — деди жаҳли чиқиб Қондрат Степанович.

— Нима ҳақда тортишяпсизлар? — дея ертўладан бошини чиқарди «Петр». (Бу Артем эди.)

— Дам олволдингми? Кетдик, Қондрат Степанович, қолган гапни ертўлада гаплашамиз, — деб Васильев командирни ертўлага таклиф қилди.

— Мен розиман, — деди охири Роман Николаевич. — Жуда кўп нарса гаровга қўйилди: «Болалар» операцияси ҳам, сенинг ҳаётинг ҳам, «Петр». Мабодо ютиб чиқсак, Иноземцевни сақлаб қоламиз.

Ермолин «Петр»ни кузатиб ўтирар, унинг ҳозир жаҳли чиқиб кетишини кутар эди. Бироқ «Петр» Қондрат Степановични таажжубда қолдириб, замполитнинг гапларини лоқайдлик билан эшитди.

— Агар биз, — дея давом этди Роман Николаевич, — Иноземцев немислар билан ҳамкорлик қилишга нима учун розилик берганини билиб олганимизда эди, унда бизга кўп нарса равшан бўларди.

— Биз биламиз, — деди «Петр». У Келлер Иноземцевга кўрсатган «томошани» гапириб берди.

— Апа кўрдингми. Иноземцев йўқолмайдиган одам. Мен қаердадир ўқигандим, аҳмоқ одам бўлади, яна ярамас одам бўлади. Биринчисини тузатиш мумкин, иккинчиси эса умрининг охиригача қандай бўлса, ўшандайлигича қолаверади. Аминманки, бизнинг Иноземцев — шунчаки калавасини йўқотиб қўйган одам ва биз уни тўғри йўлга солишимиз лозим.

— Иноземцев нима бўлади — билмадим-у, лекин Қондрат

Степанович билан мени бутунлай ўз томонингизга огдириб олдингиз,— деди кулиб «Петр».

— Бутунлай!— рози бўлди Ермолин.— Шахсан мен Иноземцевни оператив гуруҳга қўшишга тайёрман.

— Фақат,— деди «Петр» қўшимча қилиб,— ҳар қандай муваффақиятсизликнинг олдини олиб қўйиш устида ўйлаб кўриш керак.

— Операция режасидан хабардорлар доирасини торайтириш керак,— дея таклиф қилди Васильев.

— Битта одамга Иноземцевни орқасидан кузатиш юклатилсин,— деди Ермолин.

— Ақлли гап,— бу фикрга қўшилди «Петр».

* * *

Эрта билан барвақт иккита машина — «Ауто унион» маркали энгил машина ва юк машинаси қишлоққа кириб бориб, госпитал олдида тўхтади.

«Петр» «Ауто унион»нинг эшигини очди-да, шошилмай машинадан тушди ва асосий эшик томон йўналди. Эшик берк эди. Тақиллатишга тўғри келди. Тақиллатиш бир неча бор такрорлангач, ниҳоят ухлаб қолган навбатчи кўринди. «Петр» немисчалаб ундан эшикни дарҳол очишни талаб қилди. Навбатчи шошиб, илгакни чиқарди-да, талабчан офицерни ичкарига киритди.

Юк машинасида ўтирган Иноземцев госпитал деразаларига тикилиб қараб турарди. У йўл бўйи индамади. Ранги девордек оқариб ёки қизариб кетган дақиқалар ҳам бўлди.

— Қара, Лукьян Панкратьевич,— деди Феофанов,— госпиталда ҳатто мотоцикллар ҳам бор экан. Машиналар бостирма тагида турибди. Агар немислар сезиб қолишса, ҳолимизга вай бўлади.

Иноземцев кузовдан сакраб тушди, устидаги тирсиллаб турган немис формаси чокидан сўкилиб кетди.

— Федор!— деди у шофёрга қараб,— машинани тўппа-тўғри зина олдига олиб бор. Мен юқорига чиқиб, болаларни олиб тушаман.

— Командирни кутиб туриш керак,— деб тўхтатди уни Феофанов. Иноземцевни кузатиш унга топширилган эди.

— Нимани кутамиз?— деди Иноземцев.— Балки у ерда бирон ишқал чиқиб қолса-чи, биз бу ерда қўл қовуштириб ўтираверамизми. Ҳаракат қилиб қолиш керак.

— Ўтин ёрамиз.

— Худо хоҳласа ёриб қўйилгандир.

Иноземцев корпусга деярли чопиб кириб кетди.

Болалар полга тўшалган матрацда ётишарди. Каттароқлари уйғонишган, чўкка тушиб ўтиришар, кичиклари эса, ҳали ухлашарди.

Кун одатда навбатчи немис кечки овқат билан бирга олиб келган нонушта билан бошланарди. У бир бурда нон ва бир кесим мойдан иборат бўларди. Ҳаммага бир хил. Бу каттароқ болаларга камлик қилар, кичиклар уларга ўзлариникидан беришарди.

— Бугун операция куни. Бизни чақиршади,— деди тўққиз ёшлардаги ўғил бола. У қизча узатган бир бурда нонни очкўзлик билан икки марта тишлади-да, қизгача гуноҳкорона қаради: чунки унга озгина қолганди...

— Сен е, еявер, Лёва! Менга керак эмас!— деди қизча. Унинг юзидан қон қолмаган, докадек оппоқ эди. Кўзлари ичичига ботиб, қовоқлари кўкариб кетганди.

Лёва ноннинг қолганини ҳам бирпасда еб қўйди.

— Ҳечам кўрқиш керакмас, Нинка, яна йигляпсанми? Нимага кўрқаяпсан?

— Ким йигласа, уни уришади,— деди дўмбоққин Семка, бурнидан сирғалиб тушиб кетаётган каттакон темир кўзойнагини тўғрилаб.— Урганда огрийди...

— Ҳа, рост,— тасдиқлади Лёва,— ким йигламаса, уни уришмайди.

— Ўлим ҳечам кўрқинчли эмас. Уни расмларда фақат суяклардан иборат қилиб чизишади,— деди катталардек салмоқлаб Семка.

Ташқарида қадам товуши эшитилди. Эшик очилди-да, хонага немис формасидаги новчадан келган ориқ одам оҳиста кириб келди. Болалар кўрқиб бир-бирларининг пинжиларига тиқилиб олишди.

— Болалар, мендан кўрқманглар, мен русман... Ўзларининг русларинг. Мен немис эмасман. Бу ерда жамалак соч Тамара ҳам бор эдими?

— Битта Тамарамиз бор эди. Унинг ота-онаси тракторчи бўлишган,— деб жавоб берди Саша.

— Қани у, қаерда? — Иноземцев деярли қичкириб сўради.

Шу пайт ичкари эшик очилиб, хонага бир немис кирди. У ҳеч қимга қарамай йўл-йўлакай кителига ёқа тикиб, секин қадам ташлаб келарди. Уни Иноземцев ҳам, болалар ҳам кўрмай қолишди.

— У кеча ўлиб қолди. Ундан кўп қон олишди,— деб жавоб берди Семка.

— Бу кўрқинчли эмас,— деб қўшимча қилди Лёва.— Секин, жимгина ўлиб қолди.

— Гутен морген, Ганс,— деди хонага кирган немис, Ино-

земцевнинг елкасига шапатилаб. Иноземцев орқасига ўгирилди. Унинг юзи қўрқинчли эди.

— Майн гот!— дея қичқиришга улгурди немис. Бармоқлар темир қисқичдай унинг томогидан бўғди. Немис хириллади-да, полга қулади.

— Отланинлар! Биз ҳозир кетамиз!— дея қичқирди Иноземцев болаларга.

— Биз ҳеч қаёққа бормаймиз! Бизга мумкин эмас. Биз қон беришимиз керак,— деди Лёва, нотаниш одамга қўрқув билан қараб.— Бўлмасам бизларни уришади...

Иноземцев довдираб қолди. Шу пайт палатага Феофанов югуриб кириб келди. У Иноземцевнинг жонига ора кирди.

— Ҳозироқ отланинлар! Тушундинларми? Эшикка чопинлар!

Болакайлар ўзларини ташқарига уришди.

* * *

«Петр»ни ичкарига бошлаб киришди-да, госпиталь бошлигини кутиб туришни сўрашди. Полковник Шлиссенбах ҳали дам олиб ётарди.

«Яхши бўллади,— алам билан ўйлади «Петр».— Қўққисдан ҳаракат қилиш имконияти бой берилди. Немислар панд еганларини сезиб қолиб, тўс-тўполон кўтаришлари мумкин».

У дераза олдига келиб, пастга қаради. Юк машинаси худди шу пайтда зина олдига тисарилиб келди. Афтидан, болаларни қабул қилишга ҳозирли: кўришарди. «Қани энди, мен бу ерда полковникни кутиб тургунимча Феофанов уларни машиналарга ўтқизиб бўлса. Унда ҳеч қанақа рухсатноманинг кераги бўлмас эди...»

Шлиссенбах чиқиб келди. Паканагина, бақалоқ, юзлари шишган, парншон кўзлари чақчайган, бурни катта одам экан. Шу кўримсиз бўй-бастига овози дўрилдоқ эди. У гапирганда деразалар зириллаб кетгандай бўларди.

— Ассалому алайкум, жаноби полковник!— дея «ғоз» турди «Петр».

— Бу хилватда берлинликни кўришдан хурсандман,— деди Шлиссенбах юзида кулгини ифодалаш лозим бўлган буришиш пайдо қилиб.— Ким билан гаплашиш шарафига ноилман?

— Сизнинг кузатувчанлигингизга қойилман, жаноби полковник. Мен чилдап ҳам Берлинданман, жонажон шаҳримнинг номини эслаганингиздан кўнглим ёришиб кетди. Ҳамшаҳаримни учратдим деган умиддаман.

— Деярли...— деди Шлиссенбах яна жилмайишга уришиб,— уруш берлинликларни бутун Европа бўйлаб сочиб юборди. Сизни бизнинг ўрмон шоҳлигига нима олиб келди?

— Худди ўрмон шоҳлигининг ўзгинаси, яхши айтдин-

гиз, жаноби полковник. Буйруқ олиб келди мени. Мени штурмбанфюрер Келлерга ўринбосар қилиб тайинлашди. Бу фамилия сизга маълум бўлса керак деб ўйлайман?

— Таниш бўлганда қандоқ! Ҳаракатчан ва чўрткесар одам. Сизнинг омадингиз кепти, жаноб...

— Капитан Папке.

— Омадингиз кепти, капитан Папке. Менга нима хизмат буюрадилар?

— Мен штурмбанфюрернинг топширигига кўра, болаларни дала госпиталига олиб кетгани келдим.

«Петр» деразага қараб қўйди. «Яшанглар, йигитлар! Болаларни олиб чиқишяпти».

— Аммо мен, болаларни бутунлай ўз ихтиёримизга оламиз, деб штурмбанфюрер билан келишган эдим-ку... Йўқ, шощманг, сиз қанақа госпитал ҳақида гапиряпсиз?

— Дала госпитали транспортда ташиш мумкин бўлмаган беморлар жойлаштирилган ер. Баъзиларнинг аҳволи жуда огир.

— Қизик, мен кечагина дивизия медицина хизмати бошлиги билан гаплашдим, у ҳеч нима демади-ку, бу тўғрида...

— Ҳаммаси кечаси маълум бўлди, жаноби полковник, ва кечасиёқ йўлга тушдик. Кўриб турибсиз, ҳозир эрталабки соат етти...

— Шундай бўлса ҳам мен аниқлашим лозим.

— Майли, Келлер билан боғланиб кўринг, у менинг ваколатимни тасдиқлайди. Умид қиламанки, бу кўп вақтни олмас керак?

«Қизик, қани кўрайлик, қандай боғланар экансан, — дея фикран кулиб қўйди «Петр». — Ҳамма телефон симлари кесиб ташланган».

— Ҳозир радиостни чақираман, ўн беш минутдан кейин жавоб оламиз. Мен Келлерни болаларга тегмасликка кўндираман.

— Кўндирилсангиз, кўндиринг. Мен эсам, жаноби полковник, ижозатингиз билан машинага бензин қуйиб тураман.

— Бемалол. Менинг помимдан икки канистр бензин беришларипи буюраверинг.

«Петр» яна деразага қаради. Болаларни юк машинасига ўтқизиб бўлиб, презентни тушириб қўйишган эди.

Мипнатдорман, жаноби полковник. Менга битта канистр ҳам етади.

Бир дақиқадан сўнг «Петр» машинага ўтирди.

«Тезроқ! — дея буюрди у ҳайдовчига. — Ўн беш дақиқа ичида биз ўрмонга етиб олишимиз керак. Жонинг борича ҳайда!»

КЕЛЛЕРНИНГ АЙҒОҶЧИСИ

Партизанлар лагерида болалар пайдо бўлиши билан ташвиш ҳам ортди, хусусан доктор Вячеслав Дмитриевич Хрулевиинг иши кўлайиб кетди. Кичкинтойлар ертўлаларга жойлаштирилиши билан, Хрулев замполитнинг ҳузурига келиб, деди:

— Биласанми, Роман Николаевич, болалар операциясини яхши ўтказдинг, энди сут операциясини амалга ошир.

— Сут ташувчи машинага заявка беришим керакми? — худди ўшандай ҳазил оҳангида жавоб қилди комиссар.

— Сут ташувчи машина ўз йўлига-ю, лекин сигир керак.

— Нима, менинг фермам борми бу ерда? — дея тажанглаша бошлади Роман Николаевич. — Биз, азийим Вячеслав Дмитриевич, жанг қиялпмиз. мол боқаётганимиз йўқ.

— Шунинг учун операция ҳақида гапиряпман-да. Сигир топиб келиш керак. Топгандаям, бир-икки литр сут берадиган хашакисини эмас, балки рекордчисини топиш керак.

— ... Бу шайтонларни қара! — деди Роман Николаевич кейинчалик бунини Ермолинга гапириб бераркан. — «Операцияга» розилик беришим билан Феофанов битта сигирни дарахтга боғлаб, соғиб турибди... Ундан, қачон улгура қолдинг, деб сўрасам: «Биз, ўртоқ замполит, рухсат сўрашдан олдин имкониятларни ўрганиб чиқдик. Бу ерда, ўрмонда, дехқонлар молларини яширишган. Сигирни ана шулардан қарзга олдик...» — деб жавоб берди.

— Қойил! — деб юборди Ермолин кўллларини ёзиб. — Бунақа «ота-оналар» билан болакайлар энди ҳеч нарсага муҳтож бўлишмайди. Умуман, сенга айтсам, операцияни аъло даражада ўтказишган. Ҳеч қандай талофатсиз.

— Деярли, — дея хўрсинди замполит.

— Деярли деганинг нимаси?..

— Мен Иноземцевни назарда тутяпман. Хаёли жойида эмас. Немислар қизини ўлдирганини эшитганидан кейин қаттиқ таъсирланган шекилли, унга қараб бўлмайди. Бардош беролмайди, деб кўрқаман.

— Сен у билан гаплашдингми?

— Бунақа пайтда нима дея оласан. Гапиришга сўз тополмайсан.

— Топиш керак.

Командирнинг ертўласида ухлаб ётган «Петр» уйғонди. Балки ухламагандир. Кечаги куннинг ҳаяжони ҳалиям босилмаган, ҳамон асаблари таранг эди. Устидаги шинелини олиб ташлади-да, ўрнидан туриб ўтирди.

— Иноземцев билан бу мусибат ҳақида гаплашмаслик керак, — деди у суҳбатга кўшилиб. — Мусибат — мусибат-да, унга бардош бериш керак. Лекин ёлғиз одам учун бу жуда оғир. Ҳозир эса, Иноземцев ёлғиз.

— «Петр» тўғри айтади, — дея бош ирғади Ермолин. —

Иноземцев — ўрмонда ёт одам, отрядда расман ҳисобда туради. Буни у тушунмаслиги мумкин эмас.

— Сен уни отрядга қабул қилишга тайёرمىсан? — сўради командирдан Роман Николаевич.

— Тайёрман! — деди Ермолин қатъий қилиб. — Фақат буни Иноземцевнинг ўзи ҳал қилиши лозим.

— Мана ҳозир ҳал қилсин, ҳал қиладиган бўлса, — деди «Петр». — Ҳозир аини хонаси. Ё биз билан, ёки қизини ўлдирганлар билан бўлсин.

Ермолин ўрнидан туриб, қатъий оҳангда деди:

— Иноземцевни чақир!

Замполит ертўладан чиқди-да, бир лаҳзада Иноземцев билан қайтиб келди.

Иноземцевнинг афтига қараб бўлмасди. Бир кечада йигирма ёшга қариб қолибди, сочида оқи кўпаймаган-у, лекин қандайдир чўкиб, букчайиб қолибди. Юзи қорайиб, унниқиб кетибди. У сўник кўзларини бўшлиққа тикиб турарди.

— Ўтир, Лукьян Панкратьевич. — деди Ермолин.

Иноземцев қўли билан деворни ушлаб, «Петр» ўтирган катга оғир чўкди.

— Сени иш билан безовта қилдик, — оҳиста гап бошлади Ермолин. — Гарчи операциядан кейин дам олиш кераклигини тушунсак ҳам.

Иноземцев дам олишга бало борми, ҳозир дам оладиган пайт эмас, дегандек қўл силкиб қўйди.

— Гап бундай, — бир оз жим тургач давом этди Ермолин. — Биз сени отрядга аъзо қилиб олмоқчимиз. Операция пайтида сен қасоскорга хос иш кўрсатдинг...

— Мумкин эмас! — деди Иноземцев зўр-базўр.

— Нима учун мумкин эмас? — дея қўлларини ёзди Ермолин. — Партизан бўлиш-бўлмаслигини биз ҳал қиламиз.

— Барибир мумкин эмас.

Ертўлага оғир жимлик чўкди.

— Мен жосусман, — деди Иноземцев. — Немис жосуси...

Жимлик янада оғирлашди.

— Келлер мени бу ерга сир ўғирлаш учун юборган. Мени отрядга қабул қилиш эмас... суд қилиш керак... Суд!

— Сен Келлернинг жосуси эканлигини биламиз, — Ермолин гўё гап оддий нарса ҳақида кетаётгандек, хотиржамлик билан жавоб берди.

— Қаердан биласизлар? — деди Иноземцев ҳайрон бўлиб. — Шундай бўлса ҳам сизлар менга ишониб, тоншириқни бажаришга юборавердингларми?

— Ишондик.

— Раҳмат... — Иноземцевнинг овози қалтираб кетди. — Раҳмат...

— Мана энди, Лукьян Панкратьевич, сен партизан отрядининг тўла ҳуқуқли жангчиссан. Бизнинг мақсад ва вази-

фамиз, амишманки, сенга аён: босқинчилар билан курашиш, кучимизни ҳам, жонимизни ҳам аямай охиригача курашиш.

— Биламан. Ҳаммасига тайёрман...

— Сиздан, Лукьян Панкратьевич, алоҳида куч-гайрат кўрсатиш талаб қилинади, — деди «Петр».

— Тушунаман. Гуноҳимни ювишим керак.

— Ҳеч қандай гуноҳни ювишнинг кераги йўқ. Виждонингиз буюрганини қилинг. Сиз Келлер билан яккама-якка олишишингиз керак бўлади.

— Мендан тирик қутулиб кетолмайди у.

«Петр» Иноземцевни елкасидан қучди.

— Бу алоҳида жанг бўлади, Лукьян Панкратьевич, яширин. Келлер сизга қандай топшириқ берган эди?

— Топшириқ? Ҳа, айтмоқчи, у, мени отряд билан боғлиқ немис капитани қизиқтиради, — деди.

«Петр» Роман Николаевич билан кўз уриштириб олди.

— Немислиги аниқми?

— Ҳа.

— Келлер билан қачон ва қаерда учрашишларинг керак?

— Роппа-роса уч кундан кейин, энди эса икки кундан кейин.

— Нега бунчалик шошилишч? — сўради Ермолин.

— Мен ҳам буни унга айтдим... Лекин у ўз сўзида туриб олди.

— Жаноби штурмбанфюрер шошиляпти, ошиқяпти. Афтидан, унча ҳаловатда яшамаётганга ўхшайди, — деди «Петр», — Келлернинг ҳаракати менинг азиз холам Маргарита Францевнанинг қариндоши келиши билан боғлиқ эмасми-кан? Василийнинг эътиборини шунга тортиш керак...

— Учрашувга Келлернинг ўзи келадини ёки бошқа бировни юборадими? — сўради Роман Васильевич қизиқиб.

— Билмадим. Менимча, ўзи келмайди. Хатарли.

— Кимни юбориши мумкин?

— Хюгелни юборса керак. У Келлернинг ўнг қўли.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. — деди «Петр». — Биринчи учрашув, бу — даставвал Иноземцевни синаш бўлади. Бу учрашувнинг нима билан тугаши — номаълум, шунинг учун йўқотган тақдирда аччилайдиган одамни юборади. Лукьян Панкратьевич, сиз бориб, Келлернинг вақилини қандай қилиб яхши кутиб олиш мумкинлиги устида ўйланг, биз эса ўша немис капитанининг қиссасини тўқиймиз.

Иноземцев чиқиб кетгач, «Петр» хурсандлик билан деди:

— Биринчидан, Келлер устидан қозонилган ғалаба билан табриклайман, ғалаба билан! Кўриниб турибдики, Иноземцев яхши одам, сиз билан биз янглишмабмиз. Энди энг муҳими — Келлер билан ўйинни бошлаш керак. Уни қандай ўтказишни ҳозир ҳал қиламиз, чунки мен кечаси кетгим керак. Марказнинг кўрсатмасини, одатдагидек, Татьяна Александровпа-

дан оламан... Дарвоқе, уни кузатишмаётганини текшириб кўриш керак.

— Эслатганинг яхши бўлди. Кечир, «Петр», мен одатдан ташқари масалага тўхталиб ўтаман... — дея гап бошлади Роман Николаевич. — Биласанми...

— Нега бундай чўзасиз, муҳтарам комиссарим? Ўзингизга ўхшамаяпсиз, — деди «Петр» ва негадир хаяжонланиб кетди.

— Гап шундаки, Татьяна Александровна унча-бунча одамлардан эмас, топилмайдиган одамлардан. Унинг кўнгли нозик. Салга ранжитиб қўйиш мумкин...

— Тушунмадим, нимага шама қилияпсиз? — деди «Петр» ҳайрон бўлиб. — Уни хафа қилиш хаёлимга ҳам келмагани...

— Мен олдини олиб гапиряпман, — деди хижолат тортиб Роман Николаевич. — Ҳар нарса юз бериши мумкин.

— Ҳеч нарса бўлмайди, бунга ишончим комил.

— Агар ундай бўлса, яхши...

Гапга Ермолин аралашди.

— У сени севади, «Петр».

— Нима?

— Роман Николаевич билан менга шундай бўлиб туюлди.

— Туюлди?

— Бунақа нарсани ҳеч ким бегонага айтмаслиги ўз-ўзидан равшан. Лекин у сенга жуда бошқача муносабатда бўлади. Исмнингги меҳр-муҳаббат билан тилга олади. Бирор кор-ҳол бўлмасайди, деб хавотирлангани-хавотирланган. «Петр», «Петр» деб, оғзидан қўймайди... Сен, у ўзини жинниликка солиб, жулдур кийимда юрганига қарама. Бизлар бошқа Татьяна биланмиз-ку, ахир. Унинг ҳусни ҳозир ҳам шундоқ билиниб туради. Фақат тикилиб қараш керак.

— Сизлар нима, мени уйлантириб қўймоқчимисизлар? — деди «Пётр» елкасини қисиб.

— Уйлантиришга-ку, уйлантирмаймиз-а... Лекин сен ўзингнинг алоқачингга меҳрибонроқ бўлишингни истаймиз. Тасодифан кўнглини оғритиб қўйма, деймиз. Сен ахир баъзан чўрткесар, қўрс бўп кетасан, сенинг бир оғиз қўпол гапинг Татьяна учун ўлим...

Нима дейишини билмай қолган «Пётр» паришон ҳолда ланг очик эшикка индамай қараб қолди. Кейин хўрсинди.

— Сизлар менинг қўл-оёғимни боғлаб қўйдинглар.

— Нима билан боғлаб қўйибмиз? — деди Ермолин тунунмай.

— Шу биланки, энди мен иш ўрнига ўз алоқачим билан қандай муносабатда бўлиш ҳақида ўйлашим лозим. Ана холис хизмат-у, маиа холис хизмат.

— Сиз бу ҳақда ўйламанг. — деди Роман Николаевич. — Фақат у билан яхши муомалада бўлинг, уни эҳтиёт қилинг.

— Начора, ҳаракат қиламан, — деди «Пётр» алам би-

лан. — Келинлар, шу билан шахсий масала муҳокамасини тугатайлик. Навбатдаги масала — Келлернинг иши.

* * *

У «Петр»ни қоронги жар ичида туриб чақирди.

— Қўрқманг, мен Татьянаман.

Бу ибора, атроф тинчлик. пастга тушиш мўмкин деган маънони билдирарди.

Одатда «Петр» алоқачига, унинг гапириш оҳангига унча эътибор бермас, бугун эса, овозига эътибор берди. Паст ва бир оз ҳаяжонли овоз. Нимаси биландир таъсир этади.

«Петр» овоз чиқармасликка ҳаракат қилиб. пастга тушдида, кутилмаганда Татьяна Александровнага урилиб кетди. У юқоридан кўринмас, шундоққина сўқмоқда турган экан.

— Ахийри келдингиз, — деди Татьяна Александровна хўрсиниб, — мен энди сизни кўрмай ўтказиб юбордим, деган хаёлга бораётувдим. Ҳозирча уйингизга бормаслигингиз керак. Кўчада немислар бор. Томида халқаси бор машина турибди.

— Бу пеленгатор машина! — тушунтирди «Петр».

— Мен ҳам худди шундай деб ўйладим. Шаҳардаги радиостанцияни қидиришяпти. Неча кундан бери қидиришади уни.

— Қайси кўчада?

— Прокофий Филиппович турадиган кўчада.

«Демак, эшиттиришни сезиб қолишибди, — ўйлади «Петр». — Маълум муддатга жимиб туриш керак».

— Прокофий Филиппович турган жойда узоқ навбатчилик қилишадими?

— Икки-уч соат.

— Ҳамиша кечасими?

— Биринчи марта кечаси... Кетгунларича кутиб туришга тўғри келади.

— Шу жарда-я?

— Меникида, — деди Татьяна Александровна хижолат билан. — Юринг!

У «Петр»ни қўлидан ушлаб, форнинг олдида олиб борди. Улар эмаклаб ичкарига киришди. Фор шунчалик кенг эканки, унда бемалол тик туриб юрса бўларкан. Бу ердан бошқасига киришди, кейин учинчисига, энг кичкинасига ўтишди.

Татьяна Александровна қайсидир бурчакдан шам қолдигини олиб ёқди.

— Ўтиринг, — дея таклиф қилди у.

У аллақандай тўнка устига ўтириб, атрофга кўз югуртирди. Фор анча саранжом-саришта қилиб қўйилган. Ўртада тахтадан ясалган стол турар. девордаги қорайиб турган тоқчаларда уй-рўзгор анжомлари териб қўйилган. Деярли хона десаям бўлади.

— Сиз, балки, бу ғор қаердан пайдо бўлди, деб хайрон бўлаётгандирсиз?.. Бир вақтлар мен ҳам хайрон бўлганман. Мен ўқитувчиман, бир пайтлар, катта пионервожатий бўлганман. Болалар билан «уруш-уруш» ва «изқуварлар» ўйинини ўйнардик. Яна бошқа кўп ўйинлар ўйлаб чиқарардик. Шунда ер ости йўлларига дуч келганмиз. Буларни ким ва қачон қазиганлигини барибир билолмадик...

Ёнаётган шам шуъласидан деворда ажиб кўланкалар ўйнарди.

Ғор, тун, липиллаб ёнаётган шаъм — буларнинг ҳаммаси одамни аллақандай сеҳрли оламга кўчирарди.

— Ҳақиқатан ҳам сирли олам экан, — деди «Петр». — Одамлар бу жарда яширинадиган жой яратганларида қандайдир мақсадни кўзда тутган бўлсалар керак. Балки, улар қароқчилар бўлгандир?

— Ким билади дейсиз? — деди Татьяна Александровна, елкасини учуриб. — Ҳеч қанақа из йўқ. Бу ерга биринчи марта келганимизда, гулхан изларини кўргандик. Ёқилганига анча бўлган гулхан изини. Аммо музлик давридан қолган гулхан эмас ҳар қалай. Умуман горнинг кавланганига унча кўп бўлмаган, афтидан граждандар уруши даврида қазилган бўлиши мумкин. Биз ғор ҳақида баъзи бир нарсаларни биладиган одамни топдиг-у, лекин ишни охирига етказолмадик, немислар халақит бериб қолишди. Урушдан кейин текиришни давом эттирамиз. Башарти, тирик қолсак, албатта...

— Нима учун сиз, башарти тирик қолсак... деб ноумидларча гапирасиз? — деб сўради «Петр». — Сиз ўз келажагингизга ишонмайсизми?

— Нега ишонмас эканман... Келажак ёрқин ва қувончли. Лекин биз урушдамиз-ку, ахир.

— Урушда, — деди «Петр» бош ирғаб. — Бироқ ўзингизга олдиндан ҳукм чиқариб қўйманг.

Татьяна Александровна бошини қуйи эгди, сочлари юзига ёпирилиб тушди. У сочларини орқага силкиб ташлади-да, «Петр»га тикилиб қаради. Хира ёруғликда «Петр» унинг кўзларининг оқинигина кўрди. Бу кўзлар оқ учқунлар сочиб ёнаётгандек туюлиб кетди унга.

— Ҳар бир одамда ўз гулхани бўлади, — деди Татьяна Александровна секингина, — у қанчалик ёрқин бўлса, ўчириш шунча қийин. Сизникига ўхшаган жуда ҳам ёрқинларини ўчириб бўлмайди. Мана бу шам қолдигига ўхшаганлари эса, пуф десанг ўчади-қолади.

— Сиз ўз тўғрингизда гапиряпсизми? — дея сўради «Петр» журъатсизгина.

— Билмайман, эҳтимол...

— Агар ўз ҳақингизда бўлса, унда қиёслаш учун шам қолдиги мутлақо тўғри келмайди. Сиз қилаётган иш жуда ҳам муҳим, у кўпгина кишилар учун зарур. Сизсиз — биз

худди қоронғида қолгандай бўламиз. Балки нур унча ёрқин эмасдир, лекин у яккаю-ягона ва уни ўчириб бўлмайди.

У «Петр»нинг гапига қулоқ солиб ўтирар, жуда ҳам диққат билан қулоқ соларди. «Петр»нинг сўзлари униинг учун алоҳида маъно касб этмасди-ю, лекин бу сўзларни бошқа биров эмас, у айтаётганлиги Татьянага хуш ёқар, унга қувонч бағишлар эди.

«Петр» буни фаҳмлади-да, хижолат бўлди. «Мен унинг туйғуси учун миннатдорлик юзасидан кўнглини овлаяпман чамаси, — деб ўйлади у. — Нега менга унинг дилини очишди? Табиийлик, оддийлик йўқолди».

«Петр» Татьяна Александровнадан нигоҳини олиб қочди. Татьяна хушёр тортди.

— Сиз менинг ролимни ошириб юборяпсиз. Шам қолдигини яқинда пуфлаб ўчиришади. Немислар энди менга эътибор бермоқдалар. Ёки менинг дардимга ишонмаяптилар, ё бўлмаса ҳаддан ташқари ишонадилар. Жинни одам жонга тегади, у халақит беради. Бир куни мен иккита солдатнинг олдидан ўтиб кетдим-да, одатдагидек лабимни буриб, хахолаб кулиб юбордим. Немислардан биттасига хахолашим ёқмадим ёки бўлмаса ўша солдат жаҳлдор эканми — автоматини силтаб, менга ўқталди. Тепкини шартта босиб, танамни илматешик қилиб ташлаши ҳеч гап эмасди. Жиннини ўлдиришнинг жавобгарлиги йўқ, унга ҳатто миннатдорчилик билдиришлари мумкин эди. Уларнинг Германияларида жиниларни йўқ қилиб ташлашади. Татьяна Александровна шундай арзимаган баҳона билан нариги дунёга равона бўлиши мумкин эди. Яхшиям бошқа солдат тўхтатиб қолди... Сиз бўлсангиз, шамни ўчириш қийин дейсиз. Осон, «Петр», жуда осон.

— Бу тасодиф.

— Албатта, тасодиф. Лекин менга, худди шундай, тасодифан ўқ тегишини истаган бўлардим.

— Сиз қийналяпсизми?

— Буни нима деб аташни билмайман, — деди у бир лаҳза ўй суриб тургандан кейин. — Алам қилади... Ҳамма сени жинни деб ҳисоблайди, болалар ҳам жинни Татьянани кўрганда кўчанинг нариги бетига қочадилар, собиқ ўқувчиларимнинг оналари эшикни кўз олдимда тарақлатиб ёпиб қўядилар. Ўткинчилар менинг жулдур кийим-кечагимга жирканиб қарайдилар, мендан ҳазар қиладилар. Мен ўзимни одам деб ҳис қилолмайман, шунинг учун ҳам баъзан энди одамлар назарида асли ҳолимга қайтолмасам керак, деб ўйлаб кетаман...

Татьяна Александровна йигламади, лекин «Петр»нинг назарида бу аёлнинг кўзларида ёш йилтиллагандай бўлди-ю, у шивирлади:

— Таня...

— У чўчиб тушди.

— Сизга нима бўлди? Нега?

Унинг кўнглини кўтариш, таскин бериш учунми, у Татьянанинг қўлларини кафтлари орасига олиб қисди. Таня қўлларини тортиб олди.

— Раҳмингиз келдими... Бу даҳшат...

— Йўқ, нимага энди... Мутлақо ачиниш эмас. Мен сиз ёлғиз эмаслигингизни, сиздаги нарса шам ёруғи эмас, аланга, қайноқ аланга эканлигини билдириб қўймоқчи эдим...

— Қани энди шундай бўлса.

Татьяна Александровна хўрсиниб қўйди.

— Мен мунофиқликдан қўрқаман.

— Бу тўғри.

— Миннатдорман.

— Мен ўзимни сизнинг дўстингиз ҳисобласам бўладими? — деб шивирлади «Петр».

Таня энди йиглаб юборди. Бу йиғи аччиқ йиғи эмасди. У гўё алам ва кўнглида чўкиб ётган оғир тошдан халос бўлгандек, севинганидан йигларди. Ўзининг кўнгли бўшлигидан уялиб, юзини кафтлари билан тўсиб олди.

— Таня!

— Қўйинг...

Юқорида кимларнингдир оғир қадам товушлари эшитилди.

— Немислар.

Узуқ-узуқ, хирилдоқ гаплар эшитилди.

— Улар нима дейишяпти? — дея секин сўради Татьяна Александровна.

«Петр» кулоқ солди.

— Партизанлар ҳақида... Улар шаҳарга яқинлашиб келишига ишонишмаяпти, шунинг учун шаҳар атрофида юриш беҳуда, яхшиси, қайтиш керак, дейишяпти.

Қадам товушлари тингач, «Петр» Татьяна Александровнадан сўради:

— Патруллар бу ерга тез-тез келиб турадимиз?

— Биринчи марта келиши.

— Госпиталга ҳужум қилингандан кейин тунги қоровулликни жорий этган бўлишса керак-да?

— Балки.

— Қайтишларини кутиб турамизми? — сўради «Петр».

Татьяна Александровна ўрнидан турди.

— Йўқ, агар немислар яна бир марта айланиб чиқишга қарор берсалар, бу қамида бир соатдан кейин бўлади, унга биз Маргарита Францевнакига етиб олишга улгураман. Ўтиратуринг, мен ҳозир қараб келаман.

У гўрдан чиқди. Бир дақиқа қаергадир ғойиб бўлиб кетди, кейин овоз берди:

— Чиқаверинг!

«Петр» қўллари ерга теккудек энгашиб, горнинг оғзи томон йўналди.

Келлер билан учрашув кечки соат бешга мўлжалланган эди. Тушдан кейин партизанлардан бир гуруҳи буталар ичига яшириниб, штурмбанфюрерни кута бошлади.

Иноземцев яшириниб олган баланд буталар орасидан шаҳарга олиб борадиган йўл яққол кўриниб турарди. Келлер ёки у ўзининг ўрнига юборадиган одам шу йўлдан келиши лозим эди.

Ўн минути кам бешда йўлда ҳафсала билан ниқобланган: устига яшил доғлар чаплаган. ёнларига қора чизиклар тортиб, булутни эслатадиган аллақандай суратлар солинган «амфибия» кўринди. У катта тезликда ўрмон томон гизилаб келарди. Кичик дарахтзор олдида машина жарликка бурилди-да, у ерда тўхтади. Иноземцев яширинган ердан жарлик кўринмас, шунинг учун ҳам «амфибия» да ким ўтирганини билишга имконият йўқ эди. Лукьян Панкратьевич шаҳардан «меҳмон» келганлигини, у ҳозир машинадан тушишини фаҳмлаб турарди.

Иноземцев Келлерни кутарди. Ҳар қалай гестапо бошлигининг ўзи келишига умид боғлаганди. Машинадан Хюгель тушди. Бор-йўғи Хюгелнинг ўзи, холос. Қўлида автоматини маҳкам ушлаган ҳолда бутазор томон, Лукьян Панкратьевич паналаниб турган томонга йўл олди. У бутазордан беш метрлар чамаси нарида тўхтади-да, кута бошлади. Ўнг қўли тепкини босишга шай турар, афтидан тепки қулфини ҳам очиб қўйган эди.

Иноземцев буталарни икки томонга эгиб, ўзининг пана жойидан аста чиқиб келди.

— Келдингми, салом.

— Салом! — деди Хюгель қовогини уйиб, сўнг буталар орасида бошқа киши ҳам яширинган бўлмасин тагин, дегандек атрофга олазарақ қаради.

— Нима учун штурмбанфюрер келмади?

— Мен кифоя қилмайманми? Гапир! — деб буйруқ қилди Хюгель.

— Бу ер яланглик, кўриб қолишлари мумкин, — деб огоҳлантирди Иноземцев. — Буталар ичига ўтайлик.

— Шарт эмас. Нима янглик бор? Сен ўша немисни кўрдингми?

— Кўришга-ку, кўрмадим-а, лекин шунақа одам борлигини эшитдим. Бу ердагилар уни «Пётр» деб аташади. Аммо у бир ўзи эмас, у билан яна иккита немис бор, дейишяпти.

— Яна иккита? — деди Хюгель кўзларининг пахтаси чиқиб. — Сен янглишмаяпсанми?

— Мен янглишишим мумкин, бошқалар янглишишмаса керак. Ўзларини алдашдан уларга нима фойда?

— Демак, уч киши. Бу қизик, Жуда қизик.

— Болаларни кўчириб олиб кетишда ҳар учаласи ҳам қатнашган, — деб изоҳ берди Иноземцев.

— Улар қандай қилиб партизанлар ичига келиб қолган?

— Буни билмайман. Германиядан келишган дейишяпти.

Маълумот Хюгелни очиқдан-очиқ эсанкиратиб қўйди. У ҳамма нарсани кутган-у, лекин партизан отрядида бунча немис бўлишини кутмаганди. Буни қаранг, бир эмас, учта германиялик! Буни эшитса, Келлер эс-ҳушидан айрилиб қолади.

— Уларнинг исм-фамилияларини билиб олиш керак. Аммо бу ерда қўллаб юрган русча фамилияларини эмас, балки ҳақиқий, немисча исм-фамилияларини. Тушундингми?

— Бу ерда тушунмайдиган ҳеч нарса йўқ.

— Индинга фамилияларини билишга келаман.

— Келлер билан сизлар жуда шошқалоқсизлар.

— Чўзишнинг нима кераги бор. Сени бу ерга елкангни офтобга товлагани эмас, ишлагани юборганмиз. Шундай бўлгач, имилламай тезроқ ҳаракат қил!

— «Петр» ҳозирча ўрмонда йўқ, — деди Иноземцев. — Болалар билан қаергадир жўнаб кетган. Қачон қайтиб келиши номаълум. Балким индинга, балким бир ҳафтадан кейин қайтар.

— Фамилиянн ўша «Пётр» сиз, командирдан ёки ёрдамчиларидан ҳам билиб олиш мумкин.

— Ҳазиллашяписми? — деди жаҳли чиқиб Иноземцев. — Мен ким бўлибманки, командир мен билан гаплашсин! Мен оқпадарни деворга тираб қўйиб, пешонамдан отиб ташлаганларига ҳам раҳмат денг. Эҳтиёт бўлиш керак — ўтдан паст, сувдан ювош бўлиш лозим. Ҳар бир қадамни ўлчаб босиш, тилга эрк бермаслик керак. Ортиқча савол шубҳа туғдиради. Ўзингиз ўрмонга бош суқиб кўрсангиз билар эдингиз.

— Ҳаддингдан ошма! — деди Хюгель бармоғи билан таҳдид қилиб. — Унутма. Буйруқ олдингми, бажар.

— Буйруқ ақлга тўғри келадиган бўлиши лозим. Икки кунда мен ҳеч нарсани билолмайман.

— Билолмасанг, ўзингдан кўр.

— Тушунинг-да, ахир, бу осон иш эмас-ку.

— Буни тушунамиз, лекин сен ҳам тушун: немис офицери тўгрисидаги маълумот Келлерга индинга керак. Мана бундоқ керак! — Хюгель кўлини даҳани остидан ўтказди.

«Ахвол танглашиб қолибди-да, — дея ўйлади Иноземцев. — Бу муҳим деталь. Демак, немислар нимагадир ҳозирлик кўришяпти».

— Начора, уриниб кўраман, — деб таслим бўлди Лукьян Панкратьевич.

— Бу бошқа гап. Индинга соат олтида шу ерда учрашамиз. Бўпти хайр!

— Шошмай тур! — Иноземцев Хюгелни тўхтатди. — Менинг саволимга жавоб бер. Хотиним билан қизим қаерда?

— Хотининг қаердалигини айтишим мумкин. У, аввалгидек, шартли қамоқда ўтирибди. Бизнинг хоналаримизни супуриб-сидиради. Қизинг ҳақида ҳеч парса билмайман.

— Мен Келлер билан гаплашиб олмақчи эдим. Менинг илтимосимни унга етказ.

— Яхши, штурмбанфюрерга айтаман. Балки индига ўзи келар. Хайр!

Хюгель ўгирилиб, машина томон юриб кетди. Иноземцев бир фурсат турди-да, буталар ичига шўнгиди. Йигирма метрлар чамаси нарида, наслниқда йигитлар уни кутиб туришарди. Хюгель билан гаплашганидан мамнун бўлиб, у эҳтиёткорликни упутиб қўйди, ҳатто орқасига қарамади ҳам. Бекор қилган экан. Немис бир неча қадам нарига бориб, чапга бурилди-да, ўз айғоқчиси орқасидан эргашиб кела бошлади. У секин, деярли сезирмай, Иноземцевни йўқотиб қўймасликка уриниб, буталар орасидан бораверди.

Тимофеев билан Крошечкин Иноземцевга пешвоз чиқишди.

— Хўш, қалай, Лукьян Панкратьевич, гап қовушди-ми? — сўради Тимофеев.

— Ҳа, қовушди шекилли. Кейинги гал Келлернинг ўзини олиб келишга ваъда берди. Уни бир тутиб олсак эди!

Шу пайт буталар ичидан битирлаш эшитилди. Ҳамма бирдан худди команда берилгандек ўша томонга қаради.

— Хюгель! Йигитлар, эҳтиёт бўлинглар! — деб қичқирди Иноземцев.

Тимофеев билан Крошечкин ўт ичига ётиб олишди, Иноземцев эса улгуролмади. Автомат ўқи уни илма-тешиқ қилиб юборди. У дарахтга тиранган ҳолда аста ўтира бошлади.

Автоматнинг тариллашидан бузилган ўрмон сокинлиги энди тикланмади. Хюгелнинг ўнг, чап ва орқа томонларидан овозлар эшитилди. У қуршаб олинганини тушунди-да, дарахтлар орасида, қуёнга ўхшаб уёқдан-буёққа югура бошлади. Унга фақат ўрмоннинг ичи хавфсиз бўлиб туюлди, у ер сокин, лекин партизанлар салтанати эди, шуинг учун у орқага ташланди, машина турган йўл томон югурди.

Хюгель дарахтдан дарахтга қочиб ўтар, таъқибчиларни чалғитишга уринарди. Йўлга яқин қолди ва у яна бир неча қадам қўйсам, қутулиб кетаман, деб ўйлади.

Сўнгги қадамида уни мерганнинг ўқи қулатди. Тарвақайлаб ўсган дуб япроқлари орасидан қисқа, бўғиқ ўқ овози эшитилди-ю, Хюгель шилқ этиб йиқилди.

Дуб устида Феофанов ўтирарди. У дарахтдан тушди-да, мукка тушиб ётган эсасчининг тепасига келди. Туртиб кўрган эди, у кимирламади. Кители чўнтақларидан хужжатларини олди.

— Хюгель... Бор-йўғи шу холос, — деди Феофанов боши-

ни сарак-сарак қилиб. — Мен бўлсам, штурмбанфюрер Келлернинг ўзи деб ўйлаб ўтирибман. Омадим келмади...

Чангалзор ичидан Тимофеев югуриб чиқди.

— Тезроқ! У ерда Лукьян Панкратьевич жон бeryпти... Сизни чақиряпти.

Феофанов Хюгелнинг хужжатларини чўнтагига солиб, унинг автоматини олди-да, Тимофеевнинг орқасидан чангалзорга югурди.

Лукьян Панкратьевич ўт устида ётарди. Крошечкин унинг яраларини богларди. Афтидан қон тўхтаган эди-ю, лекин ярадорнинг аҳволи ночор эди. Унинг юзи докадек оқариб кетганди. Ним юмуқ кўзларига кўк парда соя ташлаб турарди.

— Лукьян! — деди унинг тепасига энгашиб Феофанов.

Таниш овозни эшитиб, Лукьян Панкратьевич кўзини очди.

— Ипполит! — У бошини кўтаришга уриниб кўрди, лекин мажоли етмай, яна йиқилди. — Тугадим шекилли... Командирга айт, Келлердан эҳтиёт бўлсин. У бу ерга келадиган йўлни билади.

— Айтаман, — деди Тимофеев бош иргаб.

— Сендан илтимос, Ипполит... Менинг Тамарам учун, унинг ўлими учун қасос ол. Клава учун ҳам... Келлер энди уни ўлдиради. Бизнинг ўйинимиз кўнгилдагидек чиқмади... Менинг илтимосимни бажаришга сўз бер.

— Сўз бераман. Қасос олмагунимча тиичимайман!

— Энди алвидо...

ЯНГИ ТОПШИРИҚ

Золенбауэр остонадан кириб келиши билан, Маргарита Францевна унга гинахонлик қила кетди:

— Қани сизда одамгарчилик, қани оқибат? Мен сизни тушунолмай қолдим, Василий. Албатта, ҳозир ҳар бир одамга фашизмга қарши курашчи, деб қарашади. Тагин мени бунга қарши экан, деб ўйлаб юрманг. Аксинча, мен бунга тўғри ва мақсадга мувофиқ деб биламан. Лекин катта масалаларни ҳал қилиш билан овора бўлиб кетиб, курашчининг ўзини унутиб қўйиш мумкинми?

— Мени кечиринг, Маргарита Францевна, — деди Василий хижолат бўлиб. — Сизни нима бунчалик ҳаяжонлантираётганини тушунолмаяпман.

— Яхши йигит, керак пайтида қўшнимга тинчлик бермасдингиз, энди касал бўлиб қолувди, уни унутиб қўйдингиз. Конспирацияни баҳона қилмай қўяқолинг. Бу ерда унинг алоқаси йўқ. Апна Андреевна икковимиз Прокофий Филиппович билан сизнинг ўртангиздаги муносабатни яхши биламиз.

— Мени кечиринг, Маргарита Францевна, қўшпимиз бунақа қаттиқ бетоб бўлиб қолганлигидан менинг асло хабарим йўқ... Шу бугуноқ кириб, кўриб чиқаман.

Василий Артемнинг хонасига ўтди-да, креслога ўтириб, ишга тутинди. Бу одатдан ташқари иш бўлиб, у Г. шахридан анча узоқда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан ўз нуқтаи назарини белгилаб олиши керак эди. Кейинги тўртта телеграммада қўмондонлик Туркиянинг урушдаги позициясига тааллуқли барча нарсаларга диққат қилишини сўраган эди. У Г. шахрига юборишларидан олдин танишиб чиқиш учун Туркияга дахлдор материалларни беришганини эслади. Бу материаллар Василийни бирмунча кўнгилсиз хаёлларга олиб борди. Урушнинг бошида турклар ўзларини бетараф эълон қилиб, бундан буён ҳам аралашмаслик сиёсатига қатъий амал қилиш ниятида эканликларини ҳар хил йўллар билан таъкидлаган эдилар. Германиядаги совет ваколатхонасининг элчи ва хизматчилари Туркия орқали Совет Иттифоқига қайтиб келаётганларида Туркия ҳукумати кўрсатган ғамхўрлик бунинг далили бўлган эди. Бироқ немис кўшинларининг совет тупроги ичкарасига кириб бориши билан турк бетарафлигининг характери ўзгара бошлади. 1942 йил февралда «Қорнилов ва Павлов иши» деган игво юз берди. Иккита совет кишини Германиянинг Туркиядаги элчиси фон Папенга суиқасд қилганликда айблашди. Аслида эса портлашни Гиммлернинг жосуслари уюштиришган эди. Турклар дивизияларини совет чегарасига олиб кела бошладилар. Бетарафлик қил устида осилиб қолди. Немислар Туркиянинг урушга киришини кутишарди — комендатур ходимларининг яқин орада турк офицерлари билан учрашиш ҳақидаги гапларини шундай тушунмоқ керак эди. Лекин бу воқеа қачон содир бўлади, содир бўладими-йўқми — номаълум. Ҳарҳолда комендатурага ҳеч қандай янги маълумот келиб тушмади. Агар маълумот бўлганида Вайс исини чиқариб қўйган бўларди! Ҳар эҳтимолга қарши бу ҳақда обер-лейтенантнинг қўйнига қўл солиб кўриш зарар қилмайди...

... Бирданига қоронғи тушди. Қуёш ботишга улгурмасидан осмон сатҳида юлдузлар пайдо бўлди.

Василий хонадан чиқди.

— Марго хола, меҳмонга борадиган пайтимиз бўлмадимиз? — дея ҳазиллашиб сўради у Маргарита Францевнадан.

— Агар менинг суюкли жияним янги костюм кийиб, расм бўлган галстук тақиб, тайёр бўлган экан, марҳамат! Фақат огоҳлантириб қўй. Қўшни қаттиқ бетоб, шунинг учун у билан ҳеч қандай жиддий ишлар ҳақида гаплашмаслик керак бўлади. Унга ҳаяжонланиш мумкин эмас... Буни эсингизда тутасизми?

— Бўпти, — деди Василий норозилик билан тўнгиллаб. Маргарита Францевнанинг насиҳатлари унга ёқмаганди. Маргарита Францева Василийни бог этагидаги эшик орқали Прокофий Филиппович Фокиннинг уйига бошлаб борди. Зинадан кўтарилишлари билан димоғларига дори ҳиди гуп этиб урилди. Уйда беморлик ҳукм сурар, у ҳар бир нар-

сада — хоналардаги алоҳида маъюс жимликда, оқ рангнинг мўллигида, (чойшаб, ёстиқ жилдлари, рўйпўш — ҳаммаси оппоқ), Анна Андреевнанинг ташвишли, ғамгин кўзларида сезилиб турарди.

— Яхши келдинглар-да, — деди бека миннатдорчилик билан. — Прокофий Филиппович ёлғиз ётаверишдан тўйиб кетди. Мени ҳаммаси унутиб юборди, дейди. Қари чолнинг кимга ҳам кераги бор, дейди.

— Чол деганингиз нимаси? — деди астойдил жаҳли чиқиб Маргарита Францевна. — Шуни билиб қўйингки, Анна Андреевна, бизда қарилар йўқ, иккала уйни ҳам назарда тутяпман. Қарилар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳаммамиз сафарбарлик ёшидамиз. — Охирги иборани у кулимсираб айтди.

— Ҳақ гап! — дея тасдиқлади Василий. — Мен бир сафар қарияларни деб дакки еганман.

— Кампирларни деб, — деб аниқлик киритди Маргарита Францевна.

— Хўш, бизнинг сафарбарлик ёшидаги қўшнимиз қаердалар? — сўради Василий.

Анна Андреевна Золенбауэрни қўшни хонага бошлаб кирди.

— Прокофий, сени кўргани келишди!

Василий остонага қадам босиши биланоқ:

— Ассалому алайкум, ўртоқ Фокин! — деди.

Башарти Золенбауэр Фокинни исми, отасининг исми билан ёки яна бошқача атаганда, беморга унчалик таъсир қилмасди, лекин «ўртоқ» сўзи таъсир этди. Прокофий Филипповичнинг кўнгли ёришиб, севиниб кетди. Анчадан бери эшитмагани бу сўзда алоҳида маъно яшириниб ётарди. Бу чуқур маъно эди.

— Келганингиз учун раҳмат. Совет ҳокимияти вакилини ўз уйимда кўриш мен учун катта шараф...

— Нега ундай дейсиз, Прокофий Филиппович! Мен қанақасига вакил бўлай! Сизга ўхшаган оддий жангчилардан бириман...

— Майли, сиз айтганча бўлақолсин, — дея бош иргачи Фокин, — ковлаштиришга ҳаққим йўқ. Фақат бахтиёрман мен...

Василий суянчиги баланд қадимий креслонни каравотга яқин суриб, унга ўтирди. У ўзини гўё ҳеч қаёққа шошмаётгандек, қанча керак бўлса, шунча бемалол ўтириши мумкиндек тутарди.

— Аҳволингиз қалай, Прокофий Филиппович?

— Аҳволим ёмон эмас-у, лекин соғлик — пачава. Кўпга бормасам керак. Кампиримга ачинаман, мендан кейин унинг холи не кечади...

— Қўйинг, бунақа дейишга эрта. Биз ҳали биргалашиб жанг қиламиз.

— Яхши бўларди-я... Бироқ узоқ яшашимга ишонмай-

ман. Хаёлимдан бир фикр ҳеч пари кетмайди: бир куни шарт этиб ўласан-котасан, ўшанда Фокин аслида ким бўлганлигини ҳеч ким билмайди. Лаънат ўқийди фақат.

— Битта сизга келмайди бу фикр, — дея бош тебратди Василий Золенбауэр. — Урушда кимки яширин қуролни танлаган бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзига ишончсизлик, ҳатто нафратдан иборат зил юкни бўйнига олган бўлади.

— Наҳотки бир умрга? — деди Фокин ташвишланиб. — Ёт кийимни ечиб ташлаш ҳам мумкин эмасми?

— Ҳозирча мумкин эмас. Мушкуллиги ҳам шунда-да. Ёт кийимда юриш хавфли, бунда мардлик зарур. Шуниси ҳам борки, ўз одамларимиз отиб ташлашлари ҳам мумкин. Буни қасос олиш деб аташади. Ва ҳақ бўлиб чиқишади...

— Даҳшат...

— Даҳшатлигиданам ташқари одамга алам қилади... Биз Ватан амрига кўра душман кийимини кийдик. Ҳақиқий исми-мизни уруш тугагачгина айтишади.

— Асосийси, немис кийимини ўзининг шахсий кийими қилиб олганлардан ажратишса бўлгани. Бўлмаса анави Сердечний билан ёнма-ён туришга тўғри келиб қолади: у — бургомистр, мен — унинг муовини.

— Сердечний алоҳида ҳисобда, — деди Василий қатъий қилиб.

— У ярамас одам, — дея хўрсинди Фокин. — Бунақа мунофиқ ҳеч ерда йўқ. У йиғлашни ҳам билади ва бу кўзёшлар ростакан бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Ана шу кўзёшлари билан ўртоғини, дўстини сотади, уни дорга жўнатади... У ўтакетган қўрқоқ. Болалардан донор сифатида фойдаланишни Сердечний таклиф қилди. Уларни қишлоқларда изгиб юриб, шахсан ўзи йиғди. Болалар йиғлашса, у юпатади, бошларини силайди, самимий илжайди... Булар лабораторияга тушишларини, уларнинг қонлари билан немис офицерларини озиклантиришларини билади у... — Фокин қийналиб ганирар, гоҳо-гоҳо юрагини чангаллаб қоларди. — Даҳшатли одам... Даҳшатли...

— Ҳа... Сердечний алоҳида ҳисобда, — дея такрорлади Василий.

Орага чўккан бир дақиқалик жимликдан кейин, Золенбауэр сўради:

— Прокофий Филиппович, баллонни тенаётганнигизда қўрқднингизми?

— У пайтда бутун фикру хаёлим болаларда, уларни қандай қутқаришда эди. Шофёр Герберт буни ким қилганлигини аниқлашга киришган пайтда қўрқув келди. Лекин мени худо бир асраб қолди: шубҳа Сердечнийга түшди.

— Сердечнийга дейсизми?

— Ҳа.

— Ким айтди шубҳани?

— Герберт.

— Жуда яхши! — деди жонланиб Василий. «Герберт Келлернинг ишончини қозонган, — ўйлади у. — Бинобарин, у ўз шубҳасини бошлиғига албатта айтади. Келлер бургомистрнинг олдинги хизматларини ҳисобга олиб, қандайдир шошилинч чоралар кўришига кўзим етмайди. Бироқ бу ҳодисани у ҳисобга олиб қўяди! Бунинг устига Сердечний дастлаб болаларни йиғишдан бош тортган... Келлер иккаласини ҳам ҳисобга олиб қўяди...» Сизнинг касалингизга келсак, Прокофий Филиппович, ҳасталикнинг хуружи ўтиб кетди, охири хайрли бўлди. Энди тезроқ соғайинг, қувватга киришг. Хали қиладиган ишларимиз тўлиб-тошиб ётибди. Айтганча, битта зарур иш бор... — Василий Фокинга яқинроқ сурилиб ўтирди-да, овозини пасайтириб деди: — Кузовкин буйруқ олиши лозим. Сиз уни, турган ганки, етказа олмайсиз. Буни Анна Андреевна қилса қандай бўларкин? Кечаси, эҳтиёт бўлиб, патрулларнинг кўзига тушмай бориши керак. Йўлни биладими?

— Албатта, тор кўчалар, пастқам йўллар унга яхши таниш...

— Бўлмаса гап бундай. Сизнинг паролингиздан фойдаланиб, рақияда ишлаш вақтинча тўхтатилсин, деган буйруқни озгаки етказадн. Алоҳида кўрсатма бўлмагунича... Немислар передатчикни билиб қолишган... Кузовкиннинг уш олдда пеленгаторлар кечасию кундузи навбатчилик қилишяпти. Тимофей Сидорович буйруқни қанча тез олса, шунча яхши.

— Ҳаммаси адо этилади... ўртоқ Василий.

— Вазифанинг бажарилганлигини мен шу бугуноқ билсам яхши бўларди.

— Хотиржам бўлинг. Ҳар доимгидек, бог томондан дераза уч бор чертилади.

— Раҳмат!

* * *

Василий уйда Артемини учратди... Артем ҳозиргина қайтиб келиб, қовоғини уйганча хона ичда уёқдан-бўёққа юриб турганди.

— Бирон кор-хол юз бердимми? — сўради Василий.

— Юз бердиям. бермадиям.

— Нима бўлди? — Артемадаги ташвиш беихтиёр Василийга ҳам ўтди.

— Хюгелни ўлдиришибди!

— Демак, юз берибди-да.

— Бу хали ҳаммаси эмас. Иноземцевдан ажраб қолишибди.

— Тўқнашув бўлибдими?

— Йўқ. Аҳмоқона иш бўлган. Хюгель Лукьян Панкратьевични орқасидан кузатмоқчи бўлган. Кейин партизанларни

кўриб қолиб, автомат тенкисини босиб юборган. Отган ўқи Иноземцевга теккан. Шундан кейин Феофанов Хюгелни ҳам йўқ қилган...

— Дема-ак, — деди Василий ўйчанлик билан чўзиб, — демак, Келлер билан бўлаётган ўйин тамом бўлибди-да.

— Шунақа.

— Чиндан ҳам аҳмоқона иш бўлибди.

— Энг аяникли ери шундаки, ҳаммаси учун Иноземцевнинг хотини жазо тортишига тўғри келади.

— Қутқаришга уриниб кўрамиз. Гарчи деярли имконият бўлмаса ҳам, — дея Василий ўйланиб қолди. — Ҳозир ҳаммасининг кўзи сенда, Артем. Штиллер етиб келгунча сени топиб олишмоқчи.

— Сен буни аниқ биласанми?

— Мутлақо.

— Мен энди ўзимни қандай тутишим керак унда?

— Бу ҳақда кейинроқ маслаҳатлашамиз. Вазият ўзгариб қолганлиги муносабати билан отряддагилар нима тadbир кўришяпти?

— Бургомистрни йўқотишга қарор қилинди.

— Нима учун бургомистрни?

— Иноземцев жон бераётиб, Феофановни қизининг ўлими учун Сердечнийдан қасос олишга оит ичирган. Ўзинининг хабаринг бор, госпиталда унинг қизини ҳалок қилишган.

— Кўмондонликка бориб айт, бургомистрга қарши ҳар қандай ҳаракатни тақиқлайман, — деди қатъий қилиб Золенбауэр.

— Нима учун?! Халқ душманини қатл этиш — муқаддас иш-ку. Ёвузликни кечириб кетиш мумкин эмас.

— Бу гапларинг тўғри, лекин ҳозир Сердечнийга тегиш мумкин эмас. У жуда муҳим бир иш учун керак. Тушунтириб ўтирмайман. Бошқаларни ҳам огоҳ қилиб қўй. Энди илдамай ўтиратур, мен эсам Марказнинг телеграммасига жавоб тайёрлайман.

Марказ Василийга Штиллернинг келишидан ўзининг Берлинга ишга ўтказилишида фойдаланишни таклиф қилган, хавфсизлик хизматининг биронта идорасига бўлса, мақсадга мувофиқ бўлишини тайинлаганди.

«Г. шаҳаридан тўппа-тўғри Берлинга ўтиб ишлашнинг ўзи бўларканми, — ўйларди Золенбауэр. — Бу ҳазилакам вазифа эмас! Мушкуллиги шундаки, Штиллернинг ўзи ким. бундай масалани ҳал қилишга қурби етадими-йўқми — номаълум. Ҳозирча шундай хабар қиламан: «Шарқ» операцияси муваффақият билан ривожланмоқда. «Аҳмад» бошлиқнинг ишончини қозона олди. Хавфсизлик хизматида унга эътибор билан қарашди. Ундан «Нерон» иши бўйича фойдаланиш имкониятини ўрганилман. Сизнинг Берлин ҳақидаги кўрсатмаингизни эътиборга олиб қўйдим, кўрсатмани бажаришининг бориши ҳақида хабар қиламан».

...Маргарита Францевна кечки овқат учун стол тузади. Дастурхонда колбаса ҳам, голланд пишлоги ҳам, француз балиқ консерваси ва бошқа нарсалар ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси — Ханц Шварцманнинг гамхўрлиги белгилари эди.

— Худди тинчлик пайтидагидай-а, — деди Василий стулга ўтирар экан. — Саховатли комендант шарафига қадаҳ кўтарсак зарар қилмасди-ю, лекин афсуски, шароб йўқ-да.

— Менимча, қадаҳни поччамиз Штиллерга бағишлаш керак бўлади, — деди Артем. — Унинг шарофати туфайли комендант Маргарита Францевнани бупақа лаззатли нарсалар билан таъминляпти.

— Бўпти, бундай қадаҳни мен ҳам қувватлайман. Мана шу дастурхонда поччамизни кўрармиз деган умиддаман. Маргарита Францевна, уни сизникида кўнишга таклиф қилсангиз қандай бўларкин? Бу ерда бемалол гаплашишга кўпроқ вақт бўларди. Артем вақтинча бирон бошқа жойда туриб турақоларди.

— Менимча, энг қулай жой — Татьяна Александровна Зубкованинг уйи.

Маргарита Францевнанинг гани негадир Артеми уялтириб юборди. У хатто қизариб кетди. Зубкованинг поми бугун иккинчи марта тилга олинмоқда эди. Гўё тақдирнинг ўзи у билан тўқнаштирарди... Яна икковини ҳам тўлқинлантирган гордаги суҳбат ҳам унча-бунча суҳбат бўлмади...

— Қачон кўчиб ўтсам экан? — қизиқиб сўради Артем уялганини сездирмаслик учун.

— Эртага. Уни бундан хабардор қилиб қўйиш керак. Бу бировнинг тантиқлиги эмас, балки тоншириқ, — деди Василий.

— Мен бўйсунаман, — деди Артем бошини эгиб.

— Мана, биз асосий масалани ҳал қилдик, — дея жилмайди Василий. — Энди гап фақат Штиллернинг розилигини олишда қолди.

— Бу арзимаган иш, — деди Артем ачитиб.

— Агар Штиллери рози қилишга Маргарита Францевна киришса, бу арзимаган иш бўлади!

— Сиз менинг баҳоимни жуда ҳам ошириб юбордингиз, — дея бош тебратди Маргарита Францевна. — Мен Штиллернинг бошлиғи эмасман, балки бор-йўғи хотинининг опасиман.

— Бу бошлиқ бўлишдан катта гап. У сизнинг сўзингизни ерда қолдиришга журъат қилолмайди.

— Келсин-чи, кўрамыз.

— Бундан чиқди, қадаҳни Маргарита Францевна учун кўтариш керак экан-да, — деди Артем. — Ҳар қалай, шароб йўқлиги ёмон бўлди.

— Хафа бўлмаг, — деди Золенбауэр Артеми юнатиб. — Штиллер билан бирга шароб ҳам олиб келиб беришади. Нафақат шароб. Келлер билан Шварцман бу уйга гамхўрлик

қилишни ўз зиммаларига олишган. Бугун биз буни ҳис қилиб турибмиз.

Маргарита Францевна бир пиёладан чой қуйди-да, ўзиникини қадаҳга ўхшатиб кўтарди.

— Қадаҳ меннинг шанимга қаратилган экан, яхши пият билдириш учун ўзимга рухсат этаман. Майлими, Василий?

— Ҳа, албатта.

— Бугун биз охирги марта мана шундай бирга тўпландик. Балки бу кечани хотираларга бағишлармиз?

— Сиз менинг ҳарбий саргузаштларимга шама қилийсизми? — сўради Золенбауэр. — Начора, мен розиман.

Ҳамма ўзининг одатдаги ўрнига ўтиб ўтирди. Маргарита Францевна ўзининг чуқур кўҳна креслосига чўкди. Артем диванга ўрнашди. Василий стулни шкафнинг олдига сурди-да, ўтириб, орқасига суянди.

Ўтмишга саёхат бошланди...

АСОСИЙ ЗАРБА ЙЎНАЛИШИ

Василий кўп ва қаттиқ ишларди. Бутун кун, кунгина эмас, кеча-кундуз соату дақиқаларга таксимлаб чиқилган эди. Фақат тактик заруратгина уни баъзан суръатини пасайтиришга, комендатура ходимлари билан гап сотиб ўтириш, турли қабулларда иштирок этиш учун вақт кетказишга мажбур қиларди.

Бор куч ва зўр ғайрат билан қилинган иш ўзининг натижасини бериб турар ва бу натижа кўпинча сезиларли бўларди. Василий бир неча марта қўмондонликнинг раҳматномасини олди, унинг маълумотларига биноан оператив планлар тузилар ва ўзгартирилар эди. Ундан мамнун эдилар.

У-чи, ўз ишидан мамнун эдимми? Бу тўғрида Василий бир неча бор ўйлаб қоларди. Г. шаҳарига жўнаб кетаётганида у ўзини қандайдир катта, муҳим ишга шайлаганди. СС бош бошқармасининг масъул ходимларида бири билан учрашиш, пафақат учрашиш, балки алоқа ўрнатиш назарда тутилди. Василий немис разведкасининг «агенти» ролини, бошқача қилиб айтганда, яширин хизматининг ишончли кишиси бўлиб олишни ва унинг Совет Иттифоқига тааллуқли яширин режалари билан танишишни қўзлаган эди. Василийга Генрих Штиллер бошлиқ бўлиши мўлжалланган эди. Афсуски, учрашув содир бўлмади. Учрашувга нима монельлик қилгани номасълум, лекин ҳар қалай буида Василийнинг айби йўқ эди. Маргарита Францевнанинг Генрихнинг «дўсти» келгандан кейин икки ҳафта ўтгач, ёш Золенбауэр Г. шаҳарида пайдо бўлди. Пайдо бўлди-ю, Марго холажонининг, бинобарин, Генрих Штиллернинг жияни вазифасини адо этишга киришди. 1941 йилнинг 22 июнь кунин у шу ерда эди. Биринчи қилган ишини шу бўлдики, Марказга телеграмма юбориб, ўзини опера-

циядан озод қилиб, ҳарбий комиссариат ихтиёрига ўтказишлари илтимос қилди. У менинг жойим фронтда, деб ҳисобларди. Артем ҳам шундай қилди. У Г. шаҳрига Маргарита Францевнанинг «жиянига» дублер ҳамда маслаҳатчи сифатида келгач эди.

Марказдан ҳадеганда жавоб бўлавермади. Василий Золенбауэрнинг тақдирини ҳал қилишга уч-тўрт кун кетди. Бу орада у ҳар хил хаёлларга борди, сабрсизлик билан кутди. Марказдаги раҳбарларни фикран қисталанг қилди. Юзага келган жуда мураккаб ва ташвишли вазиятда қўллари тегмай, унинг телеграммасига эътибор қилмасликларидан кўрқди. Лекин бешинчи кун жавоб келди. «Уйда қолинг. Қариндошларингизни кутинг». Бу жавобга Василий тайёр эмас эди.

Уруш бошланган ва фронт Г. шаҳарига яқинлашиб келаётган бир пайтда «қариндошларни» кутиб ўтириш қандай бўларкин? Бу унинг назарида бемаънилик, ақлга сикмайди-ган иш эди. Аммо Василий Марказнинг жавоби устида ўйлаб кўриб, операцияни давом эттиришдан ҳақиқатан ҳам наф чиқади, деган хулосага келди. Бизнинг армиямизнинг қаршилик кўрсатиши ортади ва душман бу қаршилиқни жосуслик ҳамда кўпоровчилик йўли билан синдиришга уринади. Генрих Штиллердан хат-хабар кутишга тўғри келади чамаси...

Вақт ўтиб борар, хат-хабар эса келмасди. Немис қўшинлари Г. шаҳарига яқинлашиб келишарди. Василий Марказга яна телеграмма юборди. Жавоб биринчи газдагидек — уйда қолинг, бўлди. Бирдан, кутилмаганда Марказ Золенбауэрни янги операциянинг раҳбари деб эълон қилди. «Золенбауэр» ишининг кўлами кенгайиб кетди.

Василий учун энг мушкул иш немис қўшинларининг Г. шаҳрига кириб келиши бўлди. Душман билан учрашув унга маънавий жиҳатдан бунчалик таъсир қилади, деб ўйламаганди. У душман билан немисларнинг дўсти, пафақат дўсти, балки «маслакдоши» ва кўмакдоши ролида учрашиш лозим эди. Дастлабки кунлари у уйда чикмади. Маргарита Францева «жиянига» ачинди. Унга далда берди, кўнглини кўтаришга уринди, ҳаракат қилишга ундади. Марказдан ролга кириш ҳақида буйруқ келди. Шундан кейин Василий ички тугёнини, босқинчиларга нисбатан нафрат туйғусини енгиб, ролга кирди.

У ўзига керакли маълумотларни осонлик билан қўлга кирита бошлади. Ҳатто сўнги, энг муҳим ҳужжатларни қўлга тушириш учун ҳам уича олиб-югурмади. У душманнинг биринчи танк армиясининг асосий зарба йўли ўзгарганини билиб олди. Асосий кучлар Туансе ва Майкоп томонга ташланади. Биринчисини тўлдирадиган иккинчи маълумот танк армияси билан ўн эттинчи немис армияси Краснопод ҳамда Новоросийска биргаликда берадиган зарбасига тааллуқли эди.

Маълумотларни осонгина қўлга киритишлари Василийга ва операциянинг бошқа иштирокчиларига таскин берди. Ко-

мендант уларга хавфли шахс бўлиб туюлмади. Гарчи гестапо бошлиғи яширин ташкилотни қидираётган бўлса ҳам, улар Келлерга унчалик қўрқмасдан муносабатда бўлишди. Генрих Штиллернинг қудратли қадди-қомати Василийни ҳам, унинг ўртоқларини ҳам ҳозирча душман назаридан пана қилиб турарди.

Штурмбанфюрер Василийга ҳақиқий душман бўлишга қодир бўлмаган, калтабин, узоқни кўролмайдиган одам бўлиб кўринарди. Тўғри, Келлернинг «ошхонасига» Василий ҳам, яширин ташкилотнинг бошқа фаоллари ҳам киришолмади. У ерда нима бўлаётганини, штурмбанфюрернинг кучи нимага қаратилганини ҳеч ким билмасди. Келлер яширип ташкилотга унчалик қизиқмади. Уни фақат шаҳардан ташқарида ҳаракат қилаётган, партизанлар ичида турадиган капитан формасидаги немис офицери ташвишга соларди.

Василий хавф-хатар борлигини ва тинчлик бўлиб кўринаётган ҳолат шу яқин орада бузилишини билмасди. Унинг кўнглида, ҳозир ўзи ҳам тан олмаган, бирон аниқ сабабга таянмаган ҳушёрлик мавжуд бўлган бўлиши мумкин, худди ана шу нарса Василийни қаноатланмасликка, ҳатто аллақандай умидсизликка мажбур қилаётган бўлса ажаб эмас.

Ўзининг студентлик йиллари ҳақидаги ҳикоя билан тугаган тинч, осуда кечадан кейин, тунда негадир Василийнинг уйқуси қочиб кетди, у анчагача кўзини очиб, ўй суриб ётди.

Марказнинг Германияга «командировкага» бориш имкониятидан фойдаланиб қолиш ҳақидаги таклифи уни бу ерда ўтказган ойларига, нима қилинди-ю, нима қилинмаганига, режалар ва унинг амалга оширилишига янгича қарашга мажбур этди. Балки у Берлинда бу ерда кўрмаганларини кўрар, чиндан ҳам энг қийин ва муҳим ишларни амалга оширар...

Эрталаб Золенбауэр меҳмонхонага кирганида, Артем шу ерда экан. Унинг ҳам уйқуси келмаганди. Яшайдиган жойини алмаштириш гами босганди уни. Ўрганиб қолган жойи ўзгариши, қулай нарсалардан воз кечаётгани учун эмас. Бу оқибат-натияжада ўзи ўйнаётган ролида муқаррар бир ҳол. Артем ўзига нисбатан бепарқ бўлмаган одам, Зубкованинг ёнига боради... Ермолин шундай деди. Артемнинг ўзи ҳам бунди энди сизди. «Ношоён сўз билан унинг кўнглини оғритиб қўйма! — деб огоҳлантирган эди Ермолин. — Умрига завол бўлма!» Озодликдан маҳрум бўлди. Алоқачи билан ишлашдаги табиий ва қулай соддалик йўқолди. Ҳаммаси чигаллашиб кетди. Энг муҳими, Артем Зубковага ғамхўрлик кўрсатиш, унинг тақдири ҳақида ташвишланиш зарурлигини ҳис қилди. Бу зарурат энди, гордаги суҳбатдан кейин тугилди. Нимадир ўзгарди. Нималигини у ҳали билмасди. «Мен унга ғамхўрлик қилишим лозим; — дея ўйлади Артем. — Ҳуда ҳам ғамхўр бўлишим керак». Ғамхўр дўст бўлиш кўнглига тўғри келишини, бу уни хурсанд қилишини туйди.

Хаёлига бошқа фикр. Зубкованикига кўчиб ўтишдан бош

тортиш фикри ҳам келди. Шунинг учун ўйлаганида юзага келган мушкулот гойиб бўлгандай, ўзаро муносабатларнинг аллақандай мураккаб системасини барпо қилиш зарурати ўз-ўзидан кераксиз бўлиб қолгандай енгил тортди. Бу фикр баъзан голиб келар ва Артем Василийга Зубкованикига бормаслигини айтишга жазм қилар эди-ю, аммо шу заҳоти: «Агар Василий бунга кўниб, бошқа уй топса-чи? Йўқ, йўқ...» — деган фикрга келиб, шаштидан қайтарди.

Золенбауэр Артемни ана шундай зиддиятли фикрларга чулганиб, ҳаяжонланиб турган пайтида учратди. У дўстининг ҳолатини осонгина тушуниб олди, лекин бу ҳолатни фақат Артемагина эмас, балки Василийнинг ўзига ҳам қадрдон бўлиб қолган Марго холанинг уйини кўзи қиймаётганликка йўйди. Бироқ вазият қулайликдан воз кечишни тақозо этарди.

— Маргарита Францевна, илтимос, — дея мурожаат қилди Василий бекага, — Анна Андреевнага айтсангиз, Зубковани огоҳлантириб қўйса. Уникига Артем кўчиб ўтади. Нарсаларини бугун олиб боради, — деди-да, Артема қаради. — Татьяна Александровна билан учрашасан-у, дарҳол отрядга жўнайсан. Шаҳарда ҳаяллаб қолма.

Артем индамай бош ирғади. Ҳаммаси ҳал бўлган, иккилашишга ўрин қолмаган, эътироз билдиришдан фойда йўқ эди...

* * *

Золенбауэр комендатурага одатдагидан илгари етиб келди. У Вайсни топиб, у билан гаплашмоқчи эди. Вольфганг ҳар учрашувларида навбатчи офицер сифатида бир кечада нимаки маълум бўлган бўлса, ҳаммасини айтиб берарди. Бундай очик гапиришга иккита ҳолат сабабчи эди: бир томондан, унинг Золенбауэрдан олган қарзлари (яхшиликка яхшилик қайтариш керак-да, ахир), иккинчидан, Василийга Шварцмандай одамнинг дўстона муносабати. Бунинг устига Золенбауэрнинг Берлинда, хавфсизлик хизматида юқори лавозимлардан бирида ишлайдиган қариндоши борлиги. Ким Берлинга қайтишни ўйласа, Вайс эса қайтиб боришдан умидвор эди, ҳомийнинг гамини ейишга мажбур. СД даги одам таниш бўлса янаям яхши, салмоқли кафолат деган гап.

— Нега бунча эрта турдинг? — дея очик кўнгиллик билан қарши олди Вайс дўстини. — Мен сенинг ўрнингда бўлганимда, тушгача маза қилиб ухлардим. Майор Шварцман комендатурага ҳеч қачон соат ўн бирдан олдин келмайди. Қандай янгиликлар бор?

— Нима янгилик бўлиши мумкин, — дея елкасини қисди Василий. — Ҳа, айтганча, битта янгилик бор, бу сени қизиқтириши керак. Менинг поччам, штандартенфюрер Штиллер бизларни кўришга келмоқчи бўлибди. Унинг бугун эрта келишини орзиқиб кутяпмиз.

— Жаюби Золенбауэр! Бу ажойиб-ку, ахир. Бунақа янгилик битта менигина қизиқтирмайди. Бутун шаҳар учун катта воқеа-ку.

— Гапни оласан-да! — деди Золенбауэр камтарлик билан. — Оддий одам, бор-йўғи штандартенфюрер холос.

— Оддий эмиш! — деди Вайс қўлларни ёзиб. — Хавфсизлик хизматидаги катта одам. Унинг номини эшитишниги ўзидаёқ Келлер дир-дир титрайди. Сенинг, Василий, келажакинг порлоқ. Бунақа поччанинг орқасидан ўзинг ҳам штандартенфюрер бўлиб олишинг мумкин.

— Роса олиб қочасан-а!.. Гўё поччанинг келиши — урушнинг энг муҳим воқеасидек... Тунда ҳеч гап бўлмадимми?

— Мутлақо. Тонг отгунча зерикиб ўлаёздим. Оламнинг бундай бемаъни яратилганлигидан азоб чекиб чиқдим. Сергайрат одам ўз қучини қаерга сарф қилишни билмайди.

— Сен ҳалиям қартани ўйлаясанми?

— Йўқ. Менинг мулоҳазаларим уруш хусусида. Мана, комендатурада кичкина обер-лейтенант Вайс ўтириб, ўйлайди: воқеа-ҳодисалар кўнглидагидек ривожлаништимми?

— Стратег бўлиб кет-э, — деди Золенбауэр ҳазиломуз.

— Нима қипти? Менинг фикрларим қўмондонликнинг режаларига мос тушади. Улар жуда ҳам унчалик бемаъни фикрлар эмас, азизим Василий.

— Қизиқ, сен вермахтнинг бош штабига қандай фикрларини айтиб берақолдинг?

— Мана бундай! Менда қатъий ишонч пайдо бўлади ва қатор аниқ далиллар билан тасдиқланади. Чунончи, августнинг иккинчи ярми бошларида рус армияси биринчи мағлубиятдан кейин ўзини тиклаб олиб, ташкилий равишда қаршилик кўрсата бошладди. Қизиқ-а? Олдинига бундай ҳулосага биринчи бўлиб мен келдим деб ўйладим. Лекин эртаси куни билсам, бизнинг генералларимиз ҳам худди шундай нуқтаи назарда эканлар. Биринчи танк армияси асосий зарба йўналишини яна ўзгартиряпти. Энди уни Грозний билан Бокуга қаратишяпти. Ўн еттинчи армия Қора денгиз соҳиллари бўйлаб, жануби-шарқ томонга ҳаракат қилиши лозим...

«Оббо! — ҳаяжонланиб кетди Василий. — Дарҳол қўмондонликни хабардор қилиш керак!»

— Мана яна битта далил. Фақат илтимос, гап шу ерда қолсин...

— Азпим Вольфганг, биз бир-биримизни етарли даражада яхши биламиз, — деди Василий ўикаланган бўлиб.

— Мен илгари юқоридагилар Кавказга ҳужум планини ишлаб чиқаётганларида Кавказ халқлари ўртасида низо чиқишини ҳисобга олганликларини билмасдим. Стратегларнинг фикрига кўра бу душман қаршилигини бирмунча сусайтириши лозим эди. Даставвал бу ерга керагидан кам қўшин ташлашди. Аmmo тарғибот матни босилган миллионлаб варақани тайёрлаб қўйишди. Кавказни варақалар билан ол-

моқчи бўлишди. Бундай бўлмади. Биронта халқ ҳам кўзголон кўтармади, немис армиясининг шарққа силжишига ҳеч ким ёрдам бермади. Шунинг учун мен ўйлайманки, қуруқ гапга суюниш керак эмас, жангда варақалар билан ютиб чиқиб бўлмайди. Шу фикр калламга келди-ю, шимоллий Кавказда қўшин тўпланаётганини эшитиб қолдим. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, обер-лейтенант Вайснинг ақли нимагадир етади.

— Сен ўз фикр-мулоҳазаларингни бош штаб бошлиғи билан ўртоқлашмаган бўлсанг керак, деб ўйламай? — деди Золенбауэр киножомуз.

— Сен мени ким деб ўйлаясан? Вайснинг елкасида яна нимадир бор!

— Шубҳасиз.

Вольфганг яна нимадир демоқчи эди, лекин навбатчилик хонасига обер-лейтенант Вернер кириб келди. У Келлернинг ёрдамчиси. Вайснинг навбатчиси бўлиб, Шульц офицерлар мактабини битириб чиққан эди.

Вернер Золенбауэр билан мулоим, ҳатто хушомадгўйларча саломлашди.

— Поччангизни интиқ бўлиб кутяисизми? — сўради Василийдан жилмайганнамо қиёфада.

Вернернинг башараси бағоят хунук эди. У ўзини қувноқ кўрсатмоқчи бўлганида, худди биров оғзи, бурни, қулоқларини бошқа жойга суриб қўйгандек, афти қийшайиб кетарди. Фақат узун киприкли катта, кўк кўзларигина ўзгармас, ўликникидай бақрайиб тураверар эди.

— Жаноби штурмбанфюрер кичкина бир томоша кўрсатмоқчи, — деб эълон қилди Вернер уларга диққат билан қараб. — Бундан нима англашилади? Муҳбуслар кўриги. Мушакбозлик бўлади, мушак ракета отадиган тўпиончадан эмас, балки жанговар автоматдан отилади. Коммунистлар отиб ташлапади. Улар орасида битта аёл ҳам бор, аллақандай партизаннинг — жаноби Келлернинг шахсий душманининг хотини. Уни қип-яланғоч ҳолда олиб чиқишади.

— Бу байрам қачон ўтказилади? — деб сўради Золенбауэр хотиржам бўлишга интилиб.

— Буни мен билмайман. Ҳаммаси Келлернинг кайфиятига боғлиқ. Ҳарҳолда бир-икки минутдан кейин эмас. Ҳали нштирок этувчиларнинг барчаси тўплангани йўқ. Ўйлайманки, жаноблар, байрамда қатнашишдан бош тортмасангизлар керак.

Вернер артистларга ўхшаб таъзим қилди-да, мамнун ҳолда чиқиб кетди.

Вайс навбатчилиқни тезда топширди. Топширганлиги ҳақидаги ранортга имзо чекди-да, Василийнинг елкасига қўлини ташлаб, деди:

— Мени сал парироқча қузатиб қўй! Барибир майор ҳали келгани йўқ.

Улар эшик тагига чиқишди.

— Келлер номига ёзилган бир неча очик телеграммалар менинг қўлимдан ўтди, — деди Вайс.

— Очик телеграммалар? — деди Золенбауэр хайрон бўлиб.

— Ҳа... гражддан шахслардан... Агар фамилияларига эътибор қилинса, булар йирик фирмаларнинг — «Цейс-Икон», «Телефункен», «Симлис-Шуккерт» — вакиллари. Штурмбан-фюрер уддабурон одам экан... Ана жаноб комедантнинг машинаси ҳам етиб келди, — деди Вайс ўз ҳикоясини тўхта-тиб. — Мен дам олгани кетдим. Меникида бугун кичкина компания тўпланади. Сен ҳам кел. Балки омадинг келиб ютарсан, янгиларнинг дастлабки пайтларда ҳамиша омади келади.

Вайс зинадан чоғиб тушиб кетди-да, тор кўчага бурилиб, кўздан гойиб бўлди.

* * *

— Салом, жаноби майор! — деди Золенбауэр баланд овоз-да. — Сизга эрта билан салом беришдан хурсандман.

— Нима кераги бор бунақа расмиятчиликнинг, Василий? — дея Шварцман таржимонга қўлини узатди. — Мен сизнинг бошлингизгина эмас, дўстингиз ҳамман.

«Мен билан биринчи марта қўл бериб кўришишни ўзига эл кўрди, — деб қўйди Золенбауэр фикран. — Генрих Штиллернинг келиши бутун компанияга гоёят самарали таъсир кўрсатмоқда...»

— Юринг менинг кабинетимга, — деди Шварцман уни таклиф қилиб. — Меҳмонимизни кутиб олиш бўйича баъзи бир режаларни ўйлаб қўйдим.

Улар кабинетга киришди. Шварцман Василийни қўшимча стол ортидаги кенг креслога ўтқизиб, ўзи унинг қаршисида ўтирди.

— Мен ов уюштираман дегандим. Лекин бу ерда қанақа ов бўлиши мумкин! Ҳамма ёввойи қушлар учиб кетган. Ўлкамизни сайр қилдириш фикрида тўхтадим. Бу, менимча, қизиқарли бўлади!

— Қизиг-у, лекин хатарли. Партизанлар бурнимизнинг тагида, — деди Василий.

— Эҳ, бу партизанлар! Келлерга бир неча марта айтдим — ўрмонни коптиков қилиб тозалайлик деб, у бўлса чўзгани-чўзган. Мен учун СС бўлинмасини ажратишларига келишиш унча қийин эмас. Бунақа операция ҳозир одатга кирган ва самарали.

— Келлернинг сусткашлигига мен ҳам хайронман, — дея майорни қувватлади Золенбауэр.

— Шунинг айтман-да, одам хайрон бўлади! — Сиз яхши

айтдингиз. — Партизанлар темир йўллари бузиб ташлаётган. кўприкларни йўқ қилаётган бир пайтда тагин. Тунов куни унинг ўзини отиб ташлашларига сал қолди. Қизиқ бўларди! СС штурмбанфюрери рус партизанларининг асири!

— Бунақа хижолатвозликкача бормас. Штурмбанфюрер эҳтиёткор одам.

— Ха, жуда эҳтиёткор, — дея тасдиқлади Шварцман. — Япа унчалик аҳмоқ ҳам эмас. Бугун Келлернинг йирик санатчилар билан алоқаси борлигини билнб қолдим.

— Бунн билншади. Штурмбанфюрер вақтини бекорга ўтказмайди гаплардан.

— Биз, асосий жангчилар, хизмат қиламиз, урушни ўзининг хунаримиз деб биламиз. У бўлса, ҳаваскор. Унинг учун уруш — эксперимент. Имоним комилки, у хавфсизлик хизматида фақат санъатни севганидан ишляпти. Бадавлат одамлигига қарамай, бу ифлос ишга тумшугини тикади. Унинг катта бойлиги бор. У Магдебургдаги «Маннесман» фирмасининг акциядорларидан бири. Савдонг билан шўғулланиб, олтинингни кўпайтир! Йўқ, кўриб турибсизки, унга инсон жони керак... Зиёлилар эрмаги. Одам миясини ковлаш. Ҳамма нарсада унинг ўз нуқтаи назари бор. Баъзан шунақа гапларни гапирадикки, бундай гап учун оддий ўлим кишисининг, ҳатто унинг маҳкамасидан бўлса ҳам, боши кетган бўларди... Рейхминистр Герингни ҳам, — Шварцман бегона одам йўқми деган маънода хонага назар ташлади, — рейхминистрнинг ўзини ҳам жинни дейишдан уялмайди! Гўё у рухий беморлар касалхонасида бир неча йил даволанганмиш... Аммо мен, Келлер жўрттага шундай деяпти деб ўйлайман. Бизларни текширяпти. Огоҳлантириб қўяй — бу одам билан эҳтиёт бўлиб гаплашинглар. Ундан ҳар балони кутиш мумкин.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат, — деди Василий. — Мен бундан фойдаланишга ҳаракат қиламан.

ОДАМЛАРНИ ҚУТҚАРИШ КЕРАК!

Вайсникига ҳар хил одамлардан иборат компания тўпланди. Бу ерда офицерлар ҳам, штаб ходимлари ҳам, хавфсизлик хизмати ходимлари ҳам бор эди. Ҳаммадан кейин Келлернинг дўсти Ганс Вернер келди. Золенбауэр худди ўшани кутиб ўтирарди. Қолганлар унга керак эмас эдилар: у карта ўйнамас, офицерлар билан таассуротларини ўртоқлашмоқчи ҳам эмасди. Вайснинг уйига уни эрталаб Вернер томонидан шама қилинган: «Жаноби штурмбанфюрер кичкина томоша ташкил қиляпти», деган ибора олиб келган эди... Келлернинг дўстидан бўлак ким ҳам маҳбусларнинг қаерда, қачон отилишини айтиб бера оларди дейсиз.

Сирасини айтганда, Золенбауэрда Вернер Вайсникига ке-

лишига ишонч йўқ эди. У Вернернинг қиморбоз ва қаллоблигини пайқаб юрар ва унинг хулқ-атворини фикран тасаввур қиларди. Бу уни Вайсникига олиб келди. Шаҳарда оберлейтенантдан бошқа ашаддий қиморбоз йўқ эди.

Василий янглишмади. Вернер кириб келиши билан дарҳол ўйин бошланди. У чиндан ҳам қиморга мубтало одам экан. Столга ўтириб, қартани чангаллади-ю, уларга тикилиб қолди. Унинг учун атрофдагилар йўқ эди. Василийни у умуман кўрмаган бўлса керак, орқасига келиб турганида Вернер уни гарнизон офицерларидан биридир, деган хаёлга борди-да: «Доимий хизматдагилар ҳаммавақт менга омад олиб келишадди!» — деди.

Вайс Вернернинг ёнида ўтирарди. У қарта сузар ва ўзи яхши кўрадиган бу вазифани сийқаси чиққан, лекин бирмунча кулгили қочирим гаплар билан адо этарди. Ҳар қалай, атрофдагилар унинг бу гапларидан жилмайишарди. Эркин вазият устивор эди, шу сабабли Золенбауэр Келлернинг сирига алоқадор ибора бирортасининг оғзидан чиқиб кетишидан умидвор эди. Стол атрофида хавфсизлик хизматининг иккита офицери ҳам ўтиришар эди. Эхтимол улар оғизларидан гуллаб қўйишар.

Ҳар бало тўғрисида бири олиб, бири қўярди-ю, аммо бўлажак «томоша» ҳақида лом-мим дейишмасди. Ўйин қизиб, ҳамманинг диққатини ўзига тортди ва гап-сўзлар камая бошлади. Фақат қисқа, ҳаяжонли луқмалар ташланарди, холос. Бутун диққат-эътибор Вернер билан Вайсга қаратилди, улар катта пулга ўйнар эдилар. Вайс ҳамон нималарнидир гапирарди, Вернер эса лабларини қисганича ўзининг галати бақрайган кўзларини қарта дастасидан узмасди. Бир тўп, анча катта пул стол ўртасида уюлиб ётар, у иккаласидан бирига nasib қилиши керак эди. Бу ўйинда ё энг билагон, ёки омадли одам ютади. Ҳозир иккаласи ҳам ютишдан умидвор эди.

Бундай таранг ҳолатда бирон кимса «томоша»дан гап очишига умид қилиш кулгили бўлар эди. Лекин мана эслашди. Ким дейсизми? Вайс...

Нима учун отиш ҳақида оберлейтенант гап бошлаганлиги Василийга жумбоқ бўлиб қолди. Вайсни гестапонинг ишлари кам қизиқтирар, қамоқдаги ватанпарварларнинг тақдирини билан унинг мутлақо иши йўқ эди.

Вайс қартани қўйиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Вернердан сўраб қолди:

— Мушакбозликни бекор қилишмадимми?

Савол қандайдир бўғиқ, узоқдан эшитилгандай бўлди, унга ҳеч ким эътибор қилмади. Вернер ҳам унга ҳеч қандай аҳамият бермай, беихтиёр жавоб берди:

— Бекор қилишмади... Эртага кундузи, ўн иккиларга яқин... жарликда... Хўш, нима билан юрсам экан? Сенга чиллик ёқмайди! Мана шунисидан берамиз сенга!

Қимор қизигандан қизиб борарди. Бу ердагиларнинг бу-

тун диққат-эътибори қарта ўйнаётганларга қаратилганидан фойдаланиб, Василий компаниядан сездирмай чиқди-да, уйига шошилди.

— Келди-гизми?— деди ташвишли овозда Маргарита Францевна Василийга эшикни очатуриб.— Виз нима қилишимизни билмай ўтиргандик.

— Кечиринг,— жавоб қилди Василий.— Обер-лейтенант Вайсникида ушланиб қолдим.

— Кимникида?— деб овоз берди кўшни хонадан Артем.

— Комендатуранинг навбатчи офицериникида.

— Ҳалиги қиморбозникидами... Яшил стол рицари унвони билан табриклайман!

Василий хонага кириб борди.

— Ҳазилни қўйиб тур. Муҳим ва шошилинич иш чиқиб қолди. Одамларни қутқариш керак. Эртага жар томонда Келлер бир гуруҳ маҳбусларни отмоқчи. Уларнинг орасида Иноземцевнинг хотини ҳам бор.

— Аблах!

— Бу сўз камлик қилади. Инсон забонида Келлерга қўлласа бўладиган шунақа сўз йўқ. Қатл кундузи ўн иккига белгиланган. Бугун кечаси Ермолин операция режасини пишитиб олмоғи ва эрталаб бошламоғи лозим. Сен нима дейсан, соат ўнгача жарга етиб кела оларми? Чунки кейинроқ у ерга соқчилар қисмидан автоматчилар бориши мумкин.

— Улгуришади,— деб ишонтирди Артем.

— Энди энг муҳими, сен улгуришинг қолди. Овқатландингларми?

— Йўқ хали. Сени кутиб ўтирувдик.

— Овқатланишни қолдиришга тўғри келади. Зубковани огоҳлантирдингларми?

— Ҳа, Анна Андреевна уникага бориб келди.

Василий ўйланиб қолди. Вазият иккинчи даражали ишлардан воз кечишни талаб қиларди. Булар учун энди фурсат қолмаганди.

— Кўчишни эртага қолдирамыз. Сен хавотир олмаслиги учун Татьяна Александровнага бир кўриниш берасан-у, дарҳол ўрмонга жўнайсан.

— Тушунарли.

Артем ўрнидан турди.

— Узинг ҳужумда қатнашма. Йигитларнинг қайтишини отрядда кутиб тур. Ўтказилган операция тўғрисида муфассал ҳисобот тузинглар. Эртага у менга керак бўлиб қолади. Кундуз куни шаҳарда кўринма. Тақиқлайман.

Василий Артемни кучоқлади.

— Шошил, вақт оз қолди...

«МИТРОШКИН, КУЗОВКИН ВА К°» ФИРМАСИ

Валентина Ивановна хазиллашиб айтадиган «Митрошкин, Кузовкин ва К°» қандолат фирмаси қундан-қунга равнақ топаверди. Тўғри, буюртмаларни бажариш борган сари қийинлашарди. Чунки буюртмачилар жуда кўпайиб кетди. Шшаҳар солдат ва офицерлар билан тўлиб-тошди. «Иккинчи эшелон»нинг бир неча ҳарбий ташкилотлари ва госпитал бу ерга кўчиб келди. Кузовкин Митрошкин тузган «программа-ни» аранг уддалар эди. Лекин Тимофей Сидоровичга бу малол келмасди. Уни Золенбауэрнинг рацияни ишлатмай туриш ҳақидаги буйруғи ранжитиб қўйди.

— Бу нима қилгани,— дея шикоят қилди у «келинига». — Ватанга ишлашни йигиштириб қўйиб, хоин Митрошкинга ишлашни кўпайтир, деганими? Шу фикрнинг ўзидан юрагинг тарс ёрилиб ўласан киши.

Золенбауэрнинг олдидан ҳеч ким келмасди, Митрошкин эса эрталабдан кечгача Кузовкиннинг уйида хира пашшадай айланишгани-айланишган. Келади-да, уйнинг ўртасига ялпайиб ўтириб олиб, кўзини лўқ қилганча шериклари қандай ишлаётганини кузатгани-кузатган. Кузовкин бунга бир ҳафта чидади, иккинчи ҳафтанинг ярмисига борганда тоқати тоқ бўлиб:

— Агар сен меникига яна бир марта мана шунақа бетаклиф келадиган бўлсанг, ҳаммасини ташлайман-у, келинимни олиб, қишлоққа жўнаб кетаман... Тушундингми, қоқбош? Энди жўнаб қол! Пулни Аграфена Никитична орқали оласан, — деди.

Кузовкиннинг газабнок гапи шунчалик тўсатдан янградичи, Павел Гермогентович аввалига нима бўлаётганини тушунмади. У оғзини катта очганича шеригига анграйиб қараб қолди. Тимофей Сидорович кўлини бигиз қилиб эшикни кўрсатган пайтдагина, айтилган гапнинг маъноси Митрошкинга етиб борди. У индамай ўрnidан турди-да, ташқарига чиқди. Митрошкин ювош, итоатгўйлардан эмасди. Кузовкиннинг гапи унинг газабини келтирган бўлса ҳам: «Ҳамма нарсанинг ўз вақти-соати бўлади, — деб ўзини босди. — Майли, бадбахт Кузовкин, Митрошкиндан қутулдим, деб ўйлай қолсин. Буни эсига солиб қўядиган кун ҳам келиб қолар!»

Митрошкин ўзига, энди Кузовкиннинг уйига келмайман, деб сўз берди. Аммо, тарки одаг амри маҳол деганларидек, кўчага чиқди дегунча, оёқларининг ўзи уни «қандолатхонага» олиб келаверарди. Уришиб қолганларининг учинчи куни худди шундай бўлди. Хаёлга берилиб кетган Павел Гермогентович ўзи қувилган уйга қандай қилиб келиб қолганини билмади. Паришонхотирлиги учун ўзини койиб, энди орқасига қайтиб кетмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт Кузовкиннинг уйига бир хотин кириб кетаётганини кўриб қолди. Уни таниди, бу бургомистр ўринбосарининг хотини эди.

«Ў-ҳў,— дея ўйлади Митрошкин.— Тимоша Кузовкиннинг мижозлари чакки эмас-ку. Бизнинг тортларимизга шаҳарнинг хўжайинлари ҳам қизиқиб қолибди-да!»

Митрошкин ҳаммавақт бургомистр ва унинг ўринбосарига ҳасад қилиб келарди. Ўзини унча-мунча анойилардан деб билмас, бу лавозимлардан истаганини уддалаб кетишига кўзи етарди. Сердечнийдан фарқи шу эдики, уни шаҳар бошлиги деган мансабдан кўра, бу мансабнинг шахсий бойлик орттириш имконияти қизиқтирарди. Сердечний ва унинг ўринбосари Фокин ўзлари учун бир умрга етадиган катта мол-мулк орттириб қўйганликларига имони комил эди. Катта бойлик ҳақидаги тахминлари Кузовкинникига Фокиннинг хотини келиши билан уйғунлашиб кетди. У энди Фокиннинг хотини бирон нарса буюргани келгани ҳақидаги фикрини бир чеккага йиғиштириб қўйди. Хўш, борди-ю, бургомистрнинг ўринбосари йиғган-терганини шу ерда асраётган бўлса-чи? Кузовкин у, фирманинг бошлиги бўлган Митрошкин уйига келса, бекорга асабийлашаётгани йўқ. Асабийлашгандаям унақа-бунақа эмас! Бу ерда нимадир бор. Текшириб кўриш керак.

Анна Андреевна хонага кирди ва мадори қуриб, деворга суянди. Унинг ранги оқариб кетганди.

— Нима бўлди, Анна? Прокофий Филлиповичга бир нима бўлдими?— сўради Тимофей Сидорович.

— Қўрқиб кетдим!— дея шивирлади у ҳаяжон билан.— Ҳатто юрагим музлаб қолди.

— Ўзингизни босинг!— деди Валентина Ивановна унинг кифтидан кучиб. Кейин стулга ўтқизди. Кузовкин сув узатди.

— Ичиб юбор, гапир, нима бўлди?

— Уйдан энди чиққан эдим,— дея давом этди Анна Андреевна,— орқа томондан немисларнинг овозини эшитиб қолдим. Иккитаси валақлаяпти. Ҳиринглашларига қараганда димоглари чоғ. Овозларини баланд қўйиб, бир нималар дейишадди-да, ҳиринглаб кулишади. Мен уларга эътибор бермай, йўлимда жадал юриб келяпман, немислар ҳам жадаллаб етиб олишди. Биттаси: «Фрау, фрау!»— деб мени чақирди. Қўрққанымдан юрагим ўйнаб кетди. Ўзим учун қўрққаным йўқ, кўкрагимга бекитиб олган хатни деб қўрқиб кетдим. Қадамимни тезлатдим, улардан қутулмоқчи бўлдим, қаёқда дейсиз. Немислар менга етиб олишди-да, биттаси белимдан кучоқласа бўладими?.. Шунда мен кўрқувни ҳам унутдим, орқага ўгирилиб, қулоқ чаккасига тарсаки тортиб юбордим. Немис нимжонгина бўлиб, бунинг устига ичиб олган экан— ерга ағдарилиб тушди. Мен уни яна урмоқчи эдим, лекин иккинчи немис ўртоғини тўсиб қолди. «Нихт, Мадам!» Мен уларга муштимни ўқталдим-да, жўнаб қолдим.

— Немислар изингиздан илашишмадими?— қизиқиб сўради Валентина Ивановна.

— Йўқ. Менимча, улар ҳам қўрқиб кетишди. Бу ярамасларга бўш келмаслик керак.

— Умуман гапинг тўгрику-я,— деди Кузовкин,— лекин ҳаммасигаям бундай қилиб бўлмайди-да. Яхшиси, четлаб ўтиш керак.

— Омон-эсон қутулганингиз яхши бўлибди,— деди Валентина Ивановна енгил нафас олиб.

— Энди, Анна, ишдан гаплашайлик. Хатингни чиқар! Унда қандай кўрсатма бор..

— Ҳеч қандай кўрсатма йўқ,— деб жавоб берди Анна Андреевна.— Вазият ўзгарганини, сизлар ишга киришишларинг мумкинлигини айтиб қўйишимни буюришди. Мен Марказга маълумот олиб келдим.

— Ниҳоят-э!— деб юборди Тимофей Сидорович.— Мен бўлсам, менинг бутун қаҳрамонлигим немислар ва уларнинг ялоқхўрлари учун пирожний пишириб беришдан иборат бўлиб қолди, деб ўйлагандим.

— Бу ҳам иш,— деб қўйди Анна Андреевна.— Пирожнийлар бизнинг ҳаммамизни пана қилиб турибди. У бўлмаганида мен сизларникига келолмаган бўлардим. Шунинг учун ҳам «фирма» гуллаяпти. Бозорга боргандим, у ерда Аграфена Никитичнанинг қўли қўлига тегмаётганини кўрдим. Пирожнийдан ташқари, у ичига ҳар хил нарсалар солинган сомса сотаяпти. Пирожнийдан кўра сомса чаққон кетяпти, дейди у.

— Ихтисосни ўзгартирамиз!— деди гамгин бош силкиб Тимофей Сидорович.— Мени кўтариб юборди келин! У шунақанги сомсалар пиширяптики, қўяверасан. Дарвоқе, ҳамирдан хабар олиш керак, ачиб кетган бўлмасин.

Эшикка боргач, Тимофей Сидорович бирдан тўхтади-да, кулиб сўради:

— Эсингдами, Анна, мен сенга совчи қўйганим?

Анна Андреевна хижолат бўлиб:

— Эсимда,— деди.

— Менга нима деб жавоб қилганинг-чи, эсингдами?— «Сен яхши йигитсан, Тимоша, лекин менга мос эмассан».

— Айтсам айтгандирман,— деди бошини қуйи солиб Анна Андреевна.— Неча йиллар ўтиб кетди, ҳаммаси эсда туради дейсанми?

Тимофей Сидорович хафа бўлгандек қўл силкиди-да, чиқиб кетди.

Кузовкин эшикни ёпиб чиқиб кетгач. Валентина Ивановна дарҳол Анна Андреевнанинг ёнига келди.

— Анна Андреевна, мен анчадан бери бир парсани сўрамоқчи бўлиб юргандим. Бошлигимиз қанақа одам ўзи? Сиз олиб келаётган маълумотларга қараганда, у ўзини анча босиб олган, талабчан, уддабурон одам бўлиши керак.

— Сенга нима десам экан, қизим. У билан атиги бир марта учрашганман. Сухбатлашни насиб қилмади, шунинг учун бир нима дейишни қийин. Лекин ҳақиқатан ҳам талабчан бўлиб кўринди. Одамларга таъсир қилишни билди. Лекин, талабчанлик билан эмас, хушмуомалалиги би-

лап таъсир қилади. Эримдан биламан. У билан учрашгандан кейин онадан қайта тугилгандек бўлди, тузалиб кетиб, ишга фойдаси тегишига ишонди. У эримга нима деган, билмайман.

— Ўзи қанақа, чиройлими?

— Бу парса хаёлимга келмабди. Билмадим. Менимча, унинг ташқи қиёфаси оддий, кўзга ташланиб турадиган ҳеч нимаси йўқ. Лекин кўзлари бошқача— бир қарасанг, жозибали, зийрак, бир кўрсанг— жиддий, амирона боқади, гўё унга эътироз билдирадиган куч йўқдай туюлади... Мен ўйлайманки, у ҳарҳолда ажойиб одам. Иродаси кучли. Энг муҳими шу.

— Унинг исми нима?

— Буни, жонгинам, бекор сўрадинг. Агар билганимдаям айтмасдим. Бизнинг эндиги ишимизда қанча кам билсанг, шунча яхши. Бу парса мендан ҳам кўра, сенга маълум бўлса керак.

— Ҳа, албатта. Кечиринг.

— Ҳечқиси йўқ, бу ҳол ҳаммада бўлиб туради. Биз бир-биримизни эҳтиёт қилишимиз керак. Муҳими, бизга ишонишган...

* * *

Тимофей Сидоровичнинг уйи бурчакда эди. Бир томони Володарский кўчасига, иккинчи томони Первомайский кўчасига қарарди. Ҳар икки томондан уйни яшил тўсиқ, олма, олча дарахтларидан иборат кичик богча ўраб турарди. Кекса дарахтларнинг шохлари йўлкага эгилиб, уни соя-салқин қилиб турарди. Тимофей Сидорович ўзининг богчасини яхши кўрар. эрта билан бу ерда энг хушовоз қушлар тўпланишади, хатто чумчуқлар бошқа ердагига қараганда шу ерда яхши чуғурлашади. дерди.

Митрошкин ана шу богча ичига писиб кириб олди-да, буталарни паналаб, уйга яқинроқ борди ва қулоқ сола бошлади. У Анна Андреевнанинг «бир-биримизни эҳтиёт қилишимиз керак, муҳими, бизга ишонишади». деган сўзларини аниқ эшитди.

«Ҳаммаси тушунарли,— дея илжайди Митрошкин оғзининг таноби қочиб.— Пул ёки олтин яширишяпти. Бу ерда бургомистрнинг ҳам ўлжаси бўлса керак. Унинг хотини ишонч ҳақида бекорга гапирётгани йўқ».

Шу пайт Анна Андреевна уйдан чиқди.

— Кўришгунча хайр. Валюша! Айттириб юбормасанг ҳам майли. Ўзим келиб тураман.

Меҳмон чиқиб кетгач, Валентина Ивановна эшикни беркитиб, хонага қайтиб кирди.

Митрошкин қулогини динг қилди. У бутун вужудини қулоққа айлантирди.

— Дада! Пастга тушишимга қарашворинг. Ҳаммасини саранжомлаб қўйай...

— Эшикни занжирладингми?

— Ҳа.

Овозлар тинди. Митрошкин асабийлашиб, қўлини бирига ишқади. «Мана эиди Тимофей Сидорович, сен менинг қўлимдасан. Қараб тур ҳали, ертўлангга бир кирайки, шунда кўраман ҳолингни. Йўқ, мен сенинг уйингга бостириб кириб ўтирмайман, қулфингга калит ҳам изламайман. Биз ҳаммасини сездирмай, ҳидини чиқармай, қўлимизни булғамай қиламиз...»

ЗУБКОВАНИНГ КВАРТИРАНТИ

Кечкурун соат ўн бирларда Артем боққа чиқди ва иккита ҳовлини бирлаштирадиган эшик қўйилган девор олдига эҳтиёткорлик билан юриб борди.

Осмонда гўбор йўқ. Ой ҳали чиқмаган, лекин юлдузлар шунчалик кўп, шунчалик ёрқин порлардики, уларнинг зангори нурларида сўқмоқ ҳам, қорагат бутазорлари ҳам, тахта девор ҳам кўриниб турарди. Артем туйпукдан Фокиннинг богига қараб, танасининг насти оқлапган олма дарахти олдида турган аёл кишининг қорасини кўрди.

— Анна Андреевна! — секин чақирди Артем.

— Меи! — дея жавоб берди у паст овозда. — Бу ёққа ўтинг, эшик очик.

Улар Фокиларнинг богидан эгаси кўчиб кетган ҳовлига ўтишди, у ердап эса Папанин кўчасига чиқиб олишди.

— Энди қўчанинг иариги томонига ўтиб олиш керак, — деб огоҳлантирди Анна Андреевна. — Лекин фақат битта-биттадан бўлиб ўтамиз...

Бу унчалик қийин иш эмасди, бунга одатланиб қолишганди. Айниқса, Артем шаҳарда доимо кечаси юрарди. Ораликқа риоя қилиб, улар қарама-қарш томонга ўтиб олишди-да, яшил тўсиқ бўйлаб, чорраҳа томон йўл олишди.

— Бизга томида хўрози бор уй керак, қоронғида ажрата оласизми? — сўради Анна Андреевна.

— Кўрдим.

У чорраҳадан кейинги учинчи уй эди.

Эшикни келишиб олингандай қилиб тақиллатган эди, Татьяна Александровнанинг ҳаяжонли овози эшитилди.

— Ким?

— Бу мен, Танюша! — шивирлади Анна Андреевна.

Хонага киришди. Деразаларга қалин қора қоғоз тутилган эди. Столда липиллаб чироқ ёниб турарди. Унинг хира ёругида Артем Татьяна Александровнани кўрди. — У мутлақо ўзига ўхшамасди. Эгнига гулли кўйлак кийиб олган, қалин

сочлари кифтига тушиб турарди. Татьяна Александровна унинг кўзига чиройли кўриниб кетди.

— Мен сенга айтган одам мана шу. Унга гамхўр бўл, бегона кўзлардан эҳтиёт қил. Уни гестапо излаяпти. Қолганлари ўзингга маълум. Яхши қолинглар. Мен энди уйга югурай...

Анна Андреевна шошилишч бош силкиди-да, эшикдан чиқиб, кўздан гойиб бўлди. Татьяна Александровна кузатгани кетди.

Артем дераза олдида турганича хаёлга чўмди: «Татьяна ўзини қандай тутаркин?! Мен унга қандай муносабатда бўлсам экан? Фордаги суҳбатни балки эсига солмаслик керакдир?» — У бироқ тўхтамагга келишга улгургани ҳам йўқ эди, қадам товуши эшитилди. Татьяна Александровна қайтиб кирди.

— Ассалому алайкум! — деди у. — Мен сиз билан саломлаша олмадим ҳам. Анна Андреевна шошди. Энди бека сифатида ўзимни таништирсам бўлади. Уйим сизга ёқдими?

— Ҳа, — жавоб берди Артем, овозида ҳаяжон сезилиб.

У буни пайқаб қолди-да, Артемга диққат билап қаради.

— Сиз қандайдир бўштоб жавоб қилдингиз. Худди иккилангандай.

— Ҳеч ҳам иккиланаётганим йўқ. Менга уйингиз маъқул, жуда ҳам маъқул бўлди. Ҳаммаси тўсатдан юз берди... Мен каловланиб қолдим.

Татьяна Александровна Артемнинг ёнига келди. Энди улар бир-бирларига яқин, деярли ёнма-ён туришарди.

— Тўғриси айтинг, сиз меникига кўчиб ўтмоқчимас-мидингиз?

Савол дангал эди, Артем эса бунга тайёр эмасди. Мужмал жавоб қилса ҳам бўларди, албатта. Аммо у бундай осон йўлдан воз кечди.

— Кўчиб ўтмоқчи эмасдим.

— Бундан чиқди, сизни мажбур қилишибди-да?

— Мени ким мажбур қила олар экан? Ишнинг маифаати тақозо этди.

Артемнинг жавоби Татьяна Александровнани раижитиб қўйди. Уйинг руҳи тушиб, маъюсланиб қолди.

— Мен кўзипгизга кўрнимасликка ҳаракат қиламан.

— Нега ундай дейсиз, Татьяна Александровна! Гапимни тўғри тушунмадингиз.

У Татьянанинг қўлини қафтлари орасига олиб, оҳиста қисиб қўйди.

— Нимасини тушунмас эканман? Ахир сиз кўчиб ўтишни хоҳламагансиз-ку? — деди Татьяна Александровна унга қараб.

— Қўрққан эдим, — бўйнига олди Артем.

Татьянанинг қошлари ҳайрат билан кўтарилди.

— Қўрқдингиз?! Наҳотки менга ишонмасангиз?

— Бу ерда ишончинг аҳамияти йўқ. Сизга ишонмаслик мумкин эмас.

— Бўлмаса нима?

Артем унинг қўлларини лабларига яқин олиб борди.

— Бизларнинг ихтиёримиз ўзимизда эмас. Мен сизни хаётда шахс учун ўрин йўқ бир пайтда кашф этдим...

Унинг лаблари қандайдир таранг, қайноқ эди ва буни Таяна ҳис этди. Унга сўзлар ҳеч нимани айтмасди, қўлнинг кўшиб ушлаши ифодаларди буни...

Татьяна Александровна ҳаммасини тушунди.

— Сизга халақит бермасликка ваъда қиламан... Шахсий ишлар билан...

— Сиз ажойиб одамсиз!

— Йўқ, энг оддий одамман... Мен ўз туйғумни яширолмадим.

— Барибир бошқачасиз.

— Бу— халақит бермаслик учун қилган ваъдамга миннатдорчиликми?

— Тентак! Мен сенинг халақит беришингни, ҳа, халақит беришингни истайман.

Артем уни ўзига тортиб, юз-кўзларидан, сочларидан ўна бошлади. Ўйганда ҳам қизгин, ошиқиб, худди шу қисқа фурсат узлиб қоладигандай, қизганиб ўнарди. Татьяна Александровна эса қўллари настига осилган, бошини орқага ташлаган ҳолда қотиб турарди. Тўлқинли, маъини сочлари елкасини қоплаб олганди.

— Таяна!— деди у худди гордагидек эҳтирос билан.— Таяна!

Ҳозир узилтиши лозим бўлган лаҳза узилмади. У узоққа чўшилди.

Ташқарида тош йўлдан ўтиб бораётган патрулларнинг қадам товушлари эшитилди. Бу нағал тақ-туқи шафқатсиз ва хушёр тортирадиган товуш эди.

Артем кўзини очди.

— Кечир. Таяна.

У чўчиб тушди.

— Кетянасанми?

— Мен лагерга боришим керак.

— Бугунми?

— Ҳозир. Ермолинга шошилинч буйруқни етказишим лозим.

Татьяна Александровна Артеждан четланди. Артеمنىнг қўллари энди совуқ ва бегоналашиб қолган, фикр-хаёли отряддагилар ҳозир қутаётган буйруқда эди.

— Мен сени кузатиб қўяман!— деди Татьяна Александровна.

— Керак эмас. Тун қоронғи.

— Ишчунун. Сен бу ердан йўлни билмайсан.

— Етиб оламан.

— Агар сени жарликкача кузатиб қўйсам, мен хотиржам бўламан.

— Орқага-чи? Ёлғиз ўзинг қайтасанми?

— Ҳар сафаргидек.

— Мен бу фидойиликни қабул қилолмайман.

— Бу фидойилик эмас. Бу бурч!

— Бугундан эътиборан сен ҳаммасидан озод қилинасан. Татьяна Александровна маъюс жилмайиб қўйди.

— Бу сенинг хоҳишинг билан бўлмайди. Шахсий нарса халақит бермаслиги керак, сен ўзинг айтдинг буни. Мен «Петр»ни шаҳарда кузатиб боришим шарт. Буйруқ шунақа.

Артем алам билан қўл силкиди.

— Яхши, лекин бу охириги марта.

— Майли, охириги марта бўлақолсин. Кетдик!

ГЕНРИХ ШТИЛЛЕР ПОЧЧА

Золенбауэр комендатурада ҳеч кимни учратмади. Навбатчи штурмбанфюрер Келлер билан майор Шварцман аэродромга жўнаб кетишганини, жаноби Золенбауэр уларни шу ерда кутиб туришини тайинлашганини айтди.

Василий тушундики, комендант билан хавфсизлик хизмати бошлиғи меҳмонни — Г. шахрига алоҳида ваколатлар билан юборилган СДнинг масъул ходимини, соддароқ қилиб айтганда, Генрих Штиллерни кутиб олгани кетишган.

«Қизиқ, у, Штиллер «почча» қанақа одам экан? — қўнглидан ўтказди Василий. — Менга қандай муносабатда бўларкин? Маргарита Францевнанинг ёрдамисиз бу эсэсчининг ёнига яқинлашолмасам керак. У мен чиндан ҳам қайиниси эканлигини неботлаши лозим. Энг муҳими, Штиллер мени текшириб ўтирмаслиги, имтиҳон қилмаслиги керак... Унда йлқишлиш ҳеч гап эмас. Жуда нари борса амал-тақал қилиб «учга» илинсам керак... Золенбауэр билан унинг хотинини Артем билан учрашиш учун Тошкентга келишганда бор-йўғи бир марта кўрганман. У билан гаплашишга қўйишмади. Улар ҳақ эдилар. Чунки бундай вазифа қўйилмаганди. Ота-онанг билан учрашувни ҳаёл қилиб, кўшиш хонадан туриб шуларни кўргансан дейишганди:

«...Онанг — ёқимтой, юмшоқ қўнғил, сочлари оиноқ аёл, юзида деярли ажин йўқ, ёш кўринади. Золенбауэрнинг отаси баланд бўйли, унинг ҳам кўриниши ёш, қадди-қомати келишган, чўққисоқол, мўйловларининг учи юқорига буралган».

Василийни тайёрлашга раҳбарлик қилаётган бошқарма ходими ўшанда ота-оналарнинг ўғиллари билан муомаласига эътибор беришни тайинлаганди. Василий Ваида Францевнанинг ўзи гаширишдан кўра, қўлини энгагига тираб, қулоқ солинини яхши кўринишни қайд қилиб қўйди. Бу одат энгаги тагидаги бир тийинлик чақадай туғма доғни яширишга интилиншдан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин.

Иосиф Карлович Золенбауэр гапираётганида сезиларли даражада хаяжонланар, қўлларини қаерга қўйишни билмасди. Олдинига у чаккасини силади, кейин қўлларини орқасига қилиб, чирмаштирди.

Кеча кечқурун Василий Маргарита Францевна билан узоқ гаплашди. У яна битта «қариндош» — Генрих Штиллер билан танишишга уринди. Бу почча ҳақида ақалли умумий тасаввурга эга бўлиши керак эди. Маргарита Францевнанинг ўзи ҳам Штиллерни унчалик яхши билмасди. Ундаги маълумотлар, ўзи айтганидек, йигирма йил олдинги, деярли революцияга қадарли маълумотлар эди. У пайтда Генрих қуруқ таёқдек ориқ, телеграф устунидек новча эди, қайрилма қошлари парвозга шайланган қуш қанотини эслатарди. Бурни-чи? Қирра бурун эди. Маргарита Францевна яна бир нарсани — Генрих Штиллер унинг гапини бўлган одамни ёқтирмаслигини элади. Бировнинг гапини охиригача эшитмайдиган одамни у тарбия кўрмаган, беадаб, ҳурматга нолайиқ одам деб ҳисобларди. «Буни ҳисобга олиб қўйинг, — дея таъкидлади Маргарита Францевна. — Агар сиз Штиллернинг гапини ақалли бир марта бўлиб қўйсангиз, кейин у билан муносабатни тиклашингиз жуда қийин».

— Сизнинг мени сизлаб гапиришингиз Штиллерда шубҳа уйғотмайдами? — сўради Василий.

— Йўқ. Мен ҳаммани сизлайман. Менинг одатим унга яхши маълум. Бу хусусда у ҳатто ҳазил ҳам қилган.

Василий СС штандартенфюрери билан учрашувга имкони борича тайёргарлик кўрди. Энди унинг келишини сабрсизлик билан кутарди.

Машина тахминан бир соатдан кейин келди. Навбатчи баланд мартабали меҳмонни кутиб олиш учун пастга тушиб кетди. Йўлакда Шварцман билан Келлернинг хаяжонли овозлари эшитилди. Кейин овозлар зинада, сўнг коридорда эшитилиб, комендантнинг хонасига кириб кетишгач, тинди. Шу лаҳзада навбатчилар хонасига навбатчи офицер югуриб кирди.

— Сизни кирсин дейишяпти, жаноб Золенбауэр!.. — деди у. Унинг овози оҳангидан кўрқиб кетганини ҳам, севинганини ҳам билиб бўлмасди.

Василий зинадан югуриб чиқиб кетатуриб, бир лаҳза иккиланиб, тўхтаб қолди. У «почча» билан учрашган пайтдаги дастлабки дақиқаларда ўзини қандай тутишни ўйлаб олмаганди. Нотаниш поччаси олдида қайни ўзини қандай тутиши керак? Жонли, хурсанд, уятчан кўринсинми? Балки ҳайратланиши керакдир?.. Ҳавоб тополмади. «Вазиятнинг ўзи кўрсатар, — дея ўйлади у. — Энг муҳими, довираб қолмаслик керак. Ҳамма нарса сенинг хотиржамлигингга боғлиқ...»

Василий йўлакка кирди ва Шварцманнинг кабинети эшигини дадил очди:

— Салом, жаноби штандартенфюрер! Хуш келибсиз! — дея меҳмон олдида қотиб турди у.

Золенбауэр паст бўйли эркаклар тоифаспдан эмасди, шунга қарамай Штиллердан бўйи анча паст экан.

— Агар янглишмасам, жаноби Золенбауэрсиз! Нима кераги бор бунақа расмиятчиликнинг, қадрдон қайнигинам!— деди Штиллер гарчи қариндошининг бундай мурожаат қилиши унга ёқса ҳам.

«Жўясини тўғри топдим, — деди Василий фикран. — Энди фақат шундан айнимасам бас».

— Жаноби Золенбауэр — ҳақиқий немис, буюк Германиянинг ҳақиқий ватанпарвари. У бизга катта ёрдам кўрсатяпти... Ўтиринг, Василий. — дея таклиф қилди Шварцман креслони унга томон суриб.

— Ҳозирча арзийдиган хизмат қилмадим, — деди Золенбауэр ўзини хижолат бўлганликка солиб. — Агар жаноби Штиллернинг зарур ишлари бўлмаса, мен уйга таклиф қилсам деган эдим. Марго холам, афв этинг, Маргарита Францевна сизни сабрсизлик билан кутяптилар. Йўлдан чарчаб қелгансиз, бизникида дам олволардингиз. Ҳозирги пайтда хавода учишнинг ҳам ўзи бўлмаса керак.

— Ҳақиқатан ҳам, бир неча оғир дақиқаларни бошдан кечиришга тўғри келди. Биз бир гуруҳ рус қирувчиларига тўқнаш келиб қолдик, улар бизни ўққа тутишди. Бахтимизга фақат ўққа тутишди... Дам олиш зарар қилмайди... Мен сизнинг таклифингизни қабул қиламан, азиз ёш дўстим.

Йўлда на Штиллер, на Золенбауэр бир оғиз ҳам гап айтишмади. Штиллер «почча» ёшликда кўрган жойларни кўздан ўтказиб борар экан, хотираларга берилиб кетди. Унинг ёшлиги беташвиш, хушвақтлик билан ўтганди ва у ана шундай беташвиш, порлоқ келажакнинг ёрқин бўсағасига ўхшаб кетарди.

Лекин ўша беташвиш келажак nasib қилмади. У, Штиллер кўп нарсага эришди, аммо бунинг ўзи бўлмади! Таҳқирларга учради, курашди, қутқуларга дуч келди, хавф-хатарларни бошидан кечирди!..

Золенбауэр Штиллернинг хаёл суришига халақит бермади. У «поччасининг» бирон нима дейишини, ўзлари ҳозир кетаётган шаҳар, кўчалар тўғрисида сўраб қолишини кутарди. Лекин Штиллер сўрамади, улар индамаганча уйга етиб боришди.

Маргарита Францевна меҳмонини тантанавор мулозамат билан кутиб олди. Қучоқлашиб кўришди, бир-бирларини ўпишди. Штиллер тўлқинланиб кетди. «Анча ёшга бориб қолганига қарамай, — ўйлади у қайнэгачисига тикилиб, — Марго ҳамон чиройли. Мен ўшанда унга уйлансам ҳам бўларди. Лекин nasib қилмаган экан!»

Маргарита Францевна уни ювиниб, кийимларини алмаштириб олишга мажбур қилди. Штиллер у нима деса, ҳаммасини бажонидил адо этди.

— Ух-ҳў. столдаги таомлар зўр-ку! — деди Штиллер

емакхонага кирар экан.— Менинг Хилдам бўлса, Марго опасининг очлик азобини тортаётгани хусусида кўзёш тўккани-тўккан.

— Ха, бу стол ҳақида ҳали гаплашамиз,— жавоб берди Маргарита Францевна.— Ҳозир эса мен сизни энг яхши кўрган нарсангиз билан меҳмон қиламан. Олиб келинг, Василий!

Бир дақиқа ўтар-ўтмас Василий каттакон товани олиб келди, унда қайнаб турган мойда икки бўлак қийма қовурма жизиллаб турарди.

— Қойилман сенга. Демак, Генрих нимани яхши кўришини унутмабсан-да? Раҳмат, азизам!

— Раҳматни менга эмас, қайнингизга айтинг. Бу ажойиб чўчқа гўштини поччаси учун атайип у топиб келди.

— Бир томони қип-қизил қилиб қовурилган картошка ҳам, ўйлайманки, лаганчага ўз-ўзидан келиб тушмагандир?— деди Штиллер мамнун жилмайиб.

— Бу Марго холамнинг хизмати,— жавоб қилди Василий.— Биз бугунги зиёфатга нималар пишириш, дастурхонни қандай тузаш кераклиги ҳақида неча кундан бери маслаҳатлашамиз.

Генрих Штиллер сочиқни ёқасига қистирди-да, қўлига санчқи билан пичоқни олиб, қийма қовурмани ейишга тутинди. Почча қийма қовурмани кўрганда ҳамма нарсани унутади деган хаёлга бориш мумкин эди. Лекин бундай бўлмади.

Штиллернинг иккита одати бор эди: у овқат ейишни ва гапиришни яхши кўрарди, айни чоқда бу одатлар бир пайтда намоён бўларди. У чўчқа гўшtidан бир бўлагини огзига ташлади-да, ўзининг Европа бўйлаб қилган саёҳати ҳақида гапира бошлади. Гапининг асосий қисмини. албатта, Париж ва Париждаги расмлар галереяси ташкил қилди, у ердан ўзининг шахсий коллекцияси учун баъзи нарсаларни олганлигини ҳам қўшиб ўтди.

Маълумки, Штиллернинг гапини бўлиш мумкин эмасди. Буни Маргарита Францевна билан Василий яхши билиб олишганди, шунинг учун меҳмоннинг гапини охиригача эътибор билан эшитишди. Фақат Штиллернинг саёҳат хотиралари тугаганда Марго хола камтарлик билан эри ва у билан Г. шаҳрида биргаликда кечирган ҳаётлари ҳақида гапирди. Унинг ҳикоясига Штиллер унча эътибор бермади. Лекин қайниси тилга кирганида, «почча»нинг вужуди қулоққа айланди. У Василийнинг гапини бир неча бор бўлиб, ота-онаси қандай яшаётганини, ўзларининг Ўзбекистонларида нима иш қилаётганликларини суриштирди. Унинг охириги саволи илмоқли эди:

— Айтинг-чи, ўғлим, ҳозир Иосиф Карлович қанақа бакенбард қўйиб юради?

— Мен шуни яхши биламанки, дадам ҳеч қачон бакенбард қўймаган. У чўққисоқол қўйиб, мўйловини юқорига бураб юришни яхши кўради.

— Сиз буни тўқиб чиқаряпсиз, Генрих, — дея жиянининг ёнини олди Маргарита Францевна.

— Бакенбард қўйиб юрган! — дея ўжарлик билан такрорлади Штиллер. — Аммо бу Вандочкага уйланмасдан олдин эди. Сиз, йигитча, буни билмаслигингиз ҳам мумкин.

Василий учун биринчи имтиҳон муваффақиятли ўтди, лекин иккинчисида йиқилмаслигига ҳеч қандай кафолат йўқ эди. Шунинг учун Маргарита Францевна уни тузланган бодринг ва помидор олиб келгани қазноққа юборди.

— Тузланган помидорни мен бир неча кундан буён тушимда кўриб чиқаман, — деди Штиллер. — Яхшилик аломати бўлмаса керак деб ўйлагандим, лекин янглишган экамман. Ҳозир дастурхонга тузланган помидор келади денг!

— Келади! — дея тасдиқлади Маргарита Францевна. — Лекин мен Василийни уёққа юбориб, сиз билан бу ҳақда гап-лашмоқчи эмасдим. Мени жиянимга, сизга ҳам бегона эмас, қайнингизга нисбатан қилаётган дағал муомалангиз ҳайрон қолдиранти. Ахир у авлоднимизнинг яккаю ягона ёлғиз давомчиси-ку. Иккинчиси ҳам бўлар эди-ю, лекин сиз уни йўқотиб қўйдингиз, Генрих.

— Қўй, Марго, ярамга туз сепма, — деди илтижоли оҳангда Штиллер.

— Яхши, гапирмайман. Аммо меросхўр ҳақида ҳам ўйлаб кўриш керак-да. Меҳнат-машаққат билан орттирилган нарсалар ишончли қўлда қолиши лозим. Василий бўлса — Золенбауэрларнинг ҳар учала оиласи учун ягона меросхўр. Буни унутмаслик керак, дўстим...

Штиллер қайнэгачисига ногоҳ диққат билан қаради.

— Мен меросхўр ҳақида бирмунча бошқача фикрдаман, — деди у тағдор қилиб.

— Қанақа? — деди Маргарита Францевна тушунмай. — Давом эттирувчинг билан нима ишим бор демоқчимисиз?

— Фикримга тушундинг... Деярли тушундинг. Ҳарҳолда, худди маслакдошни тушунгандек тушундинг.

Маргарита Францевнанинг юзидаги ҳайрат қатъийлик билан алмашинди.

— У бизнинг жиянимиз, — дея қўлини кўтарди Штиллер ва бу билан Маргарита Францевнанинг шубҳа ва эътирозига чек қўйгандай бўлди. — Ниҳоят, унинг томирида немис қони оқяпти.

— Сиз буларни ҳозир эслаганингизга ҳайронман, — дея елкасини қисди Маргарита Францевна. — Шу пайтгача жиянингизнинг тақдири сизга барибир эди.

— Нима деяпсан, Марго? Мен ҳаммавақт Василий ҳақида ўйладим. Ҳаммавақт.

— Биз бу ерда буни сезмадик.

— Сезмаганларинг табиий. Ҳаёт бизни дунёнинг турли томонларига олиб бориб ташлади, яқинларингга ўз хистуйгуларингни хатлардаги қисқа ибораларда ташқари ҳеч

нима билан ифодалаш мумкин бўлмади. Бунинг устига хат билан ҳам ҳеч ким анчадан бери бир-бирини қувонтираётгани йўқ.

— Анчадан бери?— дея ҳайрон бўлди Маргарита Францева.— Урушдан бир ой олдин мен сизларга иккита хат жўнатганман.

— Тўхта, тўхта!— деди ҳовлиқиб Штиллер.— Хатларни сен юборганидинг?

— Агар юборганимда Василий бу ерга келмаган бўларди. Сиз у билан учрашмоқчи эдингиз-ку, ахир. Севикли қайнингизни кўришга орзуманд эдингиз. Бола бечора!— деди Маргарита Францева қўлларини кўксига босиб, бу билан алам ва аччиғини ифодалади.— Агар у буни эшитса, поччаси ўз аҳдидан осонгина қайтганига ишонмаган бўларди.

— Ҳеч ким ҳеч нарсадан қайтгани йўқ, — Штиллер ўрнидан турди-да, эшик олдига келиб, у зичлаб ёпилган-ёпилмаганлигини кўздан кечирди.

— Бехуда эҳтиёткорлик қиялсиз.— деб қўйди Маргарита Францева.

— Лекин у эшитиб қолиши мумкин-ку.

— Мен бу ерда нимани гапирган бўлсам, ҳаммаси унга яхши маълум.

— Қандай қилиб? У ҳаммасини биладими?

— Албатта. Наҳотки сиз, сабабини айтмай, уни бу ерда тутиб тура олади, деб ўйлайсиз. Василий ҳамма-ҳаммасини билади.

— Хат тўғрисида ҳамми?

— Хат тўғрисида ҳам, май ойида бу ерга келиб кетган «дўстингиз» ҳақида ҳам. Айтганча, у қаёққа гойиб бўлди?

Штиллер стол ёнига қайтиб келди. Стулга ўрнашиб ўтирди, худди биров эшитиб қолишидан қўрққандек, секин деди:

— Қаерга гойиб бўлгани менга ҳам жумбоқ. У сеникига келгандан кейин қайтиши ва Василийнинг етиб келишини кутиши лозим эди. Василий уйдалигини тасдиқлаб олмай, мен Россияга мушкул саёҳатга отланолмасдим. Қийинлигидан ташқари, бу хатарли. Нима учун хатарли эканлигини сенга тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Уруш эшик тагида турар, қўшинлар чегарага келтириб қўйилганди. Ихтиёримда арзмаган икки-уч ҳафта қолган, менинг Германия элчихонасининг ходими эканлигимни тасдиқлайдиган ҳужжатларим Кавказ минерал сувларида бир муддат даволанишимга ҳуқуқ берарди. Уёққа боратуриб, мен йўл-йўлакай сеникига кириб ўта олардим. Жуда бўлмаганда Василий Кисловскдами ёки Есентукидами дам олувчи сифатида мени учратишига тўғри келар эди. Буларнинг ҳаммасини менинг дўстим ташкил қилиши лозим эди. Бироқ у тўсатдан гойиб бўлди.

— Лекин хат-чи... хатни сиз олгандирсиз?

— Хат бор-йўғи ишора холос, уни олганман, албатта. Лекин, анча кейин, йигирманчи июнда, якшанба кунни тонгда

Шеленбург Молотовга топшириши лозим бўлган уруш эълон қилиш ҳақидаги нота унинг пўлат сандигида тайёр турган пайтда олдим. Бу ҳарбий ҳаракатлар эрталаб соат тўртда бошланишини билардик, шунинг учун бундай воқеа арафасида мамлакат бўйлаб сафар хусусида ҳатто ўйлаш ҳам мумкин эмасди. Ҳамма қаттиқ ҳаяжонда эди. Мен сени ва Василийни, шубҳасиз, эсладим; лекин салом билан бу ерда маълум вақтгача тўхтаб туришни илтимос қилишдан бўлак ҳеч нарса айтолмадим. Сизлар билан «дўстим» орқали алоқа қилдим, ҳалиги, сеникига келган бор-қу, ўша. Аммо шахсан ўзим эмас, балки ишончли одамлар орқали. Лекин ўша охирги сафар уи топишолмади. Худди сувга чўккандек гойиб бўлди-кетди.

— Демак, сиз бизнинг шу ерда қолишимизни истаган-сиз?— сўради Маргарита Францевна.

— Ҳа. Сенинг ҳам, Василийни ҳам.

— Нима учунлигини билмайман-у, лекин мен буни сезгандим,— деди хижолатомуз тан олиб Маргарита Францевна.— Виз сизга керак бўлишимизни олдиндан сезгандим...

— Василий-чи? Сенинг фаросатингга Василий қандай қаради?

— Жуда қизгин қувватлади. Тўғри, шошилиб уйга кетиб қолиб, поччамни ранжитиб қўймасмикинман, деган андишага борди.

— Қара-я, Василийнинг ўз қариндошларига бундай муносабатда бўлиши қувонарли ҳол. Унда қон туйғуси кучли.

— У немис.

— Сен уни жуда соф бўёқлар билан тасвирляяпсан. Деярли идеал портрет.

— Яхши кўрадиган хола шунақа бўлади— ёмонини яширади, яхшисини оширади. Албатта, Василий идеал одам эмас. Унинг ўзига яраша камчиликлари бор. Лекин камчилик кимда йўқ, беайб— парвардигор, деганлар.

— Камчиликдан камчиликнинг фарқи бор,— деди Штиллер.

— Ҳақ гап,— унинг фикрига қўшилди Маргарита Францевна.— Василийнинг камчилиги, даставвал, ёшлиги. У содадил, қувлик-шумликни билмайди. Қалласи ширин хаёлларга тўлиб кетган. Бир куни иккаламиз ўтиргандик, у: «Берлинни бир марта кўриш учун ҳеч нарсани аямасдим!»— деб қолса бўладими! Ҳатто уни тушида кўрганмиш. Баъзан менадан: «Мен ҳақиқий немислар орасида яшашга арзийманми? Агар Берлинга бориб қолсам, Генрих поччам мени қабул қилармикинлар?»— деб сўради.

— Хаёлпараст, дейсан-да,— деди Штиллер ўйланиб қолиб.

— Хаёлпараст!..

— Комендатурадагилар уни ишчан, сергайрат, ишнинг кўзини биладиган йигит дейишяпти.

— Бери иккинчисини инкор этмайди. Кимда қобилият нишонлари бўлса, у ҳамиша хаёлпараст бўлади.

Василий қайтиб келди, суҳбат, табиийки, узилиб қолди. Тузланган бодринг билан помидорнинг хушбўй, иштаҳани кўзгайдиган ҳидини туйган штандартенфюрер ҳамма нарсани унутди. Унга айниқса помидор ёқди. Кичкина-кичкина помидорларни бирин-кетин оғзига ташларди-да, маза қилганидан мушукка ўхшаб кўзлари сузилиб кетарди...

— Мана бундан ҳам бир татиб кўринг,— деди Василий Штиллернинг олдига каттакон кружкада тузланган бодринг сувини қўйиб.— Ичиб кўринг. Буни ичмаганлар армонда қолади.

— Буни ичиб тарқатадиган кайфимиз бўлса экан,— дея кулди Штиллер.— Олдин маст бўлиш керак. Сен ажойиб нарсани менинг эсимга солдинг. Бу масалада баъзи бир нарсаларни гаmlаб қўйгандим.— Штиллер чамадонини очиб, ундан иккита тугунча олди: биттаси каттароқ, иккинчиси кичикроқ. Булар костюмбоп материаллар. Лекин ҳозир муҳими бу эмас. У яна ўзининг катта чамадонини кавлаштирди-да, ундан икки шиша энг ҳақиқий «Наполеон»ни олди.

— Ишлар катта-ку,— деди Маргарита Францевна,— менинг эса хамирим етилиб қолди, ошхонага чиқай, сизлар бемалол гаплашиб ўтиринглар.

— Пирогми?— қизиқиб сўради Штиллер.

— Пирог бўлганда қандоқ!— деди қошларини сирли кўтариб Василий.

Штиллер коньяк шишасини олди-да, тез ва билағонлик билан очди.

— Столга келиб ўтир,— дея Василийни таклиф қилди у.— Ҳаммаси сени мақтайди, қани кўрайлик-чи, амалда қайним қанақа экан.

Штиллер меъёрида ичишни биларди. Ўзининг айтишича, у ҳеч қачон, бу гапнинг асл маъносида, маст бўлган эмас. Спиртли ичимлик, аксинча, унинг ҳис-туйғуларини ўткирлаштириб юборарди. Лекин эртаси купу у маълум вақтгача ланж бўлиб, касалга ўхшаб юрарди.

Шиша яримлагандан кейин Штиллер шошилмай Василийни гапга сола бошлади:

— Комендатурада анчадан бери ишлаяпсанми?

— Буюк Германия армияси келгандан буён.

— Шварцманнинг бошчилигидами?

— Ҳа, мен комендатуранинг таржимони ҳисобланаман, лекин мени штурмбанфюрер Келлер ҳам ўз ишига жалб қилиб туради,— деб жавоб берди Василий, хавфсизлик хизмати ишларидан ўзининг бир қадар хабардор эканлигини шама қилиб.

— Ундай бўлса, менинг қадрли қайним, партизанлар билан алоқадор немис капитани ҳақида сенинг фикрингни билиш мен учун қизиқарли бўлур эди. Иккинчи савол: шу

пайтгача бу сотқинни қўлга туширишмаганлигини нима билан изоҳлаш мумкин?

— Немис капитани ҳодисаси, албатта, жуда кўнгилсиз воқеа...

Штиллер ўша онда Василийнинг гапини бўлди.

— Бу нафақат кўнгилсиз воқеа, жудаям хунук ҳодиса, бундан фюрернинг атрофидагилар ҳам хабардор. Берлиндагилар Келлернинг сусткашлигидан норози, бу ҳам майли-я, баъзи ҳовлиқмалар, унинг сусткашлигида маълум ният бор, дейишяпти...

— Жудаям унчалик эмас,— деди Василий ростакам жаҳли чиқиб,— Келлер ўша капитаннинг шахсини аниқлаш учун чора кўрди! Ҳатто ўз жонини хатарга қўйди.

— Бу хатар нима билан ифодаланди?

— Чамаси, партизанлар унга қарата ўқ узишган, лекин бахтига теккиза олишмаган...

— Агар теккизишганида, ҳаммаси бир пул бўлар эди,— деди хунук тиржайиб Штиллер.— Штурмбанфюрернинг ўйиндан чиқиши ўша немис капитани ҳақидаги гап Келлернинг хомхаёли, деб эълон қилишга имкон берган бўлур эди. Ҳозир эса, у ўйинда иштирок этяпти, текширишни тўхтатиш мумкин эмас. Аксинча, афсонавий капитан билан янги-янги идоралар шугуллана бошлаяптилар. Бу ерга қонунчилик ҳамда адлия ҳомийси жаноб фон Гейнц келмоқчи.

— Ким у фон Гейнц?— қизиқиб сўради Золенбауэр.

— Гап шунда-да!— Келлернинг бошига қандай бало келишини тушуниш учун «фон» деган мажбурий қўшимчаси бўлган Гейнцнинг кимлигини билиб олиш керак. Бу баджаҳл пакана ўлим ҳақида чиқарган қатор ҳукмлари ёрдамида ашаддий орий деб ном қозонган одам. Агар ишни Гейнцнинг ўзи олиб борадиган бўлса, натижа бутунлай аниқ бўлақолади. У юмшатадиган ҳолатларни излаб, ўзини қийнаб ўтирмайди.

Штиллер гапирар экан, қайнисини диққат билан кузатар, гапларини қандай тинглаётганини, хизмат билан боғлиқ махфий гаплари қандай таъсир қилаётганини аниқлашга ҳаракат қилар эди. У қайнисининг ҳушёр тортганини, ҳаддан ташқари қизиқаётганини сезган лаҳзалар бўлди, лекин бу ўткинчи, ноаниқ сезги эди ва Штиллер пировардида бунга эътибор бермади. Кайф ҳамда мавзунинг ўткирлиги қизиқувчанликни кўзгаши мумкин эди-да.

— Дим бўлиб кетди, боққа чиқсак қандай бўларкин?— деб таклиф қилди Генрих.— Маргарита олма-олхўриларини мақтаб ёзгани-ёзган, кўрмасам гуноҳ бўлар.

Улар пирог пишириш билан овора бўлган Маргарита Францевнани чалгитмаслик учун эшикни оҳиста ёпиб, боққа чиқишди. Етилиб пишган олмалар «мени узиб ол» деб тургандек эди. Шоҳларда оқ-сарик бўлиб етилган шигил меваларни тирговичлар аранг кўтариб турарди.

— Берлинда Келлер билан тез-тез учрашиб турган бўлсангиз керак?— сўради Золенбауэр.

— Келлерни мен биринчи бор кўришим,— жавоб берди Штиллер.— Лекин у ҳақда эшитганимга анча бўлди. Бу унақа-бунақа одамлардан эмас, Василий! Унинг учун шундай кишилар ҳаракат қилишдики, сизу бизга ўхшаганлар билан вақти келса қўл бериб сўрашмаган бўлар эди улар.

— Мен эшитдимки, унинг отаси йирик саноатчи эмиш.

— У яқинда ўлди. У чиндан ҳам бир неча миллион марка сармоёга эга бўлган йирик саноатчи эди. У Америка ҳамда инглиз концернлари билан яқиндан алоқа қиларди. Иш энди Вилли— кичик Келлер қўлига ўтган.

— У қанақа одам?

— Сенга нима десам экан. Сиртдан совуқ, ҳатто бадбашара. Орик, ранглар, маъюс кўринишли одам. Унга қарайсан-у, аллақандай дард уни қийнапти, деб ўйлайсан. Лекин ақлли йигит. Мен у билан гаплашганимда ҳузур қилдим.

— У билан қандай танишдингиз?— сўради Василий. У бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди. Қурт Келлер билан таниш бўлмаган Штиллер қандай қилиб унинг укаси билан яқин муносабатда бўлганини аниқлаб олмоқчи бўлди.

Улар богнинг топ-тоза қилиб супуриб қўйилган йўлкаларида сайр қилишди. Қуёш гарбга ога бошлади. Бир соатлар ўтар-ўтмас у дарахтларнинг учига тегиб, тезда самода ғойиб бўлади. Қушларнинг чуғур-чуғури тинади, енгил шабадада шилдираб турган япроқлар жимиб қолади. Ҳамма нарса уйқуга чўмади.

— Қандай ажойиб нарса!— деди завқланиб Штиллер.— Бу бензин дуди билан тўйинган Берлин ҳавоси эмас... Мени кечир. Сен мендан Вилли Келлер билан қандай танишганимни сўровдинг-а? Мен у билан таниш эмасдим...

— Тушунмадим.

— Унда бир бошдан гапириб бераман.

Штиллер гапни айлантириб, суҳбатдошини таажжублантиришни яхши кўрарди. Яқин кишилари унинг феълени яхши билишар ва сир тутгани очилиб қолган пайтда ўзларини ҳайрон қолганликка солишмасди. Василий бунга биринчи бор дуч келди, шунинг учун суҳбатнинг нишаби тўсатдан бошқа томонга бурилган пайтда, Штиллернинг назарида, у устундек қотиб қолди. Штиллер кўнгилдагидек соддадил ҳамсуҳбат топганидан мамнун бўлди. Умуман у Маргарита Францевнанинг уйига тушганидан хурсанд эди. Бу ерда ўзини Берлиндагига қараганда анча хотиржамроқ ва дадилроқ ҳис қилди. Хизмат жойида ва умуман улкан шаҳарнинг истаган ерида ҳамиша ҳушёр бўлиб туришинг керак, атрофиндагиларнинг ҳар иккитадан биттаси сени чақиши мумкин. Бировлар буни хизмат бурчи юзасидан, бошқалар ҳасаддан қилиши мумкин. Генрих Штиллерга эса ҳасад қилувчилар кўп. Париждан бебаҳо санъат асарларини олиб келганлиги

учун, яна хизматда юқори кўтарилганлиги учун унга ҳасад қилишарди. У партизанларга, яширин ташкилотларга қарши Украина ҳамда Белоруссияда ўтказган бир неча операциялар уни хавфсизлик хизмати «рус бўлимининг» омадли ходимлари қаторига кўтарганди. Омадсизлар эса, омаддиларни ҳамиша кўролмайдилар.

— Диққат қилиб эшит. Бу сенга Курт Келлер билан тўғри муносабат ўрнатишингга ёрдам беради. Тўғрисини айтсам, у бу ерда кўп турмайди... Бунинг ҳаммаси Келлернинг ўша немис капитани ҳақидаги хабаридан бошланди. Шундай бўлганки, ўша капитан ёрдамида рус самолётлари бизнинг танк қўшилмаларимизни бомбардимон қилишган. Яна ўшанинг иштирокида армия госпиталидан болаларни озод этишган. Келлер бир гуруҳ офицерларнинг, шу жумладан, госпиталь бошлигининг гувоҳлигини илова қилган, уларнинг гапига қараганда, биз излаётган одам ҳақиқий немис экан. Бу хабар ҳаммани сергак қилиб, ҳаловатини бузиб қўйди. Келлерга бу сотқинни тутиш буюрилди. Бироқ вақт ўтиб борар, ҳеч қандай чора қўлланмади. Ҳар қалай, қўлланган чора ҳақида на Келлер, на унинг қўл остидаги кишилар хабар қилишарди. Дастлаб бунга ҳайрон бўлишди, кейин газабланишди. Келлер ҳақидаги хавфсизлик хизматининг дадил ва истеъдодли офицери деган фикр ўз ўрнини унга нисбатан шубҳага бўшатиб берди, ундан ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлди. Келлерни вазифасидан бўшатиш, ҳатто жавобгарликка тортиш ҳақида миш-мишлар тарқалди. Бу ташвишли хабарлар унинг Берлиндаги қариндош-уруғларининг қулогига етиб борди. Афтидан, улар хавфсизлик хизматидаги катта амалдорларнинг эшикларини ҳам қоққан бўлишлари керак. Бунни эшитишган. Бироқ Келлерни шундоққина олиб, бошқа жойга, айтайлик, Берлинга ўтказишнинг иложи бўлмаган. Шу сабабли бошлигим мендан Келлерни ўзи қўйган тўрдан халос қилишга ёрдам беришни сўради.

— Келлер ахир ақлли одам-ку! — дея елка қисди Василий.

— Менда ҳам худди шунақа фикр туғилган эди. Немис капитани ҳақида хабар қилишнинг нима ҳождати бор эди унга? Ҳайронман. Немис капитани кийимини кийиб олган партизан деганда-ку, олам гулистон эди.

— Менимча, у ақли кўтоҳлигидан қилмаган бу ишни, — деб қўйди Василий.

— Бундан чиқди, ақли кўплигидан қилган экан-да. Ажабо! Ўта ақллилик бошга бало бўлган ҳоллар ҳам учраб туради.

— Вилли Келлер учун ақллилик зиён қилмаса керак, — деди Василий суҳбатнинг бошига қайтишга уриниб. — Галингизга қараганда у ишни жуда яхши бошқараётган экан-да.

— Ў, нимасини айтасан! Қойилмақом қилиб удалаяпти. Лекин мен бошқаларнинг гапига қараб айтяпман бунини. Келлерларнинг иши мендан узоқ. Аммо ҳамсуҳбат сифатида у менда яхши таассурот қолдирди. Чиндан ҳам ақлли.

— Сиз у билан суҳбатлашдингизми?

— Буёққа жўнашимдан икки кун аввал. Мен ўзимнинг дала-ҳовлимда эдим. Бирдан уйим олдига иккита улкан «Мерседес» келиб тўхтади. Улардан бор-йўги битта ўрта бўй, касалвон одам тушди. У Вилли Келлер экан... Вилли атиги ярим соат ўтирди, лекин у ҳақда ва ҳозир Келлерларни нима ташвишлантираётгани ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун шунинг ўзи кифоя қилди. У мени Россиянинг жанубидаги, ҳозир ҳамманинг оғзига тушган шаҳарчада содир бўлган вазиятни текшириб билишга рағбатлантирди.

— Вазият мураккаб,— дея бош тебратди Василий.— Лекин у қизиқарли ва текшириб аниқлаш мумкин. Агар сиз менинг камтарона хизматимдан фойдаланишни лозим кўрсангиз, ўзимни дунёда энг бахтиёр одам деб ҳисоблардим, почта.

Штиллер яна қайнисига диққат билан қаради. Василий унга ёқиб қолганди.

— Раҳмат, Василий. Сенинг хизматингдан мен, албатта, фойдаланаман. Айтганча, Кавказ халқлари ҳақида, улар орасида ўзаро нифоқ чиқиши мумкинлиги ҳақида сен қандай фикрдасан?

— Буларнинг ҳаммаси уйдирма,— хотиржамлик билан жавоб берди Василий.— Улар ўртасида ҳеч қандай нифоқ бўлмайди.

— Мен ҳам генералитетимиздаги баланд мартабали шахсларга худди шундай дедим. Улар бунини Россия бўйича мутахассис сифатида мендан сўрашган эди. Лекин, ҳар қалай умуман халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тўғрисида сен нима дея оласан?

Василий бир фурсат ўйланиб қолди.

— Бу масалани бутун теранлиги билан қамраб оладиган полотнонинг расмиини чизиб беришни уйда қилолмасам керак... Балки менинг мулоҳазаларим бирмунча умумий бўлар... Менда қатъий ишонч ҳосил бўлган: бир миллатга мансуб одамлар бир-бирларини бошқалардан кўра яхшироқ билишади: руслар— русларни, немислар— немисларни. Мен, масалан, сиз билан мен немис бўлганлигимиз учун ҳам ҳозир очиқчасига гаплашяпмиз, деб ҳисоблайман... Келлернинг ёрдамчиси Хюгелнинг узуқ-юлуқ гапларидан билдимки, унинг бошлиги партизанларнинг олдига ўз одамини юборган, лекин у рус бўлган, албатта, партизанлар уни тезда пайқаб қолишган.

— Хулоса қандай бўлади?— сўради Штиллер.

— Фикримча, агар биз, айтайлик, немислар орасида ўз одамимиз бўлишини истасак, унда уларга руслардан юборишимиз керак бўлади, борди-ю, руслар ҳақида муфассалроқ билмоқчи бўлсак, уларнинг олдига шарқлик миллатлардан бирон кимсани юбориш мумкин. Шарқликлар руслар учун ҳамон чигал бир нарса.

— Сенинг мулоҳазаларингда, болақай, улар гарчи кутилмагандек қулоққа ғалати эшитилса-да, ҳақиқат зарраси бор.

Демак, русларнинг ичига шарқлик миллатлардан юбориш керак-а? Қизиқ хулоса!

— Эҳтимол, мен янглишаётгандирман.

— Йўқ-йўқ. Бу ерда нимадир бор.

Остонада Маргарита Францевна пайдо бўлди. У иссиқ тўр рўмолга ўрашиб олганди, чунки салқин тушиб қолганди.

— Уйга киришлар, мен чой тайёрлаб қўйдим. Олмали пирог билан чой ичамиз. Хильдага қадрдон Генрихни рус пирोगи билан меҳмон қиламан деб ваъда бергандим.

— Начора, Россияни ўрганишни ақалли пирогдан бошлай қоламиз-да.

ШТАНДАРТЕНФЮРЕР НАСИХАТ ҚИЛАДИ

Эртаси куни эрталаб Штиллер «Келлер ишини» текшира бошлади. Берлинда бу иш унга осон бўлиб туюлган, уни икки, жуда нари борса, уч кунда тугатиб, уйга қайтишни мўлжаллаб қўйган эди. Василий билан бўлган суҳбат штандартенфюрернинг режаларини ўзгартириб юборди, Келлер билан учрашув эса, уни умуман қаловлатиб қўйди. Штандартенфюрер немис капитани билан боғлиқ воқеани чалкаштириб юборди. Энг муҳими, ўзи чиқарган хулосани мантиқан асослаб беролмади. Немис офицери Г. шаҳрига сал бўлмаса коммунистик яширин ташкилот томонидан ташланган бўлиб чиқаёзди. Унинг қандайдир қўпоровчилик режалари бор, бу режалари эса, немис қуролли кучлари билан умумий курашнинг бир қисми эмиш. Агар шундай бўлса битта «капитан»нинг ўзини эмас, бутун яширин ташкилотни йўқ қилиш керак бўлади. Тагин қаерда денг! Берлиннинг ўзида, империя хавфсизлиги бош бошқармасининг тумшуғи остида. Ана кўрдингизми, Келлер қаерга тош отяпти!

Штиллерга ахборот берар экан, у ҳовлиқар, аллақандай папкаларни олиб очар ва ёпиб қўяр, пўлат сандиқлар, шкафлар олдига югурар эди.

— Ўтирсангиз-чи, ахир!— дея қаттиқ силтаб ташлади уни Штиллер.— Қогозлар билан кейин шуғулланамиз. Олдин бу ерда «капитан»нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ барча нарсаларни бир бошдан тартиби билан гапириб беринг. Сиз марказга жўнатган хабарингиз билан бутун бўлимни саросимага солиб қўйдингиз. Шов-шувга ўч одамлар ҳам топилди, улар оловни пуфлашга киришишди. Уларга бу «капитан» зудлик билан керак бўлиб қолди. Сиз бўлсангиз, уни ўйлаб чиқариб қўйиб, ҳеч тутиб ололмаясиз?

— Мен партизанлар отрядини қуршаб олиб, яқсон қилиб ташлашни таклиф қилдим,— жавоб берди Келлер.— Ҳарбий қўшилмалар кучлари билан. Бироқ буни рад этишди. Шупдан кейин мен отрядга Иноземцевни юбордим.

— Хўш, бу комбинациянинг охири қандай бўлди?— масхараомуз сўради Штеллер.

— Иноземцевни ўлдиришди. Менинг ёрдамчим Франк Хюгелни ҳам.

— Содда қилиб айтганда— барбод бўлиш,— деб хотима-лади Штиллер.— Сабаби нима экан? Мен сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Келлер асабийлашиб, чаккасини ишқади.

— Иноземцев муносиб номзод бўлиб чиқмади шекилли-да.

— Нима учун? У тентак, бетайин, жисмонан ожизмиди?

— Мен бундай деёлмайман.

— Бўлмаса нима?

— Билмайман.

— Келлер, сиз Иноземцевнинг миллати устида ўйлаб кўрмадингизми?

— Нега ўйлаб кўрмас эканман? Биз агентни миллий бел-гиларига қараб бир неча бор танлаганмиз. Бизга рус одам керак эди.

— Фақат русми?

— Бўлмаса ким?— деди Келлер таажжуб билан елкасини қисиб.— У одам рус партизанлари турган ўрмонга борган. Инглизни юбориб бўлмайди-ку, ахир.

Штиллер такаббуруна жилмайди.

— Сиз ҳатто қочиріқ қияпсиз. Майли, буни хавфсизлик хизмати бошлигининг ижобий сифатлари сирасига қўшиб қўяйлик. Ишнинг пачаваси чиққан бўлсаям. Хўш, буни ман-тикий жавоб деб ҳисоблайлик ва унга муносиб равишда риоя қилайлик. Демак, сиз инглизни юбориб бўлмайди-ку, дейсиз.

— Ҳа, худди шундай.

— Нима учун инглизни юбормаслик керак экан?

— Гапингизга тушунмаяпман, жаноби штурмбанфюрер!

— Ҳозир тушунтириб бераман. «Инглиз» деган сўзни мен сиздан кейин шартли равишда такрорладим. У нафақат рус, балки инглиз, итальян, француз бўлиши ҳам мумкин. Ту-шундингизми?

— Унчалик эмас.

— Масалан, рус агент Иноземцевнинг ўрнига сиз парти-зан отрядига айгоқчи қилиб бирон бир шарқ миллатига мансуб, чунончи, озарбайжонними, тожикними ёки ўзбекни-ми юбордингиз дейлик. Мен руслар тожикка қараганда рус айгоқчисини тезроқ фош қилишади, деган гапдан келиб чиқяпман. Нима учун? Шунинг учунки, улар ўз халқлари психологиясини яхши билишади.

— Бу қизиқ фикр! Бу фикр нега менга олдинроқ келма-ди!— деди алам билан Келлер.

— Нимага шама қилаётганимни фахмляпсизми? «Не-рон» билан бирга, бу ҳақда кўрсатма берганмиз, рус агентни эмас, балки биронта осиеликни юбориш керак.

— Лекин менда тайёргарликдан ўтган агент йўқ-да.

— Тайёргарликдан ўтмагани-чи?

— Бунақаси бор.

— Ким у?

— Бургомистрнинг шофёри. Бамаъни йигит...

— Жуда соз. Вазифа деярли ҳал қилинди, деб ҳисоблаймиз...

Энди менинг қайним ҳақида бир неча савол. Фақат сиздан илтимос, Келлер, холис бўласиз. Тушунинг, агар мени хавфсизлик хизмати ходимини қизиқтирадиган бирон нимани яширсангиз, қош қўяман деб кўз чиқарган бўласиз.

— Гапингизга тушундим, жаноби штандартенфюрер. Мен ҳаммавақт Золенбауэрни, унинг атрофидаги одамларни диққат билан қузатаман. Лекин иснод келтирадиган ҳеч нимани сезганим йўқ. Бошқа бир нарса одамни ҳайрон қолдиради: бу вақт мобайнида у ўзини ақалли зигирдек соя ташлаши мумкин бўлган ноўрин ҳаракатдан қандай қилиб сақлаб қололди экан. У жудаям хонанишин. Кечкурунлари холаси билан гаплашиб ўтиришни яхши кўради.

— Фрау Васкиндер-чи? У ҳақда нима дея оласиз?

— Ў, у гоят ҳурматга сазовор киши, ҳақиқий немис аёли. У ўз мамлакати билан фахрланади. Лекин унинг Германияга муносабатининг ўзига хос қирраси бор. У, масалан, айтадики, ватанимизнинг ҳарбий ва бошқа ютуқлари мени ўзига жалб қилади, дейди.

— Худди шундай деб айтдимиз?

— Балки бундай сўзлар билан айтмагандир-у,— деди хижат билан Келлер,— лекин маъноси...

— Давом этинг, Курт, қулоғим сизда.

— У шу маънода гапирди.

— Демак, фрау Васкиндер ҳақиқий немис аёли.

— Ҳа-да! Лекин унинг гапларида носоглом оҳанглар ҳам қулоққа чалиниб қолади.

— Хўш, хўш! Буниси қизиқ! Қанақа «носоглом оҳанг» экан? Марго ўз мушоҳадаларида ҳаминша оригинал бўлган. Бу билан у ўзининг бировга қарам эмаслигини ва мустақиллигини кўрсатишга интилар эди,— деди жилмайиб Штиллер.

— Гап шундаки, жаноби штандартенфюрер, фрау Васкиндер герман давлатининг кучайиб кетганлигини умуман тан олиб, бизнинг барча муваффақиятларимизни буюк фюрернинг номи билан боғлагиси келмайди.

Келлер ўзининг бу дангал гаплари Штиллерга қаттиқ таъсир қилади ва у қариндошининг адабини бериб қўяди, деб ўйлаганди. Лекин...

— Курт, агарда Васкиндер хоним фюрер билан ҳаддан ортиқ очиқ фахрланса, бу сохта бўлиб туюлади, деган хаёлга бормадингизми? Ундан тилёғламалиқда шубҳаланишлари мумкин эди. Ва яна агар у рейхнинг буюк ишлари билан ифтихор қилса— бу фюрерга, немис миллатининг буюк доҳийсига ҳурматдан эмасми? Қалай, менинг фикрим тўғрими?

— Буни хушомад деб ўйламанг, мен сизнинг таҳлилин-

гизга қойилман. Бу, менинг назаримда, «ишнинг моҳиятига ақл билан ёндашиш» дегани бўлса керак.

Телефон жириглаб қолди. Келлер трубкини олди.

— Ассалому алайкум, жаноби майор. Ҳа, жаноби штандартенфюрер менинг ҳузуримда. Ҳозир сўрайман.— Келлер Штиллерга қаради.— Комендант унинг ҳузурига қачон кира олишингизни сўраяпти.

— Айтинг,— деди кулиб Штиллер,— агар у яхши коньяк билан меҳмон қилса, ярим соатдан кейин ўша ерда бўламан. Курт, сиз бу масалага қандай қарайсиз?

— Мен ҳамisha тайёрман. Майорнинг қазногида ажойиб француз коньягидан бир шиша эмас, бир қанчаси сақланади.

...Шварцман Штиллерни бирмунча босиқ, аммо очиқ чех-ра билан кутиб олди.

Бу босиқлик меҳмонга ёқди, чунки бу унинг юксак мартабасини таъкидларди.

Кичикроқ столга хилма-хил шароблар қўйилган, улар орасида француз коньяги ҳам бор эди.

— Агар меҳмон эътироз билдирмаса, мен қайнимни таклиф қилсам дегандим. Менимча, у навбатчилар хонасида.

— Бемалол, жаноби штандартенфюрер! Фикримиз бир жойдан чиқяпти. Ўзимнинг ҳам кўнглимга келиб турган эди бу гап!

Кириб келган Золенбауэрни Келлернинг ёнига ўтқизишди.

— Коньякни қўйишдан олдин, — деди Шварцман, — мен сизларни шароблар билан таништириб чиқмоқчиман. Ўйлайманки, бу шароб билимдонларининг эътиборини жалб этади.

Майор Штиллернинг олдига қадаҳ қўйди.

— Азизим Шварцман! — дея қўлини кўтариб эътироз билдирди штандартенфюрер. — Агар сиз чинданам олдимизда турган бутун «гулдаста»ни очмоқчи бўлсангиз, шаробни кичкина қадаҳга эмас, катта қадаҳларга шундай қўйингки, қадаҳ асло тўлиб кетмасин.

У атрофдагиларнинг ҳайрон бўлаётганликларини сезиб, жилмайди. Шварцманнинг ординареци қўшни хонадан биллур бокалларни олиб келди. Биллур ичида шароб камалакдаги барча рангларда товланди. Меҳмонларнинг димогига етилиб пишган узум ҳиди урилди.

— Бунга анча бўлди, — дея гап бошлади Штиллер, — мен хизмат юзасидан Парижда турдим. Биз хотиним икковимиз иккинчи қаватдан ҳашаматли квартирани ижарага олдик, бутун партерга «Люсьен» деган романтик номдаги бар жойлашган эди. Ҳар қуни эрталаб енгилгина понушта қилиб олиб, барнинг эгаси — жаноби Бертраннинг олдига борардим. «Салом, жаноби Штиллер, — дея қарши оларди у мени, — мана сизнинг прогингиз!» Мен ярим литрли кружкада илитилган ширин винони ичардим-да, ишга жўнардим. Бу мени кечгача тетик тутиб турарди. Умуман французлар биз, немис офицерларига, юмшатиб айтганда, унчалик яхши қарамайдилар.

Агар Бертран менинг аслида кимлигимни билганда-ю, менга грог олиб келмаган бўларди-я. Мен паришликлар учун коммерсант эдим. Шундай қилиб, ўша Бертран, семиз, бир юз йигирма килограмм вазндаги салобатли киши мени винога ҳурмат билан қарашга ўргатди. У, бу узумнинг қони, совуқлигида винода жон бўлмайди, деди. Бир куни у мени ноқулай аҳволда қолдирди. Мен унга биргалашиб портвейн ичайлик, дедим ва уриштириш учун қўлимни чўздим. Кейин нима бўлди денг? У мени уялтирди. «Йигитча, наҳотки, портвейн ёки вермут қадаҳга қуйилган бўлса уриштириб бўлмаслигини шу пайтгача билмайсиз? Сиз қаерда тарбия кўргансиз?» — деб қолса бўладими? Кейин менга бутун бошли лекция ўқиб кетди. Маълум бўлишича, тоқай жумласига кирадиган винолар фақат овқатдан кейин тортиларкан. Агар сизга шампан виноси ёки мусаллас беришса, ўшанда чўқиштириш мумкин экан. Идишни, айниқса, биллур стакан ва қадаҳларни сал кўкартирилган сувда ювиб, тоза, оҳорланган сочиқ билан артиш лозим экан. У яна бошқа кўп майда-чуйда нарсалар ҳақида ҳам гапирди, улар ҳозир эсимда йўқ... Мен суҳбат учун унча мўс мавзу танламадим шекилли, — деб Штиллер бирдан тўхтаб қолди. — Ҳозир уруш кетяпти, қадаҳга нима-ю, бокалга нима қуйиш кераклигини ўйлаб ўтирадиган пайт эмас. Баъзан тўппа-тўғри флягадан ичишга тўғри келади.

— Ҳа, ҳа, — деб жавоб берди Шварцман. — Биз бу ерда деярли жаннатдагидаймиз, жанг шароитида солдатларимизнинг ҳоли не кечаётганикин! Бунинг устига совуқ, қорни айтмайсизми. Исиладиган, руҳни кўтарадиган нарса бўлса бас, идиши қандайлигини суриштириб ўтирадиган вақт эмас.

— Умид қиламизки, бизнинг солдатимизга ҳам яқин орада ана шундай қадаҳ кўтариш насиб қилгай, — деди ўйчанлик билан Келлер ва штандартенфюрерга саволомуз қараб қўйди.

Штиллер мужмал жавоб берди.

— Умид қилиш керак. Лекин қўмондонлигимизнинг режалари катта, уларни амалга ошириш учун вақт лозим. Ўтган куни мен кўзга кўринган бир қатор ҳарбий мутахассислар билан учрашдим, улар баъзи бир нарсаларни айтишди. Биринчидан, биз Кавказдан воз кечолмаймиз ва воз кечмаслигимиз керак. Кавказ нефтсиз Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида силжишимизни тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас. Бизнинг қўшинларимиз Қора денгизга чиқишлари ва соҳилда жойлашган бир қатор стратегик нуқталарни ишгол қилишлари лозим. Кейин Таман ярим оролини босиб олишлари ва у ерга янги кучларни ташлаб мустаҳкамланиб олишлари керак. Навбатда — Туапсе, Нальчик шаҳарлари турибди. Бироқ уларнинг барчаси битта фронтнинг истиқболдаги ишлари. Агарда бизнинг ҳаракатимизни янада кенгроқ миқёсда қараб чиқадиган бўлсак, унда... Жаноблар, бу гап орамизда қолади,

деб ишонаман! Асосий жанг шимолроқда бўлади... Бизнинг олдимизда Волга соҳилларига чиқиб олиш ва йирик машина-созлик маркази — Сталинградни эгаллаш, муҳими — Кавказни шимол, мамлакат маркази билан боғлайдиган барча алоқа йўлларини кесиб қўйиш вазифаси турибди. Агар бу вазифани бажара олсак, кампаниянинг ярмини амалга оширган бўламиз. Гап шундаки, биз фақат рус армияси билангина эмас, балки барча халқлар билан жанг қиляпмиз. Партизанлар ғоят катта зарар етказмоқдалар. Темир йўлларда энг янги қуроллар билан қуроллантирилган қанчадан-қанча сара бўлинмалар ҳалок бўлиб кетмади...

— Партизанларга нисбатан сусткашлик қилиш мумкин эмас, — деди Шварцман ва Келлерга таънаомуз қараб қўйди. — Уларга қарши йирик ҳарбий қисмларни ташлаш керак.

— Буларнинг барчаси қилинган, қилиб келиняпти, — давом этди Штиллер. — Бироқ бошқа чоралар ҳам зарур. Уларни назариётчиларимиз излашяпти. Бу бутун бир фан. Лекин партизанлик ҳаракатини ичдан бузиш усулларини тавсия қилиш учун назариётчилар аввало партизанлар ичида рўй бераётган ички жараёнларни яхши билишлари керак. Курашнинг яна бир йўналиши ҳам бор. Мен биз билан ҳамкорлик қилишга розилик билдирганлардан махсус бўлинма тузишни назарда тутяпман. Булар концлагерларга тушиб қолган ҳарбий асирлар. Уларнинг танлайдиган йўллари йўқ: ё азоб-уқубатда қийналиб ўладилар, ё бўлмаса бизларга маслақдош бўлиб ўртача ҳаёт кечирадилар. Бундан бир неча ой муқаддам биз Россиянинг босиб олинган районларидан бирида «Рус миллатчиларининг жанговар иттифоқи» деб аталмиш ташкилот туздиқ. Унга Россиядан чиққан бир кишини бошлиқ қилиб қўйдик. Дарҳол ана шу «Иттифоқнинг» жанговар дружинасини тузиш масаласи кўндаланг бўлди. Кўп уринишлар натижасида унга уч юзга яқин ҳарбий асирни жалб этишга муваффақ бўлдик... Ўзларининг одамларига қараб ўқ отишга мажбур қилиш яна ҳам қийин бўлди. Энг муҳими — биринчи ўқни отиб олиш. Одамлар автоматни кўтариб, қандай иккиланиб қолганликларини мен кўрганман. Уларни ўз одамларига душман кўзи билан қараш ҳолатига ўтказиш жараёнини энгиллатиш учун дружинага ўз солдатларимиздан ҳам қўшдик. Шундан кейин дружина қандай лозим бўлса, шундай ҳаракат қилди. Иккита операцияда қатнашиб, ўзига қардоши хуни билан доғ туширган солдатлар энди дадилроқ ҳаракат қила бошлашди. Шундан кейин биз ўз кишиларимизни бошқа ёққа олдик. Махсус йўналишдаги янги бўлинма шу тариқа ташкил топди.

— Жаноби штандартенфюрер, бу бўлинма охиригача бизга содиқ қолишига аминмисиз? — дея қизиқиб сўради Келлер.

— Бу саволга жавоб бериш мушкул. Масалан, шундай ҳодиса бўлганди. Шу йўсинда тузилган қисмни партизанлар-

га қарши операцияда қатнашиш учун бошқа областга юбордик. Партизан отряди дружина томонидан тор-мор қилинди. Биз ўз ҳисоботларимизда шундай деб хабар қилдик. Аслида эса, отряд тарқалиб кетиб, кўпчилик партизанларнинг қутулиб қолишига имкон берилган. Бир ҳафтадан кейин у жанговар бирлик сифатида тикланиб, бизга қарши ҳаракат қила бошлади. Мен яна шундай деб ўйлайман. Агар славян бўлмаган, бизга анча яқин ва тушунарли халқлар психологияси асос қилиб олинса, ана ўшанда, улар рейхнинг ашаддий тарафдорлари бўлишлари мумкин, деб ишонч билан айтса бўларди. Лекин биз бу ерда рус халқи билан — лашкарбошиларнинг бир неча авлодига жумбоқлигича қолиб келаётган халқ билан курашяпмиз.

— Демак, бундай дружиналарнинг садоқатига ишончингиз комил эмасми? — деб сўради Келлер. Унинг ўзи русларга, улардан чиққан айгоқчиларга, немислар билан маҳаллий маъмуриятларда ҳамкорлик қилаётган — бургомистрларга, полициячиларга ишонмасди. Бу ишончсизлиги Иноземцев воқеасидан кейин янада кучайди.

— Ҳа, менинг ишончим комил эмас, — деб тан олди Штиллер. — Лекин гап бунда эмас. Ҳозир, жаноблар, биз аҳолиси юз миллионларча келадиган улкан территориянинг хўжайинлари ҳисобланамиз ва бизнинг вазифамиз — уларни бошқаришни ўрганишдир. Даставвал, Келлер, сиз билан бизнинг вазифамиз — жаноби Шварцманга ўхшаган офицерларга босиб олинган вилоятларда маҳаллий маъмуриятлар билан бевосита шугулланаётган одамларга кафолатнома тайёрлашдан иборатдир.

— Айни пайти! — деди комендант. Штиллернинг фикрини қувватлаб. — Лекин биринчи галда округимизни партизанлардан тозалаш керак. Қулай фурсат келган эди, мен бу ҳақда айтгандим. Ушанда биз йирик танк бўлинмасини жалб қилишимиз мумкин эди. Меникида генерал Шульцбергер меҳмон бўлганди — унинг қўшилмалари темир йўл станциясида вагонлардан туширишаётганди. Бу одам менинг амаким — генерал Шварцманнинг яхши дўсти, у ёрдам беришдан бош тортмасди. Лекин вақтни бой бериб қўйдик... Жаноблар, балки энди ишдан гаплашишни бас қилармиз? Улар билан шугулланишга ҳали улгурамиз. Эшитишимга қараганда, жаноби штандартенфюрер, сиз санъатга жуда ҳам ишқивоз, айниқса, рассомлик санъати билимдони эмишсиз. Жўнатишга улгурмаган кичикроқ коллекциям бор. Уларни танлашга қўмаклашиб юборолмайсизми?

— Жоним билан! — деди жонланиб Штиллер.

Шварцман меҳмонни тўппа-тўғри кабинетдан девордаги билинар-билинемас кичкина эшик орқали ярим доира залга олиб кирди. Илгари бу хона, афтидан, кичик йиғилишлар учун хизмат қилган бўлса керак.

— Менинг галереям сизга маъқулми? — сўради Шварцман ҳаяжон билан.

— Очигини айтаман, Хайнц. Расмлар дид билан танланган, сизни табриклайман.

— Мен мамнунман, жаноби штандартенфюрер! Айни сиздан шу баҳони олиш мен учун қанчалик муҳимлигини тасаввур қилолмайсиз! Агар ўзингиз учун бирон нарсани эсдаликка танлаб олсангиз мен ўзимни бахтиёр ҳисоблардим!

— Тилингиздан илиндингиз. Менга чиндан ҳам битта расм ёқиб қолди, — деди Штиллер Виктор Михайлович Васнецовнинг бурчақда осилиб турган «Кўчманчи» деган асари олдига зипиллаб бориб. Чол билан кампир ўзларининг лашлушлари билан муз устидан Неванинг нариги соҳилига ўтишмоқда. Кўппак ит қарияларга раҳми келиб, мўлтираб қараб турибди...

«Нахотки бу асл нусха? — ўйлади Штиллер, бу фикрдан қўллари қалтираб кетди. — Ё олло! Бу расмни қўлга киритса, қандай омади келарди! Унинг учун бир эмас, бир неча юз минг долларни қуртдек санаб олиш мумкин эди! Лекин, ўзингни бос, Генрих, ҳовлиқма, акс ҳолда ишнинг расвосини чиқариб қўясан».

— Агар рози бўлсангиз, мана шу расмни олардим, — деди штандартенфюрер.

— Марҳамат! — деди Шварцман мулозамат билан таъзим қилиб. — Сиз хурсанд бўлсангиз мен хурсандман. Фақат бир нарсани назарда тутишингизни сўрайман, бу асл нусха эмас, кўчирма.

— Лекин унга ишланган вақти ёзиб қўйилган-ку... — деди Штиллер хижолат бўлиб.

— Мутлақо тўғри. Кўчирмаси 1891 йилда олинган. Расм эса 1876 йилда ишланган.

Штиллерга алам қилганидан юзи сўлжайиб қолди.

«Баттар бўл, — ўйлади комендант. — Ўзингни билимдон қилиб кўрсатмай қўяқол. Сен ҳам менга ўхшаган бир коммерсантсан-да».

— Расмни уйингизга жўнатаверайликми?

— Ҳа, албатта, — деди Штиллер тушқунроқ оҳангда.

Бу пайтда Келлер билан Золенбауэр ўртасида бутунлай бошқача гап бўлиб ўтди.

— Тан оламан, — дея гап очди Келлер Шварцман билан Штиллер эшикдан чиқиб кетишлари билан, — немис капитани ҳақида мен юборган хабар шунчалик шов-шувга сабаб бўлади, деб ўйламагандим.

— Ҳа, бу ишга жиддий аҳамият беришди. Ҳолбуки, у ҳеч нарсага арзимайди, — деди Василий. — Жин урсин ўша сотқинни. Руслар айтгандай, бирон иложи топилиб қолар. Бунинг устига «капитан» ҳақида санокли кишилар билади.

— Шундай бўлса ҳам булутлар ёпирилиб келмоқда. Бу чигал воқеадан қандай қилиб чиқиб кетишга ақлим етмай

қолди. Менинг тақдирим қўлида турган одамларга ялиниб-ёлвориш имконияти бор холос менда. Лекин бу ожизлик деб баҳолашиши мумкин. Менга кўп кўнгилсиз сифатларни ёпиштиришади, улардан халос бўлиш эса осон эмас...

— Сиз огир аҳволга тушиб қолдингиз! — деди ҳамдардлик билдириб Василий.

— Нимасини айтасиз. Берлидан ёрдам кутишнинг ҳозирча кераги йўқ. Иложини шу ерда топиш керак. Ким иложини айтса, ундан миннатдор бўлардим. Келлер яхшиликни унутадиганлардан эмас, бунга амин бўлинг!.. Сиз менга қандайдир галати қараяпсиз. Ё менинг аҳволимдаги одам яхшилик қилишга қодир эмас, деб ўйлайсизми? Қодир! Бунга худди сиз ишонишингизни истардим.

Василий уялиб ерга қаради. Келлер ўз фикрини жуда ҳам очик баён қилар эди.

— Қандай қилиб? — сўради Василий Келлерга қарамай.

— Бизларнинг орамизда ҳамма нарсадан хабардор одам сизсиз. Сиз штандартенфюрернинг қайнисисиз.

— Мен поччам билан гаплашиб кўришим керакми?

— Худди шунини сиздан илтимос қилмоқчи эдим.

— Бу билан аҳвол ўзгарармикин?

— Агар қаттиқ илтимос қилсангиз...

Василий Марказдан келган телеграмма текстини эслади: «Сизнинг Берлинда ўрнашиб олишингиз учун Келлер кўп фойда келтириши мумкин. Унинг sanoatchилар билан aloқаси катта». Демак, Келлерга ёрдам бериш лозим ва бу билан уни қарам қилиб олиш керак. Унинг яхшиликни унутмаслиги ҳақидаги сўзлари самимий шекилли.

«Штандартенфюрернинг позициясига ҳужум қилиш учун менда қандай далил бор? «Петрни» — Артемни немис дейиш-япти. Келлерни қутқариб қолиш учун бу тахминни рад қилиш зарур. Артемни рус ёки бошқа миллат вакилига айлантириш керак. Лекин буни қандай қилиб амалга оширса бўларкин? Артемни ким қайта чўқинтириши лозим. Сердечнийни тўрға илинтиришнинг уддасидан чиқсак яхши бўларди. Бу сотқинга ўзининг қора ишлари учун хун тўлаш пайти келди, хун тўлаш Келлернинг ўзидан чиқақолсин...»

Штурмбанфюрер деразага қараганча жавоб кутарди.

— Бўпти, — деди ниҳоят Василий. — Мен сизга ёрдам беришга уриниб кўраман, жаноби Келлер.

Кабинетга Шварцман билан Штиллер кириб келишди.

— Биласанми, Василий! Жаноби майор шундай илтифотли эканки, коллекциясидаги энг яхши расмлардан бирини менга совга қилди. Уни олиб машинага солиб қўй. Дўстлар, бугунги режаларингиз қандай?

— Бизнинг режаларимиз, жаноби штандартенфюрер, сизнинг режаларингизга бўйсундирилган, — деди Келлер креслодан туриб.

— Ундай бўлса илтифотли мезбонимиз билан хайрлаша-

миз. Мен гоят мамнунман... Мени машинагача кузатиб қўйинг.

Ҳаво негадир бирдан ўзгариб қолди. Эрталаб, бундан бор-йўғи бир неча соат илгари, осмон бегубор бўлиб, қуёш чарақлаб турарди, ҳозир осмонни увада қорамтир булутлар қоплаб олди, Емғир ёққанича йўқ, лекин ҳозир, шу топда ёғиб юборадигандай туюларди.

— Қизиқ, об-ҳаво одамга таъсир қилади-я, барибир! — деб нолиб қолди штандартенфюрер Келлерга, улар кўчага чиққанларида. — Ҳавога булут чиқди дегунча, менинг юрагим сиқила бошлайди... — У штурмбанфюрерни қўлтигидан олиб, четга бошлади. Келлерга ниманидир айтиши керак эди. Золенбауэр машина ёнида қолди. Уларнинг гаплари мазмунини билиб олиш учун у вужудини қулоққа айлантирди.

— Эртага эрталабдан Курт, «Нерон» билан шугулланнинг, — деб гап бошлади Штиллер. — Ўйл-йманки, партизан отрядига тегилмасин, деган буйруқ алоҳида операциянинг зарурлиги билан боғлиқ эканлигини тушунасиз. Хатда биз табиийки, вазифани баён қилолмадик, биринчидан, шунинг учунки, у ўзида фавқулодда моҳият касб этади, иккинчидан, сизнинг вазифаларингиз билан бевосита боғланмаган. Бу Марказнинг акцияси.

— «Нерон» менинг тасарруфимга кирмайдими? — сўради Келлер.

— Схема жуда мураккаб. Сизга ишониб топширилган хизмат маълум даражада акция билан боғлиқ. Лекин бу ҳақда сиз билан эртага муфассал гаплашамиз, ҳозир мен фақат операциянинг характерини, умумий йўналишини тушунтириб бера оламан.

«Мен нимага ҳодага ўхшаб қаққайиб турибман, — кўнглидан ўтказди Золенбауэр. — Улар «қулоқ соляпти» деб ўйлашлари мумкин. Келлер менга кўз ташлаб қўйди. Машинанинг ичига кириб ўтирақолай. Унинг усти очиқ, яхши эшитилади».

Золенбауэр орқа ўриндиққа ўрнашиб ўтириб олди.

— ...мана шунинг учун, — деган гап эшитилди Василийга, — «Абвер» томонидан тўппа-тўғри фронт чизиги орқали огентура ташлаш муваффақиятсиз чиқяпти. Биз нимани таклиф қиламиз?

Ён томонда турган енгил машинанинг шофёри келди.

— Менга қара, Франц! Бизнинг комендатурамизга келган жаноб ким экан?

— У жаноб эмас, штандартенфюрер, — деб қатъий жавоб берди Франц.

— Унда нарироқ юриш керак экан!

Штиллер бегона одамни сезиб қолиб, овозини пастлатди. Золенбауэрга сўзларни эшитиш янада қийинлашди.

— Агент, — давом этди бу орада Штиллер, — отряднинг операцияларида маълум даражада қатнашади, бизнинг ёрда-

мимиз билан енгил ярадор бўлади ва мустахкам ўрнашиб олиш вазифаси билан орқа томонга йўл олади. Шунақа схема. Тажриба муҳим аҳамиятга эга. Биринчи ижрочи сифатида биз Россияда бир неча йил яшаган, бир қатор шаҳарларда ўз агентлари бўлган профессионал разведкани талладик. Сизнинг одамингизга келсак, уни «Нерон» орқали қўллашга тўғри келади. Гапимга тушундингизми?

— Тушундим, жаноби штандартенфюрер.

— Қолганини эртага гаплашамиз!

Штиллерни кузатгач, штурмбанфюрер комендантнинг кабинетига қайтиб келди — у ҳозиргина Берлин билан телефонда гаплашиб бўлган эди.

— Жўнаб кетдимиз? — сўради Шварцман.

— Кетди, — қуруққина жавоб берди Келлер.

— Сиз нима дейсиз, жаноби штандартенфюрер жуда эзма эканми?

— Эҳтимол. Лекин сиз унинг гапларидан биз билмаган бирор бир янгилик, бирон бир муҳим маълумот ололдингизми?

— Ҳақиқатан! У кўп гапирди, ҳамма қизиқиб эшитди, лекин ҳеч нимани хабар қилмади. Таажжуб!

ТУНДА ОТИЛГАН ЎҚ

Ёмғир шиваларди. Увада булутлар осмонда пастлаб, нақ ўрмоннинг устида сузиб юрарди.

Хўл, сирпанчиқ йўлдан «Петр» шаҳарга қайтарди — йўл қуюқ ва одам бўйи баланд ўсган бутазор, теракзор, ҳар қадамда қўлмак учрайдиган пастлик орқали ўтарди. Сўқмоқдан юрмасликка ҳаракат қилар — қадам тегмаган йўлдан юришга келишилганди. Из қолдирма, акс ҳолда, душман сени ҳам, отрядни ҳам топиб олади, деб тайинлашганди.

Дарахтзордан «Петр» одатдагидай хотиржам ўтди. Бу жойлар таниш, тинч эди. Немислар бу ерга киришмас, партизанларнинг «ерига» ҳатто яқинлашишга қўрқишарди, шунинг учун ҳам у бирон кимсани тўсатдан учратиб қолиши мумкин эмасди. Бунинг устига «Петр» дозорлар йўқ жойлардан ўтиб борарди. Шундай бўлса ҳам, негадир бугун унинг кўнгли гаш, лагердан шаҳарга отланаётганида, негалигини ўзи ҳам билмайди, қандайдир ташвиш унга ёпишиб олганди...

Кейинроқ у дарахтзор сокинлиги қўйнига киргач, ноаниқ гашлик гойиб бўлди. «Петр» бирдан хавотир бежиз эмаслигини тушунди. Унда қандайдир аниқ бир садо бор ва бу садо Таяни эслаганда рўйирост жаранглайди. Илгари унга бундай фикр келмасди: «Кечаси, патруллардан қўрқмай, уни кутиб олиб, шаҳарга кузатиб қўйиш учун Татьяна жарга қандай келар экан? Василийнинг хатини олиб, қандай қилиб отрядга қайтиб кетар экан? Қоронгилик, ёмғир, шамолда — ёлғиз ўзи. Ҳар қадамда хавф-хатар... Ҳозир у бу Таянга қандай

қўрқинчли бўлганлигини равшан тасаввур қилди ва тушунди. Бирон нима ногоҳ шитирлаганда Таянинг юраги қандай орқасига тортиб кетганини ҳис қилди. Энди у бегона эмаслиги, шунчаки алоқачи Зубкова бўлмай, балки Тая эканлиги учун тушунди!

У мана шунақа ёмғирли кечаларда Зубковани топшириқ билан юборганликлари учун ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам нафратланиб кетди... Дастлабки пайтларда буйруқ ўз вақтида, аниқ бажарилишини ундан ўзи талаб қилди, агар йўлда ҳаяллаб қолса койиди. Ахир унга осон бўлмагандир, ўзини автоматга рўпара келиб қолиш хавфи остига қўйиб, немислар изини сезиб қолиб, ундан фойдаланмасликлари учун қалин ўрмон ичида адашиб-улоқиб, сарсон кезгандир...

«Аммо, нима учун Таяни истисно қилиш керак экан? У ҳам бошқалар сингари жангчи-ку. Урушда фақат ярадорларгагина шафқат қилиш мумкин. Қўлипгда қурол ушлашга қодирмисан — жанг қил. Разведка — бу иш, иш бўлгандаям сермашаққат иш! У нафас ростлаб олишним, отпусканиям билмайди. Сукунат, жимлик унга зиддир, у зўр гайрат-шижоатни, бор кучни ишга солишни талаб этади!.. Эркалик, ўз майлича иш тутиш, ўртогидан шикоят қилишдек ҳаракатлар тентаклик ҳисобланади бу ишда, — ўйлади «Петр». — Ғамхўрлик кўрсатиш керак, албатта, эҳтиётлаш ҳам. Лекин буни шундай қилиш керакки, у ўзига нисбатан бировнинг эътиборини сезмасин...»

Петр шу хаёллар билан бўлиб, хавотирни ўзидан нари қувди, бу туйғуни уни биринчи бор қайгуришга, азобланишга мажбур этган айрилиқдан кўрди. Яна бир қақиримча юрсам — жар бошланади ва унинг овози эшитилади: «Бу мен — Таяман!» — дейди, дея ўзига таскин берди «Петр» ўзини ишонтириб, кейин ёмғирдан жиққа ҳўл бўлган ўтларни шатирлатиб босиб, қадамини тезлатди: «Ҳеч нарса бўлмайди. Ҳаммаси илгаригидек. Ҳаммаси одатдагидек...»

Бир муддатга у тинчланар ва Тая билан учрашувни кўз олдига келтириб, хатто жилмайиб қўярди. Тая қоронги тун қўйнидан чиқиб келади ва унинг қўлини ушлайди. Худди бола етаклагандек тик ёнбагирдан юқорига қўтариладиган сўқмоқдан етаклаб кетади. У Таянинг қўлини қисиб, нимадир деб шивирлайди. Ёмғирнинг шатир-шутуридан патрулларнинг қадам товушлари эшитилмай қолмаслиги, тўппа-тўғри немисларга рўпара бўлмасликлари учун оҳиста шивирлайди... Юқорига чиққач, гаплашиб бўлмайди. У ерда оёқ учида юриш, беш-ўн қадам босгач, тўхтаб атрофга қулоқ солиш керак. Жарда айтиб улгурилмаган гаплар улар уйга кириб, эшикни тамбалаб қўйганларидан кейин айтилади...

Ёмғир тинмай ёғарди. Тун янада қоронгилашди, лекин «Петр» худди дарахтзордан эмас, балки очик, текис даладан кетаётгандек дадил қадам ташлаб борарди. Башарти бирорта-си ундан бу зим-зиё тунда қандай қилиб йўл топиб келаётга-

нини сўраб қолгудек бўлса, у жуда ажабланган бўлар эди. У кўзини юмиб ҳам юра олар — уни оёқларининг ўзи ҳеч адашмай ўр-қирдан олиб ўтарди.

Мана ўрмон ёқаси. У бугун бу ерга иккинчи бор чиқиши. Эрталаб Василийнинг топширигини адо этиб, бу ердан станциягача пиёда боришига ва поездга ўтиришига тўғри келганди. Поездда сайр қилиш разведка ишлари программасига киради.

«Петр» вермахтнинг капитани сифатида немис офицерлари ичига кириб, сайрга чиқиб турар, қўшни купедаги сергал офицерлар майда, баъзан эса, майда бўлмаган сирларни айтиб юборар эдилар. Булар Марказга жуда асқотарди. Поезддаги учрашувлар немис қўмондонлиги чиндан ҳам Тамань ярим оролини, Туапсе шахрини, кейин эса Нальчикни ҳам босиб олиш режаларини тасдиқларди. Туапсе билан Нальчик бугун бир танкчи билан гаплашганда маълум бўлди. «Петр» буни кечаси Василийга етказишни мўлжаллаб қўйди.

Дарахтзор деярли йўл ёқасида тугади. «Петр» уни кесиб ўтди-да, жар томон шошилинич йўл олди. Жарлик кичик бутазордан бошланар, бу ер унча чуқур эмасди. «Петр» одатда буталарни ушлаб-ушлаб пастга тушар, табиий зинадан фойдаланар эди.

У ўзини босиб олиш ва кўзларини жар қоронғилигига кўникитириш учун бутазор ёқасида тўхтади. Жарнинг таги тубсиздай, қанча тикилганинг билан кўриб бўлмасди. У ерда бирон кимсанинг бор-йўқлигини фақат қулоқ солиб аниқлаш мумкин.

Ҳеч ким йўққа ўхшарди. Ҳарҳолда «Петр»нинг қулогига ҳеч қандай товуш эшитилмади. У бутага тирмашиб, пастга туша бошлади. Шу пайт:

— Қўрқмай тушавер, мен шу ердан, — деган овоз эшитилди. Бу Тая эди. «Хайрият, — кўнглидан ўтказди «Петр». — Бекорга ташвишланган эканман...» У бутани қўйиб юбориб, сакраб пастга тушди.

Бу ерда уни Тая қарши олди.

— Кетдик! Дарҳол юқорига чиқиш мумкин эмас. Немислар яқинда. Негадир бугун уларнинг уйқулари келмаяпти, — деди Тая. Унинг овозидаги ташвишни унча-мунча одам пайқамаслиги мумкин эди, лекин «Петр» осонгина сизди.

— Улар кўпчиликми? — сўради у.

— Санаганим йўқ. Лекин назаримда олти киши. Этикларини баравар дўқиллатишади!

— Демак, гуруҳ-гуруҳ бўлиб юришган экан-да?

— Шундай бўлса керак. Шаҳарда ҳам патруллар бор. Менинг эшигим тагида кечкурунгача ўтиришди. Улар кетмас-я, деб қўрқдим. Қоронғи тушиши билан жўнаб қолишди.

Тая олдинда, у орқада оҳиста қадам ташлаб боришарди.

Нихоят юқорига кўтарилди бошладилар. Бу ерлар «Петр»га нотаниш эди, шунинг учун у зўрга йўл топиб юриб борарди.

— Шошилма, — дея огоҳлангирди Тая. — Оёқ товушингни эшитиб қолишади. Менинг орқамдан юр.

Тепаликка чиқиб олгач, у энгил нафас олди.

— Мана энди бизнинг тор кўчамизга қўл узатса етади. Кичкина ялангликдан ўтамити-да, тахта деворлар панасига яширинамити.

Ялангликдан ўтишаётганда аксига олиб булутлар ичидан ой чиқиб қолди. Булутлар орасида бекиниб ётган ой, буни қарангки, улар ялангликка келганда, лоп этиб чиқиб қолди. Бир лаҳзалик ёругликда уларни кимдир сезиб қолди. Тор кўчадан шошилинич қадам товушлари эшитилди.

— Немислар! — дея пичирлади Татьяна. — Тахта деворга этиб олишга улгурмак эди. Ўнг томондаги қоронгиликка бурил, мен уларга пешвоз бораман. Чалгитаман. Фрицлар иримчи бўлишади, жиннилар билан учрашиб қолишдан қўрқишади...

Улар тахта деворгача бирга чопиб ўтишди. «Петр» деворга ёпишиб, қоронгилик ичига шўнгиди, Тая эса дадиллик билан олдинга, патрулларга пешвоз юрди.

Ой қандай тўсатдан чиққан бўлса, шундай тўсатдан яширинди. Яна қоронгилик ёпирилиб келиб, Татьяна кўринмай қолди.

Бир фурсат жимлик чўкди. Кейин бирдан манқа хайқирик янгради:

— Хальт!

— Ха-ха-ха! — деган овоз эшитилди хайқирикка жавобан. — Қўрқиб кетдиларингми-а, айланайинлар! Қўрқиб кетишибди! Ха-ха-ха!

«Петр» нима бўлишини кутиб, қотиб қолди. Одатда Таянинг хохлашидан кейин немисча сўкиш эшитиларди, улар жиннини хайдашар ёки ўзлари ҳам қўшилиб кулишарди.

Бу сафар эса на сўкиш, на кулги эшитилмади. Орага жимлик, одамни толиқтирадиган огир жимлик чўкди.

Кейин бирдан автомат тариллади. Қисқа, ёвуз тариллади.

...Петр Таянинг ярим вайрона уй девори тагида ётганини кўрди. Олдида ҳеч ким йўқ эди. Немислар тор кўчанинг ичкарасига кириб кетишганди. Тая ҳали тирик эди.

— Сенга нима бўлди?

У секин ва аянчли ингради.

— Огрияпти.

— Мен сени олиб кетаман!

— Керак эмас...

— Тая...

— Бу ердан кет... Улар қайтиб келишади...

«Петр» уни даст кўтариб, ҳўл, сирпанчиқ ерда тайганатайгана олиб кетди...

Тая ингради. «Петр» унинг уйигача юз-юз эллик қадам

қолган масофани тезроқ босиб ўтиш учун шошарди. Энди Таня жимиб қолди. «Петр» ҳовлига кирганида, у нафас олмасди...

ОПЕРАЦИЯ БОШЛАНМОҚДА

Татьяна Зубкованинг ҳалок бўлганлигини Василий эрта билан барвақт эшитди. Маргарита Францевна хабар қилди. Бу — зарба эди. Душман жанговар группанинг садоқатли, уddaбурон жангчиларидан бирини сафдан чиқарди.

Вазият қандайдир тўсатдан оғирлашиб қолди... «Ўқ тасодифан узилган», ўйлади Золенбауэр, миясига келган пистирма ҳақидаги фикрини улоқтириб ташлаб. Агар режалаштирилган операция бўлганида, патруль алоқачини ўлдиришга журъат этмасди. Уни шундоқ тутиб олишарди-ю, бутун калаванинг учини топишга уринишарди. Лекин шундай бўлса ҳам, бу тасодифан узилган ўқ группани оғир аҳволда қолдирди.

Зубкованинг ўрнига қўядиган бошқа одам йўқ эди. Ҳар ким ўзига юклатилган топшириқни адо этарди. Ўрин алмаштиришнинг иложи йўқ эди. Шаҳардаги одамларнинг барчаси назорат остида турар, ҳар бир янги киши ўзига эътиборни жалб қиларди. Агар, масалан, Марго холанинг уйида бегона одам пайдо бўлса, бу Штиллерни, шу билан бирга бутун хавфсизлик хизматини чўчитиб юборади. Бўлмаса Артем билан учрашув қандай йўлга қўйилади?! Артемининг шаҳарда туриши энди умуман мумкин эмас. Алоқани тиклаш учун чора топиш керак...

Василий таъби тирриқ бўлиб комендатурага келди.

— Ў, жаноби Золенбауэр! — ўта хушмуомалалик билан саломлашди Вайс. — Энди, азиз дўстим, ёнингизга яқин йўлаб бўлмас. Ҳа, бўлмаса-чи... СС штандартенфюрерининг қайниси. Сизга қандай муносабатда бўлишимни буюрасиз?

— Майнавозчиликни бас қил! — деб жеркиб ташлади уни Золенбауэр. — Ўзинг биласан-ку, менинг ҳаётимда қариндошлик алоқалари ҳеч қандай роль ўйнаган эмас. Сен учун, Вольфганг, мен ҳаммавақт Василий Золенбауэрман ва шундай бўлиб қоламан.

— Кечир, Василий, мен сени хафа қилмоқчи эмасдим. Менинг сенга муносабатим ўзингга маълум. Нима янгилик бор дейсанми? Агар кечаси патруль аллақандай бир хотинни билмай отиб қўйганини ҳисобга олмасак, айтарли янгилик йўқ.

— Бу бизнинг уйимиз яқинида бўлган, мен ўқ овозини эшитдим... — Золенбауэр креслога оғир чўкди. — Буни жаноби штандартенфюрер ҳам эшитди. Кейин ухлолмади.

— Бу Келлер учун яхши эмас.

— Қайси маънода?

— Бошлиқ уйқуга тўймаган бўлса, тобеларининг шўри қуриди деявер. У қилдан қийиқ ахтаради.

— Унда чиндан ҳам Келлернинг омади келмабди.
— Кейинги пайтларда унинг нуқул омади келмаяпти.
— Яна бирон нима бўлдими?
— Бўлганда қандоқ! Эсингдами, Вернер мушакбозлик қилмоқчиман дегани? У маҳбусларни отишни назарда тутганди. Йўлда Вернер партизанларга дуч келиб қолган, орада отишма бўлган. Бутун группадан фақат Вернер тирик қолган.
— Вернер Келлернинг ёрдамчиси эмас. Билишимча, Келлер буни яхши тушунади.

— Гап бошқа ёқда. Вернер одамларнинг ҳалок бўлганини штандартенфюрерга ўзи эмас, бошқа биров айтиб қўйишидан кўрқяпти. «Уёғи нима бўлади, — дейди у, — ўйласам, кўрқиб кетаман!»

Василий навбатчининг гапларини қандайдир паришонхотирлик билан тингларди.

— Гапларим зерикарлими? — деди Вайс бир оз ранжиб.
— Жуда қизиқарли. Лекин бугун ишим шунчалик кўпки... Ҳали поччамни ҳам кутиб олишим керак...

— Янгиликни унга айтмоқчимисан? — дея жилмайди Вайс. — Бор, айтақол. Мен сендан хафа эмасман, лекин шуни айтиб қўяйки, унга машина юборилди.

— Жуда яхши.

Василий кўчага чиқди. У поччасини кутиб олмоқчи эмасди. У Артемни кўриши ва унга топшириқ бериши керак эди. Василий комендатурани айланиб ўтиб, Фокипнинг уйига шошилди.

Уни Анна Андреевна ичкарига киритди.

— Фалокат, Василий Иосифович!

— Биламан!

— «Петр»нинг кўнглини кўтариш керак. Аҳволи ёмон...

— Ярадорми?

— Йўқ. Таня учун куйяпти. «Мен айбдорман!» — дейди.

— Ҳаммамиз айбдормиз. «Петр» қаерда?

— Ичкарида.

— Унинг олдига бошланг.

«Петр» дераза олдида қадди букик ҳолда турарди.

— Ассалому алайкум! — деди Золенбауэр. У ўртогининг ёнига бориб, уни елкасидан қучди. — Ҳаммасига тушунаман. Ўзингни ҳам, мени ҳам кўнглимни бузма. Мусибатга бардош бер, Артем... Оғир, лекин начора. Жанг давом этяпти, бизни нафас ростлашга қўймапти... ҳатто яқин одамнинг билан видолашишга ҳам имкон бермаяпти.

Василий дўстининг қўлини қисиб қўйди.

— Нима қилиш кераклиги эсингдами?

— Ҳа, — жавоб берди «Петр» лаблари титраб.

— Қайтараман. Эртага сен ўн бешу қирқда Сердечнийнинг ҳузурида бўлишинг лозим. Ўн олтида Митрошкин билан учрашув. Кейин гойиб бўлиш.

— Тушунарли... Ҳаёлга берилганим учун кечир... —

«Петр» кафтлари билан чаккасини қисди. — Ҳаммаси бажарилади.

— Ишонаман. Энди хайр!

Василий даҳлизда тўхтаб, Анна Андреевнага тайинлади:

— Диққат билан қулоқ солинг! Сиз ҳозир Тимофей Сидоровични келган поляк Кирпиченский билан музокара олиб боришга имкон яратишини айтасиз. У қандолат маҳсулотларини сотиш бўйича пайчи бўлиб киришни таклиф қилган. Аграфена Никитична унга шериклик қилиш учун бургомистрнинг рухсати кераклигини тушунтирсин. Буни, яхшиси, эртага соат тўртда Сердечнийнинг квартирасида қилсин. Бу биринчиси. Иккинчиси, Аграфена Никитична Митрошкин билан учрашиб, унга, кундузи соат тўртда Сердечнийнинг олдига бир одам келади, у Кузовкиннинг қандолатхонасида сенинг ўрнингни эгалламоқчи десин. Ҳаммаси тушунарлими?

— Тушунарли.

АСҚАР ТЎХТАБОВ

Асқарнинг ҳаёти изга тушиб кетди. Унинг бир хил маромини ҳеч нарса буза олмайдиганга ўхшарди. Эрталаб гаражга келар, моторни кўздан кечирар, агар бузилган жойи бўлса тузатарди. Кейин бургомистрни олиб келиш учун машинани уникига ҳайдарди.

Асқарни Г. шахрига юборишаётганида, у асл разведкачи ихтиёрига кетаётганини тайинлашганди. Тўхтабоев нима иш қилиши кераклигини ўша разведкачи белгилашини айтишганди. Фақат у билан боғланиш керак эди. Иш ўнгидан келди. Дарҳол танишиб олишди ва Асқарга биринчи топшириқ берилди. Бу топшириқ бургомистр билан яқинлашиш, немисларнинг ишончини қозонишдан иборат эди. Ана ўшанда унча қийин бўлмаган операция амалга оширилиб, кўприкда «муқаррар» портлашнинг олди олинган, портловчи модда қўйилган жойидан топиб олиниб, зараризлантирилганди. Бу нарса Тўхтабоевнинг обрўсини бирдан ошириб юборди.

Асқар уни қандайдир жиддий ишга тайёрлашаётганини тушунар ва кўрсатма берилишини кутарди. Ҳар сафар Василий билан учрашганида, унинг кўзларига диққат билан тикилар — ҳал қилувчи фурсат келган-келмаганини билишга уринарди. Бугун Золенбауэр билан навбатдаги учрашув. Нима деркин унга? Яна ўша одатдаги «йўқ»ни такрорлармикин? Сабр-тоқат қилишни маслаҳат берармикин?

Учрашув уч қаватли ўрта мактабнинг вайрона биносида юз берди. Кечки соат саккизлар атрофида эди — ҳали кун ёруғ, лекин ҳадемай қоронги тушиши керак эди.

Золенбауэр Асқарни «даҳлизда» топди ва иккинчи қаватга чиқишга ишора қилди. Бу ерда учта хона бутун қолган,

деразалари йўг-у, лекин эшиклари бор эди, энг муҳими, бегона кўзлардан яшириб турадиган деворлари омон қолганди.

— Асқар, — деди Золенбауэр улар юқорига чиқиб, ўзларини хавфсиз жойда ҳис қилишгач. — Шаҳарга немис разведкачиси келди. У Совет Иттифоқи бўйича мутахассис. Уни партизан отрядига юборишмоқчи. Менда, у ўрмонга бора туриб, сизни ҳам бирга олиб кетади, дейишга асос бор... Ҳа, шундай, улар буни келишиб олишган... Уларнинг мақсади, чамаси, немис капитанининг кимлигини аниқлаш. Лекин разведкачининг олдига бошқа вазифалар ҳам қўйилган, деб ўйлайман. Битта капитанни деб «мутахассисни» овора қилиб ўтиришмайди. Бу ерда бошқа жиддийроқ бир нарса бор. Сиздан ўзингизни ёллашлари учун Келлерга имкон беришингиз талаб қилинади, соддароқ қилиб айтганда, тузоққа тушингиз керак бўлади. Аммо шошиб, осонлик билан рози бўлманг. Келлер бир оз меҳнат қилсин ва ўз галабасининг қадрига етсин.

— Демак, ҳақиқий иш бошланар экан-да, — деди жонланиб Асқар.

— Бошланади, — дея бош силкиди Василий. — Нима, кутиш жонга тегдими?

— Жонга тегди.

— Бўлмаса буни саволга жавоб деб ҳисоблаймиз: операцияда қатнашишга тайёرمىсиз?

— Тайёрман, Василий Иосифович!

— Сизни текширишни бошлашади, балки аллақачон бошлаб юборишгандир.

— Келлер мени кузатиб юрибди, — деди Асқар. — Гапга солиб туради.

— Келлер билан бирга, бу иш билан яна бир неча одам шугулланаётган бўлиши мумкин. Яхшиси, биз вақтинча учрашмаслигимиз керак. Шубҳа туғилишига баҳона топиб бермаслик лозим.

— Мен бир ўзим қоламанми? — деди ташвишланиб Асқар.

— Кўпга эмас. Бунинг устига, бу ёлғизлик шартли бўлади. Сиз ҳаммавақт бизнинг кўз остимизда бўласиз.

— Башарти бирор мушкул масалани кечиктирмай ҳал қилиш зарурати тугилиб қолса-чи?

— Биз ёрдамга келамиз.

— Лекин қаердан биласиз буни?

— Бургомистрнинг машинасида хиёбон томондан бозорнинг олдига борасиз. Капотни очиб, моторнинг уёқ-буёғини кўриб, қўймаланасиз, бу пайтда машинанинг иккала эшиги очиқ бўлиши лозим.

— Муддати-чи?

— Ҳн минут.

— Бозорга бориш пайти?

— Эрталабдан бозор тугагунча. Бўладими?

— Жуда бўлади-да. Имкониятдан фойдаланаман.

— Ҳайлайманки, бунга ҳожат бўлмайди. Ёллаш шу яқин кунларда бўлади. Лекин ҳар эҳтимолга қарши назарга олиб қўйинг. Унутманг: иккала эшиги очиқ туриши керак.

— Унутмайман.

Улар бутунлай қоронғи тушганда тарқалишди. Асқар вайронадан биринчи бўлиб чиқиб кетди. Василий бир муддат тўхтаб турди-да, кейин пастга туша бошлади. Йўлакда у қадам товушларини эшитди. Тош йўлдан икки киши шошмай борарди. Нагалли этикларининг тақ-туқига қараганда, улар патруллар эди. Василий ўзини панага олди.

— Кел, шу ерда бирпас ўтирайлик, — деди солдатлардан бири. — Озгина дам олволайлик.

— Майли, — жавоб берди иккинчиси. — Тинч жой.

— Вайрона кимга керак?

Солдатлар зинага ўтиришди-да, папирос чека бошлашди.

— Чекка жойлар ёмон, — деди иккинчиси. — Айниқса жар ёқаси. У ерда доим жинни хотин ўралашиб юради.

— Энди у йўқ, — деб хўрсинди биринчиси.

— Ким ўлдирди.

— Курт.

— Қанақа Курт.

— Ҳалиги бор-ку, отасини дафн этишга кетган, ўша.

— Нега отди. Қўрқиб кетгандир-да?

— Эҳтимол. Лекин қўрқадиган ери йўқ эди. Биз уни деярли ҳар куни кечаси учратардик. Худди кўланқадек дайдиб юрарди. Нега уйда ўтиргиси келмасди, ҳайронман.

— Жинни-да.

— Бу тўғрику-я, лекин ўша куни унинг ёнида яна кимдир бор эди. Мен гапларини эшитдим, аммо нима деб гаплашишганини англолмадим. Русча валдирашарди. Овозларини ҳам ажратдим — эрақ билан аёл. Куртдан, эшитяпсанми? — деб сўрадим. У, йўқ, деб жавоб берди. Нега йўқ дейсан, ахир овоз икки кишиники-ку, дедим. У яна, йўқ, деди. Кейин бурчакдан сочлари ёйилган, алвастига ўхшаган аёл чиқиб келди-да, хахолаб қула бошлади. Мен бу хотинни илгари кўргандим. Куртнинг эса биринчи кўриши эди. Унинг асаби бардош бермади. Автомат тепкисини босиб юборди... Бечорани қора қонига белаб, орқасига қарамай қочиб тушди. Мен уни тўхтатмоқчи бўлдим. Йўқ, қаёқда! Учинчи кўчада аранг етиб олдим.

— Бундан чиқди, қаттиқ қўрқиб кетибди-да.

— Ҳа. Ахир уруш бурчакдан бери фронтда, бормаган ери қолмаган. Нималарни кўрмаган, дейсан.

— У фронт... У ерда алвастилар йўқ.

Василий қараса, солдатлар ҳали-вери туришмайдиган. Шошадиган ерлари йўқ. Ким ҳам тинч ва қулай жойни ташлаб, ҳар бир қадамда хавф-хатар юз бериши мумкин бўлган шаҳарга шошиларди, дейсиз.

Василий қўлига гишт парчасини олиб, кўчанинг нариги томонидаги буталар ичига улоқтирди.

— Эшитдингми? У ерда кимдир борга ўхшайди, — деди биринчи солдат.

— Ким бўларди. Балки қуш-пушдир.

— Ўхшамайди, юр, бориб кўрамиз. Сен қўрқма. Шаҳарда жинни битта эди. Уни ҳам Курт йўқ қилди.

Солдатлар зинани тарк этишди-да, шошилмай кўчанинг нариги боши томон юриб кетишди.

Уларнинг қадам товушлари тингач, Василий турган жойидан чиқиб, вайрона орқали хиёбонга ўтиб олди. Бу ерда у бутунлай бехатар эди. Патруллар хиёбонга бош суқиб қарамасдилар. Овлоқ ердан ўзларини четга олиб қочардилар.

БУРГОМИСТР ҲУКМ ҚИЛИНДИ

Соат 15 дан 30 минут ўтганда бургомистрнинг уйи олдига енгил машина келиб тўхтади. Шофёрнинг ёнида капитан лавозимидаги немис офицери, орқада эса иккита солдат ўтирарди.

Моторнинг гувиллашини эшитиб, ўрта эшикдан Духовников мўраллади.

— Бургомистр уйдами? — сўради офицер машинадан туншаркан. Унинг немис тилида гапириши кўрқоқ Духовниковнинг юрагини така-пука қилиб юборди. У немислар олдида, айниқса, офицерлар олдида довдираб қоларди.

— Йўқ!

— Йўқ? Қизиқ! Қаерда у?

— Хизматда, хизматини адо этяпти.

— Гап шундаки, у хизматда йўқ. Жаноби Сердечный майор Шварцманга шу топда керак бўлиб қолди.

Духовников нима дейишини билмай елкасини қисди.

— Билолмадим.

— Телефон борми? — деб сўради офицер.

— Бор.

— Мен зудлик билан комендантга хабар қилишим зарур. — Офицер зинадан кўтарилди-да, ичкарига кирди.

Сўзсиз бўйсунуш одати Духовниковда эҳтиёткорликни босиб кетди. Унинг йўлини тўсиш ўрнига, итоатгўйлик билан таъзим қилиб, офицерга йўл кўрсатиб, ичкарига бошлади.

Телефон Сердечнийнинг хонасида экан. Кабинет катта бўлиб, чор атрофдаги жавонларга китоблар териб қўйилганди. Буни кўрган кишида ашаддий китобсевар яшаркан бу ерда, деган таассурот қоларди.

Бунча китобни кўриб, «Петр» ҳанг-манг бўлиб қолди. Бир муддатга қаерда турганини, бу ерга нега келганини, ёнида ким борлигини унутди. Лекин у дарҳол ўзини қўлга олди. Полда, стол тагида, ҳатто китоб жавонларида винодан бўша-

ган шишалар юмалаб ётарди. Шишалар диван олдида ҳам уюлиб ётар, ҳатто «Петр»га керак телефон ёнида ҳам шиша турарди. У стол томон йўналди ва шу пайт Духовниковнинг секин йўталганини эшитиб қолди.

— Сен ҳали ҳам шу ердამисан? — деди «Петр» немисчалаб, кейин рус тилида қўшимча қилди: — Бу ердан йўқол!

Духовников таъзим қилганича орқасига тислапиб, кабинетдан эмаклагандек чиқиб кетди.

«Петр» кенг креслога ўтирди-да, трубкани олиб, уни ҳарбий комендант билан улашларини илтимос қилди.

— Жаноби комендант, менинг саломимни қабул қилгайсиз. Ким гапиряпти дейсизми? Агар мен ўзимни капитан Папке ва айни пайтда «Петр» десам, сиз албатта, ҳайрон қоласиз. Бу исмлар сизга танишми? Жуда яхши! Энди ишнинг моҳиятига ўтайлик. Сиз бургомистр Сердечнийни қамоққа олибсиз. Сизга бир нарсани келишиб олишни таклиф қиламиз. Бизнинг қўлимизда капитан Фокс бор. У хизмат кўрсатган жангчи, фюрер томонидан мукофотланган, рейх учун қимматли одам. Кузьма Петрович Сердечнийни Фоксга алмашамиз. Бу сизлар учун фойдали. Ўтмиши бетайин рус кишиси ўрнига асл немис офицерини тавсия қиляпмиз. Агар бу масалани сиз ўзингиз мустақил ҳал қилолмасангиз ва ўйлаш, маслаҳатлашиш учун фурсат керак бўлса, биз кутишга тайёрмиз. Бироқ огоҳлантираман: Сердечнийнинг бошидан бирорта мўйи ҳам тўкилмаслиги керак. Акс ҳолда жаноби комендант, капитан Фокс сизни ҳеч қачон кўрмайди ва немис офицерига гамхўрлик учун миннатдорчилик билди-ролмайди. Сердечний тортилган жазога у ҳам тортилади. Сизга саломатлик тилайман.

«Петр» трубкани илди-да, йўлакка чиқди.

Бу ердаги ўриндиқда Духовников билан Митрошкин ўтиришар, уларни солдатлар қўриқлаб турарди. Афтидан, Митрошкин ҳозиргина келган ва нима бўлаётганини фаҳмлаб улгурмаганди.

— Хўш, ярамас-расволар! — деди «Петр» русчалаб. — Сотқинлар! Сенларни шу ернинг ўзида отиб ташлаш керак эди-ю, лекин халқ трибунали ҳар бирингга қилмишларингга яраша жазо беради. Ҳозирча ўз келажакларинг тўғрисида ўйлаб кўринглар... Кетдик, ўртоқлар!

«Петр» орқа ўриндиққа ўтириб, эшикни ёпди ва автомобиль шаҳарнинг иариги боши томон ғизиллаб кетди.

Офицернинг сўзларидан мурда бўлиб қолган Духовников хушига келгунича ўн дақиқалар чамаси фурсат ўтди.

— Партизанлар... — дея шивирлади у. — Партизанлар...

— Ҳа, — дея бош силкиб тасдиқлади Митрошкин. — Ҳақиқий партизанлар. Тақдир бизни улар билан учрашишдан асрамади. Энди яхшилик кутма. У нима деганини эшитдингми? «Сенларни шу ернинг ўзидаёқ...»

— Отиб ташларднем, — дея куйиб-пишиб ух торти Ду-

ховников. — Унинг нимаси кетарди? Хўжайин бўлиб келди. Ўз уйидагидай хўжайинлик қилади. Енинга кирадиган одам йўқ. Кўчада немис деганинг доригаям топилмайди...

— Энг ёмони шундаки, ўзингни қайси-ю, бегона қайси — билолмайсан, — дея мулоҳаза юритди Митрошкин. — Формаси немисча, Гитлердан ёмон гапирмайди немисчани. Бунақада аспаласопилинга кетиш ҳеч гап эмас. Кетидан қувсанг, ҳақиқий немис бўлиб чиқади, бошпана берсанг, у худди ҳалигига ўхшаб партизанга айланиб қолади. Тузоқнинг ўзгинаси! Яширинадиган жой ҳам тополмайсан. Мана шунга ўхшаб кўчада олдинга келади ёки уйинга бостириб киради, тарс этказиб отади — сен лом-мим деёлмай қоласан... Қочамиз, қочиш керак!

Митрошкин, худди чиндан ҳам қочишга шайлангандек скамейкадан турди.

— Қўйсанг-чи! — деди Духовников кўрқиб кетиб. — Иккинчи марта келмайди.

— Бу ҳали номаълум. Балки у бу ерда сигаретини ёки зажигалкасини унутиб қолдиргандир. Биринчи сафар бизни худо асради, энди соғ қўймайди. Тақдирни синашнинг кераги йўқ.

— Яна келишга кўрқади, — деб эътироз билдирди Духовников. — Ҳар қалай бургомистрнинг уйи-ку бу.

— Немис формасида у истаган жойига бораверади... Ҳозирча хайр, Терентий Лукьянович.

Митрошкин қўлини силкитиб, жўнаб қолди. «Бўлган воқеани жаноби штурмбанфюрерга бориб айтсаммикин? Ишонармикин? — ўйларди Митрошкин, шаҳар маркази томон борар экан. — Кейинги пайтда у менга ёмон кўз билан қарайдиган бўлиб қолди. Сабаби нимада экан? Мен унга ёқмайдиган нима иш қилиб қўйдим. Нуқул Сердечний ҳақида сўрагани-сўраган... Тўхта, тўхта!.. Бу қанақаси. Бундан чиқди, у бургомистрга ишонмайдими? Бўлди, худди шундай! Мен аҳмоқ бўлсам, ҳаммаерда Сердечний билан ошнализим тўғрисида огиз кўпиртириб гапириб юрибман. Йўқ, бунини штурмбанфюрерга айтиш тўғри келмайди...»

— Ассалому алайкум, Павел Гермогентович! — деди бирдан Золенбауэр унинг ёнида пайдо бўлиб. — Нимадандир хафамисиз?

— Менми? — дея чўчиб тушди Митрошкин. — Нимадан хафа бўларканман?

— Мен ҳам шуни айтаман-да, — деди Золенбауэр кулиб. — Жаноби Митрошкин нимадан хафа бўлиши мумкин. Ишлари яхши кетаётган бўлса, коммерсант Митрошкинга ҳамманинг ҳаваси келса. Шаҳарда биринчи фирма унинг корхонаси бўлса. Ҳатто биз, немислар, ишнинг кўзини биладиган одамлар, бозордаги нарх-навони тушунмасдик. Сиз бўлсангиз эпладингиз. Қаерга олтин кўмилганини сезиб олдингиз.

— Хўп гапларни гапирасиз-да, — деди хижолат чекиб Митрошкин. — Олтинингиз нимаси. Шунчаки қора кун учун дегандек уч-тўрт танга чақа йигсак нима бўпти?

— Қора кун учун танга-чақа йигмайдилар. Бунинг устига «қора кун» деганингиз ҳам қулоққа қандайдир эриш туюляпти. Сиз немис армиясининг мағлубиятини кутяпсизми?

— Нима деяпсиз, худо сақласин! Бяроқ одамнинг бошига ҳар нарса тушиши мумкин. Мана ҳозиргина...

— Ҳозиргина? — деди Золенбауэр, Митрошкиннинг кўзларига тикилиб қараб. — Нима юз берди, ҳозиргина?

Митрошкин эсанкираб, кўзларини пирпиратди. У бугун бургомистрнинг уйида немис офицерини кўрганини айтсаммикин, айтмасаммикин, деб иккиланиб қолганди. Лекин оғиздан чиқиб кетдими — тамом, уни қайтариб бўлмайди. Давом эттириш керак.

— Мен ҳозиргина немис капитани формасини кийган партизанлар командири кўрдим.

— Шошманг, Павел Гермогентович! Сиз ҳазиллашяпсиз! Бизнинг офицеримизни партизан деб юрган бўлманг! Партизанлар отрядининг командири қандай қилиб шаҳарга кела олади. Бу ерда вермахт армияси хўжайин-ку. Ҳазилнинг таги зил-а, Павел Гермогентович!

— Мен ҳам шундай деб ўйлардим. Аммо ўз кўзим билан кўрдим партизанни, тагин биттамас, уч киши. Ҳаммасида автомат бор.

— Балки улар бизнинг солдатларимиздир? — дея шубҳа билдирди Золенбауэр.

— Немислар русчани бундай гапиролмайдилар. Оламда халқ трибунали ҳақида гапирадиган, Духовников икковимизни немислар билан дўстлигимиз учун отиб ташлайман, деб дагдага қиладиган немисни топиш қийин бўлса керак. Мана шунақа!

— Демак, сиз уларнинг партизанликларига ва «капитан» — руслигига аминмисиз? — дея сўради Василий.

— Аминман!

— Биласизми, Павел Гермогентович, мазкур факт шунчалик муҳимки, мен хизмат бурчим юзасидан бу ҳақда майор Шварцманга ахборот беришим лозим.

— Ахборот бераверинг! Истасангиз фюрернинг ўзига ҳам айтинг! Менга барибир!

— Бу қай пайтда юз берди?

Митрошкин капитан уйдан чиққанида, ичкарида девор соат занг урганини, у буни беихтиёр санаганини эслади. Тўрт марта занг урган эди.

— Соат роппа-роса тўртда.

— Сизнинг хотирангиз зўр экан, жаноби Митрошкин. Ғоят хушёр экансиз. Мардлингиз ҳақида гапириб ўтирмайман. Партизанлар командири билан учрашганда ҳамма ҳам совуққон бўла олмайди. Бошлиқларга ахборот бераётганимда

сизнинг ҳам таърифингизни келтиришга ҳаракат қиламан, — деб ишонтирди Митрошкинни Золенбауэр. — Ўйлайманки, агар ҳозир айтганларингизни тасдиқлаб олиш зарурати туғилиб қолса, бош тортмасангиз керак?

— Албатта! Нимани кўрган бўлсам, ўшани айтаман... Мен партизанлар — катта хавф деб тушунаман. Биз ҳаммамиз улар билан курашишимиз керак. Хайр, жаноби Золенбауэр! Керак бўлиб қолсам, чақирарсиз!

Золенбауэр Шварцманнинг олдига дарҳол кирмоқчи эди, лекин уни Келлер ушлаб қолди, у қандайдир зарур иш билан комендатурага келган эди.

— Қаёқларда юрибсиз, Золенбауэр? Жаноби ҳарбий комендант сизни қирқ минутдан бери қидиртиради.

— Ҳозир соат неча?

— Йигирмата кам беш... Хўш, нимага сизни вақт қизиқтиряпти? — дея сергакланди Келлер.

— Чунки бундан роппа-роса қирқ минут олдин партизанлар бургомистрнинг уйига ҳужум қилишди.

— Қанақа ҳужум? Мен фақат Шварцманга Папке кўнғироқ қилганини биламан холос.

— Сердечнийнинг уйдан кўнғироқ қилган.

— Жин урсин, бу капитан жуда сурбет бўлиб кетди, — деди жаҳл билан Келлер.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — дея сирли кулиб қўйди Василий. — Лекин муҳими бу эмас.

— Бўлмаса нима?

— Муҳими шуки, у капитан эмас.

— Менга қаранг, жаноби Золенбауэр, — дея ҳайрон бўлиб унга қаради Келлер. — Сиз хавфсизлик хизматидан кўра кўп нарса биламан, демоқчи бўласизми?

— Шу тобда кўпроқ биламан.

— Сиз мени қуролсизлантиряпсиз.

— Аксинча, мен сизнинг қўлингизга қурол бермоқчиман.

— Бу энди қутилмаган нарса! — дея жонланиб кетди Келлер. Унинг кўзларидан ўт чақнади. — Қани, беринг ўша қуролингизни! У айни пайтда менга жудаям зарур.

— Жаноби штурбанфюрер, агар мен ҳозир «капитан» Папкедан қутулишнинг аниқ йўлини кўрсатсам, нима дердингиз?

Ҳаяжонланиб кетган Келлер сигаретасини олиш учун кўлини чўнтагига суқди, қўллари ўзига бўйсунмасди — у сигарета пачкасини тушириб юборди. Золенбауэр уни ердан олиб, штурбанфюрерга берди.

— Нима дер эдингиз? — дея такрорлади Василий.

— Бир умрга сизнинг олдингизда қарздорман, деган бўлар эдим.

— Шу сўзингизда турасиз. Ўртамизда жентельменчасига келишув бўлди деб ҳисоблаймиз ва унга хилоф иш қилмаймиз.

— Офицер ва коммерсант шани билан онт ичаман!

— Миннатдорман.
— Қарзни узиш исталган пайтда ва исталган шаклда бўлади.

Василий кулиб юборди.

— Чек кўрсатиш биланми?

— Худди шундай.

— Ундай бўлса, олинг куролингизни! Капитан Папке — бу рус партизани. Унинг Германияга ҳеч қанақа алоқаси йўқ.

— Э, парвардигор! — деди Келлер қўлларини бир-бирига уриб. — Бу шунчаки ҳавойи гап эмасми?

— Бу — факт. Унинг исботи ҳам бор!

— Уни штандартенфюрерга айтиш мумкинми?

— Албатта. Жаноби Штиллерга айтишни ўз зиммамга оламан. Сизга эса, фақат оддий юридик миссия юкланади. Иккита шохидни чақириб, сўроқ қилиш керак бўлади. Гувоҳларнинг исм-фамилиялари эртага айтилади.

БУ УМИКАН?

Эрталаб катта механик Франц-Иосиф Цельке Тўхтабоевга, бугундан эътиборан бошқа хўжайин — обер-лейтенант Вайс ихтиёрига ўтганини айтди.

Бундай ўрин алмаштириш нима учун содир бўлганлигини Тўхтабоев билмасди, у олдинги хўжайин — бургомистр Сердечний қаёққа гойиб бўлганлигидан ҳам ҳали беҳабар эди. Асқар ўзгаришнинг сабабини сўрашга ботинмади. Цельке унинг бу қизиқишини ўзича бошқа нарсага йўйиши мумкинлигини ўйлади. Бунинг устига, Асқарнинг унча-мунча ўзгаришлар юзасидан ўз тахминини гапириб юрадиган одати йўқ эди, буни гараждагилар яхши билишарди. У машинадан бўлак ҳеч нарса билан иши йўқ, камтар ва ифдамас одам сифатида танилганди. Айни найтда у қизиқиши мумкин эди-ю, лекин сўрайдиган одам йўқ эди. Цельке бундан мустасно, Макс Лютке эса, русчани тушунмасди. Нега Макс Люткедан сўрайди? Шунинг учунки, гаражда Асқар дўстона алоқа ўрнатган бирдан одам шу эди. Бу муносабат ўз-ўзидан, ҳеч қандай мантикий сабабсиз пайдо бўлганди. Улар бир-бирларига бир огиз ҳам гап қотишмасди. Булар умуман таниш ҳам эмасдилар. Лютке слесарь, токарь ва яна нимадир бўлиб ишларди. Тўхтабоев механик эди. Улар фақат иш юзасидан бир-бирлари билан алоқа қилиб туришарди холос. Асқарга ҳамиша Люткенинг ёрдами керак бўлиб қолар, унинг дастгоҳида Асқарнинг «Мерседес» и деталлари тузатиларди. Сеҳргар Макс Лютке деталлари янгилаб берар, шунда Асқар ва бошқа механиклар қойил қолганларидан тилларини тақиллатишар эди. Ўз навбатида, Лютке ҳам механикнинг шаънига мақтов ёғдиришда бахиллик қилмасди. Тўғри, ўзининг бутун ҳаяжонини битта сўзга, бўғиқ, чийил-

доқ товушда айтадиган «Гут!» сўзига жойларди. Люткенинг юксак баҳосини тушуниш учун шунинг ўзи кифоя эди.

Сиртдан Лютке бесўнақай бўлиб туюларди. Ориқ, елкаси тор, чиллақдай қўллари узун эди, у қандайдир ёнламеига оёқларини букмай, ёғочоёққа ўхшаб юрарди. Бироқ дастгоҳ олдига борди дегунча, бутунлай ўзгариб кетарди. Қаердандир унда эпчиллик, чаптастлик пайдо бўларди. Шундай чиройли ишлардики, ундан кўз узиб бўлмасди. Бошқа механик ва токарларга Лютке лоқайд қарар, уларни назарига илмасди. Тўхтабоев бундан мустасно эди. У ёш механикни дарҳол кўз остига олиб қўйди, ишдан қўли бўшаган пайтларда унинг машинаси ёнига келар, Асқарнинг моторни қандай тузатаётганини, унинг қисмларини чаққонлик билан тўгрилаётганини томоша қиларди. Бу пайтда «Гут» демас, фақат жилмайиб қўярди.

Ҳар куни эрталаб улар гаражда учрашиб, бир-бирлари билан бош силкиб саломлашардилар-да, иш жойларига ўтиб кетишарди.

Гараж территориясини маҳбуслар супуриб-сидиришарди. Одатда уларни қамоқхонадан эрталаб соат еттида ишга ҳайдаб чиқишарди, ўнгача маҳбуслар ўз ишларини қилиб битиришарди. Лекин мана икки кундан буён маҳбусларни тушликкача ҳовлида тутиб қолишмоқда. Асқар бунга эътибор қилди ва бу янгиликни кеча Келлер билан бўлган гапга боғлади.

Келлер ҳеч қандай гап йўқ, сўз йўқ, томдан тараша тушгандай қилиб, Асқарнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолганлигини айтди. У Тўхтабоевни кузатиб юриб, бир куни у билан Россиянинг, Асқар туғилиб ўсган тупроқнинг келажаги хусусида суҳбатлашганида айтган эди бу гапнинг даромадини. Келлер айтган эдики, Совет ҳукумати ўзининг сўнгги кунларини яшамоқда, яна бир зўр берилса, голибона рейх армиясининг зарбаси остида Россия қулайди. Шарқ халқлари вакиллари, жумладан, Тўхтабоев аҳволни тушунишлари, ўзлари учун келажакка борадиган йўлни танлашлари керак. Биз, голиблар биланми ёки мағлублар биланми? Йўлни танлаб олгач, сафда ўз ўрнини аниқ тасаввур этиш лозим. Тўхтабоев йўлни танлаб олгани учун рейхнинг солдати бўлиб қолиши керак. Одатдаги солдат эмас. Махфий!

— Шу яқин ўртада партизанлар отряди бор, — деб тунтирди Келлер. — Немис капитани Папке ўша отряд билан алоқадорми ёки у ерда турадими — шунини аниқлаш керак. Хоинни топиб, хибсга олиш зарур.

— Партизанлар мени йўлатишармикин? — деб сўради Асқар бўйинини қашиб. — Мен бургомистрнинг шофёри бўлиб ишлашимни ҳамма билади-ку...

— Бу ҳақда ўйлаб кўриш керак, — дея бош тебратди Келлер. Афтидан, Тўхтабоевнинг немис маъмурияти билан алоқадорлиги унинг ўзини ҳам ўйлатиб қўйган эди.

Кейинги сафар у гапни Асқарнинг касбидан бошлади.

— Биласизми, сизнинг ҳозирги ишингиз маълум маънода партизанларнинг ичига кириб олишингиз учун ҳатто қулай келади.

— Партизанларга шофёр керак эканми? — деб сўради Асқар ўзини гўлликка солиб.

— Партизанлардан кўра уларга бориб қўшилишни хоҳловчи шахсларга керак. Бизнинг қамоқхонамизда қамоқдан қочишга икки марта уринган асир — рус лейтенанти ўтирибди. Ҳозир яна қочишни мўлжаллаб, шерик излаяпти. Унинг режаси анча мураккаб. Ё бирон кимса билан биргалашиб, дарвоза олдидаги навбатчини ўлдирмоқчи, ёки шофёрлардан бири билан тил топишиб, машинасида қамоқхонадан олиб чиқиб кетишини сўрамоқчи. Лейтенант билан камерада бирга ўтирган одам бизга шундай деди. Ўша лейтенант ёрдам беришингизни сўраб сизга мурожаат қилиши ҳам мумкин. Унинг илтимосини ерда қолдирмасликка, бирга қочишга розилик билдиришга ҳаракат қилинг. Кейин партизанларнинг ишончини қозонишингизда лейтенант сизга ёрдам беради...

Келлернинг режаси Асқарга маъқул бўлди. У штурмбанфюрерни, агар ўша лейтенант бургомистрнинг шофёрини қочишда иштирок этишга таклиф қилса, унга ёрдам бераман, деб ишонтирди.

Келлернинг таклифи, энди равшан бўлишига қараганда, ўша лейтенантнинг нияти билан мос келарди. Умуман ҳамма нарса, ҳатто «қочиш» режасининг амалга оширилиш муддати ҳам мос келарди. Штурмбанфюрернинг ҳаракати гоёта жўн эди.

«Лейтенант» билан танишиш шу куни эрталаб бошланди. Асқар энди машина юва бошлаганди, унинг олдига новча, кенг елкали малла соч йигит келиб, ёрдам берайми, деди.

«Мана, — дея кўнглидан ўтказди Тўхтабоев, — операция бошланмоқда. Келлер унчалик сабрли эмас экан. Дарвоқе, у нимани ҳам кутарди. Барча иштирок этувчи шахслар тайёрлаб қўйилган бўлса...»

— Майли! — деди Асқар ва йигитга «Мерседес»нинг капоти устида ётган латтани кўрсатди.

У дарҳол латтани олди-да, машинани ҳафсала билан артишга киришиб кетди.

«Қизиқ, у гапни қандай бошларкин? Муҳими, нимадан бошларкин?» Асқарнинг ўзи уни гапга солгиси келмади. Келлер ҳам бунақа топшириқ бермаганди. «Лейтенант» индамасди, Тўхтабоев ҳам жим эди. Маҳбус «мерседес»ни ярақлатиб артаркан, Тўхтабоев томон яқинлашарди. Масофа дақиқа сайин қисқариб борарди.

«Ҳозир гап очади, — ўйлади Тўхтабоев. — Энг қулай фурсат».

Лекин «лейтенант» унинг ёнига яқин келиб, гапириши

мумкин бўлган пайтда, Цельке маҳбусларга ҳовлининг ўртасига тўпланишга команда бериб қолди. «Лейтенант» латтани кўйиб, «Мерседес»дан нари кетди.

«Балки мен адашгандирман, менга керакли одам бу эмасдир? — деб ўйлади Асқар. — Шунчаки ўзи келиб қарашгандир».

Асқар машинада ўтириб маҳбусларни ҳовлидан қамоқхонага айлантирилган ертўлага олиб кириб кетишаётганини кўрди.

«Ҳечқиси йўқ, яна бир кун кутсак кутамиз-да. Шошиб қаёққа ҳам борардик! Сиз бўлсангиз, жаноби Келлер, мени қандай қилиб лақиллатиш йўлини ўйланг».

Асқар гаражга кечқурун алламаҳалда қайтиб келди. Кунбўйи у вокзалга атиги икки марта бориб келди, қолган вақтда комендатура олдида турди — обер-лейтенант Вайсни, ўзининг янги хўжайинини кутди.

Шофёрлар ётоқхонаси гараж территориясида бўлиб, у иккита хонани эгаллар, жуда оддий қилиб жиҳозланган эди: каравотлар-у, кийим-кечак осадиган шкафлар бор эди, холос. Асқарнинг каравоти эшик томондаги дераза олдида эди. Илгари Асқар Сердечнийнинг уйига туташ бир хонада турарди. Бургомистр ғойиб бўлгандан кейин уни ётоқхонага кўчиришди. Тураржойининг ўзгаришидан Асқар ҳеч ҳам хафа бўлмади. Унинг учун Духовников билан гаплашиш кўнгилсиз эди, маст Сердечнийдан эса, ҳар куни сўжиш эшитгани-эшитган эди.

Ётоқхонада кўз қувонмаса ҳам, бу ер тинч, озода ва энг муҳими, шофёрлар ҳамиша Целькенинг назорати остида бўлардилар, бу Асқар учун катта аҳамиятга эга эди. Катта механик, афтидан, шофёр ҳамда механикларнинг юриш-туриши тўғрисида керакли одамга ҳар куни ахборот бериб турарди. Асқарга мақтов характеристикаси керак эди. Бу жудаям зарур эди унга. Келлер махфий топшириқ бериладиган одамни шу орқали танларди.

Одатда кечки овқатдан кейин Тўхтабоев ўзининг «Мерседес»и олдига бориб, уёқ-буёгини кўздан кечириб қўярди. Бугун кечқурун у машинани кўздан кечиролмади, фақат ўзини кўраётганга солди. Унинг бутун диққати Макс Люткега қаратилганди. Ҳамиша индамас бўлиб юрадиган Лютке бирдан сергап бўлиб қолганди.

Пайт пойлаб туриб, яқин орада ҳеч ким йўқлигида Лютке Тўхтабоевнинг ёнига келди-да, нималарнидир немисчалаб тез-тез гапира бошлади. Асқар, турган гапки, ҳеч нарса тушунмади, лекин Макс уни аллақандай хавфдан огоҳлантираётганини фаҳмлаб қолди — Макс жудаям ҳаяжонланиб гапирарди. Асқар русча тушунтиришни илтимос қилди. Лютке имо-ишора билан, русча, немисча, французча сўзларни аралаштириб, бир амаллаб Асқарга унга машина ювишга қарашиб юборган маҳбус оддий одам эмаслигини, Цельке ҳамма-

вақт унинг олдида тик туришини, у бошқа ҳеч нарса айтолмаслигини ва умуман ҳеч кимга ҳеч нарса демаганлигини англади...

Асқар Максга огоҳлантиргани учун миннатдорчилик билдирди-да, хайрлаша туриб, Лютке яхши кўрадиган сўзни айтди:

— Гут...

У маъқуллаб бош силкиди ва ётоқхона томон йўл олди. Асқар учун галати кун шундай тугади.

ШЕРИК

Митрошкин хавотирга тушиб қолди. Аграфена Никитичнанинг аллақандай Кирпиченский деган одам Кузовкинга шерик сифатида хизмат қилмоқчи деган хабари уни гоят ташвишга солиб қўйди. Кирпиченский немисларнинг олдига бориб, тўғри келган одамга пора қистириши, ишда қатнашиши учун ёзма рухсатнома олиши мумкин эди. Илгари ҳамма нарсани Сердечнийнинг ўзи ҳал қиларди, энди Сердечний йўқ, бинобарин, Митрошкинни рақиблардан ҳимоя қиладиган балогардон йўқ эди. Кузовкинга ишониб бўлмайти, ақл-хушлари ўзларида бўлган кишилар кутилмаган қилиқ чиқаришлари мумкин.

«Мен анчадан бери билиб юрибман, Кузовкин менга нисбатан гирромлик қияпти,— дея ўйлади Павел Гермогентович.— Унинг Валентина Ивановна билан қандайдир сири бор. Ертўлаларни бойликка тўлдиришяпти, бу бойлик биргина уларники эмас. Менга бериб келаётган пуллари, олишим керак бўлган пул олдида дарёдан томчи бўлиши мумкин... Борди-ю, ишга Кирпиченский келиб қўшиладиган бўлса, менинг даромадим яна ҳам камайиб кетади. Бу турган гап! Шундай қилиш керакки, у бизнинг ишимизга шерик бўлмасин...»

Митрошкин шу хаёллар билан шакарпазнинг уйи томон юриб борарди. Унинг ҳар кунги йўли бозордан бошланиб, Кузовкиннинг боғчасида тугарди. Олдиниға у қадамини тез-тез ташлар, кейин секинлатар, уйнинг олдиға келгач эса, бутунлай тўхтаб қоларди. Зинадан чиқиб, эшикни тақиллатишға унинг юраги дов бермасди. У Кузовкиннинг: «Чақирма-гунимча меникиға кирма!» — деб огоҳлантирганини эсларди.

Ҳозир ҳам қадамини секинлатиб, Тимофей Сидоровичнинг уйиға деразадан хўжайин кўринмасмикин деб хавотир билан қараб қўйди. Шу пайт кўзи Фокиннинг хотиниға тушди.

У зинадан кўтарилаётган эди.

«Яна кепти-да, у бу ерга! — дея ҳушёр тортди Павел Гермогентович.— Кунда шунда бўлиб қолди-ку, бу хотин. Наҳотки шунчалик кўп дунё орттирган, ташиб келишға улгурмаяпти? Чолнинг ўзи касал, нариги дунё тадоригини

кўраётган бўлса керак, мана бу Анна Андреевна бўлса, лаш-лушини яширишга уриниб ўляпти...»

Митрошкин эҳтиёткорлик билан таниш бута тагига ўтиб яширинди. Ўтган сафар у шу ерда Кузовкин билан келинининг гапини эшитганди. Балки ҳозир ҳам қулогига бир нима чалиниб қолар. Тўғри, ҳозир дераза ёпиқ эди ва ойнадан битта ҳам товуш ташқарига эшитилмасди. Лекин деразани ёки эшикни очиб қолишлари мумкин-ку, ахир, Фокина шакарпазникида меҳмон бўлиб бутунлай қолиб кетмас!..

Узоқ кутишга тўғри келди. Бир соатчадан кейин эшик очилиб, Анна Андреевна кўринди. У уйдан чиқатуриб, ҳеч ким йўқмикин дегандай уёқ-буёққа аланглаб қараб олди-да, шундан кейингина Валентина Ивановна билан хайрлаша бошлади.

— Хўжайин иложи борича тезроқ етказсин, — деб илтимос қилди.

— Ҳаракат қиламан, Анна Андреевна. Тимофей Сидоровичнинг тоби қочиб қолди, дам оляпти. Усиз ертўлага тушиш қийин. Ҳа, майли, бир амаллармиз.

— Аграфена Никитична-чи? У ёрдам беролмайдими?

— Бунга — йўқ.

— Билмайди ҳамми?

— Билса кераг-у, лекин сездирмайди. У ақлли ва софдил аёл. Тилини тийишни билади.

— Бу яхши... Иложи борича ҳаракат қил, Валяжон! Тезроқ хабар қил.

Фокина Валентина Ивановнани кучоқлаб ўпди-да, зинадан пастга тушди.

«Бу нима экан? — ҳайрон бўлди Митрошкин. — Булар ертўлага бирон муҳим нарса яширишаётганга ўхшайди. Башарти, лаш-луш бўлса ҳам, оддий нарса эмас. Шунинг учун ҳам уни бир ёққа бериб юборишмоқчи. Шошилиш керак!»

Митрошкин эҳтиёткорлик билан пастак тахта девордан ошиб тушиб, шаҳар марказига — комендатура жойлашган ерга йўл олди. У секин юриб борар, шунчалик секин юрардики, кўрган одам сайр қилиб юрибди, деб ўйларди. У ҳамма нарсани ўйлаб, пишириб олиши керак эди.

«Албатта, менга раҳмат айтишади, — дея ўйлади Митрошкин. — Ҳатто бирон арзимаган нарса билан тақдирлашади ҳам. Лекин шакарпазлик ҳам тугатилади-да. Торт ҳам, пирожний ҳам, бинобарин, даромад ҳам бўлмайди. Озми-кўпми, ҳар қалай, даромад бўлиб турибди-ку. Демак, ўзим ўтирган шохни ўзим кесаман, тухум қилиб турган товуқни сўйган бўламан. Олтин тухум бўлмасаям, барибир тухум-да, бир кунингга ярайди. Нима қилсам ҳам раҳматнома оламан, ҳам товуқни сақлаб қоламан?.. Кузовкинни бир кўрқитиб, ҳамёнини очишга мажбур қилсам-чи? Мана шуниси энг тўғри йўл бўлади...»

Митрошкин комендатурага кириб борди-да, навбатчининг

хонасига бурилди. Унга Вайс керак эди. Ҳамиша пулга муҳтож бўлиб юрадиган одам Вайс эди.

— Жаноби обер-лейтенант! Сизга зарур иш билан келгандим,— деди Павел Гермогентович гоз туриб.

«Ошен хорошо,— деди Вайс русча гапирмоқчи бўлиб.— Иххабе кляйне цайт (менинг вақтим оз). Андере момент (бошқа сафар кел). Понимайш?

Вайс ҳозир олдидан кетиб қолишини сезиб, Митрошкин гапнинг индаллосини айтишга қарор берди.

— Жаноби обер-лейтенант! Мен кўп пул топдим. Олтин топдим!

— Олтин?! — «Олтин» сўзини Вайс барча тилларда тушунарди.— Қани олтин?

— Бир уйнинг ертўласида!

Вайс столдан туриб кетди-да, Митрошкиннинг олдига келди.

— Қанча?

Агар қанчалигини Митрошкин билганида эди! Ҳамма қийинчилиги шунда эдики, Кузовкиннинг ертўласи бегона кўзлардан пана, фақат шакарпазнинг бир ўзигина биларди унинг қанчалигини. Лекин бу мушкулотни обер-лейтенантга қандай тушунтирса экан? Тушунтириш ишни фақат чигаллаштиради. Аниқлик керак. Митрошкин найранг ишлатишга тушди. Саноғига етиб бўлмайди, лекин иккимизга етади деган маънода қўлларини ёзди. Ўзини ажратиб қолдиргиси келмади, акс ҳолда сирни айтмаган бўларди.

Бироқ Вайсни насия кам қизиқтирарди. У аниқ ҳаракат қилишни, айниқса гап пул устида кетганда нақдини яхши кўрарди. Тўғри, пул ҳақида полицай унга ҳеч нима демади, лекин Вайс ертўладаги нарсани фикран маркалар ҳамда долларларга ағдарди. Чунки ютқизиқни шу маркалару долларлар билан тўлашга тўғри келарди. Ҳали ҳеч ким стол устига қундуз ёқа, кумуш чойнак ва олтин узук қўймаганиди. Ҳарҳолда, Вайс буни ҳали кўрмаган. Анъанага хилоф иш қилишни эса у истамасди. Ертўлада пул бўладими ёки бошқа нарса бўладими, Вайс булар учун ўттиз минг марка олса бўлгани. Ақалли йигирма минг бўлсаям майли — ўн минггяи қарзига беради, қолган ўн минггига қарта ўйнайди. Обер-лейтенантнинг катта пул тикишига вақт етган, у қачонгача кўрқоқ ўйинчилар сафидан чиқолмайди, офицерларнинг мазахли гапларини эшитиб юради? Энди у стол устига маркаларнинг шундай қовурғаси синмаган дасталарини ташласинки, ҳамманинг оғзи очилиб қолсин.

«Агар манави Митрошкин ёки Митрушкин алдамаган бўлса,— дея ўйлади Вайс,— унда мен шу бугун бойиб қоламан. Фақат ақлни ишлатиб ҳаракат қилиш лозим. Муҳими, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаслик керак. Олдинги сафар комендант санаот моллари омборининг ҳидини билиб қолиб, Вайсни доғда қолдириб кетган. Бутун асл молларни Шварцман билан Келлер бўлашиб олиб, уйга чиқитиғина қолган.

Ҳозир уни алдашолмайди. Майор комендатурадап чиқиб кетишини кутиб туриш керак, кейин эса Митрошкин ёки Митрушкин билан ертўлага ошиқиш лозим...»

— Мени хиёбонда кутиб туринг, — деди Вайс полицаёга. — Операцияни кечқурун соат еттида бошлаймиз.

* * *

— Дада! Тезроқ бўлинг. Овқат тайёр! — деди Валентина Ивановна бош шакарпазни чақириб.

— Кетяпман! — деди Тимофей Сидорович.

— Илгари хотини тириклигида Тимофей Сидорович дастурхонга унча шошилмасди. Ҳеч қачон ҳақиқий иштаҳа билан овқатланмасди, нонуштами, тушликми ё кечки овқатгами қайта-қайта чақирришлардан кейин борарди. Хотини бунга чидарди ва ўзининг Тимошасини ҳеч маҳал койимасди. «Келинчак» бошқача тартиб ўрнатди. Дастурхонга — дейилдими, демак, ҳамма ишингни йигиштир-у, хонага кир. Кузовкин бир-икки марта айтилган вақтда кирмаганди, шунда нима бўлди денг! Валентина йиглаб юборди ва бир ҳафта давомида хафа бўлиб юрди. Унинг назарида қилган овқати Тимофей Сидоровичга ёқмаган-у, шунинг учун ҳам у дастурхонга келмаётгандай бўлиб туюлди. «Келинчак»дан кечирим сўрашга ва баҳона кўрсатишга тўғри келди.

Мана ҳозир Валентина Ивановна чақирган эди. Тимофей Сидорович шу заҳотиёқ қўлларини сочиққа артганча, эшикдан кириб келди.

— Хўш, келинжон бизни нима билан хурсанд қилар экан? — кулиб сўради Тимофей Сидорович.

— Ўзимизнинг сомсамиз билан, — деб жавоб берди Валентина Ивановна.

— Бу яхши. Нонвой деган хўрандалар учун ёпган нондан ейиши лозим, бўлмаса нонвой бўлмай қолади.

— Бошқа бирон нарса пишириш ҳам мумкин эди-ю, лекин фурсат бўлмади. Анна Андреевна олиб келган телеграммани шифрладим. Икки саҳифа бўлди.

— Анчадан буён бунақаси бўлмаганди, — деб қўйди Кузовкин.

— Биринчи марта.

— Мухимроқ нарсага ўхшайди, — дея қошларини керди Кузовкин. — Аммо мен нималигини суриштириб билмоқчи эмасман, кўрқма, фақат хурсанд бўляпман. Демак, биз бу ерда кунимизни бекорга ўтказаяётганимиз йўқ, фойдали иш қиляпмиз. Тўғрими, Валентина?

— Тўғри.

— Халқ олдида виждонимиз пок. Немисларга кўрққанимиздан эмас, балки заруратдан тоқат қиляпмиз. Душманга қарши курашда Қизил Армиямизга ёрдам беряпмиз. Сеансинг қачон?

— Ярим соатдан кейин.
— Ҳаммасини тайёрлаб қўйдим.
— Фаҳмляяпман. Сиз кеча ертўлада нимагадир анча қолиб кетдингиз.

— Ваъдамни бажардим. Қўшимча йўлни тартибга келтириб қўйдим.

— У аллақачон тозалаб қўйилган эди-ку,— дея ҳайрон бўлди Валентина Ивановна.

— Тозалаб қўйилганлиги рост, лекин жиҳозланмаганди. Энди ҳаммаси жой-жойига қўйилди.

Тимофей Сидоровичнинг «энди ҳаммаси жой-жойига қўйилди», деган сирли гапини Валентина Ивановна, чиқиш йўлини тузатиб қўйибди, деган маънода тушунди.

— Қулфлайдиган қилган бўлсангиз керак-да? — деб сўради.

— У ерга қулфнинг кераги йўқ. Бемалол ўтиш мумкин. Бирон ҳодиса юз берса бемалол боравер, боққа чиқиб оласан, уёғи кўча.

— Қўшимча йўлнинг ҳожати бўлмайди деб умид қиламиз.

— Умид қиламиз,— дудмал жавоб қилди Кузовкин.— Лекин эсингда бўлсин. Агар эшикда бегона одамни кўриб қолсам, «Яна қандай жин чалган одам келди? Ҳозир очаман!» — деб бақираман. Кейин сандиқни тепаман. Эшита-санми?

— Эшитаман. У ердан яхши эшитилади. Лекин сиз нега ҳар сафар бунни такрорлайсиз? Ҳаммаси эсимда.

— Такрорлаш зарар қилмайди,— деди хижолат бўлиб Кузовкин.— Сенга шуни айтсам, енгил тортаман, қандайдир афсун ўқигандай, тўсиқ қўйгандай бўламан. Ҳа, майли. Бу ҳақда энди бас қилайлик! Сенинг пастга тушадиган вақтинг ҳам бўлиб қолгадир! Кетдик!

Тимофей Сидорович сандиқни суриб, қопқоқни очди. Пастдан зах ҳиди келди.

— Пальтони олдингми? — деб сўради Тимофей Сидорович, нальтони ўзи пастга, сўрига илиб қўйганини унутиб. Бу гапхўрликдан Валентинанинг қулгуси қистагаиди, ҳозир ҳам:

— Худди, шундай, олдим! — деб жавоб қилди қувлик билан.

— Бўлмаса, ишга киришавер. Мен унгача хамир қориб тураман. Аграфена Никитична эрталаб барвақт келаман деб дўқ қилиб кетган.

Оқшом тушиши билан кимдир эшикни тақиллатди. Қаттиқ ва зарда билан тақиллатди.

— Ким у? — сўради Тимофей Сидорович.

Жавоб ўрнига яна тақиллаган овоз эшитилди.

Тимофей Сидорович хамир қорарди, ишни тўхтатиш малол келди. У битта-яримтаси янглишиб келиб қолгандир, ҳеч ким жавоб бермаса қайтиб кетади, деган хаёлга борди.

— Чироғи бор-у, очмаяпти! — Митрошкиннинг овозини таниди Кузовкин.

Бу янглишган одам эмас, шериги кимнидир бошлаб келган, овозига қараганда, немислар. «Тинтув!» деб ўйлади Кузовкин. Қўллари ўз-ўзидан хамирдан узилди. Сомса ҳақида ўйлаб ўтирадиган вақт эмасди энди...

— Ким у? — деб такрорлади у, вақтни чўзиш ва бу билан Валентина Ивановна сеансни тугатиб олишига имкон бериш учун.

— Очинг, Тимофей Сидорович! — деб буюрди Митрошкин. — Сизникога комендатурадан текширгани келишди!

— Ҳа, бу сенмисан, Пашка! Ўзим ҳам билувдим, менинг яхшиликларимга пасткашлик билан жавоб беришингни.

«Мен нима деяпман ўзи? — қўрқиб кетди Тимофей Сидорович. — Бунақа келишмагандик-ку, энди Валентина ҳеч нарсани тушунмайди-да, ертўладан чиқолмай қолади. Сигнал бериш керак. Аммо энди қандай қилиб, «яна қандай жин чалган одам келди, ҳозир очаман!» — деб бақираман? Наҳотки «келинчакнинг» ўзи фаҳмлаб ололмаса?»

Кузовкиннинг юраги қинидан чиққудай ураб, унга ҳаво етишмас эди. Худди биров кўкрагини омбур билан қисгандек бўлди. У қўлига ёпишган хамирни сидириб, қонқоқнинг олдига борди, бир силтаб уни кўтарди-да, настга қараб хирилдоқ товушда:

— Яна қандай жин чалган одам келди?.. Ҳозир очаман! — деди.

Ертўладан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Шунда Тимофей Сидорович энгашиди-да, юқори зинага боши теккудай бўлиб қичқирди:

— Қоч, Валюша, немислар!

Эшикни ҳамон тақиллатишарди. Энди мушт билан урмай оёқ билан тепишарди.

— Оч деяпман, сенга! — деб ўшқирди Митрошкин. — Ўзингга ёмон бўлади!

Кузовкин қонқоқни ёпди, лекин сандиқни жойига суриб қўйишга улгурмади. Эшикнинг занжири узилиб, ланг очилиб кетди. Хонага Вайс, Митрошкин ва яна иккита солдат бостириб киришди. Ҳаммаси тутоққан, ғазабнок. Унга беланган фартуғини ечаётган чолга кўзи тушиб, обер-лейтенант бирдан бўшашиб қолди-да, полицайга «қаерга келиб қолдик ўзи, хўжайин унақа бойлардан эмасга ўхшайди-ку, дегандай ҳафсаласи пир бўлиб қараб қўйди. Лекин Митрошкин Вайсга, шаҳарда энг бой одам ана шу, дегандай маккорона кўз қисди.

— Ассалому алайкум, Тимофей Сидорович! — деди Митрошкин, ўта хушмуомалалик билан.

— Сурбетлар, эшикбузарлар билан саломлашмайман.

— Бу сизнинг ишингиз, саломлашмасангиз саломлашмай қўяқолинг! Биз эса: бировнинг уйига кирдингми — олдин уй эгасига салом бер, кейин ишдан гапир, деган удумга рияз қиламиз.

— Менинг сизларда ҳеч қанақа ишим йўқ,— деди тескари қараб Кузовкин.

— Нега бўлмас экан, биз ахир сиз билан шерикмиз шекилли.

— Пирожний ва сомса масаласида шерикмиз. Шунда ҳам кун ботиб, бозорда савдо-сотик тўхтагунча. Ҳозир эса, кечкурун. Гап шу!

— Тўғри,— дея қўшилди Митрошкин.— Пирожний бўйича ишимиз кундузи бўлади. Биз пирожний олишга келганимиз йўқ. Бизни бошқа нарса, ертўладаги нарса қизиқтиради.

Тимофей Сидорович хотиржам бўлишга қанчалик уринмасин, Митрошкиннинг ҳалиги гапидан аъзои бадани қалтираб, юзлари докадай оқариб кетди.

— Ертўлада нима бор экан?.. У ер бўм-бўш...

— Ўзингни гўлликка солма? — деб пишқирди Митрошкин.

— Ўзини гўлликка солиш гуноҳ эмас, лекин сенга ўхшаб аҳмоқ бўлиш, Пашка, бу бадбахтлик. Аҳмоқ ўла ўлгунча тузалмайди, деб тўғри айтишаркан.

— Бас! Етар майнавозчилик! — деб ҳурпайиб олди Митрошкин.— Қайси биримиз аҳмоқлигимизни ҳозир билламиз. Жаноби обер-лейтенант,— дея Вайс томон ўгирилди у.— Тинтувни бошлашга рухсат беринг!

— Ертўланими? — сўради Вайс.

— Худди шундай, ертўлани.

Обер-лейтенант Кузовкиннинг олдига келди-да, қатъий оҳангда буюрди:

— Олга! Шнел!

— Бошла! — деди обер-лейтенантнинг буйругини гўё таржима қилиб Митрошкин.— Ертўлага туш!

— Сизларга керакми, ўзларинг тушаверинглар! — деди Тимофей Сидорович, Митрошкиннинг қўлини силтаб ташлаб.

— Яхшиликча айтяпмиз сенга, Тимофей! — деб огоҳландирди Митрошкин.— Яхшиликча.

— Мен ҳам яхшиликча жавоб қиялман: ўзларинг тушаверинглар. Сен, туш, Пашка! Ит ахир эгасидан олдин юради-ку. Ҳаммасини искаб чиққандирсан.

— Тилингни тий, Тимофей.

— Немис сен унга ким бўлиб хизмат қилаётганингни билиб қолишидан қўрқасан-да, а?

Кузовкин билан Митрошкин ўртасида бўлаётган даҳанаки жангни кузатиб турган Вайс: нима бўлаётганини, нима учун шакарпаз ертўлага тушишдан бош тортаётганини билишга интиларди. Ниҳоят у: «Хўжайин бош тортяпти. Пулни бергиси келмаяпти!..» — деган хулосага келди. Бу унинг назарида табиий бўлиб туюлди. Агар унинг ўрнида бўлганида, ўзи ҳам худди шундай қилган бўларди.

— Ўзинг!— деб қичқирди Вайс Митрошкинга.— Ўзинг туш ертўлага.

— Яъни қандай?— деди довдираб қолиб Павел Гермогентович. Бошловчилик роли унга яхшиликдан дарак бермасди. Шундай бўлишини билганида сирни обер-лейтенант билан баҳам кўрмаган бўларди?!

— Туш?!

— Туш, туш,— деди уни итариб Кузовкин.— Йўлни билсанг керак.

— Йўқ, бунақаси кетмайди,— деди саркашлик қилиб Митрошкин.— Ертўлага тушмайман. Худо билади, Тимофей у ерга нимани жамгариб қўйган.

— Бу ерда худонинг нима алоқаси бор? Гўё ҳамма нарсани биладигандек ўзинг-ку, кўкрагинга уриб мақтанган.— дея илжайди Кузовкин.

— Гап келганда айтувдим-да, Павел Гермогентович.— Сенга ишониб бўлмайди-да, ахир.

— Сенга-чи?

— Менинг йўлим бошқа. Меники хизматчилик.

— Хизматчилик бўлса, унда ўз вазифангдан бўйин товлама! Буйруқни бажар!

Митрошкин қўлини силтаб, унинг бурчагида турган сандиқ олдига борди. Ертўла ҳамма уйларда ҳам бўлар, уларга тушиш йўли гоҳ сандиқ, гоҳ гиламча билан беркитиб қўйиларди. Тўрт бурчакли қопқоқ ҳеч нарса билан ёпиб қўйилмаган экан — Митрошкин уни дарҳол кўрди.

— Мана!— дедн у.

Вайс шошилганча полицайнинг олдига борди.

— Жуда яхши.

Кузовкин ҳалқадан тортган эди, қопқоқ осонгина кўтарилди. Обер-лейтенантнинг кўз олдида қоп-қоронғи ўра пайдо бўлди.

— Ком!— деб у солдатларни чақирди.

Улар келишди-да, хавотир билан қоп-қоронғи ертўлага қарашди. Вайс чўитак фонарини олиб ёқди-да, пастга қаратди. Пастликда тахта нарвон зиналари кулранг тошдевор кўринди. Вайс у ерда ҳеч қанақа хазина кўрмади. Хазина шундоққина юзада сочилиб ётмаслигини у биларди, албатта, лекин шундай бўлса ҳам, бўшлиқ унинг хафсаласини бирмунча пир қилиб қўйди.

— Қани?— сўради у Митрошкиндан.

— У ерда!— деди Павел Гермогентович қоронгиликка ишора қилиб.

Митрошкин ваъда қилган олтин-кумушни хўжайиннинг кўмагисиз топиб бўлмасди. Шунинг учун Вайс шакарпазни бармоғи билан имлаб чақирди.

— Ком, ком!

Кузовкин ертўла оғзига истамайгина келди.

— Хўш, нима дейсан?

— Туш!

Тимофей Сидорович чап бериб юрган фурсат келди. Немислар бир куп нередатчикнинг «изига» тушиб қолиб, уйни тинтув қилишга келишларини ўйлаб юрарди. Ўйлаб юрадигина эмас, ўзини душман билан учрашувга ҳозирларди. Буни у хаёлан, қандайдир гира-шира тасаввур қиларди. Мана, учрашув амалга ошди...

Қўрқув ғойиб бўлди. Ҳаммаси ақл бовар қилмайдиган даражада оддий ва равшан бўлиб қолди. Ҳатто ҳар кунги одатий ишдай. Валентинага ўхшаб, зинадан пастга тушади. Кейин у ердан, чуқурликдан туриб, немисларни ва Павел Митрошкинни чақиради. Улар ертўлага тушиб, ўн қадам, фақат ўн қадам юришади...

— Битте!— деди Вайс Кузовкинга мулойимлик билан.

Тимофей Сидорович бир лаҳза иккиланиб турди-да, кейин нарвон зинасига дадил қадам қўйди.

— Юринглар!

Вайс унинг орқасидан Митрошкинни, сўнг солдатни йўллади-да, охирида ўзи тушди.

Қоронгиликда учта фонарча чарақлаб ёнди.

П О Р Т Л А Ш

Маргарита Францевна боши оғриётганлигини баҳона қилиб, столдан турди. У ростдан ҳам ўзини сал лоҳас ҳис қилаётганди-ю, лекин хонадан чиқиб кетишининг сабаби бу эмасди. Генрих қайниси билан ҳар иккаласи учун муҳим гапни гаплашиб олмоқчи бўлаётганлигини, бу ерда учинчи шахс ортикчалигини фаҳмлаганлиги учун шундай қилганди. У рўмолини елкасига ташлади-да, ҳовлига чиқиб кетди.

Бог бамисоли уйқуга ҳозирлик кўрар, ҳаммаёқ жимжит. тиқ этган товуш, ҳатто ўзининг қадам товуши қулоққа қаттиқ эшитиладигандай эди. Маргарита Францевна оҳиста қадам босиб, богнинг этагига борди. У ерда Васкиндер ясаган кичкина ўриндиқ бор эди, қорагат буталари кўздан яшириб турарди. Бу ерда хотиржам дам олиб ўтириш мумкин эди. Кундузги ишлардан чарчаган Маргарита Францевна шу ўриндиққа ўтирди.

«Майли, гаплашиб олишсин,— дея ўйлади у.— Биз бу учрашувни узоқ кутдик, энди ҳаммаси ҳал бўлса керак. Менимча, Василий «пochасига» ёқиб қолди. Ҳарҳолда Генрих уни ҳурмат қияпти. У Василий чиндан ҳам ўзининг қайнисилигига ишоништи. Ҳамма нарса чигаллашиб кетди!.. Ҳақиқий қайниси келиб қолиши мумкинлигини ўйлаганинда қўрқиб кетасан киши. Бундай ҳодисани худо кўрсатмасин ишқилиб...»

Бог ниҳоят уйқуга чўмди. Дарахтлардаги бирорта ҳам

япроқ қилт этмайди. Ҳар замон-бир замонда сезилар-сезилмас шамол эсиб, юзни сийпаб ўтади. Сукунат Маргарита Францевнани қандайдир хотиржам қилди, у олчага суяниб, кўзларини юмди.

Бу ҳолат бир ёки икки дақиқа давом этди. Сўнг бирдан қаердандир тахтанинг ғичирлаган овози эшитилди. Гўё кимдир тахта деворни қимирлатгандай бўлди. Маргарита Францевна кўзларини очди ва Фокинларнинг боғида кимнингдир соясини кўрди. Соя фақат бека билан Маргарита Францевнага маълум яширин йўлдан йўлак томон юра бошлади. Шу пайт осмондаги булутлар орасидан ой мўра-лаб шарпани ёритди. Богдан аёл киши юриб борарди. У иккита чамадонни, жуда ҳам огир бўлса керак, энгашганича зўрға кўтариб борарди.

Бу Анна Андреевна эмасди. Маргарита Францевнага нотаниш бошқа одам эди.

«У қандай қилиб боққа кириб қолди?— дея ўйлади Маргарита Францевна.— Наҳотки тахта девордаги йўл бошқалар учун очиб қўйилган бўлса? Нима учун Анна Андреевна бу ҳақда ҳеч нима демади?»

Бу пайтда аёл богнинг ёруглик тушиб турган жойидан ўтиб, эшик тагига борди. Эшик очилиб, нотаниш аёл ичкарига кирди. Маргарита Францевна эндигина «худога шуккур, ўз одамимиз экан», деб турган эди, эшик яна очилиб, ҳалиги аёл қайтиб чиқди. У энди чамадонсиз эди.

— Йўқ, йўқ, Анна Андреевна! Мен, албатта, қайтиб боришам керак. «Хўжалигимиз» сизникида, мен энди хотиржам бўлсам ҳам бўлади,— деди у ҳаяжон билан.

— Албатта, хотиржам бўлавер! Лекин бундай юпун ҳолда кетиб бўлмайди. Шу ерда ётиб қолақол.

— Тимофей Сидоровични ташлаб-а?..

— У бир ўзи яхши эплаштиради, сен эса, шубҳа туғдирасан — қаерда эдинг, нима учун кечаси қайтиб келдинг?— дейишмайдими?

— Шундай бўлса ҳам қайтиб бориш керак. Ҳеч бўлмаса у ерда нима бўлаётганини ҳовлидан қараб билиб оламан-ку.

— Ҳеч нимани кўрмайсан, «меҳмонлар» кетиб қолишгандир ҳам.

— Даргумон.

— Унда ўзинг биласан, мен сенинг ўрнингда бўлганимда бормасдим. Хатарли.

— Майли. Тимофей Сидоровичдан хавотирдаман. Тўсатдан бирон қор-қол бўлиб қолса-чи.

— Мен борма ҳам, бор ҳам деёлмайман. Ихтиёр ўзингда. Кетдик!

Анна Андреевна нотаниш аёлни қўлидан етаклаб, ён томондаги сўқмоқдан тахта девор олдига бошлади. Улар товуш чиқармасликка ҳаракат қилиб, оҳиста юриб боришарди. Шох-

лари тарвақайлаб ўсган олма дарахти олдига боргач, тахта девор томон бурилишди.

Сўқмоқ йўлга йигирма-йигирма беш қадамча қолганда бирдан ҳавони портлаш овози ларзага келтирди.

— А-а-а-а!..— деб додлаб юборди аёл.

— Жим!— дея унинг оғзини қўли билан беркитди Анна Андреевна.

Васкиндерлар уйдан Генрих Штиллер билан Василий югуриб чиқишди.

— Нима бўлди?— сўради ўтакаси ёрилган штандартен-фюрер.

Маргарита Францевна улар томон ташланди. Генрих богда қайн эгачисини излайман деб Анна Андреевна билан нотаниш аёлни кўриб қолишини истамасди.

— Вой худойим-эй! Бизни бомбардимон қилишяпти шекилли!— деди Маргарита Францевна зинадан кўтариларкан, гўё химоя сўрагандек қўлини Штиллерга узатиб.

— Агар бомбардимон бўлганидами,— дея унга таскин берди штандартенфюрер.— Бу бошқа нарса, жуда галати. Алангани кўрдингми?

— Ҳа! Ҳу анави томонда...

— Бу портлаш,— деди Василий.— Ер тебрангандек бўлаётганига қараганда, портлаш чуқурликда бўлган.

— Вой ўлмасам!— деб юборди Маргарита Францевна.— Нахотки зилзила бўлса? Тезроқ уйга кирайлик. У ер хавфсиз.

— Ундай бўлмаса керак,— деди Штиллер.— Ҳозир, менимча, уй портлади. Биз Францияда иморат остига мина қўйганимизда худди шунақа бўлганди.

— Лекин бу ер Франция эмас. Юринглар уйга!

— Майли,— рози бўлди Штиллер.— Ҳа, айтганча, комендатурага қўнгироқ қилишимиз керак.

Улар емакхонага киришгач, Штиллер дарҳол телефон томон юрди. Трубкани кўтаришга улгурмай, телефон жиринглаб қолди.

— Эшитаман... Ҳа, бу сизмисиз, Шварцман. Ҳа, ҳа... Демак, ҳарқалай портлаш. Қўпорувчилик деб гумон қиялпсизми? Бориб кўриш керак. Ҳар эҳтимолга қарши ўша жойни қуршаб олиш керак. Ёнингизга портлатиш ишини биладиган одамлардан олволинг. Мен ҳам қайним билан бирга бораман.

Штиллер трубкани қўйиб, тўнгиллади.

— Тинч шаҳар дейишганди. Мана сизга тинчлик-у, ана ҳаловат. Отланинг, Василий! Сиз менга керак бўлиб қоласиз.

Улар кийиниб, уйдан шошилинч чиқиб кетишди. Штандартенфюрер портлаш сабабини аниқлашга ошиқарди. Берлинга қайтиб кетиш олдидан юз берган бу ҳодиса уни ташвишга солиб қўйганди.

Василий ҳам хавотирда эди. «Нима бўлганикин? Қасддан қилинган портлашмикин?— дея ўйлади у Штиллер билан шаҳарнинг қоронги кўчасидан қадам ташлаб бораркан.—

Мумкин эмас, менинг буйругимсиз ҳеч ким ҳеч қанақа операция ўтказмаслиги керак. Одамларимиздан кимдир бу ишга қўл урибдими, демак, фавқулодда сабаб рўй берган... Бу кўчада ким туради? Наҳотки, Кузовкин бўлса...»

«Бу нарсаларнинг ҳаммаси менга қандай таъсир қилиши номаълум! — деб ўйлади Штиллер. — Портлашни менинг бемалоллигимдан кўришлари мумкин. Шварцман — амалдор. У ҳодисани хавфсизлик хизматининг бегамлигига, бинобарин менинг бегамлигимга тўнқаша ҳеч гап эмас. Келдим, гаплашдим, Келлерни хавфдан қутқардим... — шу холос... Бу Келлер — бекорчи, ландовур. Унинг тумшуги тагида партизанлар билганларини қилишяпти!»

— Мана етиб ҳам келдик! — деди Василий ҳамроҳларига эмас, ўзига гапиргандек.

— Портлаш жуда қаттиқ бўлган, уй вайрон бўлибгина қолмай, қулаб тушган, ҳатто иморатнинг бир қисми чўкиб кетганди.

Ғишт, тахта уюмлари ёнида Шварцман билан Келлер айланишиб юрди.

— Нима бўпти, билолдиларингми? — сўради комендантдан Штиллер.

— Комендатура ротаси солдатларидан Хегельманни сўроқ қилдик. У ташқарида кўриқчилик қилиб турган экан, иккинчи солдат ўлган.

— Асосий сабабини айтинг! Мени анқовларнинг тақдири қизиқтирмайди.

— Менинг тушунишимча, асосий сабаб, обер-лейтенант Вайснинг пала-партиш иш тутганлигида, — деди Келлер.

— Обер-лейтенант бу ерга қандай қилиб келиб қолибди? Сизнинг топширигингизни бажарибми?

— Йўқ, Вайс бу ерга ўзбошимчалик қилиб келган, — деди Келлер ва комендантга савол назари билан қаради, бу билан обер-лейтенант Шварцман тобелигидаги офицер эканлигига шама қилиб.

— Солдат Хегельманинг айтишига кўра, Вайснинг олди-га полицей Митрошкин келиб, бу уйнинг ертўласига қимматбаҳо нарсалар, шу жумладан, олтин ва қумуш яширилган, деб айтган, — деди Шварцманга ахборот бериб. — Бу гапни эшитган обер-лейтенант ганимат бойликни тезроқ қўлга киритишга қарор берган. У ёгига нима ҳодиса юз берганини айтиш қийин.

— Менимча буни тушунтириш мумкин, — деди Золенбауэр. — Бу уйлар остида кенг ертўлалар жойлашган. У ерда омборхона, қазноқчалар бор. Омборхоналарнинг эшиклари темирдан бўлиб, қулфлаб қўйилади..

— Хўш, хўш, — деди жонланиб Штиллер қайниси гапни қаёққа бураётганини тушуниб. — Давом этинг, Василий, қулогим сизда.

— Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Вайс билан унинг

ёрдамчилари омборхоналардан бирининг ичига киришга ҳаракат қилиб, эшикни портлатишган, лекин портловчи модда миқдорини ҳисобга олишмаган. Мана оқибати! Ғоят кўнгилсиз ҳодиса!

— Сизнинг фикрингиз қандай, Шварцман!

— Мен ҳам шу фикрга қўшиламан. Даҳшат. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлса керак!

— Сиз нима деб ўйлайсиз, Келлер?

— Биз бундан ортиқ изоҳни тополмаймиз, бунинг устига — уни излашга ҳам ҳожат йўқ... Жаноби Золенбауэрга миннатдорчилик изҳор қиламиз, холос. Аминманки, бундан бўёнги текширишлар бу тахминни тасдиқлайди.

— Раҳмат, Василий, сен бизга катта ёрдам қилдинг, — деб қайнисига миннатдорчилик билдирди Штиллер. — Жаноблар, марказга ҳам худди шундай деб хабар бериш керак, деб ўйлайман. Вайсни таърифлаётганингизда унинг очкўзлигини ҳам айтиб ўтинглар. Ва... интизомсизлигини ҳам.

— Менимча, обер-лейтенант қиморбозлиги тўғрисида бир-икки оғиз қўшимча қилиш керак. У ҳаммавақт катта пулга ўйнар, таваккал қилар, кўпинча ютқазар эди, — деди Василий шунчаки айтиб қўяётгандай.

— Буни, албатта, қўшимча қилинглр. Холис ва чиройли ривоят ҳосил бўлади.

ЗОЛЕНБАУЭРГА ТАКЛИФ ҚИЛИШАДИ

Бу ҳодиса рўй берди-ю, Штиллернинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Ақлли одам сифатида у, яна битта шунақа портлаш юз бериб қолса, унинг Россия бўйича мутахассислик шанига доғ тушиб қолишини тушунарди. Шундай бир иш қилиш керакки, аллақандай бир шакарпазнинг осмонга учган уйи штандартенфюрернинг обрўсини тушириб қўямасин, балки, аксинча, мустаҳкамласин. У, Штиллер юз берган ҳодисанинг ҳақиқий сабабини аниқлай олди ва ҳатто текшириш пайтида хавфсизлик хизматига фойда келтириши мумкин бўлган қобилиятли одамни кашф қилди.

Уйга қайтиб келишгач, Штиллер дарҳол Василийдан сўради:

— Василий, Берлинга ишга боришга қандай қарайсан?

— Агар очигини айтадиган бўлсам, буни мен анчадан бўён орзу қилиб келаман. Мени Берлинга борсам, у ерда ким бўлиб ишлайман, нима билан кун кўраман деган муаммогина ўйлатади, холос.

— Бундай шубҳалар бўлиши табиий. Мен сени қўшни бўлимга тавсия қилмоқчиман. Ўзимга олай десам — ноқулай. Бундан ташқари, қариндошга четдан туриб ёрдам бериш осон... Сен бизни Россиянинг жануби-шарқини яхши биладиган ва нефть бўйича мутахассис сифатида қизиқтирасан.

Кейингиси гоятда муҳим ҳозир. Жуда муҳим. Вазифа офицерники, даража афтидан, энг дастлабкиси бўлади. Маош ҳам шунга яраша бўлади. Берлинга бир ҳафтадан кейин, жуда нари борса, икки ҳафтадан кейин чақириб олинасан.

Эрталаб Штиллер нонушта қилмаёқ Келлернинг олдига жўнаб кетди. У немис капитани Папке иши юзасидан текширувни ниҳоясига етказиши ва Г. шахрига сафарини натижалашу керак эди. Натижа, табиийки, ижобий бўлади...

Василий «поччаси»ни кўча эшиккача кузатиб қўйиб, қайтиб келди-да, Штиллернинг таклифини Маргарита Францевнага айтди. Улар биргаликда олиб борган Берлинга «кўчириш» операцияси нима билан тугаганини у билиб қўйиши керак эди. Марго хола Василийнинг бўлажак «қариндоши» Хильда Францевна билан қандай муносабатда бўлиши юзасидан унга зарур маслаҳатлар бериши лозим эди.

— Сизни табриклайман,— деди Маргарита Францевна.— Сиз менинг жияним бўлиш ҳуқуқини олиш учун узоқ ва қаттиқ ҳаракат қилдингизки, мен бунга ҳатто ишониб қолдим.

— Табрикни сизга айтишга тўғри келади,— деб жавоб берди Золенбауэр.— Агар сиз бўлмаганингизда, Маргарита Францевна, ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмаган бўлардим. Штиллер мендан кўра кўпроқ сизга ишонади. Сизга ҳамиша ишонади. Шундай экан, менинг қўриқловчи фариштам, операциянинг кўзга кўринмас иштирокчиси бўлиб қолинг.

— Миннатдорман...

— Хильда Францевна шахсида худди сиздек дўст ҳамда ёрдамчига эга бўлишни истардим.

— Бунга орқа қилмасликка тўғри келади. Биз, гарчи опасингил бўлсак ҳам, ҳар хил одамлармиз ва дунёнинг турли бурчакларида яшаймиз. Баъзи нарсаларда унинг сизга фойдаси тегиб қолиши мумкин, албатта. Ҳар қалай сиз унинг «жиянисиз» ва бинобарин, қариндошлик туйғуси унга ёт эмас.

— Ҳисобга оламан. Яна битта савол. Тўғри, у Берлиндаги «қариндошларга» дахлдор эмас.

— Ҳаммасини сўрайверинг. Орадаги хира ва ноаниқ нарсаларни аниқлаб олиш учун унча кўп фурсат қолгани йўқ.

— Сиз май ойида уйингизга келган одамни яхши эслайсизми?

— Яхши эсласам керак.

— Унинг ташқи қиёфасини тасвирлаб берсангиз.

Маргарита Францевна ўйланиб қолди.

— Навқирон, баланд бўйли, сариқдан келган.

— Елкалари кенгми?

— Ҳа, ҳа.

— Қиргийбурунми?

— Қиргийбурун... Бурнининг чап томонида чандиқми, тугма догчами бор.

«Ўша,— деб қўйди Василий фикран.— Тўхтабоевнинг олдига келган йигитнинг ўзгинаси. Штиллернинг дўсти ана

қаерга «гойиб бўлган» экан. Энди улар уни «Нерон» деб аташади. Балки аввал ҳам шундай атаган бўлишса керак».

— Ҳаммаси мос келади,— дея бош ирғади Василий.

— Сиз уни кўрдингизми?— дея қизиқиб сўради Маргарита Францевна.

— Йўқ, бошқалар кўришибди... У ерга кимларнидир йўқлаб борибди.

— Демак, эҳтиёткорлигининг фойдаси бўлмабди-да. Кечаси келди, пичирлаб гапирди, чироқни ёқмасликни сўради...

— Сирлар эртами, кечми, очилади,— деб қўйди Василий.— Маргарита Францевна, кетишим олдидан қандай маслаҳат берган бўлур эдингиз?

— Маслаҳат?.. Билмадим... Дарвоқе, сизга баъзи нарсаларни айтмоқчиман. Кечаси Фокинларникига келган одамга эътибор қилинг.— Маргарита Францевна иккита чамадон кўтариб келган аёл ҳақида гапириб берди.

Василий Маргарита Францевнанинг қўлларини ушлаб, ўпди.

— Мени қанчалик севинтириб юборганингизни тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ҳозир менга алоқа шундай керакки! Бугун бу энг муҳим нарса...

— Мен ҳеч қанақа тушунтиришни талаб қилмайман. Лозим топсангиз айтинг. Балки яна менинг ёрдамим керак бўлиб қолар,— деди Маргарита Францевна, бегубор ва самимий кулиб.— Ажралиш ҳар қалай афсуслантиради. Ўзимнинг сирли «жиянимга» ўрганиб қолган эдим. Ёлғизликда қийин бўлади менга...

— Нима учун ёлғиз қоларкансиз. Менинг ўрнимни «Петр» эгаллайди ва иш давом этади. У фрау Васкиндернинг ҳақиқий жияни бўлади.

— Мени бундай атаманг... Ёт сўзларни ёмон кўраман.

— Афв этинг.

— Мендан жаҳлингиз ҳам чиқмасин.

— Нега жаҳлим чиқади? Мен ҳаммаси учун сиздан миннатдорман.

— Ундай бўлса яхши.

У кетиш учун ўз креслосидан турди.

— Маргарита Францевна, сиздан бир илтимосим бор. Фокинларникига кириб, Валентина Ивановна билан учрашмоқчилигимни айтсангиз.

— Демак, сиз у ёш аёлни яхши танийсиз? Мен бўлсам унинг кимлигини билолмай юрибман... Кетдим.

РАДИСТ ВАЛЕНТИНА ИВАНОВНА

Маргарита Францевна ҳақ бўлиб чиқди: Золенбауэр Валентина Ивановнани яхши биларди. Радистка сифатида, Кузовкиннинг «келини», эсли-хушли, бамаъни ёрдамчи сифати-

да биларди. Лекин уни ҳеч қачон кўрмаган, ташқи кўриниши ҳақида тасаввурга эга эмасди. Золенбауэр Валентинани сочини иккита қилиб ўриб, орқасига ташлаб юрадиган, пешонага жакли, ингичка қайрилма қошли қизалоқ деб ўйларди. Нега бундай ўйлашини ўзи ҳам билмасди. Шунчаки хаёлан унинг портретини чизиб олган, уни қайтадан чизишга ҳожат ҳам, хоҳиш ҳам йўқ эди. Унинг учун ўз вазифасини аъло даражада бажараётган радист мавжуд эди, холос, қош-кўзи-ю, сочи ҳеч қанақа роль ўйнамасди. Шуниси ҳам борки, радист разведка группасининг бошлиғи билан қизиқишга ҳаққи йўқ бўлгани каби, унинг ҳам радист билан қизиқишга ҳаққи йўқ эди. Василий билан Валентина Ивановна ўртасида Кузовкин ва Фокин, Фокин касал бўлиб қолгач эса, Анна Андреевна воситачилик қиларди. Энди фожиали ҳодисадан кейин, Василий ўзини радистга «очишга» мажбур бўлди. У Штиллернинг таклифи ҳақидаги телеграмма текстини қозғога тушириб, ўзининг ўрнига «Петр»ни қолдириш мақсадга мувофиқ бўлишини кўрсатди, яқин орада отряд билан алоқа боғлаб, «Акбар»нинг «Нерон» билан иши қандай бораётганини аниқлашга ваъда берди. Кейин Валентина Ивановна билан учрашувга йўл олди.

— Ўнг томондаги хонага кириб, сувни кутишяпти,— деди Анна Андреевна Василийни олдинга ўтказиб.

Деразанинг сирт томонидаги эшиклари ёпиб қўйилибди, ичкаридан эса парда туширилган. Нимқоронгида Василий дераза олдида ўтирган аёлни зўрга кўрди. Ҳаёлий тасаввурдаги белгилардан бирортаси йўқ эди. Ўриб орқасига ташлаб қўйилган соч ҳам, пешонага жағи ҳам. Қалта қирқилган соч, пешонаси очик, кўзлари эса катта-катта, қоп-қора. Бу кўзлар Василийни ҳайратда қолдирди. У довдираб қолганидан хона ўртасида тўхтади.

— Вой худойим-эй!— дея бақириб юборди аёл.— Наҳотки?.. Юра!

Энди у Валентина Ивановнани таниди. Оля-ку!

— Буни қаранг-а, мана ким экан, менинг радисткам. Мана мени катта ер билан боғлаб турган одам ким экан?!

— Менман, ҳа, менман! Сен-чи, сен менинг баджаҳл бошлигим бўлсанг керак. Агарда буни олдинроқ билганимда эди!

У Ольганинг ёнига келди-да, қўлларини аста ушлаб, ўпди.

— Агар мен ҳам сен эканлигингни билганимда эди...

Валентина Ивановна гамгин жилмайиб қўйди.

— Сен билан менинг тақдиримда «агарда» сўзи йўқ. Уларни буйруқлар истисно қилади. Ёки буйруқлар энди бекор бўлдими?

— Бекор бўлгани йўқ... Ҳали узоқ вақт таъсирини йўқотмайди, айниқса менга асаблар бардош беролмай, бўшашиб қолмаслигим учун таъсир қилиб туради.

— Сенинг асабингми, Юра?— деб Золенбауэрга ишонмай қаради Валентина Ивановна.

— Нима, сен мени темирдан деб ўйлайсанми?
— Деярли,— деди Валентина қувноқ кулиб.— Ҳазиллаш-
дим, албатта. Нима учун асабинг бардош беролмас экан?

— Фаҳмламайсанми?

— Тимофей Сидоровичнинг ўлимини айтяпсанми?

У вужудида яшаб келаётган, ҳозир янги куч билан ўзини
намоён қилган дардни яшириш учун тескари қаради.

— Тимофей Сидоровичнинг ўлими ҳам... Сен-чи? Сен
фақат ҳозир тирилдинг-ку.

— Тасодифан,— дея қўшиб қўйди Валентина Иванов-
на.— Афтидан, Ольганинг ажали етмаган экан.

Валентина Ивановна стулни суриб, Василийни ўтиришга
таклиф қилди.

— Гаплашамиз. Эҳтимол, бу бизнинг ягона учрашувимиз-
дир. Ёки мен бекор тирилдимми?

— Ҳазил қилма.

— Мен ҳазил қилаётганим йўқ. Ахир сен яқин кишила-
рингнинг ўлимини ўйлаганингда қайғурасан-ку...

У стулга ўтирди.

— Ўлим кўпайиб кетди. Тагин ҳаммаси қандайдир бе-
маъни ўлим...

— Ахир кураш кетяпти...— деди Валентина Ивановна ел-
касини қисиб.

— Кураша билиш керак... Кучли ҳамда зарба етмайдиган
бўлиш керак.

— Ўртоқларимиз ҳалок бўлгани учун ўзингни айбляп-
санми?

— Эҳтимол... Мен уларни жангда ўзини сақлашга ўргат-
мадим. Эҳтиёт қилмадим.

— Бизни кўрмай, қанақалигимизни билмай туриб, қан-
дай қилиб ҳам ўргата олардинг?

— Ҳатто кўрмасам ҳам билишим шарт. Доимо ўйлашим
шарт... Ҳеч қандай баҳона билан жавобгарликни бўйнимдан
соқит қилолмайман.

— Гарчи бошлиқ бўлсанг ҳам, сен ҳақингда кимдир ўйла-
ши керак эди. Масалан, мен ўйлаганим йўқ. Фақат гоҳо
ўзимга: «Шефимиз қанақа одам экан?»— деб савол бериб
қўярдим. Хаёлан тасаввур қилардим. Назаримда у соч-со-
қоли бутунилай оқариб кетган, катта ёшли одам бўлиб тую-
ларди.

— Тўғри топгансан...

Валентина Ивановна хижолат чекди.

— Сен кўп нарсани бошдан кечирдинг...

— Ким бошидан кечирмади... Уруш сени четлаб ўтдими?

Валентина Ивановнанинг кўзларида ёш ҳалқаланди.

— Четлаб ўтмади...

— Сен мардонаворсан, Оля.

— Шундай бўлиб туюлса керак. Баъзан мен кичкина
қизчага ўхшаб ўкириб йиғлайман. Бошимни ёстиққа буркаб

оламан-у. йиғлайман. Тимофей Сидоровичга эшиттирмайман, балки эшитилгандир-у, ўзни эшитмаганликка олгандир.

— Барибир, сен мардонаворсан. Сени шундай ҳолатда топиб олганимдан хурсандман.

— Топиб олганинг йўқ. Ҳамма нарса тасодифан юз берди. Лекин барибир мен ҳам хурсандман... Жудаям хурсандман, Юрий.

— Қизиги шундаки, биз ҳаммавақт ҳам йўқотган нарсамизни дарҳол баҳолай олмаймиз.

— Сен мен тўғримда айтяпсанми буни?

— Кўпроқ ўзим тўғримда.

— Йўқ, йўқ, бунинг ҳаммаси мен тўғримда. Ўтмиш орқага қайтмайди, дейишга сенинг ҳаққинг бор ва мен сени тушунаман. Бироқ мен учун у қайтиб келди... Шу ерда, мана шу шаҳарга қайтиб келди... Бугун қайтиб келди. Энди мен уни бой бермоқчи эмасман. Истамайман.

Василий ўрнидан турди.

— Оля...

— Сен кетяпсанми?

— Йўқ.

— Кечир! Мен буйруқ амалдалигини унутибман. Сен бирор хабарни айтмоқчимидинг?

— Кичкина ахборот. Жуда шошилич. Агар иложи бўлса...

— Мен радистман.

У ўрнидан туриб, чамадонни очди-да, рацияни ишга ҳозирлай бошлади. Буни қандайдир имиллаб қиларди. «У қанчалик ўзгариб кетибди,— дея ўйлади Василий.— Олдинги Оляга сира ўхшамайди. Наҳотки, вақт инсондаги қувватни сўндиришга қодир бўлса?.. Еки бу менинг босиқлигимга жавобмикин? Ҳозир мен Берлинга боришга таклиф қилинганлигим ҳақидаги телеграмма матнини айтиб тураман. Наҳотки у мени тан олишдан тўхтатиб турган бирдан-бир сабаб шу эканлигини тушунмаса, фаҳмамаса? Ахир мен уни севаман-ку... Майли, ўзи ҳал қилсин. Агар у келажакдан умид қилмаса ҳам, кутишга тайёр бўлса... Агар...

Рациянинг чироқлари ёйди. Валентина аппарат олдиға ўтирди.

— Мен тайёрман. Айтинг!

— Бугун,— дея бошлади Василий,— вақтини кўрсатинг, Штиллердан Берлинга бориб ишлашга оғзаки таклифнома олдим...

— Нима, жўнаб кетиш? — дея тўхтатди Валентина. — Бирпас тўхтаб туринг! Нимагадир бошим айланиб кетди... Мен тушуниб олмоқчиман... Демак, сен, Юрий, Берлинга кетасанми? Катта, жиддий ишгами? Йўқ, ундай эмас! Жуда хатарли ишга! Ва шунинг учун... Наҳотки бу рост бўлса?.. Наҳотки мени деб?.. Яна адашиб кетдим... Агар бирон гап ўтган бўлса,

айтавер, мен хафа бўлмайман, — деб ўрнидан туриб, Василийнинг ёнига келди. — Мен тўғри топдимми?

Василий иккиланиб бош силкиди. У ўз туйгусини Оляга айтишга ҳаққи борлигига ҳамон шубҳаланарди. Бироқ Оля ҳаммасини тушуниб турарди.

— Эй, худо! Қандай бахт!..

Василий иккала қўли билан унинг бошини секин кўтардида, кўзларига тикилди.

— Бу жуда қийин, Оля! Жуда!

— Биламан, қийинлигини...

ЙЎЛ ҒАРБГА

Штиллер шаҳарга алламаҳалда қайтиб келди.

— Мени катта ишни тамомлаганим билан табриклашинг мумкин, — деди у Василийга.

— Табриклайман, — дея бош эгди Василий.

— Асосий ишдан ташқари, биз иккинчи даражали ишларни ҳам тугатдик. Немис капитани Папкенинг, сенинг ёрданинг билан албатта, бор-йўги рус разведкачиси эканлиги маълум бўлди.

— Уни тутиб олдингларми?

— Бунинг ҳожати йўқ, азизим Василий. Бизнинг одами-миз ўрмондан чиқиб кетди, деб сигнал берилган заҳоти у партизанлар билан бирга йўқ бўлади.

— Эркин нафас оларканмиз ниҳоят, — деди Василий ўзини севинганга солиб. — Улар жуда жонимизга тегди-да.

— Ҳозирнинг ўзидаёқ эркин нафас олсанг бўлаверади. Ўзингни бу шаҳардан кетдим, деб ҳисоблайвер. Мен сенинг Берлинга ишга ўтказилишингга рухсат олдим.

Василий ўша куни кечасиёқ партизан отряди командири Ермолинга: «Дарҳол лагерни кўчириб, «В» квадратга олиб ўтинглар. «Нерон» билан «Асқарни» биринчи самолётда катта ерга юборинглар. Марказнинг қарорига биноан группага «Петр» раҳбар қилиб тайинланади. Унинг буйруқларини бажариш 18 август, соат 22.00 дан бошлаб мажбурий», деган буйруқни юборди. Охирида: «Алвидо, дўстлар!» — деб қўшиб қўйди.

20 август куни соат 12.45 да шаҳардан беш чақиримча нарида немис бомбардимончилари пайдо бўлди.

Моторларнинг гувиллашини эшитиб, Штиллер кўчага чиқди:

— Василий, Василий! Қара, қандай даҳшат солиб кел-япти!

Ўттизга яқин қирувчи самолёт қатъий суратда сафга тизилиб, жануби-шарқ томон учиб борарди. Дарахтзорга яқинлашгач, аста пастлай бошлашди. Биринчи самолёт группадан ажралиб, ажал юкини ташлади.

— Ана кўрдингми, менинг кадрдон қайним! Сен кўриб турган нарса охирига етган операцияга қўйган нуқтам бўлади,— деди Штиллер.

Самолётлар бирин-кетин настига шўнгиб, бомбаларини ташлай бошлади.

— Қувноқ музыка остида биз шаҳардан чиқиб кетамиз. Кечкурун бизни Берлин кутиб олади.

«Бу фақат музыка,— ўйлади Василий.— Отряд кечаёқ «квадратни» ташлаб чиқиб кетган. Партизанлар олдинроқ кўчиб ўтишлари мумкин эди, лекин Ермолин «Нерон»ни катта ерга юбориш учун самолётни кутиб турганди. Ҳозир «Нерон» Марказга бориб олди».

Самолётлар бомбардимон қилишда давом этарди. Бомба тушган жойдан улкан шуъла кўтариларди. «Дарахтзорни расво қиладиган бўлишди... Уни ўстириш учун озмунча меҳнат сарф қилинганмиди!— дея қовоғини уйди Василий.— Бироқ «музикани» охиригача эшитишга тўғри келади...»

У уйга кириб бир варақ қоғоз олди, столга ўтирди. «Нима деб ёзсам экан. Бунақа нарсани ҳечам ёзмаганман!.. Нима?..» Ниҳоят бир неча сўз ёзди. Атиги бир неча сўз: «Севаман. Жуда севаман. Қута олсанг, кут. Ю».

Хатни Маргарита Францевнага берар экан, шивирлади:

— Буни, қандай вазиятда бўлмасин, Валентина Ивановнага, менинг рафиқамга бериб қўйинг...

Сафтер НАГАЕВ
**МИНГ БИР
ЎЛИМНИ
ЕНГИБ**

Кечар ойлар, кечар йиллар, асрлар,
Ҳар бир насл бу тарихни хотирлар
Бу ҳақиқат бўлур бир қун афсона,
Ҳар ким англар совет кишиси бу на?

Ажимушкай ботирлари ўлмаслар,
Шонли порлоқ юлдузлардек сўнмаслар!..
Улар Ватан бурчин марддек ўтамиш,
Ҳаёт каби доим абад яшамиш.

Зиёдин ЖАВТОБЕЛИ

Керъ шахри атрофи. Ярим оролнинг бир бурчаги. Денгиз бўйида балиқчилар уйи. Оқ бинолар, чаппар урган боғлар...

Баҳайбат тошлар, улар орасида ер остига олиб кирадиган тор сўқмоқлар. Ер ости қалъаси, галерея, штольнялар. Асрлар бўйи Қримда уй қуришга ишлатилган тошлардан қолган белгилар.

Бу ер Улуғ Ватан урушининг энг фожий, лекин шонли саҳифаларидан бири битилган муқаддас тунроқ. Ажимушкай. Бу сўз маъносини тўлиқ тушунтириб бериш мушкул. Бировлар «аччиқтош» десалар, бошқалар «нам тош» дейишади. Яриморолнинг бу бурчагида ватанпарварлар жон олиб, жон берган, тарих саҳифасига ўз қонлари билан «Ажимушкай» деган жанговар номни ёзиб кетганлар.

Мана, орадан қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқди, лекин Ажимушкай қаҳрамонларининг жасорати ҳали-ҳануз бизни ҳайратга солади, инсоннинг озодликка интилиши, устиворлиги ва матонати тўғрисида сабоқ беради. Ажимушкай қаҳрамонлари ҳақида кўп ёзилган, бундан кейин ҳам ёзилверади. Афсонага айланиб кетган курашнинг барча иштирокчиларини аниқлаб, ҳаммасини тарих саҳифасида қолдириш учун изланишлар давом этади.

Менинг ҳам ана шу баҳодирлар тўғрисида ёзишга қарор қилганимга бир учрашув сабаб бўлди.

1975 йили Москвада яшайдиган истеъфодаги офицер Сулаймон Асанов билан кўришдим. Сулаймон ога Улуғ Ватан уруши йилларида немис-фашист қўшинлари зулми остида душманга қарши курашган яширин ташкилотнинг йўлбошчиси Алиме Абденнанова фаолиятига оид ҳужжатларни топишда кўп меҳнат қилган олижаноб одам эди. Афсуски, бу киши ҳақида энди ўтган замонда гапиришга мажбурмиз, чунки у ҳозир орамизда йўқ. Ўша учрашувимизда Сулаймон ога партия архивини титкилаётганда қизиқарли бир ҳужжатни учратганини ва Қрим область партия комитети тавсиясига биноан Ватанимизнинг юксак мукофотлари билан тақдирланганлар орасида Ажимушкай партизанлари ҳам борлигини гапириб берган эди. У киши суҳбатимиз охирида: «Ёзувчи сифатида шу ҳужжат билан танишсангиз ёмон бўлмасди», деб маслаҳат берди.

Шунда устоз ёзувчи Юсуф Бўлат ҳам ганга қўшилди:
— Яқинда Самарқанд область Булунгур районидаги узумчилар билан учрашган эдим. Эски танишим, номдор боғбон алушталик Важиб Амет ҳам шунга ўхшаган воқеани сўзлаб берди. Ажимушкай горларида кураш олиб борган партизан отрядида медицинадан беҳабар бўлган бир одам ҳақимликни бўйнига олиб, қўлаб ватанпарварларни ўлимдан қутқарган экан. Бу хизматлари учун ҳатто жанговар мукофот билан тақдирланган. Танишимнинг айтишича у асли алушталик бўлиб, ҳозир ҳаёт, Украина шаҳарларидан бирида, партия ишида ишлар экан. Ким билади, сиз айтган ҳужжатда балки шу одамнинг ҳам номи бордир. Бу ҳужжатни ўрганиш керак, олижаноб иш бўлади...

Менда Ажимушкай ер ости қалъаси қаҳрамонларини қидиришга қизиқиш шундай пайдо бўлди. Орадан кўп ўтмай ўша ҳужжат билан танишдим. Қрим область партия комитетининг тўққиз рақамли протоколида немис босқинчиларига қарши курашда жасорат кўрсатганлари учун мукофотланган Керчь шаҳри партизанлари орасида ҳамюртларимиз Идрис Исломов, Асан Аширов, Мустафо Асановнинг номларини учратдим. Қрим fronti қўмондонининг 306 рақамли фармони билан 1942 йил 1 мартда Идрис Исломов жанговар Қизил Байроқ ордени, Асан Аширов ва Мустафо Асанов «Жасорат» медали билан тақдирланган экан.

Жасур қаҳрамонларни қидиришга тушдим. Қизиқарли ҳужжат: Улуг Ватан урушининг дастлабки ойларида мукофотга лойиқ топилган партизанлар... Ҳарбий материалларни кўздап кечиранман. Бу пайтда Керчь Совет қўшинлари томонида биринчи марта озод этилган, собиқ партизанлар эса шаҳарни тиклаш ишларида масъул вазифаларни бажараётган эди.

Керчь шаҳри кўчаларини кезиб юрибмиз. Шу шаҳарда туғилган, уруш бошланганда етти-саккиз ёшларда бўлган, ҳозир Керчь шаҳри маиший хизмат бўлимида экспедиторлик қилаётган Сеитибрам Қадиров менга ҳамроҳ. У туғилган шаҳри ҳақида гурур билан сўзлайди.

Митридат тоғидаги шон-шухрат обидаси қуёш нурларида товланади. Қоқ ўртасида «Совет Ватанининг абадий қаҳрамонларига!» деган лавҳа. Обида ёнида тоза чечаклар, денгиздан эсган сарин шабада гулларга роз айтади, майин тебратди.

1418 кун давом этган Улуг Ватан уруши мобайнида душман Керчни икки марта босиб олди. Совет қўшинлари шаҳарни икки марта озод қилдилар. Шаҳар бутун уруш давомида фронтнинг олдинги марраси бўлиб турди. Шаҳар аҳолиси уни партизан уруши майдонига айлантирди.

Қадимий шаҳарнинг шухратига шухрат қўшган жанговар курашлар тўғрисида талай китоблар ёзилган.

Қирқ йил олдин бу ерда оёқ тағидаги тупроқлар аланга олар, портлашлар давом этар, замин инграр, тош қалъаларда эса партизанлар уруши кечар эди.

Митридат тоғи этакларида ям-яшил боғлар, улар орасида қордай оппоқ уйлар. Улардан узоқроқда улкан қозондай тўнтарилиб ётган қирларнинг пасти бўм-бўш. Шу қирлардан юзларча йиллар енгил, лекин мустаҳкам қабурчақ¹ кесиб олинган. Керчь шаҳри, горларга ёнма-ён қурилган қасабалар шу қабурчақдан бино бўлган.

Ер ости йўллари ҳам қирқиб олинган қабурчақнинг ўрни. Бир неча чақиримлаб масофага чўзиладиган айланма горларга кирган одам, ер ости йўлларини яхши билмаса, адашиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

Шаҳар жанубидаги Эскикарантин қасабасида темир рудаси конларининг ишчилари яшайди. Қизил партизанлар граждандлар уруши даврида ҳам босқинчиларга шу ердан зарба берганлар, уларнинг шарафига инқилобдан сўнг қасабага Эскикарантин деган ном берилган.

Керчь революцион анъаналарга бой шаҳар. Маҳаллий халқ азал-азалдан Керчь темир кони, балиги, галласи билан яхши яшаб келганлар.

Мамлакатнинг жанубида жойлашган бу шаҳарда совет ҳокимиятини ўрнатиш осон кечмади. Қрим уч йил давомида қонли тўқнашувлар марказига айланди. 1918 йили Антанта интервенциясининг қўргони бўлиб қолган шаҳарда яшриниш кўраётган большевиклар ишчиларни партизан урушига бошлаб чиқдилар. Шаҳарнинг қабурчақ олиндиған шимолшарқий қисмида, металлургия заводидан бир оз узоқроқда Ажмушкай, шаҳар жанубида, Қамишбурун темир конларига олиб борадиган йўл яқинидаги Эскикарантин горларининг чуқур ер ости йўллари партизанларга бошлана бўлди.

Граждан уруши йилларида партизанлар қоронғи ер ости йўлларида чиқиб, интервентларнинг ҳарбий бўлимагарига, деникинчиларга ҳужум қилди. Яшириниш олиб бораётган большевиклар Антантанинг пиёда ва денгизчи аскарлари орасида ташвиқот юритар, партизанлар эса уларнинг олдинга жилишларига йўл бермай, оқгвардиячилар жабҳасига зарба берарди.

Полиция ва оқгвардиячилар партизанларни қидиришга тушиб, улар яширинган ер ости йўллариининг оғзини бекитади, лекин маҳв этолмайди. Қасоскорлар душманга сезиларли зарба бериб, Қримга яқинлашиб қолган Қизил қўшинга ёрдам кўрсатадилар. Қизил қўшин 1919 йилга келиб, Қримнинг Керчдан бошқа ҳамма жойини озод қилган эди.

Қримнинг шарқий қисми интервентлар учун Совет республикасига қарши уштириладиган ҳужум истеҳкомига айланган эди. Уларнинг режаларига партизанлар катта тўсқинлик қилади. Шунинг учун ҳам оқгвардиячилар биринчи галда

¹ Қабурчақ қадимий чиганоқ ва чўкиндилардан ҳосил бўлган тош.

партизанларни йўқ қилишга уришиб кўрди. Буни полковник Коноваловнинг 1919 йили 22 майда ўз хўжайинларига қилган мурожаатидан ҳам билиш мумкин: «Инглизлардан Керчга зудлик билан эллик минг килограмм бўғувчи газ юборишларини сўраш керак».

Бундан хабар топган Керчь пролетариати партизанлар билан биргаликда тонгдаёқ исён кўтарди ва шаҳарни қўлга олди. Лекин Керчь лиманида турган инглиз флоти оқларга ёрдамга келди. Шаҳар тўпга тугилди, исёнчилар чекинишга мажбур бўлдилар. Инглиз офицерлари, деникинчилар шу кунни беш юз одамни отиб ўлдирдилар. Қримнинг қолган қисмида, В. И. Лениннинг укаси Дмитрий Ильич Ульянов йўлбошчилик қилаётган Совет ҳукумати Антанта ҳукуматига нота йўллаб, бошқинчиларнинг ваҳшиёна ҳаракатларини қаттиқ қоралади.

Аммо Қримда совет ҳукумати бу гал бор-йўғи етмиш кунгина ҳукм сурди. Деникиннинг Антанта ёрдамида кучайтирилган қўшинлари Орёлгача бориб етган иккинчи сафарини бошлади.

Қрим 1920 йилнинг ноябрига келиб яна озод этилди. Деникинга ёрдамга келган Врангел тор-мор этилиб, Совет ҳокимиятини йиқитиш учун бош кўтарган аксилинқилобчилар енгилгач, граждандар уруши даврида кўп вайронагарчиликка учраган республикани тиклаш, саноатни йўлга қўйиш учун бир қадар имкон тугилди. Саноатнинг илк одимлари қора металлургиянинг ривожига билан боғлиқ эди.

Керчь металлургия заводи граждандар уруши йилларида вайрон бўлган, ундаги барча ускуналарни бошқинчилар олиб кетган эди. Қайтадан тикланган завод кўп ўтмай йилга ярим миллион тоннадан ортиқ темир ишлаб чиқариб, ярим-оролга ўттиздан зиёд маҳсулот етказиб бера бошлади. Биринчи беш йилликда биргина печининг ўзиёқ завод 1913 йилда берган маҳсулотдан ўн саккиз марта кўп чўян эритди.

Завод тўла тикланиб, Қамишбурун темир рудаси комбинати қурилгандан кейин 1940 йили у 1913 йилдагидан йигирма беш карра кўп маҳсулот ишлаб чиқариб, СССР жанубида металлургия саноатининг муҳим базаларидан бирига айланди.

Улуг Ваган уруши бошланганда Керчда етмиш битта саноат корхонаси ишлар, СССР жанубидаги энг катта тамаки фабрикаси фаолият кўрсатар эди. Кўрфаз ёқасида балиқ заводи ва балиқчилик колхозлари жойлашган, лиманда йил давомида етти юз минг тонна темир ҳамда балиқ, консерва, тамаки, кўмир, тахта ишлаб чиқарилар эди.

Керчь биринчи беш йилликларда қаддини тиклаб, тараққиёт йўлига кирган эди. Лекин уруш тараққиётни тўхтатди. Уруш нафақат шаҳар қиёфасида, балки одамларнинг қалбида ҳам қароҳатли излар қолдирди. Шаҳар қонли жанг майдонига айланди, аммо Керчь аҳолиси ўз жанговар анъаналарига содиқлигини яна бир карра намойиш этди.

Немис-фашист аскарлари 1941 йилнинг октябрида Ўр қопқасидаги мудофаа позицияларини янчиб ўтиб, Қримнинг ичкарасига суқилиб кирди. Севастополь, Керчь шаҳарлари ўт ичида қолди. Ноябрь ойида совет қўшинлари Бош қўмондонликнинг буйруғи билан Керчдан Таманга чекинишга мажбур бўлди.

Керчни эгаллаши билан душманлар совет кишиларини йўқотишга, бегуноҳ аҳолини ўтда ёқиб, денгизга чўктиришга киришди. Ваҳшийлик норасида болаларни заҳарлашдан бошланди. Немис комендантининг буйруғи билан ўқувчи болалар кўрсатилган муддатда мактабга етиб келишлари керак эди. Китоб-дафтарларини қўлтиқлаб келган 245 болани сайр қилдирамиз, деб алдаб, шаҳар четидаги завод мактабига олиб бордилар. Бошида гўё болаларга ёмон муносабатда бўлмадилар, кейин эса уларга иссиқ қаҳва билан заҳарланган парамач егиздилар. Овқат емаган болаларни немис фельдшери «амбулатория»га олиб кириб, уларнинг лабига заҳар суркади. Бир неча дақиқа ўтмай болаларнинг ҳаммаси ўлди. Катта синф ўқувчиларини эса юк машиналарига солиб, Багерово қишлоғи яқинидаги чуқурга олиб бордилар-да, ҳаммасини отиб ташладилар. Заҳарланган болаларнинг мурдаларини ҳам шу ерга олиб келиб ташладилар.

Шу куни ота-оналари болаларни қидириб тополмайдилар, фақат немислар уларни шаҳардан ташқарига «сайр»га олиб чиқиб кетишганини эшитишади, холос...

Жабҳа Керчь бўсағаларига яқинлашгач, Қамишбурун кон комбинати ишчилари тош ғорларга тушадилар. Войков номидаги завод металлурглари Ажимушкай тош қалъасини кураш майдонига айлантирадилар. Гражданлар уруши даврида жанг қилган ветеранлар уларга йўл кўрсатадилар. Партия ва совет ходимлари, ишчилар, балиқчилар душманга қарши яктан бўлиб курашга киришадилар.

Фашист генераллари Гитлернинг 1941 йили июль ойида ставкада айтган буйруғига кўра «Қримни маҳаллий аҳолидан тозалаб, немислар билан тўлдиришга» киришдилар... Лекин бу қўлларидан келмаслигини англаб етмаганларига ҳали ҳам ақл бовар қилмайди.

Шаҳардаги ажойиб одамлар билан танишиб, уларнинг даҳшатли уруш йилларидаги жасоратлари ҳақида ҳикоялар тингладик. Юртдошларимизни яхши билган партизанлар билан кўришдик. Сочлари оқарган бўлса-да, ҳали кўнгиллари навқиронлигича қолган бу кишилар жанговар дўстларини хотирлаб, сафдошлари ҳақида кўп ибратли гапларни айтиб бердилар.

Ҳикоя қилинаётган ҳар бир воқеа, ҳар лавҳа талай хужжатлар, музей маълумотлари ва партизанларнинг ҳикоялари билан далилланган.

1941 йилнинг кузида фашистларнинг Қримни тўла эгалладик, деб мақтанганига қарамай, Керчдаги ер ости горлари-

да уларга қарши жанг бораётган, партизан отрядлари душманга қақшатқич зарба бераётган эди.

Мен ўша огир кунларда Керчни душмандан озод қилишда ўз ҳиссасини қўшган ватанпарварларнинг айримлари тўғрисида ҳикоя қилмоқчиман. Ёзганларим уруш қийинчиликларини мардона енгган, инсонлик шарафини улуглаган ўша қаҳрамонларга бағишланади.

ПУЛЕМЕТЧИ ИДРИС

Бу ерга, Керчь ғорларига ҳеч қачон офтоб нури тушмайди. Абадий зиндон, мангу совуқ бир гўша. Бу ерда сув ҳам йўқ. Партизанлар ана шундай жойни ўзларига қароргоҳ қилиб олдилар.

Душман шаҳарга яқинлашганда Ленин номидаги партизан отряди аъзолари Сталин райони партия комитетига тўпландилар. Ажимушкой ер ости қўргонига жойлашадиган бу отряд штабининг бошлиғи Николай Ильич Бантиш тўпланганларга ўзи ёзган партизан қасами матнини ўқиб эшиттирди:

«Мен, Керчь шаҳри фуқароси, Ленин номидаги партизан отрядининг аскарлари гитлерчи босқинчилар галасига қарши курашиб, Ватан олдидаги бурчимни адо этишда ҳеч қачон на қўлим, на юрагим титрамаслигига онт ичаман.

Мен бу жанговар хизматда ҳеч бир жазо руҳимни чўктирмаслигига, отряднинг, Ватаннинг сирини бирон кимсага айтмасликка онт ичаман.

Бу қасамимни бузсам, менга билдирилган ишончга путур етказсам, ҳар бир одам менга лаънат ўқисин, жисмоний йўқ қилишим, оилам ва авлодларимга билдириладиган нафрат мен учун интиқом жазоси бўлсин».

Тўпланганлар қасамни диққат билан тинглаб, душманга қарши омонсиз кураш олиб боришга сўз бердилар ва имзо чекдилар. Улар орасида ҳунар мактаби устаси Идрис Исламов ҳам бор эди. Исламов ишлаётган мактаб уруш туфайли Куйбишев шаҳрига кўчирилган, аммо уста шу ерда қолиб, партизан отрядига кўнгилли бўлиб ёзилган эди.

Отряд душманга қарши курашга пухта ҳозирлик қўрди. Отряд аъзолари кундузлари идораларда ишлаб, кечалари Ажимушкой ер ости ғорларида ўзлари учун қалъа қураб, қурол, ўқ-дори, озиқ-овқат гамлар эдилар.

Баъзан одамни довдиратиб қўядиган воқеалар ҳам бўларди. Масалан, Ленин район партия комитетининг котиби С. И. Черкез номига шундай ариза тушди. Ариза муаллифи айрим коммунистларнинг ишда уйқусираб юриши, кечалари эса ухламай, аллақачерларда кайф-сафо қилишини фош этган ва душман шаҳар бўсағасида турган бир пайтда шундай

ножўя ишлар билан шугулланаётганларга муносиб жазо берилишини талаб қилган эди.

Аризани ёзган одам ўша коммунистларнинг кечалари нима билан машғулликларини билмас, билмагани ҳам яхши эди. Партизанлик урушининг қонунларига кўра, уларнинг сиридан бирор кимса хабар топмаслиги керак эди.

Ер ости ғорларидан бирида тошҳовузлар қурилиб, ичига цемент ётқизилди. Ўша кунлари ғорларда тоштарошлар ишларди, улар бу ишга катта ёрдам бердилар. Қончиларга сув ташияпмиз, деган баҳона билан тошҳовузларни кундузи ҳам тўлдириш имкони бор эди. Бу иш Идрис Исламовга юкланди. У кунбўйи ер остида ишлаётган тоштарошларга сув ташиш баҳонасида, ҳовузларни тўлдираверди.

Идрис Исламов, штаб бошлиғи Н. И. Бантиш, ҳунар мактаби илмий ишлар бўлими мудири А. И. Кушченко казарма шароитига ўтиб, мактабда тунар эдилар. Тайёргарлик ишлари ниҳоясига етгач, отряд 1941 йили иккинчи ноябрь куни ер остига тушди.

Керчь шаҳри партизан отрядлари командири Иван Иванович Пахомов, Ленин номидаги партизан отряди командири Макар Антонович Майоров, комиссари Сергей Иосифович Черкез ва штаб бошлиғи Николай Ильич Бантиш ер остида тўпланган партизанлар билан батафсил суҳбат ўтказдилар.

Бантиш ҳар нарсага қизиқадиган одам эди. У ер остига тушган кундан бошлаб кундалик тута бошлади. (Бу кундалик билан мени унинг ўзи таништирди, ҳозир кундалик Қрим область партия архивида сақланади.)

Иккинчи ноябрда у кундалигида шундай деб ёзган эди: «Биринчи марта ер остида тунадик. Ғорларга кириладиган йўлақлар оғзига соқчи кўйдик. Ҳозирча немислар кўринмайоти, лекин ер остида туришга мажбурмиз».

Иккинчи куни одамларга вазифалар тақсимланди. Тўртинчи ноябрда ер ости қалъасида олтмиш киши (эллик беш эркак ва беш аёл) тўпланди.

Исламов пулемётчилар группасига кирди. У ғорга кириладиган асосий йўлакнинг оғзини ҳимоя қилиши керак эди.

Ҳаммаёқ тошдан иборат, оёқ остида ҳам, бош устида ҳам тошлар. Юрганда фақат ўз қадамларинг акс-садосини эшитасан. Тош гичирлайди, оёгинг остида уваланади, товонларингдан изиллатиб совуқ уради. Турган гапки, офтоб нури тушмагач, қуёш чиқишини ҳам, ботишини ҳам сезмайсан, сим-сиёҳ зулмат ҳукмрон. Бир марта нафас олгулик ҳам тоза ҳаво йўқ.

Идрис қадамини секинлатиб, ер устида атрофнинг ёмғирдан сўнг қандай яшнаб кетишини эслади. Ёмғирда ювилган япроқлардан кумуш томчилар ерга чак-чак томади. Ёмғир сувларидан тўйиб нчган ер гўё нафас олаётгандай бўлади.

Илгари нега бунақа нарсаларга парво қилмасди? Олдинг-

дан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шунга айтсалар керак-да. Энди ер остида тепадаги манзараларни соғиняпти.

Идрис бошини кўтариб, хира қўлчиноқ ёруғида зўрга кўринаётган нарсаларга кўз ташлади. Тезроқ юриш керак. Заиф нурлар атрофга ёйилиб, гўё зулматни бутунлай маҳв этишга чоғлангандай бетиним липиллайди. Инсоннинг ҳаёти ҳам шунга ўхшайди-ю, ammo у сочадиган нур бошда заиф туюлса-да, узоқ-узоқларга таралади. Инсонга тушқунлик ёт парса. Унинг қаддини гурур ҳисси доим тик тутади. Бош эгиш аслида инсонга хос эмас. Қандайдир келгидилар келиб, сени қоронғи ертўлаларга киришга мажбур қилса, сен бу адолатсизликка кўниб, бошиггни эгиб юрсанг — бунга чидаб бўладими?!

Идрис шу хаёллар билан деворнинг туртиб чиққан жойига урилиб кетганини билмай қолди. Тиззаларида бирдан оғриқ туриб, уни секинроқ одимлашга мажбур қилди. Тишини-тишига босиб, аста олдинга юрди.

Одамлар бунақа пайтларда тун қушларига ҳавас қилар экан. Тунда учган қушлар қоронғиликка қарамай эркин, бирон ерга урилмай парвоз қилади. Қани эди, ер остида ҳам уларга ўхшаб эмин-эркин яшасанг. Лекин, қизиқ, бу ерда тун қушлари кўринмайди, умуман биронта жонзот йўқ. Ҳавоси тўғри келмаса керак.

Отряд штаби Пахомов, Майоров, Черкез, разведка бошлиги Голиков ва Исламовдан иборат эди. Немислар Керчни ишғол қилгандан сўнг штаб озиқ-овқат ва сувни расамади билан тақсимлашга ўтди.

Идрис урушдан олдин Евпаториядаги 8-полкда пулемётчи, бўлима командири бўлиб хизмат қилган эди. Отряддаги биттагина қўл пулемётини унга топширишди.

Еттинчи ноябрда немислар Қамишбурунга яқинлашдилар. Отряд хужумга ҳозирланди. Орадан сал ўтмай, горлар устида снарядлар портлаб, миналар инграшга тушди. Штабнинг кундалигида шу сатрлар пайдо бўлди:

«11 ноябрь. Тугилган шахримизнинг ёнишини кузатиб турдик. Кўзларимиздан ёш қуйилди. Умр бўйи шу ерда яшаган эдим».

«12 ноябрь. Керчь туманга ўралган. Ниҳоят горга Майоров келди. Штаб мажлисини ўтказдик. Командир Ақманай горини немислар портлатгани, у ердагиларнинг ҳаммаси ҳалок бўлганини чуқур қайгу билан маълум қилди. Унинг сўзларини индамай тингладик. Биз энди ниҳоятда кўпроқ сабр-бардошли бўлишимиз керак».

«13 ноябрь. Қарасак, оти телефон қилаётган экан».

Бу ҳангома Исламовга тегишли эди. Ер остида кулгили воқеалар ҳам бўлиб турарди. Одамларга ўрганиб қолган жониворлар ўқ ёмғири остида ҳам, ер остига бекиниб олган эгаларини ташлаб кетмаган эди. Шахталарга тушиб-чиқиладиган йўлакларга, постларга телефон ва электр симлари тор-

тилган эди. Эгасини излаб қоронғи йўлакка кирган жонивор сигнализацияга симини босиб, бутун отрядни тревога билан оёққа тургизган эди. Шундан бери улар ҳар замон-ҳар замонда тревога сигналени эшитганда: «Идрис, чиқиб қара-чи, отинг тагин телефон қилаётганга ўхшайди», деб ҳазиллашишарди.

Фашистлар горларни ишғол қилишга бир неча марта уринишди. Проекторлар ёруғида ичкари киришга интилишди. Отишма бошланди. Партизанлар йўлларга портловчи моддалар қўйган эдилар, бир портлатишнинг ўзида йигирмадан зиёд босқинчи йўқ бўлди. Немислар чекинишга мажбур бўлди, энди галати бир аҳвол вужудга келганди: ер устини немислар эгачлаган, ер ости эса партизанлар қўлида. Фақат юқоридагилар келгинди, улар бу ерни маҳаллий аҳоличалик яхши билмайди. Улар ҳамма жойга соқчи қўйиб ташладик, деб ўйлаганлари билан, партизанлар кутилмаган жойдан чиқиб, босқинчиларни қон қақшатиб, яна ер остига ғойиб бўлардилар. Душман катта талафот кўрарди.

Исламов бундай пайтларда ҳамisha жангнинг олдинги маррасида бўларди. У бир ҳужумда немисларнинг ёқилғи тўла цистерналарини портлатди, иккинчи гал эса штаб радиостанциясини йўқ қилди.

Ун олтинчи ноябрда немислар горларга тушадиган бир неча йўлакни портлатиб юбордилар. Юқорига чиқиш оғирлашди. Кечаси отряд партия ташкилотининг мажлиси бўлди. Отряд аъзоларининг ўттиз саккизтаси коммунист эди. Мажлисида Идрис Исламов партия ташкилотига котиб қилиб сайланди.

Йигирманчи ноябрь отряд учун охирги тинч кун бўлди. Эртаси куни немислар ертўлага суқулиб кириб, олдинги постларга яқинлашишди, галереяларга қалапган деворларни йиқита бошлашди. Горни ўққа тутишди. Немислар кетгач, партизанлар ўша жойларга фугас бомбалари жойлаб, эртаси куни немислар кирганда портлатиб юборишди. Кейинги куни тепадан «Рус, таслим бўл! Немис ўқ отмайди», деган хитоблар эшитилди. Соқчиликда турган Исламов олдинда келаётган немиснинг қўлидаги фонарни мўлжалга олди, душман қоронгиликда қолди. Шу орада фугас бомбаси портлади-да, улардан биронтаси ҳам соғ қолмади.

Немислар отрядни батамом исканжага олди. Штабда шошилич мажлис бўлди. Партизанларга сув, ўқ-дори, тамаки тақсимлаш миқдори белгиланди. Ҳамма нарсани тежаш керак эди. Икки ойга чўзилган машаққатли кураш бошланди. Душман горларга кириб-чиқиладиган йўлакларни портлатиб, цементлаб, отрядни ер остига тириклай кўмишни режалаштирди. Ажимушкай горлари теграсини душманнинг бутун бир полки қуршаб олди. Партизанлар қолган туйнукларда кечаю кундуз соқчилик қилар, немисларни пастга йўлатмас эдилар.

Душман ўзича курашни давом эттираётган партизанларни олтмишта эмас, мингдан зиёд бўлса керак, деб ўйларди.

Разведкага чиқиш жуда мушкуллашди. Туйнукларни кечаю-кундуз узлуксиз кузатиб туриш керак, одам, табиийки, кам, партизанлар суткасига бор-йўғи икки-уч соатдан ухлаб олар. навбати билан соқчликда турар эдилар. Бошқа илож йўқ эди, чунки салгина бепарволик ҳам отряднинг ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин.

Ер остида қамалда қолган фидойилар зўрға бир қулоч ерни ёритадиган хира чироқлар ёруғида яшашга, жанг қилишга кўникишди. Ер остида мангу зулмат, кеча-кундузнинг фарқи йўқ, вақт ўтгани билинмайди. Бантишнинг денгиз хронометри билан календари бор эди, вақтни, кунни шунга қараб белгилашар эди.

Эрталаб одамларга ярим литрдан сув тақсимланарди. Бир қултуми ҳам ҳисобли сувни кунбўйи қайси эҳтиёжига ишлатиш партизаннинг ўз ихтиёрида эди.

Бир куни аёллар раҳм қилиб, кимгадир овқатга ажратилган сувдан беришди. Бу гап штаб бошлигининг қулогига етиб борди, у дарҳол аёлларни тўплади.

— Гап бундай, — деди Бантиш. — Бу ерда бизга ёрдам берадиган ҳеч ким йўқ, отамизнинг уйида ҳам яшамаяпмиз. Ҳамма нарсани тежашимиз шарт. Раҳм-шафқат душманни энгганимиздан кейин керак бўлади. Ҳозирча бардош беришимиз керак. Биринчи марта бўлгани учун бу гал кечираман. Аммо яна шундай қилсангиз, қаттиқ жазо оласиз.

Баъзи горларнинг шифтидан сув томчиларди. Ҳар бир партизаннинг қўлида идиш бўлиб, ўзига шу томчилардан ичимлик гамлаб оларди.

Декабрь бошларида қор ёғди. Тош туйнукларнинг оғзидан ичкарига ҳам учқунлади. Анчадан бери партизанлар ювинишга илож тополмай юришган, бет-қўллари кирлаб кетган эди. Бир неча партизан штабга кириб, «немислардан озгина қор ундириш»га ижозат сўрашди. Рухсат берилди... бошқа чора ҳам йўқ эди. Партизанлар кечаси юқорига чиқиб, челақларни қорга тўлдириб келишди. Қорни эритиб, навбатма-навбат ювиниб олишди. Бу кун партизанлар учун байрам бўлди...

Бешинчи декабрь — СССР Конституцияси куни нишонланди.

Ўнинчи декабрда эса тонгданоқ отишма бошланди. Тўп овозлари гумбуради. Аҳволни ўрганиб келиш учун Николай Кочубей юқорига кўтарилди. У уч кундан сўнг, кийим боши қонга беланиб, ўзи ҳолдан тойиб қайтиб келди. Разведкачини омон кўриш партизанлар учун байрам эди. Кочубей Қизил армиянинг жанговар ҳаракатлари тўғрисида бир талай хабар келтирган, бу хабарлар партизанлар учун айти шу дақиқаларда сув билан ҳаводай зарур эди.

Улар Москва ва Ленинград шаҳрининг таслим бўлмагани, Севастополда қаттиқ жанглар бўлиб, душман талафот кўра-

ётганини эшитгач, руҳлари кўтарилиб, бир-бирларини табрикладилар. Совет самолётларидан ташланган варақаларда қўшинимизнинг янги йилни Қримда кутиб олиши айтилгани эса, севинч устига севинч қўшди.

Лекин Кочубей келтирган хабарларнинг ҳаммаси ҳам қувончли эмас эди.

Керчь аҳолиси бошига огир фожиа тушган, немис-фашист босқинчилари на ёш, на қари демай, ҳаммани бирдай қиргин қилишга ўтган эди. Улар кўплаб маҳбусларни Багерово қишлоғи яқинида танкка қарши қазилган хандаққа ҳайдаб келиб, ҳаммасини шу ерда отиб ташлашган эди. Умуман Керьда босқинчилардан азият чекмаган уй қолмаган, кўплаб оилалар қириб ташланган эди. Шундай мудҳиш хабарларни айтганда, Кочубей ўзини тутишга ҳар қанча уринмасин, бари бир, кўзларидан қўйилиб келган ёшни тўхтатиб қололмади.

Уни тинглаётган партизанларнинг кўзларида ҳам ёш гилтиларди, аммо на илож! Улар озчилик, бунинг устига ер остида қамалиб қолишган. Эллик-олтмиш одам билан бутун бошли полкка қарши чиқиш ақлга тўғри келмайди. Лекин, ҳарҳолда, шу озчилик одам ҳам қўлидан келган барча ишни қилиб, душмандан ўч олиб турибди-ку!

Отрядда қаттиқ интизом ўрнатилди. Ора-сира учраб турадиган майда «тартибсизликлар»га ҳам чек қўйилди.

Шу куни партизанлар газ кириши мумкин бўлган ҳамма тешик-ёриқларни кўздан кечирдилар. Кочубей келтирган хабарларга кўра, немислар уларни газ билан бўғиб ўлдиришга тайёргарлик кўраётган экан.

Ўн бешинчи декабрда соқчиликда турган Александр Зайченко мотор гуриллашини эшитди. Немислар ер остига газ юборишни бошладилар. Партизанларга противогаз берилди. Улар юқорига кўтарилиб, туйнук оғзидаги немисларни ўққа тутдилар. Лекин бу жангда бир партизан яраланди, тўрт ватанпарвар ҳалок бўлди.

Немислар шахталарни портлатишга зўр бериб, отрядни таслим бўлишга даъват этувчи варақалар ташлашди.

Йигирма учинчи декабрда Керчь осмонида совет самолётлари пайдо бўлди. Кечаси Қамишбурун томондан аланга кўринди.

Эртаси куни душман горларга граната ташлади. Чушка кўрфази томондан тўп овозлари эшитилди. Яна совет самолётларининг товуши келди.

Душман яна горларни портлатишга киришди. Шахта туйнукларидан ичкарига суқилишга уринди. Аммо партизанларнинг қаршилигига дуч келиб, орқага қайтишга мажбур бўлди.

Йигирма олтинчи декабрда тўп отишмалари жуда кучайди. Носков, Куценко ва Исламовлар разведкага отланишди. Йўлда немисларга дуч келиб, ҳаммасини ер тишлатишди. Кечқурун соат олтида тепада турган соқчилар немислар гор-

ларни ташлаб кетаётганини хабар қилди. Соат саккизда штаб йиғилиши ўтказилди...

Икки ой давомида партизанларнинг қандай кун кўриб, қандай жанг қилганини ер остида яшаб кўрмаган одам тасаввур қилиши қийин, албатта. Қоронгилик, очлик, етишмовчиликка қарамай, партизанлар Ватан юклаган вазифани шараф билан адо этиб, қоронги зулматдан ёруғ юз билан чиқдилар.

Немислар Ажимушкай горлари теграсида атиги олтмиш одамга қарши бутун бошли бир полкни икки ой тутиб туришга мажбур бўлди. Горларни портлатиш учун минглаб килограмм аммонал исроф қилдилар. Аммо уларнинг нияти амалга ошмади. Душман шунча муддат ер остидаги минглаб одамлар тепага чиқиб, шаҳарни қўлга олади, деган тахликада яшади. Лекин гап фақат босқинчиларга зарба бериш, уларни доимо тахликага солишдагина эмас эди. Харобага айланган, қонга беланган шаҳар аҳолиси учун ҳали душман ҳеч қандай галабага эришмагани, уларнинг шундоқ биқинида ҳар дақиқа зарбага шай партизан отряди турганини билишнинг ўзиёқ жуда катта мадад эди. Партизанлар ўз ишларининг бу даража муҳимлигини яхши ҳис қилар, шунинг учун ҳам ҳар қандай машаққатга тайёр эдилар.

Отряд қирғоққа совет десанти тушиб, ҳужумга ўтганини эшитгани заҳоти бекинган жойидан чиқиб, жанговар бўлилмага айланди ва қўшинга ёрдамга отилди.

Отряд ташқарига чиққанда офтоб чарақлаб турар, теварак-атроф оппоқ қорга бурканган эди. Икки ойдан бери қоронгиликда яшаган партизанлар бирдан чароғон оламга рўпара келиб, кўзлари қамшиб, бошлари айланиб ерга ўтириб қолдилар. Ҳаммасининг кўзи ёшли эди. Лекин уларнинг кўз ўнгида немислар чекиниб бораётган, Керчга олиб борадиган Ажимушкай йўлида душманнинг ўқ-дори ортилган арава, машиналари кетиб борар эди. Партизанлар дарҳол уларга ўт очишга киришдилар.

Орадан ўттиз йил ўтгач, штаб бошлиғи Николай Ильич Бантиш ўша кунни шундай хотирлади:

«Йигирма саккизинчи декабрда партизанлар олти бўлакка бўлиниб, Керчь томонга чекинаётган душманга ҳужум қилдилар. Душманнинг бир талай автомашиналарини қўлга киритдик. Исламов билан Носков бир уй чордоғига пулемёт ўрнатиб, немисларни ўққа тутди. Шундан кейин душман Ажимушкайни бутунлай ташлаб, Керчга қочишга мажбур бўлди.

Эртаси кунни ҳам жанг давом этди, натижада душманнинг штабини, 180 та офицер ва аскарини, 6 та автомашинасини, 13 та мотоциклини ва радиостанциясини йўқ қилдик, 20 арава ўқ-дори ҳамда полк байроғини қўлга киритдик, турмадан 25 совет кишисини озод қилдик.

Одамнинг ишонгиси келмайди. Гўё бунақа тотли ҳаводан илгари нафас олмагандаймиз, бунақа эркинликни кўрмаган-

даймиз... Идрис Исламов отряд байроғини гор устига, юксакликка қадаб қўйди».

Керчь озод этилгандан кейин, ҳали Ажимушкай кўчаларида қўшинларимиз пайдо бўлмасдан аввал уйларнинг деворларида машинкада босилган шундай эълонлар кўзга ташланар эди:

«Ленин номидаги партизан отряди штаби бугундан бошлаб райондаги жами ҳокимият ўз қўлига ўтганини маълум қилади...»

Партизанлар турмада ётган маҳбусларни озод қилаётиб, у ерда немислар ўлдирган икки ҳарбий, икки фуқаро кийимидаги тўрт кишининг жасадига дуч келдилар. Улар Маданият уйига келтирилди ва бутун Керчь аҳолиси улар билан видолашди. Фашист жаллодлари қулоқ-бурунларини кесиб, кўзларини ўйиб олган, оёқ-қўлларини чопиб ташлаган эканлар. Марҳумларни қардошлик мазорига дафн этиш маросимида минглаб одамлар иштирок қилди.

Партизанлар айниқса шаҳар марказидаги телеграф симёғочларида ўз сафдошларининг осиглиқ турган жасадини кўриб, ўзларини тутиб турулмадилар. Улар декабрь ойининг бошларида разведкага чиққан Зинченко билан Балабанов эди. Фашистлар уларни қўлга туширгандан сўнг, роса азоблаб, кейин симёғочга осган эдилар.

1942 йилнинг бошида Керчь озод этилгач, шаҳардаги партия, совет ва жамоат ташкилотлари ишга тушди. Партизан отряди сафларида жанг қилган фидойилар ҳам ишларига қайтдилар. Керчь шаҳар ижроия қўмитаси депутати бўлмиш Идрис Исламов Киров район ижроқўмининг раиси вазифасига тайинланди.

Қрим жабҳаси қўмондони генерал Козлов, Қрим область партия комитети тавсияси билан душманга қарши курашда жасорат кўрсатган партизанлар Ватаннинг юксак мукофотлари билан тақдирланди, аммо мазкур мукофотларни ўз эгаларига топширишга имкон бўлмади. Март ойида Керчь шаҳар партия комитетининг йўлланмаси билан Қрим жабҳаси маҳсус бўлинмаси Идрис Исламовни фронт орқасига разведкага юборди. Идрис вазифани адо этиб қайтаётиб, душман қўлига тушиб қолди. Фашистлар уни Феодосия гестапосидан Симферополга — «Картошка шахри»га келтириб қамадилар. Идрис кўп қийноқларга дош берди, сўнг бир амаллаб лагердан қочиб, ўз қишлоғига келди.

Ер остида яшаган пайтлари унинг соғлиги ёмонлашган эди, энди асирлик қийноқларидан сўнг тамом ётиб қолди. Ҳамқишлоқлари уни душмандан яшириб, парваришлаб оёққа тургиздилар.

Урушдан кейин Идрис Тула областининг Волохово районидаги шахтада ишчи, уста ва участка бошлиги бўлиб ишлади. Қозоғистон чўлларини ўзлаштириш бошланганда у Целиноград областидаги Астрахань районининг «Қизилжар» сов-

хозига кўчиб келди. Янги турмуш қасабасида қурувчилик қилди.

Уруш тўпларининг уни ўчди. Уруш ветеранлари тинч қурилиш жабҳасида ўртак кўрсатиб ишлаб юрган йиллари ҳам Ажимушкай горларида кечган суронли кунлар одамларнинг хотирасида, ҳайратида давом қилаётган эди. Кўп ўтмай ўша ҳодисаларнинг иштирокчиларини қидириш бошланди.

Марказий партия архивининг ўн еттинчи фондидаги ҳужжатларни кўздан кечираман, мукофотга тақдим этилган фидойилар тўғрисидаги сўзларни ўқийман.

«Исламов Идрис — В. И. Ленин номидаги партизан отрядининг пулемётчиси ва партия ташкилоти секретари. 1912 йили туғилган, 1939 йилдан бери партия аъзоси.

Идрис Исламов партия ташкилоти котиби ва пулемётчи бўлган кезлари Коммунистик партияга садоқатини кўрсатди. У немис радиостанциясини ёқиб юборди, йигирма фашистни ўлдирди, душман билан курашда гоят катта жасорат кўрсатди.

Исламов интизоми, ижрочилиги билан отрядда ўртак бўлди, жанговар хизматлари учун отряд командирлигидан кўп марта раҳматнома олди.

В. И. Ленин номидаги партизан отряди командири Майоров, комиссари Черкез ва штаб бошлиги Бантиш.

1942 йил, 17 февраль. Керчь шаҳри».

Бу сўзлар Қрим жабҳасининг 1942 йил 1 мартдаги 0306 рақамли фармонида қайд этилган бўлиб, Идрис Исламов шу фармонга биноан жанговар Қизил Байроқ ордени билан тақдирланган.

Аммо орден ўз эгасини йигирма беш йилдан кейин топди. 1969 йили Идрис Исламов Астрахань район ҳарбий комиссарлигига чақирилди. Область ҳарбий комиссари Идрис Исламовнинг кўксига Қизил Байроқ ордени билан бирга яна тўртта жанговар медаль ҳам тақиб қўйди.

Шу куни қасабада Идрис Исламовнинг уйига келиб, уни қутламаган одам қолмади. Кўплар учун бу одамнинг уруш йилларида кўрсатган жасоратлари янгилик бўлди, чунки содда, мулойим табиатли, камсуқум Идрис Исламов уруш йилларини эслашни унча ҳушламас эди.

Керчь шаҳри партизанлари секциясининг раиси, В. И. Ленин номидаги партизан отрядининг собиқ комиссари Сергей Иосифович Черкез жанговар дўстини қидиртирди, унинг уруш йиллари кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида мақолалар эълон қилди.

Мен ҳам Исламовни излаган йилларим отряд комиссари С. И. Черкез, штаб бошлиги И. П. Бантиш, командир ўринбосари М. Д. Молчанов, партизан И. П. Кизилов каби қуrolдошлари билан боғландим. Улар менинг илтимосимни ерда қолдирмай, Идрис Исламов ҳақида дил сўзларини ёзиб юбордилар.

Жумладан, Сергей Иосифович Черкез ўз мактубида шун-

дай ёзади: «Мен урушдан олдин Идрис билан шунчаки таниш эдим, аммо жанг кунлари дўстлашиб кетдик. Ғорларда мен комиссар сифатида партия ташкилоти котиби Исламовнинг ёрдамини доим ҳис этиб турдим. Хусусан дастлабки жанглардан сўнг ер остида мураккаб вазият вужудга келганда Исламов катта фаолият кўрсатди. 21 ноябрдаги партия йиғилишида Исламов отряднинг курашни янада жиддийроқ давом эттиришини ва айни шундай вазиятда ҳар бир одамнинг ўз зиммасидаги Ватан топширигини қатъият билан адо этишини талаб қилди.

Отряд тош тагида қамалда қолган оғир вазиятда Идрис Исламов ўзининг матонати, саботи билан ҳаммага намуна бўлди.

Жуда очиқкўнгил бу кишининг урушдан кейинги йилларда кўрсатган гайратлари тўғрисида маҳаллий ташкилотлар Керчь шаҳри партизанлари секциясига яхши тавсияномалар юбориб туради».

Командир ўрибосари Михаил Дмитриевич Молчановнинг менга йўллаган мактубида шундай сўзлар бор эди: «Идрисни металлургия заводида ишлаган кезларидан биламан. Партизан отрядида уни кўриб беҳад севинганман. Ер остидаги ишлар жуда оғир бўлишига қарамай, уни бирон марта тушкун аҳволда кўрмадим. У кечалари билан пулемётини ёнига кўйиб, душмanning ҳар бир ҳаракатини кузатиб ётарди. Шундай вайтлари уйдан: «Ҳар бир одам ўз ўрнида бўлиши керак», деган иборани кўп эшитганман.

Фашистлар горинг асосий туйиғига ҳужум қилганда Исламов пулемётдан ўт очиб, уларни ичкарига йўлатмади. Сим-сиёх қоронғиликда постда бир ўзинг турсанг, сенга биронта одам ёрдамга келолмаса, устнга-устак тешидан кўргошини ёғиб турса-да, бу даҳшатли ҳужумни ёлғиз қайтаришга мажбур бўлсанг, қаҳрамонликнинг бундан ортиги бўладими?

Исламов ана шундай оғир вазиятларда ҳам ўзига топширилган вазифани қойил қилиб бажарар эди. Отряд тешига чиққан кезлари Идриснинг пулемётни ишлатиши, умуман жасоратига қойил қолардик. Идрис хотирамда доим энг жасур партизан сифатида гавдаланади. Урушдан олдин бошланган дўстлигимиз ҳозиргача давом этиб келаётир...»

Партизан Иван Петрович Қизилов жанговар дўстини шундай хотирлайди: «Исламов кўрқув нималигини билмайдиган, жуда иродали одам. У отряднинг барча операцияларида фаол қатнашган. Идрис жуда қийин, оғир шароитларда ҳаммамизга галабага бўлган ишонишни юқтирар эди».

Николай Ильич Бантиш мактубини шундай сўзлар билан яқунлаган: «Отряд партия ташкилотига етакчи қилиб сайланишнинг ўзиёқ жуда катта гап, аммо сайлангандан сўнг ўзини ҳақиқий етакчи сифатида кўрсатиш учун жасорат ва матонат керак эди. Идрис ана шундай шарафга ноил бўлди.

Фақат ўзи қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб қолмай, бошқаларни ҳам жасорат сари етаклади. Партия ва ҳукуматимизнинг юксак баҳосига сазовор бўлган отряднинг шу даражага етишида Исламовнинг ҳам партия ташкилоти котиби, ҳам жасур партизан сифатида хизматлари катта эди...»

Улуг Ватан уруши тарихи Идрис Исламов сингари фидойи, аммо фидойилигини бировга пеш қилмайдиган, халқ орасида яшаб, сира ўзини халқдан ажратиб кўрмаган одамларнинг жасоратидан таркиб топгандир. Идрис оға Ажимушқай ер ости ғорларидаги ишлари, урушдан кейинги йиллардаги хизматларини ҳеч бир вақт фидойилик ё қаҳрамонлик деб билмайди, аксинча, ҳамма бажарса бўладиган, ҳаммининг зиммасида бор бурч деб ҳисоблайди.

Идрис оға болаларини ҳам шундай — Ватан олдида, халқ олдида бурчдор қилиб тарбиялашга интилди ва уларнинг ҳар бирига ўзининг камтарлигини «юқтирди». Ҳозир унинг фарзандларидан кўнгли тўқ: от изини той босган, ҳар бири ўз жойида иззатли, атрофдагиларга ўрнак.

У Ажимушқай ғорларини зиёрат қилиб, Митридат қирларини кезганда, ўтмишини хотирлайди, ўтган умрига назар ташлайди, бошини баланд кўтариб, ўзи ҳимоя қилган она юртига тикилади. Ватанни ҳимоя қилсанг, Ватан сенинг хизматларингни унутмаса, умринг беҳуда ўтмаганини биласан...

ЗЎРАКИ ТАБИБ

Ажимушқай партизанлари билан бир вақтда шаҳарнинг бошқа томонида Сталин номидаги партизан отряди ҳам кураш олиб борган эди. Ана шу отрядда умрида тиббиёт билан сира алоқаси бўлмаган Асан Ўсманович Аширов деган одам табиблик қилган, одамларнинг ҳаётини сақлаб қолган. Ҳикоямиз «зўраки табиб» Асан оға ҳақида...

Асан 1941 йили, 20 июнда тугилган шаҳри Алуштага дам олиш учун келган эди. У яқиндагина коммунистлар сафига қабул қилинган, партия билетини ўша шаҳар партия комитетининг биринчи котиби Наум Абрамович Сиротаининг ўзи топширган эди.

Ўша куни Асан эрта уйгонди. У айниқса ёзда уйига келганда, эрта туриб, болалигида ўйнаб юрган жойларида кезишни ёқтирарди. Асан оганинг болалиги Алуштада ўтди. Шу ерда мактабни битаириб, ишлай бошлади. Кейин Севастополга, флотга кетди. 1930 йили хизматдан қайтиб, комсомол йўлланмаси билан Керчь металлургия заводига ишга келди. Шундан бери металлурглр қасабасида яшар эди.

Асан шу куни эрталаб денгиз бўйида сайр этаркан, кўнглига ўтиришиб қолган бир қўшиқни хиргойи қилди, болалиқда кўча чангитиб бирга ўсган жўраларини хотирлади. Лекин негадир бугун қирғоқда одам жуда сийрак, борлари

хам аллақайёққа ошиқар эди. Негадир Асан хавотирга тушди. Бирпасда қиргоқ батамом ҳувиллаб қолди. Рўшарадан келаётган бир кекса киши Асанни тўхтатди.

— Нега анграйиб юрибсан, ўғлим? Уруш бошланганини эшитмадингми?

Асан кимдир бошидан бир пақир совуқ сув қуйиб юборгандай сесканиб тушди. Орқага қайтиб, уйига югурди.

— Асап, кетасанми? — деди онаси Қурзода опа гамгинлик билан. — Болам, энди бизнинг ҳолимиз нима кечади?

— Ўзи-ку, бир аҳволда, яна кўнглини бузиб нима қиласан, — деди отаси Ўсман Топуз. — Майли, ўғлим, ўзингга эҳтиёт бўл. Ҳарбийга олишса, беҳабар қолмайлик...

Асан уйдан хомуш чиқди, бироз юргандан кейин ортига ўтирилди. Ота-онаси эшик олдида мунгайиб туришар эди. Асан уларга охирги марта қўл силкиб, Симферополь йўлига бурилди. Айни шу дамда у ота-онасини охирги марта кўраётганини сира хаёлига келтирмаган эди.

Йўл автомашиналарга тўла эди. Дам олишга келганлар уйига, ҳарбийлар эса ўз қисмларига ошиқаётган эди. Уруш ҳамма нарсани алгов-далгов қилиб, одамларнинг тинчини йўқотган эди.

Асан кечкурун Керчга келиб, шаҳар партия комитетига учрашди. Биринчи котиб кабинети одамга тўла эди. Кўпи ҳарбийлар, тинмай кириб-чиқишади. Биринчи котиб Наум Абрамович Сирота уларнинг ҳаммасига мухтасар, аниқ топшириқлар бериб жўнатади.

Одам сал сийраклашгандан кейин Асан ҳам ичкарига кирди.

— Аширов, келганинг яхши бўлди, — деди Сирота. — Айтмасанг ҳам биламан, сен ҳам кўнглили бўлиб жабҳага кетмоқчисан. Лекин, умид қилма. Керчь, биласан, чегара шаҳар, ҳаммамиз ҳам сафарбарликка шай бўлиб, ҳарбий денгизчилар билан бирга иш кўришимиз керак. Бугун душман Севастополни бомбардимон қилди. Эртага Керчга ҳужум бошлаши эҳтимолдан холи эмас. Шаҳарда кечаси чироқ бўлмаслиги шарт, тушуняпсанми? Ҳаво мудофаасини зудлик билан йўлга қўйишимиз керак. Бу ишни яхши биласан. Бизга ёрдамнинг керак. Аҳоли орасида тартиб-интизом ўрнатмасак бўлмайди. Биз билан боғланиб тур. Бир-икки соатдан сўнгра барча ишхона, ташкилотларга аниқ вазифа топширамиз. Жойингда бўлиб тур.

Асан ҳеч нима дея олмади. Индамай иш жойига — Қамишбурун темир конига йўл олди.

Керчь қадимий шаҳар, унинг афсонага айланган тарихи бор. Босқинчилар кўп марта бу ерга бостириб кирган, шаҳарни харобага айлантирган, лекин Керчь ҳар гал қаддини тиклаб, кенгайиб, Митридат тоғлари этакларигача ёйилиб бораверган.

Ҳар гал босқинчилар Керчни ишғол этганда, унинг темир,

нефть конларини қўлга киритишни орзу қилган, лаззатли балигини ўзиники қилиб олишни ўйлаган, аммо доим бундан маҳрум бўлиб қолаверган. Асрлар бўйи шундай эди, йигирманчи аср бошларида ҳам шаҳар шу қисматга рўбарў келди. Керчь аввал немислар этиги остида топталди. Кейин бу ерда оқлар от ўйнатди. Уларга эргшиб Антанта қўшинлари ҳам бу ерда кайф-сафо қилишга уринди. Ишчилар синфи жонажон шаҳарини душмандан ҳимоя қилишга отланди, совет ҳокимияти ўрнатилди. Шаҳар яна харобалардан қайта бунёд бўлиб, янги ҳаёт бошлади. Темир рудаси комбинати, қудратли металлургия, кема таъмирлаш заводлари, катта лиман қурилди.

Шаҳар гуни доим электр чироқлари билан чарогон эди. Қирғоқ бўйлаб ястанган хиёбон, истироҳат боғлари шаҳар чиройини очиб юборган, шаҳарликлар келажак хаёллари билан яшар эди.

Мана, сокин-осойишта шаҳар яна таҳлика остида, бу ер ҳадемай ваҳшатли урушнинг энг қонли жабҳаларидан бирига айланиши мумкин. Айни шу дамларда илгаригидай ишини давом эттираётган одамлар эртага ўз бошларига қандай шўриш-савдолар тушишини тасаввур ҳам қилмаётган эдилар.

Директор кабинетига комбинат фаоллари тўпланди. Қамишбурунни душмандан қандай қўриқлаш ҳақида фикрлашилди. Ҳаммининг кўзи МПВО штаби бошлиги Павел Михайлович Козловда эди.

— Кечаси биронта чироқ кўринмаслиги шарт. — деди Козлов. — Ҳозирча энг асосий вазифамиз шу. Аҳолига тушунтириш керак: ҳаёт-мамонт масаласи бу, бепарволик қилганлар қаттиқ жазоланади. Кейин душман авиацияси ҳужумига қарши барча тайёргарликни кўриб қўйишимиз лозим.

Асан Войков номидаги заводда турбина машинисти ёрдамчиси бўлиб ишлаб юрган кезлари ҳаво мудофааси инструкторлари тайёрлаш курсида ўқиган эди. Энди уни МПВО штаби бошлиги муовини қилиб тайинладилар. Бундан ташқари у душманнинг кимёвий ва бактериологик ҳужумига ҳам одамларни тайёрлаши керак. Штаб омборлари противогаз, кимёвий ҳужум пайти кийиладиган энгил-бош ва ҳар хил ускуналарга тўла эди. Зарур бўлган тақдирда буларни одамларга тақсимлаб, уларнинг жанговар тайёргарликда туришларига ҳам Асан масъул эди.

Шу куниеқ шаҳар қиёфаси урушга мослашди. Уйларнинг деразаларига қора парда осилди, дўконларнинг ойнаванд деразаларига қора қоғоз ёпиштирилди.

Шаҳар зулматга чўмди. Қирғоқ томондан қараган одам шаҳарда йилт этган ёруғликни кўрмас эди.

Лекин Войков номидаги заводнинг чироқларини папалаш қийин кечди. Кема таъмирлаш заводида ҳам аҳвол мушкул, чунки пайвандчиларнинг ишлари доим очик ҳавода бўлиб, энди бу ишларни бутунлай ёпиқ биноларга кўчириш лозим

эди. Пайвандчи усталар катта-катта конструкцияларни кундузи очик ҳавода, чоғроқ нарсаларни эса кечаси ичкарида пайвандлашни таклиф қилдилар.

Металлургия заводи ҳам асосан ҳарбий буюртмаларни бажарар, шунинг учун уни ҳам бир дақиқа тўхтатишнинг иложи йўқ, лекин Қора денгиз флоти кўмондония завод шуълари ҳатто Анападан ҳам кўринишини айтиб, паналашни талаб қиларди.

Заводнинг прокат цехида олов кўтариладиган баландликкача девор тикланди, печлардан олинадиган чўғ-олов ишлак ташқарига фақат кундуз кунлари чиқариладиган бўлди.

Катта-катта қорхоналарда ҳаво ҳужумига қарши гурупулар ташкил этилди. Душман билан кураш шу тариқа бошланди...

Шаҳар партия комитетининг собиқ биринчи котиби Н. А. Сирота «Керчь шундай курашган эди», деган китобида ҳаво мудофааси хизмати ходимларини шундай хотирлайди: «МПВО хизмати ходимлари ишбилармонлиги, жасорати билан ҳамманинг ҳурматини қозонди. Фашист самолётларипинг тунги ҳужумлари. Зим-зиё шаҳар. Тревога сиреналари. Бомбалар портлаши. Ёнгин шуълалари. Тўплар гулдуриси. Оналар уйқусираган болаларини кўтариб, бомбапанага югурадилар. Болалар йигиси. Қоронгиликда одамлар бир-бирларига урилиб йиқилади. Худди шундай пайтда МПВО ходимлари пайдо бўлади. Уларнинг меҳрибон овозлари одамларга далда беради. Шошиб қолган оналарнинг қўлларидан болаларини олиб, мункиллаб қолган кексаларни қўлтигидан тутган ходимларни ким ҳам унутарди. дейсиз.

Энг таҳликали тунларда ҳам кўрқув нималигини билмаган бундай одамлардан минглаб керчликлар миннатдор эди».

Июнь ойида область партия комитетининг Ажимушкай ер ости горларида партизан отряди ташкил этиш тўғрисидаги қарори кўриб чиқилди.

Ажимушкай шонли тарихга эга жой эди. 1903 йили большевикларнинг яширин босмаҳонаси ҳам ер ости горларида жойлашганди. 1914 йили металлургия заводи ишчиларининг иш ташлашини бошқарган стачка комитети ҳам шу ерда фаолият кўрсатган эди. 1919 йили эса ер ости горларида жойлашган партизан отрядлари оқларнинг додини берган. Керчнинг асл одамлари энди шаҳарнинг шонли анъаналарини давом эттиришга бел боғладилар.

Горларга партизанлар учун қурол-яроғ, портловчи моддалар ташиб келтирилди. Ер остида сув захиралари ҳозирланди, юқорига кўтарилиш учун қўшимча туйнуклар очилди.

Душман шаҳарга яқинлашиб қолганда, Войков номидаги металлургия комбинати ишчилари, кемасозлар, балиқчилардан иборат партизан отряди ташкил топди.

Ноябрь ойининг бошида эвакуация бошланди. Шаҳар мудофаа комитети Асан Аширов ва Эскикарантин горлари бош-

лиги Владимир Жученковга асосий ускуналари эвакуация қилинган комбинатда қолган нарсалар душман қўлига ўтмаслиги учун уларни портлатиш вазифаси юкланди. Асан Аширов портлатиш муддатигача бу ердан олтмиш кути противогаз, элликта жун адёл ва бир талай кийим-кечақларни отряд ўрнашадиган горларга ташиб улгурди.

Оржоникидзе районида ташкил этилган отрядга А. Ф. Зябрев, Керчь яриморолидаги барча отрядларга эса 1919 йили Ажимушқай горларида партизанлик қилган И. И. Пахомов командир бўлди.

Эскикарантин горларида бетон ҳовузлар қурилиб, улар тўрт-беш ойга етарли сув билан тўлдирилди.

Октябрнинг йигирма еттинчисида душман шахарни бомбардимон қилишга тушди. Шахар партия комитети Митридат тоғига, МПВО штабига кўчиб ўтди. Мудофаа ходимлари эса 156-дивизияга қўшилиб, жангга кирдилар. Бош қўмондонлик Керчь яриморолини ташлаб чиқишга буйруқ берди.

Аширов билан Жученков комбинатни яна бир қарра кўздап кечириб, душманга айтарли нарса қолмаганига ишонч ҳосил қилганларидан кейин лиманга йўл олдилар. У ердан охирги кема жўнаётган эди. Иккаласи ҳам бир дақиқа маъюс туриб қолишди. Вақт зиқ, уларни гордагилар қутаётган эди. Улар қирга кўтарилиб, Керчьга термилдилар. Осмон қора тутун билан қоплаган, бир печа кун олдин гуллаб-яшнаб ётган шахар хозир олов ичида, бу манзарага иложсиз қараб туришга икки дўстнинг юраги чидамади. Улар хомуш одимлаб, Эскикарантин сари бурилдилар.

Партизанлар Октябрь байрамини ер остида кутиб олдилар. Отряд секторларга бўлиниб, ҳар бир секторга бошлиқ тайинланди. Асан командир Александр Зябрев, штаб бошлиги Семён Лазарев, комиссар Иван Котлоларни илгаридан бизарди. Ишчи Яков Манто эса, отряднинг хўжалик ишларини бошқаришни ўз зиммасига олди.

Асан партизанлар рўйхатига кўз ташлади. Эски таниши, кема таъмирлаш заводи ишчиси Абдулбасир Қуртихановнинг ҳам фамилиясини кўриб, қувониб кетди. Рўйхатда яна Асаннинг танишлари — автобазада ишлайдиган Усеин Аметов, металлургия комбинатининг паровоз машинисти Мустафо Асановлар ҳам бор эди.

Биринчи кун қисқа йигин ўтказилди.

— Биз бу ерга душмандан яшириниш учун эмас, унга қарши курашиш учун тўпландик, — деди Зябрев. — Буни доим ёдимизда тутишимиз керак. Балки биз ҳали кўн машаққатларга дуч келармиз, лекин ўйлайманки, ҳаммасига бардош берамиз. Бу ер биз учун энди истехком, жанг майдони, шу ердан туриб, душманнынг додини беришимиз шарт.

Асанга ер ости таниш эди. Гор уч қаватли. Ҳар қават алоҳида секторга берилди. Барча секторларга телефон ўтка-

зилди. Хар бир постдаги соқчи ичкари билан бемалол гаплаша оларди.

Отряд жангга кирадиган кунлар ҳам етиб келди. Ҳн учинчи ноябрда ўттиз кишидан иборат жанговар гуруҳ юқорига кўтарилди. Қоронғиликка чўмган касабга осмонини хар замонда прожекторлар қиличдай кесиб ўтарди. Асан Аширов жанг манзарасини қуйидагича эслайди:

— Душман соқчисини тинчитиб, штабга ҳужум қилдик. Душман бошда гарангсиб қолди, лекин сал ўтмай бизга қарши ўт очди. Кейин уларга мадад бериш учун етиб келган батальон бизни ўраб ола бошлади. Немисларнинг сон жиҳатидан устунлигини ҳисобга олиб, чекинишга қарор бердик.

Сўнгги ҳужумга бизни Зябревнинг ўзи бошлади. Аммо унга ўқ тегди.

— Йигитлар, энди қайтиш керак, — деди у ортиқ гапиришга мажоли етмай.

Ғорга қайтдик. Командирнинг кўкрагига ўқ теккан, кўп қон йўқотган эди. Уни опичлаб келгунимча бутун кийимларим қонга беланди. Ёқасини ечиб, ёрдам кўрсатмоқчи бўлдим, аммо ўқ унинг юрагига теккан экан, ҳаракатларим беҳуда кетди.

Командирнинг жасадини «қизил бурчак» деб аталган штольняга қўйдик. Комиссар қисқа нутқ сўзлади...

Зябревни кўпдан билар эдик. Доим кулиб турадиган, мулоим табиатли, ҳамманинг ҳурматини қозонган жасур одам эди. Унинг ўлганига сира ишонгимиз келмасди.

У трактор заводи қурилишида ишлаган, комсомол етакчиларининг бири эди. Флотда хизмат қилганда Керчга меҳр қўйиб, шу ерда қолган. Қамишбурун темир кони комбинатида маҳаллий комитет раиси эди. Унинг партизанлар ўртасида ҳам обрў-эътибори баланд эди. Афсуски, ана шундай бир олижаноб командиримиздан айрилдик.

Эртаси куни уни штреклардан бирига дафн этдик.

Душман бизнинг ташқи дунё билан алоқамизни билмасди. Володя Дубинин, Ваня Гриценко ва Толя Ковалёв каби ёш разведкачиларимиз катталар сигмайдиган тор туйнуклардан чиқиб, қасабага борар, қимматли маълумотлар тўплаб қайтишар эди.

Асан Ашировнинг ҳам Қамишбурунда ишончли одами — Ўсман ога деган дўсти бор эди. Ўсман ога уйига бомба тушгандан кейин ўзига ўхшаб бошпанасиз қолганлар билан бирга дарага кўчиб ўтган, майда-чуйда ёғочлардан кулба тиклаб олганди. Бу ерда яшаш жуда қийин эди. Уйдан жудо бўлганларга энди очлик ва совуқ балоси ҳам ёпирилди.

Шу йили қиш жуда совуқ келди. Азов денгизи, Таман кўрфазини муз қоплади. Ғор ичидаги интиқомчиларнинг аҳволи баттар оғирлашди. Лекин улар қўл қовуштириб ўтирмадилар. Тунда ташқарига чиқиб, тонггача қанча душман постларини тинчитиб, яна ғорларга қайтар эдилар.

Асан Аширов кундуз кунлари дарадаги «янги» кишлоққа келиб, Ўсман ога билан учрашарди. Душман қисмларининг жойлашиши, техникаси тўғрисида маълумотларни билиб олгач, ўзи чекмаса ҳам ер остидаги дўстлари учун бирон халат тамаки билан орқага қайтарди.

Ўсман оганинг икки ўгли — Шевкет билан Февзи фронтда, ўзи эса қизлари Бейе ва Рамзие, кичик ўгли Музаффар билан бирга яшарди. Жанг бошланганда Музаффар металлургия заводи қошидаги ФЗОда ўқирди. Энди отабола биргаликда душман ҳақида маълумотлар тўплашарди.

Эскикарантин партизанларининг ўқтин-ўқтин ҳужуми душманни таҳликага солиб қўйди. Немислар уларни топиш мақсадида, барча кўча, кишлоқ, қасабаларда тинтув ўтказиб, мингдан зиёд одамни қамоққа олди. Дара ичида тикланган омонат кулбаларни ёқиб юборишди. Аҳоли орасидан эркак ва ўсмирларни айириб олиб, Керчга ҳайдаб кетишди. Улар орасида ўгли Музаффар билан Ўсман ога ҳам бор эди.

Бегуноҳ маҳбуслар Керчда уч кун оч-наҳор ушлаб турилди. Кейин немислар уларнинг ҳаммасини машиналарга солиб, Багеровода танкка қарши қазилган хандақ ёнига тушириб, отиб ташлашди.

Асан Аширов қасаба аҳолиси бошига тушган фожиадан қаттиқ таъсирланди. Дўсти Ўсман ога билан ўглининг ўлимини эшитиб, бир неча кун ўзига келолмай юрди.

Немислар ер остидаги партизанларни йўқ қилиш учун ҳамма чораларни кўрар, юқорига чиқиш жуда хавфли эди. Ана шундай оғир дамларда партизанларга болалар катта таянч бўлишди.

— Володя Дубинин отрядимизнинг энг сеvimли фарзанди эди, — деб хотирлайди Асан Аширов. — У отрядга тоғаси Иван Гриценко билан бирга келганди. Кейин уни ёш разведкачилар гуруҳига йўлбошчи қилиб тайинладик.

Болалар ёшлиқдан бирга ўсган, горлар яқинида яшаганлари учун урушдан аввал ҳам ер остига кўп тушган, ҳамма тешик-туйнуқларини билар эдилар. Гражданлар уруши йиллари бу ерларда курашган қаҳрамонлар ҳақида кўп ҳикоялар эшитган болалар ўзлари ҳам шундай жасорат кўрсатиш орзусида эдилар.

Ана шу болакайлар зиммасига хавф-хатарга тўла вазифалар юкланган эди.

Володя билан Толя тез-тез разведкага чиқишар, полизларда юриб, ўзлари билан олволган тўрваларига картошка йигар, четдан қараган одам буларнинг қорин гамида гимирсиб юрганга шубҳа қилмас эди. Лекин улар шу баҳонада немислар қаерда жойлашгани, қасабада, йўлларда қандай немис техникаси турганини аниқлаб олардилар. Йўлдан ўтган машиналарнинг қайси томонга, қанақа юк билан кетганини аниқлар-

дилар. Кейин эса немис штаби биниси ёнига бориб аҳволни ўрганардилар.

Шу кунин улар тўплаб келган маълумот партизанларнинг навбатдаги ҳаракатларини белгилаб берарди.

Фашистлар аҳолини қўрқитиш учун хиёбонда, Лениннинг йиқитилган ҳайкали ёнида уч совет кишини осиб, кўкракларига «партизанлик қилганлари учун осилдилар», деб ёзиб қўйдилар. Немислар ҳатто Эскикарантин йўлини қатагон қилиб, қасабадаги одамларни ҳайдаб чиқардилар, ёрларга тушадиган ҳамма йўлларни миналаб ташладилар.

Ёр остида қамалиб ётиш осон эмас эди, ammo биронта партизан юқорига чиқиб, фашистларга таслим бўлишни хаёлига келтирмасди. Ҳатто ёш болали аёллар ҳам ҳар қанча машаққатли бўлмасин чидашга, курашишга қарор қилдилар.

— Фашистлар биз жойлашган ерни билиб олганларидан кейин, — дейди Асан Аширов, — аввал ёрларга сув очиб юборишди. Сув йўлини тўсди. Бир печа кундан кейин улар бошқа ваҳшийликни ўйлаб топишди. «Тревога! — деб қичқирди кимдир юқори қаватдан. — Газ тревогаси!» Биз газ тревогаси нималигини билсак ҳам, амалда кўрмаган эдик...

Шунда командир:

— Противогаз кийилсин! Химкоманда аъзолари штабга келисин! — деб буйруқ берди.

Немислар озги тўсилган уч ёрни портлатиб очиб, ичкарига бўғувчи газ тарқатадиган бомбалар ташлашди. Партизанлар аввал бунинг нима эканини унча тушунмай, тезда нафаслари қисилиб, ҳолдан тоя бошладилар. Лекин юзларига ёмғирпўш, телпақларини босиб, постдан кетмадилар.

Лазарев, Котло, Корнилов, Петропавловский тезликда противогаз кийиб, юқорига югурдилар. Уларнинг ортидан противогаз кийган фельдшер қизлар етиб боришди.

Бир печа дақиқадан кейин ёрдаги одамлар «баҳайбат кўзли, узун хартумли махлуқлар»га айланди. Ёр остида шундоғам ҳаво сийрак эди, противогаз кийганларидан сўнг нафас олиш янада оғирлашди. Айримлар бунга чидамай, противогазни ечиб, тош устига ётганча кўзларини уқалаб, кўкракларини тирмалай бошладилар. Володя билан дўстлари ҳолдан тойган одамларни юқори қаватдаги санитария бўлимига олиб чиқа бошлашди.

Бу орада аҳвол янада оғирлашди. Фашистлар шурфлардан бирини очиб, яна учта бомба ташлашди. Отряд сув ғамлаб қўйган ҳовузлар тош-туپроқ остида қолди. Энди партизанларга қарши ташиалик балоси ҳам ҳужумга ўтди. Хўжалик ишлари бошлиғи Яков Манто қаттиқ ташвишга тушди.

— Сувимиз борлигини кимдир сотган, шурфни ҳам ўша кўрсатган, — деди у маънос тортиб. — Энди, оғайниллар, овқат пишириш ман қилинади, фақат қуруқ емакка ўтамиз.

Дим шахтада ҳаво етишмаслигидан запфлашиб қолган беморларнинг аҳволи шусиз ҳам оғир эди, энди бу ташвиш

хам қўшилди. Партизанларни сувсизликка маҳкум қилиш уларни секин-аста ўлдириш билан баробар эди.

Иккинчи куни тепада портлаган душман минаси отряд жойлашган юқори қават йўлини тутунга тўлдирди. Бунгача юқори қаватда ёқилган гулхан тутуни галереяга кўтарилиб, кейин атрофга ёйиларди. Энди эса кийим қуриштириш, овқат тайёрлаш учун ёқилган оловнинг тутуни одамларнинг ўзига урар, улар яшайдиган горларнинг деворлари қорайиб кетди. Тоза ҳаво йўқ ҳисобида, бир томони ташналик, кўплар ҳолдан тойиб қолдилар.

Фашистлар эса тобора сиқиб келарди. Юқори қават жуда нотинч, немислар тинмай ҳужум уюштиради. Бир кечаси Любкин командирлик қилаётган ностга бир отряд фашистлар бостириб кирди. Любкин шериги Макаров билан бирга уларни ўққа тутиб қарши олди. Биринчи бўлиб немис командирини йиқилди, қолганлари яраланган қўйи юқорига чиқиб, қочишни кўзлади. Офицернинг жасади эса қолиб кетди. Любкин унинг ёнидан ҳужжатларини олди.

Офицернинг ҳужжатлари орасида Керчь комендантининг шаҳар босиб олинган куни чиқарилган фармони ҳам бор экан. Унда горлардаги партизанлар билан алоқа боғлаган одам ўлим жазосига ҳукм этилиши айтилган экан.

Штабда тўпланганлар бу фармонни ўқиб, анча диққат бўлдилар, шу пайт бирдан телефон жиринглаб қолди. Лазарев трубкани олиб, гаплашди, сўнгра комиссарга ўгирилди:

— «Волга» сектори устига машина билан динамит ва мотор келтирилибди. Кабель тортишаётган эмиш. Йўлларга прожектор ўрнатилибди. Немислар «меҳмонга» келадиганга ўхшайди.

Штабда сектор командирлари тўпланди. Лазарев йиғилганларга мувожаат қилди:

— Олинган маълумотларга кўра, немислар ҳужумга қаттиқ тайёргарлик кўришган. Улар чамаси бизни бир полкдан ошиқроқ деб ҳисоблашади. Шунинг учун ҳам бизга қарши катта куч ташлашган. Бир партизанга ўнта фашист тўғри келади. Аҳвол огир, лекин бари бир душманга бас келишимиз керак.

Командир вазифани батафсил тушунтирди:

— Немислар долонларда айри-айри юрмайди, шахталарга ҳам гуруҳ-гуруҳ бўлиб тушади. Биз эса шундай пайтда тўсатдан ҳужум қилишимиз керак. Бунинг учун долонларнинг айланма йўллари қулай, ўша ерларда ҳужумга шайланиб турамыз. Шундай қилинганда душман унча ичкарилай олмайди. Душман ер остига, қоронгиликка ўрганмаган, ақл билан иш тутилса, уларни тор-мор қилиш унча қийин бўлмайди. Ҳар постнинг бошлиғи, — деб сўзида давом этди Лазарев, — ўз сектори учун жавоб беради. Агар душман жуда яқин келиб қолса, яна бир оз ичкари киришига имкон бериб, сўнгра йўқотиш керак. Ўзингизга маълум, бизда резерв йўқ, шунинг

учун фақат ўз кучимизга таянишимиз лозим. Вазият жуда оғирлашган тақдирда, бошқа сектордан ёрдам сўраш мумкин. Комиссар «Москва» секторида, Сергеев «Киев» секторида, мен олдинги позицияда бўламан. Штаб бошлиғи шу ерда қолади. У мени соқчилар билан боғлаб туради. Қандай саволлар бор?

Шу аснода кетма-кет бомба портлаб, горни кўтариб ташлагандай бўлди.

— Ишни бошлашди, — деди командир сакраб туриб. — Ҳамма ўз жойини эгалласин.

Телефон жиринглади. Лазарев трубкани олди.

— Эшитаман. Қаерда? Эски шурфдами? Бутун деворни-я? Ҳозир юбораман, — деб Лазарев трубкани қўйди-да, Ашировга ўғирилди. — Фельдшерлардан бирини тезда эски штольняга юборинг. Сердюков билан Носкинни девор босиб қолибди. Ўзингиз санчақта бўлиб туринг. Энди ишингиз кўпаяди. Ҳар дақиқада керак бўлиб қоласиз.

Душман горларга қаттиқ ҳужум бошлади. Барча туйнуқлар оғзига пулемёт, танкка қарши отадиган тўпларни ўрнатиб, қоронғи галереяларни ўққа тутди. Шурфларга йўлланган снарядлар чуқурликда портлаб, тош деворлар, баррикадаларни вайрон қилди. Жанг бир неча соат давом этди, аммо биронта ҳам партизан ҳалок бўлмади, аксинча, немислар қаерга кириб улгурган бўлса, ўша ер уларнинг қабрига айланди. Қоронғи муюлишлар, деворлар ортига бекиниб олган партизанлар қақирилмаган меҳмонларни қўргошин ва гранаталар билан сийладилар.

Айниқса, «Киев» секторидаги жанг оғир кечди. Фашистлар пастга тушиладиган уч штольняни портлатиб, ичкарига кириб олдилар-да, прожекторлар ёруғида олдинга жилдилар. Душманнинг энг кучли бўлинмасига қарши Сергеевнинг гуруҳи: Москаленко, Дерунов, Важенин, Шустов, Юров, Емелин, Любкин, Қуртиханов — ҳаммаси бўлиб тўққиз киши жанг қилди.

Немислар ҳар бир айланмада соқчи қолдириб, хийла билан олдинга юравердилар. Сергеев гуруҳи галереянинг бурилиш жойида мудофаага ҳозирланди. Агар душман шу ерда тўхтатилмаса, марказ хавф остида қоларди. Жангда қаттиқ контузияга учраб, ҳушини йўқотган Москаленко асир тушиб қолди. Операцияга бошчилик қилаётган немис офицери ниҳоят ўз кўзи билан тирик партизанни кўрди...

«Киев» сектори қонли майдонга айланди. Гитлерчилар ер ости қалъаси долонларидан бирига кириб олдилар. Партизанлар ҳам баррикада қуриб улгурмаган эдилар. Гитлерчилар прожекторлар ёруғида ҳаммаёқни ёритиб, партизанларни батамом қириб ташлаш ниятида қутуриб, ҳужум қилдилар.

Сергеев немисларни ўнг томонга ўтказиб, ўзи граната итқитиш учун деворга минди. Лекин айти шу дақиқада девор қолади. Унинг қўлидаги запали тортилган граната сал на-

рига бориб тушиб портлади. Сергеев кўкраги ва елкасидан яраланди. Шустов бошига теккан осколкадан ҳалок бўлди. Юров билан Емелин ҳам яраланди. Любкиннинг кўзлари туироққа тўлди.

Немислар гранатаининг эҳтиётсизликдан портлаб, партизанларининг ўзига зарар етказганини сезиб, баррикадаларни йиқитиб, пастга туша бошладилар. Аширов қуйидан, Важенни тенадан ўқ ёғдиришди. Энг оғир найтда шу икки азамат душманни тўхтатиб, ер остини тарк этишга мажбур қилди.

Шундан кейин душман ичкарига суқилишга ботинмади. Аширов ярадорларни медпунктга олиб келиб, командирга «Киев» секторидаги вазиятни тушунтирди-да, яна ортига қайтди.

Бундай найтларда Ашировга икки ҳисса оғир бўларди. Чунки у жанг пайтида ҳамма билан баравар отишмада қатнашар, жанг тугагач эса бошқалар дам олса, у ярадорларни даволашга киришарди.

Отишма тиниб, ҳамма ўз жойига қайтганда, партизанлар ҳаддан ортиқ чанқаб, мажолсизланиб қолганларини ҳис қилдилар. Штаб аъзоларни тўиланди. Лазарев одамларга ярим стакандан сув беришни буюрди, сўнг комиссарга мурожаат қилди:

— Комиссар! Ғор ичида нечта фашистининг ўлиги қолганини ҳисобладингми?

— Йўқ, қанча экан?

— Саналгани саксондан ошиқ. Биздан қанча?..

— Иван Шустов ҳалок бўлди. Москаленко асир тушди. Иван Сергеевнинг ахволи жуда оғир. Яна иккита оғир, бешта енгил ярадор бор.

— Жуда ёмон... — деди командир, — ажойиб одамлардан айрилибмиз.

Ер остида нафас олиш ўта оғирлашди. Бир ёқда ташналик азоби. Юқорида вазият қандай, бу ҳам номаълум.

— Ажмушкой отряди билан нима қилиб бўлса ҳам боғланиш керак. Душман билмайдиган битта туйнук бор. Лекин катта одам сигмайди, болаларни юбориш эса хавфли. Нима маслаҳат берасизлар? — деди комиссар.

Ҳамма бошини қуйи солди. Нима маслаҳат беришини? Бировнинг боласини ўлимга юборишга кимнинг юраги бетлайди. Лекин Володя Дубинин билан Ваня Гриценко штаб аъзоларини бир амаллаб кўндиришди. Кўп ўтмай улар керакли маълумотларни тўплаб қайтишди. Бу мудҳиш маълумотлар эди. Гитлерчилар отряд алоқачиси — Лапкин билан партизан Москаленкони дарахтга осибдилар, болалар уларнинг жасадини ўз кўзлари билан кўришибди. Лапкиннинг кўкрагига «Партизанларга ёрдам берганларнинг қисмати шундай бўлади», деб ёзилган фанер осилган экан.

Отряд энди фақат ер остига қамалиб қолмай, балки шу найтгача ташқаридаги дунё билан таништириб турган

алоқачисидан ҳам айрилган эди. Тенада пима бўлаётгани, фронтдаги аҳволдан тамомла беҳабар партизанлар, биратўла ҳам кўр, ҳам қар бўлгандай, дунёдан батамом узилиб қолдилар.

Отряд ер остига тушаётганда шошилишда махсус радиоприёмник олишни унутганди. Лазаревнинг приёмниги бор эди-ю, аммо токсиз ишламасди. Политрук Корнилов бу аппаратдан детектор ясамоқчи бўлди, аммо деталлари етишмади.

Тенага чиқадиган ҳамма йўллар бетоилаб ташлангани билан Володя Дубинин яна бир нечта туйнукни билар экан. Бу туйнуқларга ҳам катта одам сигмагани учун разведка иши фақат болалар зиммасида қолди.

Бир разведкадан Володя жуда маънос қайтди. Эскикрантин шахталарининг усти тиканли симлар билан ўралган, немислар қоя ёнида денгиз томондан траншея қазиб келишаётган, траншея ёнига қувурлар келтириб, бир-бирига улашаётган экан. Немислар шу қувурлар орқали денгиздан сув тортиб, партизанлар бекинган ғорларни ғарқ қилишни режалаштиргани маълум бўлди.

Лазарев ҳолдан тойган, ташналикдан қийналган одамларга бу хабарни етказишга ошиқмади, секин-аста, вазминлик билан тушунтириб чиқди. Ҳамма оёққа қалқди, икки кун ичида сув келиши мумкин бўлган ҳамма допонлар кўздан кечириб чиқилди, керак ерларда девор тикланди. Учинчи кун юқори галереяларга тошиб кирган сув қуйи қаватларга ўтмади, чунки партизанлар уни бошқа томонга оқизадиган ариқчаларни ҳозирлаб қўйган эдилар. Шундай қилпб, бу балонинг ҳам олди олинди.

Аҳвол сал енгиллашгани учун Володяни шаҳарга йўллаб, Ажимушқай ғорларидаги отряд билан боғланиш, командир Пахомов билан алоқа ўрнатиш режаси тузилди. Бу гап декабрнинг охири кунларида бўлаётгани учун партизанлар Володяга мутойиба ҳам қилдилар.

— Хайр, Володя, насиб қилса, бир йилдан кейин кўришамиз. Уйинга берилиб, бизни буткул унутиб юборма тагин. Янги йилда яхши хабарлар билан қайтиб кел.

Тонг оқарганда Володя шаҳар остонасида эди. У допмигдай йўлда одамлар пайдо бўлишини кутди. Уларга қўшилиб олиб, немисларни кузатиш осон бўларди. Лекин кун чиқса ҳам немис соқчиларини учратмади. Немис штаби ёнига бориб ҳам у ерда биронта гитлерчнини кўрмай, баттар ажабланди, Штабнинг эшик-дарвозалари ланг очиқ эди. Володя оҳиста бинога кирди. Ичкари ҳам ҳувиллаб, ерда, стол устида бўш шишалар, консерва қутилари сочилиб ётарди.

Володя йўлда кетаётган денгизчиларни кўриб, уларнинг ёнига чопди. У старшинанинг енгидан ушлаб:

— Амаки, қайтиб келдингизми? — деб сўради.

— Ўзинг қаердан келдинг? Мўридан чиққан мушукдай қорайиб кетибсан-ку, ўғлим, — деди у.

— У ёқда, ер остида партизанлар бор. Икки ойдан бери горда ётибмиз. Бизга ёрдам керак, — деб Володя йиглаб юборди.

— Нима деясан? Қанақа партизанлар, йигламай, тушунтириброк гапир.

Володя кўзёшларини энги билан артиб, отряд жойлашган ерни, икки ойдан бери немисларга қарши жанг қилишганини, энди эса партизанларни ер остидан чиқариш учун йўлакларни минадан тозалаш кераклигини гапириб берди.

Денгизчилар кийим-бошини қурум босиб, ўзи кўмирчидай қорайиб кетган болага таажжуб билан тикилар эдилар.

— Жукалов, Тараскин, болакайини командирга олиб боринглар. — деб буйруқ берди старшина.

Икки денгизчи Володяни Қамишбурундаги мактабда жойлашган Қора денгиз флоти бўлимининг штабига етаклаб боришди.

Володя командирга ҳаммасини тушунтиргандан кейин у кимнидир чақирди-да:

— Эсингдами, яқинда Ажимушкайдагилар келган эди. Пахомов Эскикарантин горларида ётган партизанларни сўраган эди. Бу бола шуларнинг разведкачиси экан. У бир амаллаб қандайдир туйнукдан чиқиб олибди. Отряд чиқадиган йўлакларнинг ҳаммаси миналанган экан. Шаҳар озод этилганидан улар тамоман беҳабарга ўхшайди. Сапёрларни олиб, тезда шахтага етиб бор. Боланинг ўзи йўл кўрсатади...

Володя бир нечта сапёрни шахтага эргаштириб борди-да, тепага чиқиладиган асосий йўлакни кўрсатиб, ўзи туйнук орқали горга кирди.

— Володянинг хурсанд холда келаётганини кўрган партизанлар ҳайрон бўлиб қолишди, — деб хотирлайди Асан оға. — Турган гапки у айтган хушхабарга ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди... Мен энг олдин ярадорларни тепага чиқариш кераклигини тушунтирдим. Биздан пастки бўлмада Шират исмли кўппагимиз бор эди. Тепага кўтарилаётганимизда кўппак биздан олдин югурди. Қоронғиликда шунча кун қолиб, кўзлари ёруғликка ўрганмаган шўрлик жонивор тепага чиққандан кейин ҳеч нарсани кўрмай, шу югурганича, йўлда кетаётган машинага бориб урилибди. Кўппакнинг қисмати бизни эҳтиёт бўлишга мажбур қилди. Очиқ ҳавога кўзларимизни боғлаб, секин-аста юриб чиқдик! Сал ўрганганимиздан кейин кўзимизни очдик... Йўлакни минадан тозаланган сапёрларни қучоқлаб, йиглаб юбордик. Тутундан исланиб, қорайиб, сўқир бўлиб қолаётган эканмиз, энди тоза ҳавога, ёруғ кунга чиққанимиздан қувончимиз чексиз...

Н. А. Сирота ўз хотираларда шундай ёзади: «Шаҳар озод этилгандан кейин партизанлар ўз ишларига қайтдилар. Партизан отрядлари бошлиқлари нартия-совет ташкилотларида масъул вазифаларга тайинланди. С. М. Лазарев, И. З. Котло, Н. Г. Баранов, Ф. Т. Панкратов, Н. С. Юров, А. Ў. Аширов

каби партизанлар раҳбарлик ишларига кўтарилди. Улар энг қийин шароитларда ўзларининг ана шундай қобилиятга эга эканликларини исботлагандилар, олдинда хали кўп қийинчиликлар турган бир пайтда уларга суяниш тўғри йўл эди.

Асан Аширов Оржоникизде район соғлиқни сақлаш бўлимига мудир бўлди. Иш ҳаддан ортиқ кўп, очликдан силласи қуриган одамларни турли касалликлардан асраш, жабҳадан келиб турган ярадорларни жойлаштириш керак, аммо Қамишбурунда дераза ё эшиги бутунроқ иморат топиш мушкул эди. Ашировнинг елиб-югуриши, удабуронлиги билан бешта госпиталь пайдо бўлди, аҳоли ва ярадорлар учун медпункт ташкил қилинди.

Афсуски, шу кунларда Володя Дубинин кутилмаганда ҳалок бўлди. Ер остини минадан тозалаётган сапёрларга Володя йўл кўрсатувчи эди. Шахтага тушиб чиқиладиган йўлаклардан бирида тўсатдан мина портлаб, шунча ўлимларга чап берган болани ҳалок қилди.

Душман Керчга иккинчи марта ҳужум қилган пайтда Ашировнинг соғлиги анча ёмонлашган эди. Шаҳар партия комитети уни эвакуацияга юборишга қарор қилди. Икки оёғи шишиб кетган Асан оға туғишганлари Зера ва Тейфукнинг ёнига, Тошкентга кўчишга рози бўлди. (Ҳозир медицина фанлари доктори, профессор Тейфук Асановнинг умр йўлдоши Зера она Асан Ашировнинг синглизидир.) Тошкентда Аширов Ростов шаҳридан кўчириб келтирилган «Красный Аксай» машинасозлик заводида ҳаво мудофааси штаби бошлиғи бўлиб ишлади.

У ишлаётган пайтида ҳам жабҳага бориш фикридан воз кечмай, пулемётчилар тайёрлайдиган курсда ўқиди. Кейин лейтенант унвонида Совет Иттифоқи чегараларидан бирида бўлинма командири бўлиб хизмат қилди. 1952 йил катта лейтенант Асан Аширов истеъфога чиқиб, Калининград об-ластининг Александрия шаҳрига келди. 1973 йилга қадар «Одессатрансстрой»нинг 138-қурилиш-монтаж трестида партия ташкилоти котиби бўлиб ишлади. Кўп йиллар мобайнида шаҳар партия комитети, халқ депутатлари шаҳар совети аъзоллигига сайланди. Александрия шаҳрининг «Фахрий граждани» деган номга сазовор бўлди. Ашировнинг Керчь партизанларидан бири экани маълум бўлгач, шаҳар музейида унинг жанговар фаолиятини ақс эттирувчи бўлим очилди.

Орадан йиллар ўтди, аммо кечмиш унинг юрагидаги ёшлик туйгуларини сўндирмади, хали ҳам у илгаригидек неқбин, одампарвар, дўстлари, яқинларига меҳрибон, партизанлик қилган пайтлари орттирган оғайнилари хотирасига содиқ...

Мана, у билан юзма-юз ўтирибман. Сочларига оқ оралаган, лекин бардам, бир гапириб, икки кулади. У ҳар йили меҳнат отпускасини Керчда ўтказар, у ердан тўғри Ўзбекистонга, туғишганларининг ёнига келар экан.

Биз унинг туғишганларидан бири, Булунгур узумчилик совхозида яшаётган Важиҳ Аметнинг уйида суҳбатлашиб ўтирибмиз. Мен удан Керчь партизанлари ҳақида сўрадим. Асан ога менга бироз тикилиб турди-да, оғир сўлиш олди.

— Эски яранг янгилаш шартми? Ҳозир қаҳрамонлик, деймиз, лекин у пайтлари бу қаҳрамонликнинг замирида мислсиз азоблар ётарди. Мана, Володя Дубининни олайлик. Бола боши билан нималар қилмади! Афсус, бечора ёш кетди. Биз-ку, ҳар қанча азоб кўрган бўлсак ҳам, насибамиз узилмаган экан, яшаб юрибмиз. Лекин Володяга ўхшаганларнинг яшамаган умрини ким қайтариб беради? — Асан ога ўйланиб қолди, кейин қўлимга бир альбом тутқизди. — Бунда Ажимушкайга тааллуқли материаллар тўпланган. Керчь партизанлар секцияси раиси Сергей Иосифович Черкез тартиб берган, ҳозир бир нухаси Керчь шаҳар музейида сақланади. Сергей Иосифович ажойиб одам, альбомдан ҳаммамизда бир нухадан бўлиши учун озмунча жон куйдирдим...

Альбомни кўздан кечираман. Унда 1941-1945 йиллари Керчь партизанлари ҳаракатида иштирок этган одамларнинг суратлари, отрядларнинг жанговар фаолияти ҳақида баённомалар берилган экан.

Ашировнинг ўз сафдошлари ҳақидаги таъсирчан ҳикоялари мени отряднинг ҳозир ҳаёт бўлган аъзолари билан богланишга ундади. Уларнинг кўпини қидириб топдим. Керчлик Яков Маркович Манто, Акулина Яковлевна Лазарева, Донецк областининг Горловка шаҳридан Иван Степанович Сергеев, Краснодар ўлкасининг Славянск шаҳридан Иван Захарович Котло, Харьков областининг Люботин шаҳридан Надежда Васильевна Юштина билан богландим. Сўнги йилларда Симферополда яшаган, Керчь шаҳар партия комитетининг собиқ биринчи котиби Наум Абрамович Сиротага мактуб билан мурожаат қилдим.

Отрядда ошпазлик қилган Яков Манто биринчи бўлиб жавоб қайтарди: «Аширов горда бизнинг ҳаётимизни сақлаб қолиш учун кўп ишлар қилган. Дўстимнинг Украина партизанлари орасида биринчи рақамли партизан шаходатномаси олгани билан ҳалигача фахрланаман. Немислар бизга қарши бўғувчи газ ишлатишганда, Асаннинг ўқув пунктидан келтириб қўйган противогазлари жонимизга ора кирган. Биз партизанлар учрашиб қолганда, ўша оғир кунларни эслаймиз. Тўқсон икки кишилик отрядда энг жасурлари кимлар эди, деб сўрашганда, мен Асан Ашировнинг номини биринчи кўрсатаман...»

Ер ости қалъасида ҳамширалик қилган Надежда Юштина шундай ёзади: «Асли касбим ҳамширалик бўлса ҳам, ҳақиқий тиббиётни Асан Ўсмановичдан ўргандим. У кучли иродали, одамларга меҳрибон, олижаноб инсон. Унинг фидойилиги туфайли ярадор партизанардан бироштаси ҳам вафот

қилмади. Биз ҳарбий ҳамширалар Ашировнинг жасурлигига доим қойил қолар эдик.

Биз отрядга кейин қўшилдик, олдин денгиз пиёдалари батальонида хизмат қилардик. Аскарларимизнинг денгизга чекиниш йўлини ҳимоя қилаётганимизда, немислар бизни денгизга қисиб қўйди. Нариги қирғоққа ўтишга умид қолмади.

Қирқ аскардан иборат ротада икки ҳамшира аёл эдик. Ярадорларни хандақларга жойлаштириб, қуршовдан чиқишга уриндик. Лекин душман бизни батамом ҳалқага олганини билгандан кейин ер остига бекинишга мажбур бўлдик. У ерда партизанларни учратдик. Шундан кейин ер остида қолиб, партизанлар билан бирга душманга қарши курашни давом эттиришга қарор қилдик.

Аҳволимиз жуда оғир, ярадорлар кўп, уларга ошиғич ёрдам керак эди. Аширов ўзи ҳақим бўлмаса ҳам, горларга яра боғлаш учун зарур дока ва дори-дармонларни гамлаб қўйган экан. Санчақтаги энг керакли нарсалар: тоза чойшаблар, адёлларни Асан Ҳасанович қаердан топиб келганини ҳатто отряд бошлиқлари ҳам унча билишмас эди. Аширов доим ярадорлар тўғрисида қайғураар эди. Айниқса сув танқис кезлари Аширов ўз нормасини ярадорлар ёнига қўйиб: «Сизга алоҳида ажратилган экан», деб чиқиб кетарди.

Биз, ҳарбий ҳамширалар, жанг шаронтига ўрганганимиз билан баъзи пайтлари ярадорларнинг аҳволидан кўрқиб, йиғлаб олардик. Шундай пайтларда Асан Ҳасанович бизга таскин берар, кўнглимизни тинчитарди.

Унинг қўлидан келмаган нин йўқ эди. Немислар горларга кўздан ёш оқизадиган, бўғувчи газ хайдашганда у қаердан-дир топиб келган асбоби билан ҳавонинг қанчалик зарарланганини ўлчаб, бунга қарши қандай чоралар кўриши кераклигини командирларга тушунтирарди. Асан Ҳасанович очиккўнгли, бағри кенг одам эди. Биз ундан тиббиёт борасида ҳам, одамгарчилик борасида ҳам кўп нарсга ўргандик...»

Горловка шаҳридаги темир-бетон заводи директори ўринбосари Иван Сергеевнинг хати ҳам мишинатдорлик туйғуларига тўла эди: «Қамалдан қочиб, ер остидаги партизанларга қўшилган пайтимизда душманга қарши курашга бел боғлаган бу одамлар биз ҳарбийларнинг кўзимизга содда, бечора бўлиб кўринган эди. Дастлабки кунлари ҳатто уларга бўйсунмадик ҳам. Лекин кейинчалик жанг пайтидаги жасоратларини кўриб, уларнинг кўп жиҳатдан биздан устунлигига тан бердик... Улардан бири ўрта бўй, очик чехрали Асан Аширов, ер остида қанчамизнинг ҳаётимизни сақлаб қолган ҳақимимиз эди. У ер остида оддий қўлбола асбоблар билан мени операция қилиб, бир кўлимп кесиб ташлаб, ҳаётимни сақлаб қолган эди. Аширов мен учун доим жасурлик ва матонат намунаси бўлиб қолди».

Отряд командирининг турмуш ўртоғи, партизан аёл Аку-

лина Яковлевна Лазарева Керчдан юборган хатида шундай ёзган эди: «Йиллар тез ўтяпти. Биз партизанлар энди оз қолдик. Эрим Семён Михайлович урушдан кейин огир касалликка чалинди, аввал бир оёғини, кейин иккинчисини ҳам кесиб ташлашга тўғри келди, лекин фойда бермади. Семён умрининг сўнгги кунларида ҳам партизан қуролдошларини тез-тез хотирларди. Вафот этишидан бир кун олдин менга ҳорғин овозда шундай деган эди: «Аширов қўлбола асбоблари билан Сергеевнинг ҳаётини сақлаб қолди. Беморни даволаш учун фақат билимнинг ўзи кифоя қилмас экан, бу касб эгаси бутун қалбини, продасини, руҳий қувватини бағишлаши керак экан бу ишга. Шу маънода Асан ҳаким эди. У буни энг огир кунларда исбот қилган».

Отряд комиссари Иван Котло шундай ёзади: «Хатингизни олдим, лекин ҳозир касалхонада ётибман. Шу сабабли илтимосингизни бажаролмаяман. Асан Ўсманович ҳақида жуда кўп гаплар айтиш мумкин. Мен сизга фақат бир нарсани айтиб бермоқчиман. Лев Кассиль билан Макс Поляновскийнинг «Кенжа ўғил кўчаси» қиссасини ўқигандирсиз. Асар кино ҳам қилинди. Минг афсуски, ёзувчилар бу асарга бир қанча ажойиб одамларни киритишмаган. Агар ўша пайтдаги воқеалар китобда асл ҳолидагидай ёзилса, асарнинг қиммати янада ошарди. У пайтлар китоб муаллифлари билан кўришолмадим. «Известия» газетаси муҳбири Макс Поляновский 1944 йили, Керчь озод этилгандан кейин шаҳарга келиб, Володя Дубининининг жасорати ҳақида эшитган-да, бу гапларни Лев Кассильга ҳам айтиб берган. Лев Кассиль Поляновский билан бирга Керчга келиб, қисқа вақт ичнда соғ қолган баъзи партизанлар билан учрашган. Иккови одамлардан эшитган ярим-ёрти маълумотлар асосида қиссани ёзганлар. У вақтда мен ҳам, Лазарев ҳам Керчда бўлмаганимиз учун отряд тўғрисида тўлиқ маълумот ололмаганлар.

Кассиль билан кўришиш насиб қилмади, лекин 1973 йили Поляновский билан Москвада учрашдим, унга қиссадаги нуқсонларни айтиб бердим. У тан олди, нуқсонларни тузатиш керак, деган фикримга қўшилди. У менга Кассиль умрининг сўнгги ойларида Асан Аширов, Иван Гриценко билан учрашиб, улар тўғрисида китобга янги боблар қўшганини ҳам айтиди. Кассиль ажойиб ёзувчи эди, у менга юборган мактубида Аширов билан кўришгани, ундан китобга киритмагани учун кечирим сўраганини ёзган эди.

Асан Аширов отрядимизга кейинроқ келиб қўшилган Харьков медицина институти талабалари Надежда Васильевна Юштина ва Мария Васильевна Савина каби ҳамшираларга врачлик касбининг инсонпарварлик, олижаноб жиҳатларидан сабоқ берди...

Керчь шаҳар партия комитетининг собиқ биринчи котиби Н. А. Спиротанинг мактуби ҳам қизиқарли эди: «Керчь шун-

дай курашган эди» деган китобимни ёзаётганда кўнгиша архив материалларини титкилашимга тўғри келди.

Москвада, Марказий партия архивининг 17-фондида 43 рақамли ҳужжат — ВКП (б) Қрим обком бюроси мажлисининг 9 рақамли протоколининг кўрганда ҳаяжонланиб кетдим. Кўз ўнгимда ўша кун — 1942 йил 28 февралда ўзим ҳам иштирок этган мажлис гавдаланди. Обком котиби Б. И. Лешчинер немис босқинчиларига қарши курашда жасорат кўрсатган Керчь партизанларининг ҳукумат мукофотларига тақдим этиш таклифи билан чиққан эди.

Қрим жабҳаси кўмондонининг 1942 йил 1 мартдаги, 306 рақамли фармонига биноан юксак мукофотлар билан тақдирланган партизанлар орасида «Жасорат» медали билан мукофотланган Асан Ҳасанович Ашировнинг номини кўриб, беҳад сеvindим...

Ҳозир эсдаликларимнинг иккинчи китобини ёзаяман. Унда Асан Аширов ҳақида батафсил сўзлаб бераман...

Орадан йиллар ўтди. Асан Ҳасанович билан охириги марта Янгийўл шаҳрида учрашдим. Унинг соғлиги ёмонлашган, илгариги бардамлиги йўқ эди, аммо кўзларида ҳамон ўша тийрақ ифода билан кулиб турарди.

— Асан ога, урушдан кейин Керчьга биринчи марта борганингизни эслайсизми? — деб сўрадим.

— Албатта эслайман. Керчьга 1958 йили борган эдим. Тўғри-тўғри Эскикарантинга йўл олдим. Лекин гор огзида турган ҳарбий одамлар (ораларида фашист кийимини кийганлари ҳам бор эди) мени асосий горга ўтказмадилар. Партизанлик шаходатномамни кўрсатиб, илгари юрдим. Секин наस्ता тушдим. Горлар прожекторлар билан ёритилган. Қизил бурчагимизда кинооператорлар бир одамнинг дафн этилишини суратга олишаётган экан. Бирдан командиримизни қандай дафн қилганимизни эсладим. Бу ерда командирни плашч-палаткага ўраб, тошлар орасидаги қабрга қўяётган одамларнинг ҳаракати жуда сунъий кўринди кўзимга. Секин операторнинг ёнига бориб: «Рухсат берсангиз, аслида қандай бўлганини кўрсатаман», дедим. Оператор режиссёр билан кўз уриштириб олгач, рози бўлди. «Жасад»ни ётган жойидан кўтариб, қабрга туширдим-да, сўнгра устига плашч-палатка ёпдим. Володянинг командир жасади тепасида қандай турганини кўрсатдим.

Режиссёр менга қизиқиб қолди, анча суҳбатлашдик. Қимлигимни билгач, нима учун сценарийда кўрсатилмаганимни сўради. Сценарий муаллифидан сўранг бу саволни, дедим.

Шу кунни Яков Маркович Манто командиримиз Семён Михайлович Лазарев, унинг хотини Акулина Яковлевна, Володя Дубинининг онаси Евдокия Тимофеевна билан учрашиб, алламаҳалгача гурунглашиб ўтирдик. Эрталаб Митридатга чиқдик...

Жанговар дўстларим Абдулбасир Ҳуртиханов, Усеин

Аметов, Мустафа Асановни кўп қидирдим. Лекин улар билан қўришиш nasib этмади...

1972 йили Асан Ҳасанович пенсияга чиқиб, жамоат ишлари билан банд бўлди. Александрия шаҳар партия комитетига аъзо этиб сайланди. Шаҳар музейида унинг партизанлик фаолияти ҳақида бўлим ташкил этилди. Украинада Володя Дубинини ёмоғига қўйилган жуда кўп мактабларда бўлиб, болаларга ҳарбий-ватанпарварлик мавзудида маърузалар ўқиди...

Митридат тоғидаги обида пойида мангу олов ёнади. Ҳар йили май ойининг охириги дам олиш кунинда Керчь партизанлари шу ерда тўпланадилар. Улар Александр Зябрев, Иван Шустов, Влас Важенин, Николай Макаров, Николай Бондаренко, Володя Дубинин каби ҳаётдан кўз юмган қуролдош дўстларининг хотираси олдида бош эгиб турадилар. Улар орасида ўрта бўйли, сочлари ошпоқ Аширов ҳам бўлади. Аширов бу учрашувларга ўзи учун энг қимматли бўлган «Қрим партизани», «Ҳасорат» медалларини тақиб келади. У чегарадаги хизматлари учун бир қанча орден ва медаллар билан мукофотланган бўлса-да, жангнинг энг оғир дақиқаларида берилган бу жаңговар нишонларини ҳаммасидан балеид кўради.

1980 йил.

МУЗ САҲРОСИДАГИ ФАРАДЕЙ

Ибрайим Гафурович эшикни очгани ҳамона хотини хушхабар айтди.

— Ибрайим, министр сени тугилган кунинг билан табриклябди.

— Дўстлар омон бўлишени, яхши қунда унуттишмабди.

У столда ётган телеграммаларга кўз югуртирди. СССР Денгиз флоти министри Тимофей Борисович Гуженконинг қутлови билан шундай фармон ҳам келган экан:

«Арктикаши тадқиқ этиш ва ривожлантиришда кўрсатган катта хизматлари ҳамда шахсий жасорати учун челюскинчилар энонеяси иштирокчиси, СССР Фаилар академияси Ўрол илмий марказининг профессори Ибрайим Гафурович Факидов «Фахрий кутбчи» нишони билан тақдирлансин».

Ибрайим Гафурович тўлқинланиб атрофга аланглади, курсининг суянчиғини маҳкам ушлаб бир оз хаёлланиб турди-да, кейин ўтириб, намланган кўзларини артди. Рўнарадаги хари-тага — «Челюскин» сузиб ўтган йўл қизил бўёқ билан белгилаб қўйилган Арктика шимолига термилди.

Ошхонадан чиқиб келган хотини унинг ҳали ҳам кийимларини ечмай, жимгина хаёл суриб ўтирганини кўриб, ташвишга тушди:

— Тинчликми, нега кўзларинг ёшли? Бунақа қутловларини биринчи марта кўраётганинг йўқ-ку. Айб ўзимда, теле-

граммаларни бирданига кўрсатмасам бўлар экан. Майли, қўй энди, ўйланаверма. Пальтогни еч, ошхонага юр, қаҳва тайёр.

— Парво қилма, ёш ўтгандан кейин кўнгил кургур ҳам юмшаб қолар экан-да,— деди Нбрайим Ғафурович маъюс жилмайиб.— Саксонии уриб қўйибман. Энди хотиралар ҳам одамнинг кўзига ёш келтиради. «Челюскин» ҳалокатга учраб, муз устига кўчганимизда бир юз тўрт киши эдик. Ҳозир шулардан нечта қолдик. Бармоқ билан санарли, ўи чоғли бўлсак керак-да.

— Илож қанча... Табиатнинг ишига чора йўқ. Лекин челюскинчиларнинг ҳаммаси тарихда мангу қолади. Улар тилга олинмайдиган бирон кун ҳам, уларни билмаган биронта одам ҳам тоилмайди. Шмидт, Ширшов каби академикларни унутиб бўлармиди? Дунёда биринчи бўлиб қисқа тўлқинда эфирга чиққан Эрнест Кренкель кимнинг эсидан чиқади дейсан...

— Албатта, ҳеч ким уларни унутмайди. Совет ҳокимиятининг зафарли юришлари ҳам шунақа одамлар билан боғлиқ.

— Ҳозирча айтмай турай дегандим, лекин сабрим чидамайпти. Майли, қаҳвангни ич. сенга яна бир хушхабар бор.

— Яна нима экан?

— Мендан ҳам сабрсизсан-а. «Челюскин» эпопеясининг эллик йиллигига бағишланиб, Москвада Фёдор Решетниковнинг шахсий кўргазмаси очилибди. «Советский художник» нашриётни альбомини чиқарибди. Федя шу муносабат билан челюскинчиларни зиёфатга чақириб, сенга ҳам телеграмма юборган.

— Сөг бўлсин! Қара, қандай камтар, бўлмаса, СССР халқ расмони. Бадний академиянинг вице-президенти, лекин дўстларини сира унутмайди.

— Нега унутсин! Мана, сенга ўхшаган одамни унутиб бўладими? Мамлакат физиклари ўртасида донг таратган, кимсан физиканинг отаси Иоффенинг шогирди, довруқли олим... Қаҳванг совиб қолмасин. Бир оз дам олайлик. Мен ҳам чарчадим. Бугун лабораториямида синов бошланди. Кунбўйи полигонда эдим.

— Жуда оширворасан-да. Мана, сени қаҳрамон деса бўлади. Хотин бошинг билан физика-математика фанлари доктори, профессор. Мишглаб даража ҳарорат билан иш кўрадиган мураккаб лабораторияни бошқарасан..

— Ҳаммаси сен туфайли, азизим. Сен шунча ёрдам бермаганинга...

— Э қўйсанг-чи. ўзингда бўлмаса, меннинг ғамхўрлигим қасққа борарди.

— Ҳалиям камтарлигинга борасан-да. Сен бўлмасанг, ким билади, оддий инженерлигимча қолиб кетармидим. Майли мен хотинингман, ёрдамингдан фойдаланишим табиий. Лекин шогирдларингга қилган яхшиликларинг-чи? Улар орасида академиклар бор, қанча фан докторларню кандидатлар

сенинг ёрдаминг билан оёққа турган. Шуларнинг ҳаммаси сен туфайли-да.

— Хўш, шунча шогирд етиштирганман. деб энди ерда эмас, осмонда юришим керакми? Ўзларида истеъдод бўлмаса, мен нима ҳам қилиб берардим? — деди Ибрайим ога. — Мана, ўзим ҳам оддий қишлоқ боласи эдим, худога шукур, шунча мартабага эришдим. Менга устозларим озмунча яхшилик қилишганми?.. Шу яхшиликларни ёшларга қайтариш ҳали ҳам зиммамда-ку. Шу, бир вақтлар онам раҳматли: «Бизнинг ота-боболаримиз узоқ умр кўрган, умргузаронлик отамерос — сен ҳам кўн умр кўрасан», деган эдилар, шу гапга ўшанда кулиб қўйган эдим. Энди ўйласам, тўгри экан. Мана, саксонга чиқибман. Баъзан хаёл олиб қочади, хотиралар тинчлик бермайди. Ҳа, яшаш осон кечмади. Лекин ношукурчиликка ўрин йўқ. Ҳарҳолда, умримиз мазмунли ўтди. Ватан билан баробар қадам ташлаган, у билан бирга яшаган одамнинг бундай дейишга, менингча, тўла ҳаққи бор. Бу дунёда яхши из қолдиришман. кўнглим тинч.

— Ҳаммасини аралаштириб юбординг-ку. Нима ҳақда гапирарётган эдик, нимага ўтиб кетдик... Фалсафани кўя турайлик. Ҳозиргина Виссарйон Дмитриевич телефон қилган эди. Кинога таклиф қилди.

— Қанақа кино? Дабдурустан... Оқномлари кинога борадиган одати йўқ эди-ку?

— «Совкино»да янги фильм кўрсатилар эмиш. Шунга институтимиздагилар коллектив бўлиб боришар экан.

— Яна бир иш топилди десанг-чи. Профессорлар бонча иш топилмай, зеркиб қолишибди. Қизик, бунақа бемаврид фикр кимдан чиқди экан. Ҳа, майли, мен Решетниковга сим қоқиб, кўргазмаси билан табриклар қўяй.

— Ташвиш қилма, мен аллақачон иқовимизнинг номимиздан табриклар, телеграмма юборганман. Лекин кинога кечиксак, покидай бўлади. Ҳамкасбларни куттириш яхши эмас.

— Ҳуда боришимиз шартми? Сенга йўқ деёлмаслигини биласан-да...

Кинотеатрга келганларидан сўнг Ибрайим ога гап нимадалигини тушунди: эълонномада «Челюскинчилар» деган баддий фильм ёзилган эди. Чол-кампир профессорлар залга кираётганда ўтирганлар оёққа қалқди, қарсак янгради. Экрanga қулай қаторда ўтирган академиклар: СССР Фанлар академияси ўрол илмий маркази президиуми раиси Сергей Васильевич Вонсовский, Металлар физикаси институти директори Михаил Николаевич Михеев, шу институт лабораториясининг мудирини Виссарйон Дмитриевич Садовский ўринларидан туриб, Факидовларни ўз ёнларига чорладилар.

Аммо Ибрайим огага фильм ёқмади. Фильмда ҳақиқатдан узоқ, хаддан зиёд бўйб-бежалган воқеалар кўн экан. Ибрайим ога буюк инглиз адиби Бернард Шоунинг: «Таржимаи ҳолни ўқиётганда бир нарсани унутманг — ҳақиқат ҳеч вақтда тар

жиман ҳолга тўғри тушмайди». деган сўзларни хотирлади. Фильм ҳам худди шунақа таржиман ҳолга ўхшаб кетарди. Экспедиция бошлиғи Отто Юльевич Шмидт эса сира ҳаётдагига мос эмасди. Умрида бирор кимсага сен демаган Шмидт ҳар қадамда одамларга қиқирадиган, ҳавойи одам қилиб кўрсатилган. Шмидт родини ўйнаган артист уни бесўнақай айиққа ўхшатиб қўйган. Ким билади, балки актёрнинг ўзида айб йўқдир, у ҳам сценарийда ёзилгани, режиссёр кўрсатганидай ўйнагандир, лекин барибир, томошабинлар ўзлари билган-эшитган Шмидт билан кинодаги ҳавойи Шмидт ўртасидаги фарқни дарров пайқайдилар. Айниқса, у билан ўша муз саҳроларида ёнма-ён кезган Ибрайим Ғафуровичга ўхшаган челюскинчилар...

Ибрайим оға кўнгли озор чекканини ёнидагиларга сездирмади. Ҳарҳолда, ҳамкасблари унинг ҳурмати учун келишган. У сабр-тоқат билан фильмни охиригача кўрди. Лекин кўнглидаги оғриқ пасаймади, аксинча, кучайди. Шунинг учун ҳам кинодан чиқибоқ уйга ошиқди. Хотини ҳам унинг кайфиятини сезиб, ҳамкасблари билан тезда хўшлашди-да, қўлтигига кирди. Яхши ҳамки, уйлари кинотеатрга яқин, пиёда беш-ўн дақиқалик йўл эди.

Эшикни очишлари билан ичкарида худди кутиб тургандай телефон жиринглаб қолди. Надежда Павловна шоша-пиша трубкини олди-ю, юзлари ёришиб кетди. Икки оғиз гаплашгандан сўнг, трубкини чолига узатди:

— Алик... Ленинграддан.

— Ота, табриклайман! Сизга совга тайёрлаб қўйган эдим, афсуски, боролмаяман. Лекин, насиб бўлса, яқинда кўрншамиз.

— Совгани нима қиламан, ўғлим. Ўзингни кўришдаи ҳам каттароқ совга борми...

— Эсингиздами, бир марта сиз туғилган уйнинг суратини ишлаган эдим. Шунинг рангин қилдим.

— Мени ҳаяжонлантиришдан бошқа нининг йўқми дейман. Майли, келганинда кўрсатарсан...

Ибрайим оға трубкини қўйиб, хотинига ўтирди.

— Надюша, бир қаҳва тайёрласанг. Раҳматли онам хафа бўлса, қўлига бир финжон қаҳвани олиб, оҳиста хиргойн қиларди. Шунданми, маънос тортсам, менинг ҳам қаҳва ичгим келади.

— Онанг қаҳва тайёрлашга жуда уста эди-да, ўзим. Маҳачқалага борган пайтларимда онанг пиширган қаҳвага тўймасдим. Илгарилари шу нарсани унча хушламасдим, сен билан танишиб, қаҳвахўр бўлиб қолдим,— деди Надежда Павловна ошхонага ўтаётиб.

Салдан кейин уйни хушхўр қаҳва ҳиди тутди. Ибрайим оға бир китобни қўлтиқлаб, ошхонага кирди.

— Надюша, сен қаҳвангни ичиб бўлсанг, дамнингни олавер. Чарчадинг. Мен бир оз ўтираман. Уйқу келмаяпти. Энди

профессор-консультантман, ишга ҳар куни боришим шарт эмас. Хоҳласам — ётиб ухлайман, хоҳламасам ўтираман.

— Қани эди шундай қилсанг, дам оладиган пайтинг ҳам келди чоги? Арқон билан боғласа ҳам уйда ўтиролмасан. Бир вақтлар ошхонада ўралашишга ҳам вақт топардинг, ажойиб овқатлар қилиб берардинг. Ҳозир ўшанақа чубарак туғул, дўлма ҳам қилиб бермайсан.

— Агар хотинларга эрк берилса, эрақларни ошхонага қамаб қўйишарди, айиқ гўшти йўқ-ку, чубаракни нимадан пишираман?

— Доим баҳонанг тайёр. Қўй ё мол гўштидан пиширсанг, нима, томогимиздан ўтмай қолармиди?

Ибрайим оға кулди.

— Отто Юльевични эсимга солдинг-да. Чодиримга келиб: «Сени айиқ гўштидан ажойиб овқат тайёрлайди», деб гапириб юришибди. Қани, бир кароматингни кўрайлик-чи, нимаси ажойиб экан», деб ўтириб оларди. Мен унга: «Отто Юльевич, майли, чубарак пишираман, аммо ейишни эплолмайсиз, ёғи соқолингиздан оқиб тушиб, кийимларингизни абгор қилади-да», деб ўзимни жиддий тутардим. У бўлса: «Сен пишираверчи, соқол масаласини бир илож қилармиз», дер эди. Э-э, шундай одамлар ҳам ўтиб кетди-я! Энг қийин кунлари ҳам одамларни кулдиришга чора толарди. Йўқчиликдан нималарни ўйлаб чиқармадик. Бир куни таваккал деб, айиқ гўштидан чубарак пиширдим, чодирдаги шерикларимни сийладим, кейин экспедиция бошлиқларини ҳам зиёфат қилдим. Ўшапда «Ибрайим чубаракчи» деган лақаб ҳам орттирдим.

Надежда Павловна бунақа пайтлари чолининг ёлғиз қолиб, хаёл суриб ўтириш одатини яхши билгани учун секингина ўз хонасига йўл олди.

Ибрайим оға қўлидаги китобни ўқишга тутинди. Михаил Коцюбинскийнинг сайланма асарларидан учинчи жилди эди. Китобнинг 279-саҳифасида шундай сатрлар битилган эди: «1896 йилнинг 5 октябрида Михаил Коцюбинский феллюксеристлар¹ гуруҳи билан Алуштадан янги иш жойи — Қуруўзанга йўл олди. Езувчи у йиллари Қримдаги энг ўйдим-чуқур, тупроқли Судак йўли билан қишлоққа етиб боргани ҳақидаги таассуротларини хотинига йўллаган мактубида шундай баён қилади: «Алуштадан ўтган куни соат иккида чиққан эдик ва оқшом соат еттидан ошганда шу ерга етиб келдик, 25 чақиримлик йўлга беш соатдан зиёд вақт сарфлабмиз... Кечга бориб ҳаво совиди, калиш кийишга мажбур бўлдим. Йўл жуда ёмон экан, тиззагача чиқадиган тупроқни бир тасаввур қилиб кўр... Ниҳоят, силламиз қуриб, очиқиб, қишлоққа етиб олдик».

Қуруўзада (ҳозирги Солнечногорск) Коцюбинский ўз

¹ Феллюксерист — тоқ касалини даволовчи.

хизматчиси Сиземский (Бонза) билан қишлоқдаги ягона қаҳвахона соҳиби Факидовнинг уйига қўнди.

Михаил Коцюбинскийга ижарага олган янги уйи ёқиб тушди. Кўчманчилик бадига урган, йўл азоблари хоритган ёзувчи доим ана шундай бир тинч, сокин жойда муқим яшашни орзу қиларди. «Ижарамиз икки хонали,— деб ёзади у хотинига.— Бири ёруғ, иккинчиси кенг, баҳаво. Уйнинг учинчи қавати ҳам бор. Унда хўжайиннинг ўзи яшайди. Уйнинг пасти эса қаҳвахона. Ҳар бир уйда чордоққа чиқади-ган ианжарали зинапоя бор, деворлари яхшилаб оқланган, ҳаммадан ҳам, печка қурилганини айтмайсанми. Хоналар доим илиқ. Ўзимга чоғроқ хонани тапладим, сал ноқулай, лекин ундан тўғри емакхонага тушиш мумкин. Уйда овқат эшилмаса, хавоси доим тоза туради... Емакхонага тушадиган эшикка Бонзанинг адолини конлатдим. Деворга ғилам осиб, тагига каравот (уй эгасиники) қўйдирдим. Мебель йўқ ҳисобини: стол билан курсининг ўзи, холос. Хуллас, саришта бир уй бўлди».

Коцюбинский ялибўйи¹ қишлоғининг гўзал табиати, чексиз-чекарасиз денгиз манзараларини севиб қолди. У яшаган уйнинг айвонидан оромгоҳ табиат қафсиди кўриниб турар, ёзувчи кўз ўнгидидаги манзарага термилиб тўймак эди. «Айвон ниҳоятда яхши. Алуштадагидек, бу ер ҳам денгизга жуда яқин. бир томон қишлоқ, боғ-роғлар, ундан нарироқда жуда чиройли минорали мачит бор, татарларнинг уйлари, уларнинг орқасида эса денгиз мавжлаиб ётади, бу томонда баланд тоғлар, яна бир-бирига миғашган татар ҳовлилари ва Темирчи тоғи кўринади. Денгиз қиргоғи Алуштадагидек чиройли, сўлим бир макон...»

Ёзувчи Қуруўзанга келмасдан олдин ҳам бу ернинг таърифни эшитган, шунинг учун шу ерни танлаган эди. Лекин жой масаласи танқис эди. Қишлоқдаги энг яхши боғлар икки заминдорнинг қўлида бўлиб, улар фақир ёзувчига бошпана беришга номус қилишди. Коцюбинскийнинг ўзи ҳам улар билан «дўстлашиш» ни истамади. Қишлоқдан икки чақирим нарида турадиган заминдор Княжевич ҳатто уни пул ҳисобига тушлик билан таъминлаб туришга ҳам қўнмади. Коцюбинский Алуштадаги каби бу ерда ҳам маҳаллий халққа аралашиб, уларнинг туриш-турмушини ўрганди, бунинг учун энг мақбул жой Факидовнинг уйи эди. Қаҳвахона қишлоқнинг қоқ ўртасида жойлашган, тоғу тошда яшайдиган одамларнинг мароқли ҳикоялари, орзу-умидларини эшитиш, улар билан суҳбат қуриб, яқиндан танишиш учун бундан қулайроқ жойни топиб бўлмайди».

Коцюбинский Қуруўзанда кўрган-билганларини, Факидовлар оиласининг унга қилган яхшиликларини кейинчалик

¹ Ялибўйи — денгиз бўйи, қиргоқ.

«Тош устида», «Шайтон чапгалида» каби ҳикояларида миннатдорчилик билан тилга олиб ўтади.

Ибрайим ога китобни қўйиб, ташқарига — сукунат огушига чўмган хнёбонга термилди. Гап шундаки, Қуруўзан қишлоғи, бу қишлоқнинг таниқли украин адиби ҳаётида сезиларли из қолдирган, ёзувчи эҳтиром билан тилга олган фуқароси — Бекир Факидов, ҳозир шу китобни қўлида ушлаб, хаёлга толиб ўтирган одам эса, Бекир Факидовнинг певараси — Ибрайим Факидов эди.

Ибрайим ога ҳам ўша сўлим юртда 1906 йилнинг 1 августидан дунёга келган эди.

Ибрайим ога 1934 йили ВКП(б) Марказий Қўмитасининг қарори билан чоп этилган икки жилдлик китобга ёзган «Шинмол, яна сенга қайтаман» деган мақоласида болалигини шундай хотирлаган эди: «Болалигим Қримда кечди. Алуштаннинг Шарқий томонида баҳорда тоғлардан бошланиб, кейин уч онасингилдай бир-бирига яқин бўлиб ўйнаб-асовланиб оқадиган Қуруўзан, Кичикўзан, Улуўзан дарёлари бор. Мен шу дарёлардан бирининг ёқасида, оти ҳам шу дарёдан олинган чоғроқ татар қишлоғи — Қуруўзанда тугилиб ўсдим. Қишлоғим тоғ этагида, икки дарёнинг оралиғида эди. Қирлардан бошланган бог-роғлар денгиз ёқасига туташиб кетарди. Теварак-атроф узумзор, қишлоқ тепаси тоғ, қўйлар ўтлар юрадиган яйловлардан иборат эди. Пастроқда, денгиз ёқалаб Алуштага олиб борадиган йўлнинг икки томони кета-кетгунча йил бўйи ям-яшил бўлиб турадиган сарвлар ва тераклар билан қуршалган эди.

Мен шу бог-чорбоғлар орасида, зангори қирғоқда вояга етдим. Болалигимда ялибўйидаги боғлар билан қуршалган кўрғонда яшайдиган бир заминдордан бошқа рус кишини учратмаганман. Заминдор фуқаро болаларининг денгизда чўмилишини хушламай, биз борганда доим итларига талатар, биз ҳадиксираб, итлардан қўрқиб, қоялар орасидаги пана жойларда чўмилардик. Бу заминдорнинг Коцюбинскийни ҳам чиқиштирмаган Княжевич эканлигини кейинчалик билдим...»

Ўтмиш деганимиз беиз ўтиб кетмас экан. Хотира гўё ўчган, унутилган кунларни яна жонлантирар экан. Ибрайим оганинг болалик хотиралари богдорчилик, узумчилик, тамакикорлик билан боғлиқ.

Қишлоқнинг номдор боғбони Бекир Факидовнинг ўгли Фафур ҳам отасига тортган меҳнаткаш, ишдан чарчашни билмайдиган азамат деҳқон эди. Удабурон, ушлаганини кесадиган Фафур ҳарбийда хизмат қилиб, озгина муддат ичида рус тилини ҳам ўрганиб олди. Ўз қишлоғидан Айше деган қизга уйланиб, Ибриш, Ибрайим деган икки фарзанд кўрди. Фафурнинг келажакдан, болаларидан умиди кўп эди, аммо ўнақасини шамоллатиб қўйиб, то Симферополдан чақирилган ҳаким етиб келгунча, дунёдан кўз юмди...

Ибрайим ога ўша йилларни яхши эслайди. Тижоратчиларининг баҳайбат кемалари қирғоқ яқинига лангар ташлаган кунлар қишлоқ болалари учун байрам бўлиб кетарди. Бу кемалар туз олиб келиб, уни мева-чева, туршакка айирбош қиларди. Бундай пайтларда бутун қишлоқ денгиз бўйига оқиб тушар, қирғоқ одамларининг ранг-баранг либосларидан гулзор каби яшнаб кетар эди.

Кемачилар гоҳо туршак эвазига одамларни қайнқларда денгизда сайр қилдирадди. бунга талабгорлар асосан болалар бўларди. Улар қайнққа ўтириб, елканли кемадан узоқлашганлари ҳамано ўз ораларидан биронтани капитан, яна бировини боцман қилиб сайлаб, «денгиз хизмати»ни бутун тартиб қويدаси билан ўринлатишга урнишар эди. Турган гапки, «денгизчилик низоми» тезда бузилар, шоввоз «денгизчилар»нинг ўзи бепоен сувга, мовий кенгликка маҳлиё бўлиб, хаяжонларини ичларига сиғдиролмай, қўшиқ куйлаб юборишар, яна кўп ўтмай, турли ўйинларга берилиб кетишар эди. Шу тариқа денгиздан тиззалари шилиниб, бурунлари қонаб, «жанговар» рухда қайтишар эди. Ибрайим ҳам шунақа денгиз шайдоларидан эди.

Лекин унинг бахтиёрлиги кўнга бормади. Отаси вафот қилди, ёш, энди йигирма саккизга чиққан онаси Ибриш билан Ибрайимни уларга васий тайинланган амакилари Жаъфар огага қолдириб, ўзи турмуш қуриб кетди. Ичишга ружу қўйган Жаъфар ога эса кўп ўтмай биродаридан қолган будшудни еб битирди-да, рўзгор тебратиш учун болаларни эзиб ишлата бошлади. Бола шўрликларнинг боши меҳнатдан чиқмаса ҳам, қорни нонга тўймас, Жаъфар амаки эса улар ишлаб топган қўрқутни ҳам ичкиликка сарф қиларди. Бунга чидолмаган Ибриш уйдан қочиб, бориб балиқчи кемага ёлланди. Ибрайим оғир кунда қолди.

Лекин ҳар қандай оғир кунда ҳам бир йил этган шуъла бўлади. Ибрайим учун отасининг хотираси шундай бир шуъла эди. Ҳамқишлоқлари Гафурининг хотираси ҳурмати унинг ўғлига ҳам лоқайд қарашмас, отасининг қўйиб қўйган ўзи бўлган болакайдан илиқ сўзларини аяшмас эди. Ибрайим учун шу: «Отангга тортгансан, ўзинг ўхша, илоё умринг ўхшамасин», деган гапнинг ўзнёқ катта таянч бўлди. Ҳамқишлоқлари отасини кўп яхши сўзлар билан эслар эдилар. Одамларнинг айтишича, отаси бу атрофдаги биронта одам қилолмайдиган аллақандай гаройиб пуфак ясаб, осмонга учирар экан. Тол чивикларидан гардиш тўқиб, унга мол юраги пардасини қошлаб, тагига бензин шимдирилган пахтадан дум бойлаб, чақмоқтош билан пахтага ўт берса, пуфак ўз-ўзидан осмонга ҳаволаб кетар, уни томоша қилгани бутун қишлоқ чиқар экан.

Одамлар бу пуфакни шунча маҳобат қилишардики, ёш Ибрайим отасини кам деганда, эртақлардаги сеҳргарларга

теги құяр, ич-ичида отасига ўхшаб шухрат қозонишни орау қилар эди.

Эхтимолки, Ибрайимнинг техникага, унинг ҳали оддий одамлар билмайдиган сирларига қизиқини отасига ўхшашига интилишидан бошлангандир...

Яхши ҳамки, кўн ўтмай, Ибрайимнинг опаси иккинчи эридан ажрашиб, ундан тонган Шевкет деган ўғли билан уйга қайтиб келди-ю, болакай анча азобдан қутулди. Бу орада балиқчи кемада чақлиб қолган Ибрийн ҳам денгиз билан хайр-хўш қилиб, опаси бағрига келди, ака-уканинг ҳаёти бирмунча изга тушди.

Ўша йиллари иккилоб бўлиб, унинг таъсири атрофдаги қрим-татар қишлоқларига ҳам етиб келди. 1919 йилги воқеалар Ибрайим отанинг хотирасидан ўчмайди. Қуруўзан тепасидаги тоғларда қизил партизанлар пайдо бўлди. Қизил кўшини Врангелни қувиб, Перекондан кечиб ўтганда, партизанлар ҳам тоғдан эниб, оқгвардиячиларнинг орқасидан зарба беринди.

Бир кун партизанлар ху ўша — Ибрайимларни итларига талатадиган заминдорнинг кўрғонини ишғол этишди. Уларга қўшилиб қуруўзанликлар ҳам бостириб киришди.

Сўнгра қизил партизанлар қаҳвахона олдидagi кенгликда митинг ўтказинди. Елқадор, шонмўйлов бир киши ўртага чиқиб нутқ сўзлади. «Иккилоб», «Озодлик», «хуррият» деган гапларни айтди, одамларга ер берилади, болалар янги мактабларда ўқийди, деди.

Ибрайим теракларга қалдирғочдай тизилган тенгқурлари ёнида туриб, митингни берилиб томонга қилди. Бола ҳали кўн парсаларни тушунамаса-да, партизанлар айтаётган гаплардан янги замон бошланаётганини, энди ўзларининг қишлоқларида ҳам кўн яхши парсалар бўлишини англади. Ўзининг ҳам энди чорбоғдаги оғир меҳнатдан қутулини, отасига ўхшаб ҳар хил гаройиб парсаларни яеаши мумкинлигини ўйлаб, роса суюнди.

Иккилоб миллий зулмга чек қўйди. Қишлоқларда янги мактаблар очилиб, оддий камбағал деҳқонларнинг болалари ҳам тахсил олишига киришди. Ибрайим Кичикўзада очилган мактабда ўқий бошлади. Бу ерда у ўша йилларнинг тараққийнаварлари қаторида танилган Адил Қайтазовнинг дарсларини тинглади.

Ибрайим 1922 йили Симферополда ишчи факультети очилганда кириб, ҳаловатини йўқотди. Факультетга маҳаллий талабгорлар-

— М
лмаганини
бор, танини
осон ўргана
арида.

ўн саккиз ёшга тўлгани тўғрисида хужжат бўлгани билан, бўй-басти бу хужжатга сира тўғри келмас эди.

Ўйиннинг ўйи битгунча, таваккалчининг иши битади, деган эканлар. Ибрайим ўзинга ўхшаган бир илм талабгори билан бир куни тўрвасига унча-мунча егулик солиб, тонг саҳарда қайдасан, Симферополь, деб йўлга тушди.

Аввал соҳилдаги йўлда, кейин тоғдаги сўкмоқ билан йўлнинг танобини тортишди. Ҳаво салқин, теварак-атроф жуда чиройли эди. Икки дўст бир тўн-тўн бўлиб учаётган қушларга, бир гиламдай товланиб турган гулларга ашқайиб, кеч кираётганини ҳам найқашмади. Улар шом қоронғисиде Симферополга кириб бордилар.

Не азоб билан танишларининг уйини тондилар. Танишлари ҳам серфарзанд, уйи меҳмонларсиз ҳам тиқилинч экан, бир амаллаб шу ерда тонг оттириб, эргалаб обкомга боринди. Уларни қабул қилган котиб Ибрайимнинг дўстига дарров ишчи факультетига йўллашма ёзиб берди-ю, унинг ўзинга келганда, бўй-бастига қўз ташлаб:

— Огайини, яна ишча ўсиб, ўн саккизга тўлганда келасан. — деди.

Ибрайимнинг кайфи учиб кетди. Чикмаган жондан умид, жон-жаҳди билан эди ўзи ҳам ростлигига ишониб қолган ёлғонини уқтиришга тушди.

— Ўн саккизга тўлганман, мана қоғози!

Қоғозда ўн саккиз бўлгани билан, ўзинг, нари борса, ўн олтидасан-ку, ошпа?

— Нега ишонмайсиз, ўзи шунақа... бўйим нақана, ўсмай қолганман. Қоғозга ишонмасангиз, ўзимга ишонинг-да, ахир.

Котиб унга қараб мийигида қулди-да, охири йўллашма ёзиб берди.

Майли, сазанг ўлмасин. Ўқиниша иштиёқинг зўр экан, лекин уни ҳам шунақа ёлғон қилиб юборма. Бора қол.

Аммо иш шу билан битмаган, факультетга кириш учун ҳали имтиҳон тошварини деган гаиллар бор экан. Ибрайимнинг русчадан билгани бор-йўғи бени-олтита сўз эди, турган гаил, имтиҳондан йиқилди.

Ибрайим қишлоққа қайтишга помус қилди. Факультет ётоқхона бекитиқча яшаб, имтиҳонларга тайёрланаверди. Қуи-дузлари ҳаммоллик қилди, кечалари эса ҳамхоналаридан сабоқ олди, ишқилиб, шу йили бир амаллаб рабфакка яшииб олди.

Ўвчининг дастлабки қушларида Ибрайим хў ўша ўзини имтиҳондан қайтарган ўқитувчини учратиб қолди.

Шуанда ўқиниша иштиёқини...

эди.м...
ма. Ёш...
қизили...
тилли...
ётган...

Ибрайим бу одамнинг таниқли ёзувчи Константин Андреевич Тренев эканини талабалардан сўраб билди.

Ибрайим дастлабки наитлари қийналди. Физика, механика каби фанларни яхши билса ҳам, рус тили билан тарих фанларини ўзлаштириши жуда огир кўчди. Шундай пайтлари Константин Треневнинг ёрдами айниқса кўл келди. Ибрайим ёзувчиникига тез-тез борар, ундан сабоқ олишдан ташқари, бошқа мавзулардаги суҳбатларидан ҳам баҳраманд бўлар эди.

1925 йил ҳам етиб келди. Ибрайим ишчи факультети билан бир вақтда тасвирий санъат техникумини ҳам битирди. Бир куни ишчи факультетини битирганлар Таврида университетининг ўқитувчи ва талабалари билан учрашдилар. Бу пайтда Ибрайимнинг айрим курсдошлари Симферополда қолиб, ўқишни давом эттириш истагида юрган эдилар. Учрашувда Яков Ильич Френкель Ибрайимнинг университетинг ёш ўқитувчиси, истеъдодли физик Игорь Васильевич Курчатовга суқланиб боқаётганини найқади. Курчатов Ленинград физика-техника институтига таклиф этилган, айни паллада ўз талабалари билан хайрлашаётган эди.

Ибрайим секингина Френкелга сўз қотди:

— У ёққа рабфакни битирганларни олишмасмикин? Агар олишса, жон деб борардим. Юк тушириб, ҳаммоллик қилиб бўлса ҳам ўқирдим.

— Йўқ, огайни, у ёққа мустақил илмий иш қила оладиган олий маълумотли ишженерлар керак, — деди Френкель. — Лекин хафа бўлма. Константин Андреевичдан сен ҳақингда кўп эшитганман. Менга қара, Ленинград политехника институтига борсанг бўлмайдингми? У ерда бўлажак физиклар тайёрланади. Физиканинг «отаси» Иоффе ҳам ўша институтда. Бахтингни бир синаб кўр.

Иккинчи куни битирувчилар Маориф комиссарлигига чақирилди.

Бу ерда улардан қаерга бориб ўқишни хоҳлашлари суриштирилди. Гимирязев номидаги қишлоқ хўжалик академиясига, Ленинград политехника институтига ҳам ўрин бор экан. Ибрайим Ленинградни таплади.

Орадан кўп ўтмай Ибрайим инқилоб бешигига келди ва ўзи севган факультетда ўқий бошлади.

Огир йиллар эди. Талабалар ётоқхонани ҳам, институт аудиторияларини ҳам иситишга ўтинни ўзлари кесиб келардилар. Ибрайим Исаак Константинович Кикоин билан бир хонага тушди. Бу истеъдодли йигит кейинчалик СССР Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Давлат мукофоти соҳиб бўлиб, шуҳрат қозонди. Ўтин кесишда ҳам, картошка кавлашда ҳам бир-биридан айрилмаган, дарсларни баҳамжиҳат тайёрлаган икки йигитнинг дўстлиги кейин умр бўйи давом этди, ҳаёт йўллари айрича тушган бўлса ҳам, улар доим бир-бирла-

ридан хабар олиб, йўқлашиб турдилар. Иккаласининг ҳам омади бор экан, факультет декани Абрам Иоффе уларни ўз қаноти остига олиб, ўзи раҳбарлик қилаётган физика-техника институти лабораториясига ишга чақирди.

Яков Ильич Френкель ҳам Ибрайимнинг илмий изланишлариغا катта ёрдам берди. Олижаноб, багри кенг бу одамнинг яхшиликлари бир умр Ибрайимнинг ёдида қолди.

Умуман, Ибрайим ога, мана, саксон ёшга чиқиб, хотираларини титкилаб кўрса, ҳаёт уни турли машаққатларга, жудоликларга рўпара қилгани билан, барибир, яхши одамлар, меҳрибон устозларнинг гамхўрлигидан бебаҳра қўймаган экан. Биргина Абрам Иоффенинг ўзи унга қанчалар мадад бўлмади, дейсиз. Ёш йигитнинг илмий ишларини бевосита ўзи назорат қилди, лабораториядаги энг мураккаб вазифаю топшириқларни бериб, синаб кўрди. Унинг Ибрайимга кўрсатган яна талай гамхўрликлари борки, булар ҳақда ўрни келганда айтиб ўтамиз. У йиллари стипендиянинг ўзи билан яшаш қийин, Ибрайимнинг қишлоқда ёрдам бериб турадиган бақувватроқ қариндоши ҳам йўқ эди. У қиш ойлари ўқишга зўр бериб, ёз ойларида «Қизил виборгчи» ё шиша заводининг оптика цехида ишлаб, чой-чақа топиб, кун ўтказди.

Ўша пайтлари Свердловск шаҳрида янги илмий-тадқиқот муассасаларни ташкил этилаётган, Абрам Иоффе ўролда металлургия саноатига илмий асос соладиган марказлар тузиш тараддудида эди. Шу мақсадда у истеъдодли талабалар орасидан бўлғуси олимларни танлаб, уларнинг илмий изланишларидан моддий таъминотларигача кузатар, уларга қўлдан келганча ёрдам кўрсатар эди. Ибрайим билан Исаак ҳам Иоффенинг ишончини қозонган талабалардан эди. Икки дўст ёзда Свердловскка бориб, шаҳар телефон станциясида монтер бўлиб ишга киришди. Иоффе уларга шундай маслаҳат берганда, бўлажак олимларнинг шаҳар шаронти билан танишиб, амалий тажриба орттиришларини кўзда тутган эди.

1927 йили Ибрайим қишлоғига бориб келмоқчи бўлди. Заводда ишлаб, «қорин ҳақидан ҳам уриб қолиб», тўплаган оз-моз пулини белга тугиб, йўлга чиқди. Лекин Симферополга етганда касалга чалинди, шифохонага тушиб қолди. Даволаниб чиққанда чўндай ориқлаб кетган, юришга мажоли йўқ эди. Осмон узоқ, ер қаттиқ. Ибрайим бир амаллаб курсдошларини излаб топди. Дўстлари уни айни шу пайтлари Ялта халқ маорифи бўлими мудири бўлиб ишлаётган Билал Чешмечининг олдига олиб боришди. Чешмечини уни Алупкага ўқитувчи қилиб юбормоқчи бўлди. «Ҳам ишлайсан, ҳам даволанасан, касалингни денгиз ҳавосидан ҳам зўрроқ табиб топарминдигн», деди. Ибрайимнинг бу аҳволда Ленинградга қайтиб, ўқишни давом эттиришига на соғлиғи, на таъминоти йўл берарди. Даволанишдан бошқа чораси йўқ эди. Чешмечининг таклифига кўнди.

Алуикада у ҳам мактаб мудири, ҳам ўқитувчи сифатида

ишга киришди. Бир ўзи тўрт синфга дарс берди. Тўрт синфнинг ҳаммасига жугрофия, рус тили, она тили ва ҳисобдан бирваракайига дарс ўтиши керак эди. Ибрайим бунинг удасидан чиқди.

У бир йил шундай ишлади, соғлиги анча тикланди, ёноқларига қон югуриб. ўзини бардам ҳис қилди, лекин Ленинграддаги дўстлари, узилиб қолган ўқишини ўйлаб, тез-тез юраги сиқила бошлади. Аммо уёққа қайтиб боришнинг ўзи бўлмади. энг қийини — Ибрайимда йўлқирага етгулик пул йўқ эди.

Ёзги таътил бошлангач, Ибрайим Билал Чешмечига дардини очди.

— Дўстларим охирги курсга кўчишди, мен эса улардан ҳам, ўқишдан ҳам айрилиб қолдим. Энди келмайди. деб мени рўйхатдан ҳам ўчириб юборишгандир.

— Жуда боргинг келянтими?

— Нимасини айтасан! — Магнит лабораториясида ишлаган кунларим тушимга ҳам кириб чиқади. Абрам Фёдоровичнинг олдида нима деган одам бўлдим, ахир! Сендан яхши олим чиқади, деб ишониб юрган эди-я.

— Шундай де. Хўш, унда гап бундай: августгача чидаб тур, бирон чора топилиб қолар.

Ибрайим одамохун, дўстларидан жонини ҳам аямайдиган Билалга ишонарди. Билал айтганининг устидан чиқмаса, озгининг елини беҳуда кеткизмайдиганлар хилидан эди.

Мана, ниҳоят у Ибрайимни уйига чорлади, оиласи билан таништирди, меҳмон қилди, кейин муддаога кўчди.

— Огайни, кечирасан, чўзилиб кетди, шу пайтгача сира нложи бўлмади. Лекин энди бир йўли чиқди. Яқинда ўқитувчиларни Ленинградга экскурсияга юбормоқчиман. Рўйхатга сени ҳам тиркаб қўйдик. Борганингдан кейин институтга учраш, аҳволингни тушунтир, натижасини тезда менга хабар қил. Очиги, сени сира қўлдан чиқаргим йўқ, энди ўқитувчига ёлчиган мактабни етим қолдиргим келмаяпти. Майли, илм йўлини танлабсанми, оғинма. Мен ҳам сенга тилақдошман.

Ибрайим Ленинградга келган кунидеъ Абрам Фёдоровичнинг хузурига ошиқди. Иоффе уни жаҳл билан кутиб олди.

— Бу қанақаси? Нега кетиб қолдинг? Совет ҳукумати сенга ўхшаган қишлоқ болаларига гапхўрлик қилсин, ўқитсин, стипендия берсин, сен эса... Майли, бўлар иш бўпти. Бошингни кўтар. Куюнганимдан айтянман-да. Келиб қоларсан, деб ҳатто Исаакнинг ёнига бошқа талаба ҳам қўймадик. Энди сандирақлашни йиғиштир. Лабораторияга стажёр қилиб оламан. Институтни битирганингдан кейин ҳам қўл остимда ишлайсан. Яна қочиб қолишни хаёлингга ҳам келтирма. Сенга ўхшаганларни топиб, оёққа тургизгунча она сутим оғзимга келади. Энди маҳкам ушлаб туришга ҳам ҳаққим бор. Бор, ишга кириш.

Ибрайим ҳаяжонланганидан ётоққа қандай келиб, хонаси-

га қандай кирганини ҳам билмади. Хонада Исаак билан бирга Курчатов ва Френкель ҳам ўтиришган экан. Ибрайимни кўриб, анграйиб қолишди.

— Ия, йўқолган қочоқ топилди-ку! — деди Исаак уни маҳкам қучиб. — Қаранглар, жануб қуёшида қорайиб, маза қилиб юрган экан. Ёноқлари тирсиллаб кетибди. Э-э, бечора. Қримнинг сархил меваларню қуёшли кунларидан кейин бу ернинг қоқ нони, намчил ҳавосига қандай кўшикасан энди...

— Э-э, сен денгизнинг нимагини билармидинг, — деб кулди Курчатов. — Унинг қадрига ўша ёқда тугилиб ўсганларгина етади-да!

— Ҳамма парсаи мавриди бор. Ёшлиқда одамнинг кўп юргиси, эркин яшагиси келади. Бу ерда Иоффе отанинг соясида яшашга ҳамма ҳам чидайвермайди. Бунинг учун одам онасидан физик бўлиб тугилиши, яна техника шайдоси бўлиши керак. Ибрайим, буларнинг гапига нарво қилма, сенга ҳасад қилишяпти. Ўзимизнинг Симферополдан гапир. Қалай, жойида турибдими? Келажакнинг машҳур физиклари Курчатов билан Френкелни унутишмабдими? — деб хахолади Яков Ильич.

Анча суҳбатлашиб ўтирганларидан сўнг Курчатов:

— Оғайнилар, катта ишлар бошланяпти, сизлардан умидимиз кўп, — деди. — Иоффе сизни бизга топширган. Истанг ҳозир, бўлмаса, институтни битиргандан кейин ўзингизга ёққан лабораторияни танлайсиз. Ибрайим, бу гап сенга ҳам тегишли. Энди бизга жуда кераксан.

Ибрайим Исаакнинг кўмаги билан икки йиллик имтиҳонларни топшириб, ҳамкурсларига етишиб олди ва 1929 йили институтни улар билан барабар битирди.

Ибрайимнинг тадқиқотчилик қобилиятини амалда синаб, ишонч ҳосил қилган академик Иоффе уни битиришидан тўрт ой олдин профессор Яков Григорьевич Дорфман билан таништириб, унинг қўл остидаги магнит лабораториясига инженер лавозимига ўтказиб қўйган эди.

Ибрайимнинг таниқли совет физикларидан бири билан дўстлиги шундан бошланди. Кейинроқ у А. Иоффе ва Я. Дорфманлар хотирасига бағишлаб ёзган мақолаларида Иоффени ота ўрнида кўргани, Дорфманни устоз сифатида алоҳида қадрлаганини таъкидлаб ўтганди.

Албатта, ҳозир дунёда ким совет олимларининг ихтиролари замонавий физика фани тараққиётида печоғли катта ўрин тутганини инкор этмайди. Жаҳоннинг энг машҳур олимлари ҳам ўша оғир йилларда совет физика мактаби қўлга киритган ютуқларни ҳайрат билан эслайдилар.

Аммо бу ихтиролар ўз-ўзидан бўлмаган. Бунинг учун илмий истеъдод билан бир қаторда катта ташкилотчилик қобилияти, топқирлик ҳам керак эди. Тарихга «совет физикларининг отаси» сифатида кирган Абрам Иоффе ва профессор Неменовларнинг ҳаракати билан 1918 йилнинг 23 октяб-

рида Петроградда Рентген-радиология институти ташкил топди, кейинчалик у Ленинград Физика-техника институтига айлантирилиб, совет физика фанининг илк маркази сифатида шуҳрат қозонди.

Орадан кўп йиллар ўтиб, Абрам Иоффенинг саксон йиллиги нишонланаётганда, шу мактаб талабаларидан бири, Ленин ва Нобель мукофотлари соҳибиди, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони академик Н. Н. Семёнов сўзга чиқиб, шундай деган эди:

— Имоним комилки, ҳеч бир даврда, ҳеч бир халқнинг тарихида ўз шогирдлари орасидан Абрам Иоффе каби шунча кўп буюк олимларни тарбиялаб етиштирган физик топилмайди.

Совет физикасининг фахри саналмиш академиклар: А. П. Александров, А. И. Алиханов, А. И. Алиханян, Л. А. Арцимович, Я. Б. Зельдович, П. Л. Капица, И. К. Кикоин, Б. П. Константинов, И. В. Курчатов, Л. П. Ладау, Н. Н. Семёнов, Д. В. Скобельцип, Г. П. Флёрв, Я. И. Френкель, Ю. Б. Хоритон каби жаҳонга машҳур ўилаб олимлар Иоффе «ота»нинг раҳнамолигида катта фан йўлига чиқдилар.

Ўттизинчи йиллари ана шундай олимлар сафига ёш, иқтидорли ишженер-физик Ибрайим Факидов ҳам қўшилди. Унинг Яков Дорфман лабораториясида амалга оширган илк тадқиқоти — «Суюқ металлларнинг электрофизик хусусиятлари» деган номда китоб ҳолида 1931 йили мамлакатимизда ҳамда Германияда чоп қилинди.

Ленинград Физика-техника институти ва Арктика институти ўттизинчи йиллардаги довруқли илм даргоҳларидан эди. Бу йиллари Арктикани тадқиқ этиш асосий муаммолардан бири бўлди. Жаҳоннинг кўпчилиги мамлакатлари мангу музлар салтанатига қизиққан, энг жасур сайёҳлар, денгизчилар, олимлар, учувчиларнинг диққати ҳам олис қутбга қаратилган эди. Ўша йиллари Арктикага йўл оладиган кемаларга олимлардан фақат физик-магнитшунослар олинарди.

Физика-техника институти директори Абрам Иоффе бунақа сафарларга ёшларни мўлжаллаб, уларни олдиқдан тайёрлашга киришган эди. 1931 йили академик А. Ферсман Кольск ярим оролига магнит экспедицияси уюштирди. Экспедициядан мақсад — яриморолда темир рудасини топиш эди. Унга Физика-техника институтининг ёш ходимлари: Исаак Кикоин, Михаил Михеев, Рудольф Янус ва Ибрайим Факидовлар ҳам тақлиф этилди. Улар яриморолни бошдан-оёқ кезиб чиқиб, бу ерда темир рудаси йўқлигини аниқладилар, аммо кўплаб апатит тошларини топиб, бу захирадан истаганча фосфор ўгити ва бошқа кимёвий моддалар олиниши мумкинлигини исботладилар. Академик Ферсман эса Кольск яриморолда темир рудаси борлигига ишонарди, аммо ёш магнитшунослар уни бу фикрдан воз кечишга мажбур қилдилар, мамлакатга жуда катта апатит қатламларини ҳадя этдилар.

Кейинроқ академик Ферсман «Апатитлар» деган китоб

ёзди, унда Кольск яриморалида халқ хўжалигини тиклашга катта ҳисса қўшганлар қатори ёш олим Ибрайим Факидовни ҳам ҳурмат билан тилга олиб ўтди.

Энди Ибрайимнинг номи Арктика тадқиқотчилари орасида тез-тез тилга тушадиган бўлиб қолди.

Ибрайим экспедицияда қайтиб, яна лабораториядаги ишларини давом эттириб юрган кунларнинг бирнда Абрам Иоффе уни чақиртириб қолди.

— Ферсман сендан жуда рози. Неча йиллардан бери Кольск яриморалида темир рудаси бор, деб бошимизни қотириб юрарди. Энди эса у ерда темирдан ҳам қимматроқ апатит бор экан, деб оғзимизни очирмаяпти. Бўлмаса апатитни унга ўхшаган темиршунослар эмас, магнитчи физиклар топиб бериши. Сендан кўп нарсани кутган эдим, янглишмабман. Лекин энди сени типч қўйишмайдиганга ўхшайди. Арктика институтининг директори Рудольф Самойлович Шимолий ерда икки йил қишлаган экспедицияни бошқаси билан алмаштирамоқчи. «Владимир Русанов» кемаси шунга ҳозирлаяпти. Ферсманда таърифнинг эшитиб, «шу йигитни менга беришмасмикин», деб юрган эмиш. Менга ҳам ялнди. Нима дейсан? Менинг режаларим бошқа эди. Свердловскда Урол физика-техника институтини тузиш керак. Бу ишни сенга. Кикоин, Якутович, Лазарев, Дорфман ва Михеевга топширмақчи эдим. Аммо Рудольф Самойловични ҳам ҳурмат қиламан, юзидан ўтолмайман. Кўн ёрдами теккан. Бориб келасанми? Лекин, ўғлим, саёҳатга берилиб кетиб, физикадан совиб қоласанми, деб қўрқаман...

1932—1933 йилларда Халқаро қутб йили нишонланди. Денгиз экспедицияси Совет Арктикасининг деярли барча сувларида кезиб чиқди. 1932 йили Арктикани режали суратда ўрганиш учун «Александр Сибиряков» музёраи экспедиция ихтиёрига берилди. Бу вақтга келиб, Георгий Ушаков йўлбошчилигидаги экспедиция Шимолий ерда икки йил қишлаган эди. Янги ерни ўрганиш учун Рудольф Лазаревич раҳбарлигида экспедиция уюштирилди. Олимлар астрономик, жугрофий кузатишлар олиб бориб, шу найтгача номаълум бўлган кўрфаз, бўғоз, қўлтқ, бурунларни топиб, харитага туширдилар. Янги ернинг геологик таркиби ўрғайилди. Шарқий қирғоқда кемалар тўхташига қулай учта кўрфаз аниқлаиб, уларга машҳур қутбчилардан Седов, Русанов ва Неупокоев номи берилди.

Айни пайтда Ленинграддан «Александр Сибиряков» музёраида Отто Шмидт бошчилигидаги экспедиция ҳам йўлга чиқди. Ҳар икки экспедиция Свердлов оролида учрашиб, кейинги илмий тадқиқотларни бирга олиб боришлари керак эди.

Лекин «Александр Русанов» оролга олдинроқ етиб келди. Рудольф Лазаревич, геолог Александр Аллер ва Ибрайим Факидов иш асбоблари ва милтиқларини олиб, оролни текширишга отландилар. Ҳаво очиқ, денгизда муз йўқ, қумлоқ

қиргоқлар теп-текис, унда-бунда тўлқинлар итқитиб ташлаган оғочлар, қутб доласининг қуриган чўплари кўзга ташланади.

Бунақа манзарага кўникмаган Ибрайим ўзича бу ерга «Ўлик орол» деб ном қўйиб олди. Қутб оролида гала-гала учиб юрадиган қушлар кўринмас, денгиз музсиз бўлганидан nasibаси қирқилган айиқлар ҳам асабий қутуриб юарди.

Ибрайим ўлчов ишлари билан банд бўлиб турганда, бирдан Аллернинг жоп аччигидаги бақиригини эшитиб, шошиб қолди. Шашт билан ортига ўгирилса, Александр бақириб қочиб келяпти, унинг орқасидан эса бир оқ айиқ лапанглаб қувяйти. Экспедиция аъзоларида ўзи билан доим милтиқ ва ўқлар бўлгич эди, аммо Александрнинг милтиги отилмай қолганга ўхшайди. Унда америка милтиги, Ибрайимники эса Австрияда ясалган эди. Геолог жон-жаҳди билан югуриб, бир зумда Ибрайимнинг ёнидан ўтиб кетди. Энди Ибрайим айиққа юзма-юз туриб қолди. Даҳшатдан бир зум тахтадай қотди, лекин лаҳза ўтмай ўзини қўлга олди.

Кема Шимолий ерга кўзланган пайтда лангар ташлади. Икки йил бу ерда қишлаган экспедиция аъзолари: экспедиция бошлиғи Георгий Александрович Ушаков, геолог Николай Николаевич Урванцев, итчаналар соҳиби, овчи Сергей Прокофьевич Журавлёв, радист Василий Васильевич Ходов кема кўриниши билан қиргоққа қараб чошишди.

Ибрайим Ушаковнинг Самойлович билан кўришаётганда бирдан ранги оқариб, гандираклаб қолганини кўриб, ҳайроп бўлди. Сабаби шундаки, икки йилдан бери ўзларидан бошқа одам овозини эшитмай, мислсиз сукунатга ўрганиб қолган олим бирданига шунча шовқин: кеманинг гуриллаши, одамларнинг қийқиригидан боши айланиб, ўзини ёмон ҳис қилган экан.

Яна ортга қайтамиз. Мана, тўрт олим, тўрт қутбчи «Владимир Русанов»да келганлар билан гурунғ қуриб ўтиришибди. Икки йил қаҳратон совуқларга, ёлғизликка, зулумотга бардош бериб яшаган одамларни соғлом, шўх-шодон кўришининг ўзи катта гап эди.

— Бизга қанақа бахт олиб келганингизни ўзларингиз ҳам билмайсизлар. Ахир, икки йилдан бери одам овозига зор эдик, бирдан шунча одампи кўрдик, — деб жилмайди Георгий Алексеевич.

— Ҳарҳолда бу ерда вақтни бекорга кеткизмадик, — деди Урванцев. — Архипелагнинг тўлиқ чизмасини олдик, жуғрофий харитасини туздик, кема қатнови йўлларини белгиладик, ўпта таянч астрономик нуқтани белгиладик.

— Шимолий ерни Таймир яриморалининг таркибий қисми деса бўлади. У музлик даврида яриморолдан ажралиб, денгизда қолиб кетган, — деди Николай Николаевич. — Таймир — Узоқ Шимолда ўзининг маъдан бойликлари билан алоҳида ажралиб туради. Унда тошкўмирнинг ўзи, менинг

хисобимча, тўрт миллиард нуддан зиёдроқ. Шимолий ерда ҳам шунча бойлик яширин ётган бўлиши керак.

— Бир қанча фойдали қазилмалар ва бошқа маъданлар жадвалга олинди,— деб Ушаков унинг ганини давом эттирди.— Агар бу ер саноат марказларидан олис бўлмаса эди, жуда катта руда захиралари қўлимизда бўларди. Имомши комил, ҳали Шимолий Ер ҳам металлургия саноати марказларидан бирига айланади.

Экспедициянинг учинчи аъзоси, Ленинграддаги қисқа тўққинда ишлайдиган радиотлар секцияси бошлиғи, оғирвазмин, мулоим табиатли йилит бўлиб, илмий бекатни узоқ қитъа билан боғлаш ҳам унинг зиммасида эди. Шериклари итчаналарга ўтириб, оролни тадқиқ этишга чиқиб кетишганда Ходов ойлаб ёлғиз қолар экан.

Ибрайим Сергейнинг итларини ёқтириб қолди. Жуда галати жониворлар, аввалига улар қутилмаган меҳмонларни ювош ириллаб, ҳуркак қарши олишди, кейин илакишиб кетишди. Қора, оқ, кўкиш, кўзлари қизик пахмоқ итлар Журавлёвнинг оёғига суйкалар, юзига тикилиб олиб, гўё бир нарсани тушунтираётгандек гингшир эди. Тускуй, Мартин, Беркут, Серошка, Шайтон, Награ. Песец — сим-сиёҳ қутб тушларида экспедициянинг қорига яраган тилсиз қахрамонларнинг номлари эди.

Итлар агалари айтган гаиларни диққат билан «эшитиб», лақаблари айтилгани заҳоти унинг ёнида ҳозир бўлар эди. Уй ёнида Козёл лақабли озғин, абгор бир кўпшак ётган экан, эгасининг овозига зўрга бош кўтариб, аламлиди.

— Пенсияга чиқди бу,— деди Журавлёв кўпшакнинг бошини силаб.— Энди ишга ярамайди. Охирги сафарда оёқлари шилиниб, тирпоқлари кўчиб тушди. Ҳозир суякни ҳам зўрга кемиради. Лекин ўшаида қайини бўйинини қийиб юборган бўлса-да, чанадан чиқмади, манзилгача тортиб келди. Меҳнат қахрамони, текин овқат ейишга тўла ҳаққи бор. Шу жониворларга ҳам раҳмат! Шуларени ҳолимиз нима кечинини ҳеч ким билмайди. Шимолий ерни ўзлаштиришда шу тилсиз махлуқларнинг ҳам хизмати катта. Бекатимизга айиқлар ҳужум қилганда бизни қандай қўриб-қўрчиганини кўрсангиз эди!

Арктика доим ўзига эҳтиром билан муносабатда бўлишни талаб қилади. Қутбнинг гўзал манзаралари тўғрисида ошириб-тошириб ёзадиганларнинг кўни аслида бу ерни унча яхши билишмайди. Бу гўзаллик замирида юракенизлар бир рўнара келгандан сўнг иккинчи марта кўришдан қочадиган мислсиз машаққатлар ётади. Журавлёв эса Арктиканинг гўзалликларини ҳам, машаққатларини ҳам севадиганлар тоифасидан эди.

У қундалик тутар экан, ёзгаларини фақат Ибрайимга ўқитди. Унинг қутб табиатини аниқ ва чуқур таъриф қилиши кишини ҳайратга соларди. У қутбдаги табиат ҳодисалари.

шимол шафаги, атроф-муҳит тўғрисида сўз юритганда ҳақиқий кутбчи олимга айланарди. Об-ҳаво, қуёш ҳарорати, муз кўчиши, шамолларнинг йўналишигача унинг синчков нигоҳидан четда қолмаган экан. Журавлёвнинг кундалиги кутбни энди ўрганаётганлар учун бебаҳо қўлланма вазифасини ўташи мумкин эди.

Ибрайим Г. Ушаков ва Н. Урванцевга экспедиция ишларини якунлашда кўмаклашди. Илмий ҳисоботларни ёзиб берди.

Жасур кутбчилар икки йиллик қишлолда итчаналар билан етти минг чақирим йўл юриб, 26700 квадрат километр майдоннинг маршрут сўёмкасини қозога туширибдилар, шу пайтгача «оқ доғ» ҳисобланган 37 минг квадрат километр очиқ ерларни жугрофий харитага киритибдилар. Улар қаҳратон, бўрон, муз кўчкларининг ҳамласидан ортга чекинмай, зимистондаги тошқинларга дош бериб, янги-янги орол, бурун, кўрфаз, қўлтиқларни кашф этиб, бепоён Шимолий Ерни бошидан охиригача кезиб чиқдилар ва тарихда биринчи марта кутб заминининг мукамал харитасини яратиб, ер рельефи, геологик таркибига тавсиф бердилар. Шимолий ер атрофидаги денгизлар, муз салтанатининг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, табиатини ўргандилар, бир қанча астрономик мавзелар ташкил этиб, магнит аномалиясини тадқиқ қилдилар.

1932 йили жаҳонда энг биринчи кутбчи аёл Н. П. Демме раҳбарлигидаги янги бекат ҳам айни шу Ушаков экспедицияси ишлаган ерга жойлашди ва шу тариқа Арктика музликларида доимий ишлайдиган яна бир кутб бекати пайдо бўлди.

* * *

Ибрайим экспедициядан қайтгач, ўзи отган айиқнинг терисини уйдаги кабинетига илиб қўйди (лекин тери Журавлёв совга қилган кундалик билан бирга Ленинград қамали пайтида изсиз йўқолди). У энди ўзини Арктика ҳавосини татиб кўрган, тажрибали кутбчи ҳисоблаши мумкин эди.

Бир кунги ҳамкасблари унга «Огонёк» журналнинг янги сонини тортиқ қилишди. Унда «Владимир Русанов» музёрани экспедиция бошлиғи Р. Самойловичнинг Ибрайим тўғрисидаги «Физик геологни қандай қилиб кутқарди» деган мақоласи босилган эди. Самойлович Ибрайимнинг айиқ отиш тафсилотини мароқли ҳикоя қилганди. Таниқли олим: «Ибрайим терап мушоҳадали, билимдон олим ва чўрткесар, багрикенг, мутойибани севадиган ўртоқ ҳам. Унинг ишчанлиги ҳаммада ҳайрат уйғотади. У муаммоларни чуқур англайди ва ишни ҳам ўринлатиб бажаради. Унинг илм йўлида ташлаётган ҳар бир қадами бизнинг келажақтаги тадқиқотларимиз учун катта фойда келтиришига ишончим комил», деб ёзганда Ибрайим Факидовнинг келажагини ҳам башорат қилган эди.

Ибрайим яна электр ҳодисалари бўйича ишларни давом эттирди. У ўша йиллари чиққан мақолаларидан бирида шундай ёзади: «Мен учун юзларча совет физикларига оталик қилган Абрам Фёдорович Иоффе мактабидан таҳсил олиш улкан бахт эди. Иоффенинг мактаби биринчи илмий кузатувчанликдан сабоқ беради. Ундан ўрганганларим Арктикада қандай асқотганини таърифлашга сўз тополмайман. Қиш пайтлари лабораторияда ишлаб, хорижий тилларни ўрганар, ёз ойларида эса экспедицияга жўнара ёки хўжалик ишлари билан банд бўлардим. 1932 йили Челюскин буруни ва Шимолий ерда бўлганимдан кейин суюқ металллар физикасига оид ишларимни давом эттирдим, айни пайтда «Востоксталь» трестининг қийин эрувчан металлларнинг ёпишқоқлик хусусиятларини ўрганиш борасидаги топширигини бажаришга киришдим.

Металлургия ишларида суюқ металлларнинг ёпишқоқлигини ўрганиш жуда жиддий муаммо, чунки бусиз шихтани тўғри бериб бўлмайди, демак, металлнинг қай пайтда эришини ҳам аниқлаш мушкуллашади. Осон эрувчи металллар унча қийинчилик тугдирмайди, лекин қийин эрувчи металлларнинг бу борадаги хусусиятлари жуда мураккаб. Бунинг учун оддий завод лабораториясида чўян билан пўлатнинг бир-бирига ёпишувини ўлчайдиган асбоб яшаш керак бўлиб қолди. Пўлат эриганда унинг ҳарорати Цельсий бўйича 2400 даражага чиқади. Германияда бунини ўлчашга мослашган улкан, мураккаб аппарат бор, аммо унда натижалар аниқ чиқмайди. Мен электромагнит принципи асосида шундай асбобнинг содда ва арзон конструкциясини ясадим».

1933 йили Ибрайим Шимолий денгиз йўлининг бош идорасига музёра сузганда муз кўчкнлари таъсирида унинг корпусида бўладиган деформацияларни тадқиқ этишдаги янги усулни таклиф қилди ва ўзи ҳам шу муаммо атрофидаги масалаларни ўрганишга киришди. Масалан, Арктика тунидан кейин қуёш чиқишида умумий радиациянинг суръат билан кўтарилишини белгилаш учун атрофлича билим ва малака зарур эди. Ибрайим учун Арктикада қуёшнинг ергача етиб келадиган энергияси миқдорини ўлчаш ҳам муҳим эди. Айни пайтда у ер магнитизми масалаларини теран тадқиқ этишга ҳам қизиқарди. Буларнинг ҳаммаси муз қамалининг кема гавдасига таъсирини тадқиқ этишга хизмат қиларди.

Отто Юльевич Шмидт Шимолий муз океани денгиз йўли бош идорасига бошлиқ қилиб тайинлангач, у Ибрайим таклиф этган фикрларни қўллаб-қувватлаш билан чекланмай, худди шу мавзунини амалда татбиқ этиши учун уни «Челюскин» экспедициясига ҳам таклиф қилди.

«Челюскин» йўлга отлана бошлади. Отто Шмидт экспедиция бошлиғи, муз уммонлари саёҳати устаси Владимир Воронин эса экспедицияни олиб борадиган кема капитани қилиб тайинланди.

Экспедициянинг бўлажак аъзоларини Шмидтнинг ўзи танлаб олди. У талабгорлар билан эринмай суҳбатлашиб, қизиқишлари доирасини ўрганди, кутилмаган саволлар бериб, билим савиясини текширди, таржимаи ҳоли, шахсий фазилатларини обдан тафтиш қилгандан кейин экспедиция составига киритди.

Сафар арафасида Факидов А. Иоффедан ернинг магнит майдонини, кемасоз А. Криловдан кема гавдаси деформациясини тадқиқ этиш хусусида икки муҳим топшириқ олди. Энди қуриладиган музёранларнинг оқилона конструкцияси айниқса кейинги муаммоннинг тўғри ечимига боғлиқ эди.

«Челюскин» Ленинградда синчков текширувдан ўтказилганда унинг қалин муз кўчкларини хуружга дош беролмаслиги маълум бўлди. Аммо экспедиция раҳбарлари кеманинг мустақил ҳаракатда эркинлиги, қолаверса, уни Челюскин бурунида «Красин» музёрани кутаётганини инobatга олиб, йўлга чиқишга қарор қилдилар.

1933 йилнинг 10 августида «Челюскин» Мурманскдан йўлга чиқди.

Ибрайим Факидов кема музлар орасидан ўтаётган пайтда унинг айрим-айрим қисмларига муз хуружи таъсирини текширишни йўлга қўйди. «Челюскин»нинг саксон жойига назорат асбоблари ўрнатиб, кема қалин музларга тақалган пайтда қайси қисми қанча зарб еишишни текширди. Кема гавдасининг мустаҳкамлигини кузатадиган асбобларнинг ишини такомиллаштириб, бунга биринчи марта илмий асос яратди.

Кема муз орасига кирган пайтлари у ёрдамчисининг институт талабаси Алексей Аюкин билан каютада қамалиб олиб, кечаю кундуз асбобларнинг кўрсаткичларини таҳлил қилар эди.

Лақаб қўйишда устаси фаранг бўлиб кетган челюскинчилар уни Фарадей деб аташ бошладилар.

«Красин» музёрани Корск денгизда қалин муз қатламидан ўтаётиб, сузгич парракларидан бирини синдирди-да, Мурманскка қайтишга мажбур бўлди, «Челюскин» эса Шимолий денгиз йўлининг энг оғир жойи — Чукот денгизиде қолди.

Уша йили навигация жуда оғир келди. Совуқ кучайди, муз қатлами тобора қалинлашиб бориб, кемани қаттиқ исканжага олди.

Буни фақат фожиа деб аташ камлик қиларди. Лекин челюскинчилар довриаб қолишмади. Кемадаги юкларни зудлик билан муз устига тушириб, айни пайтда уларни қутқариш учун узоқ шаҳарлардан учиб келадиган самолёт-

ларга қўниш майдонлари ҳозирлашга киришинди. Факидов мажбурий қишлоқ пайтида ҳам илмий тадқиқотларини тўхтатмади. Радиациянинг ҳавода қандай моддалар ҳосил қилишига боғлиқ муаммоларни ўрганишга киришди. Шу аснода денгиздан муз ёриқларидан сизиб ўтиб, ҳавога кўтариладиган иссиқликни ҳам аниқлади. Кучли қутб шамоллари шундан пайдо бўлар экан.

«Челюскин» музларга асир тушгандан бир неча кун кейин Шмидт муз қўналганда бир неча бошпана қурдирди. 6 март куни кечаси соат тўрт яримда улар ухлаётган бошпана тагидаги муз бирдан қарсиллаб ёрилди. Ҳамма ўзини эшикка урди. Бир неча метрли муз исканжасида қолган «Челюскин» ўз-нинг муз тобути билан Бернинг денгизига томон жила бошлади. Уёқда сув йўқлигини ўйлаган «асирлар» кема очиқ сувларга етиб олса, нажот йўли тониларди, деб умид қилдилар.

Факидов эса ўз лабораторияси учун чодир тиклаб олиб, музларнинг таркиби ва ҳаракатини кузатишда давом қилди. Ҳамманинг суянч тоғига айланиб қолган Отто Юльевич экспедиция аъзоларининг ҳар бирдан тез-тез хабар олар, кўпинча Ибрайимнинг чодирига кириб, асбобларнинг ишлашини ҳайрат билан кузатарди. «Челюскин»га нима бўлгани, ҳозир аҳволи қандайлигини Ибрайимнинг асбобларидан бошқа нима ҳам аниқлаб берарди, дейсиз. Шу маънода Шмидтнинг қизиқиши жуда ўринли эди. Муз қаттиқ исканжага олса, темир вужудли кемалар ҳам дош беролмаслиги, мапа оппайди бўлди. Ибрайим Отто Юльевичга асбобларнинг қўрсаткичлари айти шу наллада нимадан далолат бераётганини эринмай тушунтирарди. Отто Юльевич бунақа пайтларда Факидовнинг изоҳларини диққат билан тинглар, кейин унинг елкасига қоқиб қўйиб, нидамай чиқиб кетарди. Нима ҳам дея оларди, чунки кемани қутқариш энди ҳеч кимнинг қўлидан келмаслигини яхши биларди...

Факидов Арктикага қатнайдиган юк кемалари конструкцияси устида катта тадқиқот ишлари олиб борди. 1934 йили 12 февралда — «Челюскин»нинг ҳалокати арафасида Ибрайим Факидов кундалигига шундай сўзларни ёзган эди: «Бугун муз ҳаддан ортиқ потинч бўлди. Бир дақиқада етти метргача силжиди. Шу кеча кўп нарса бўлиб ўтади. Вулқон оғзида ўтирган ё жанггоҳнинг энг олдинги маррасида турган одамларга ўхшаймиз...»

У кемага яқин жойга чодир тикиб, худди кемадаги каби бу жойни лабораторияга айлантирди. Бунинг учун муз устига фанер-тахталар тўшаб, ашпаратларни ўрнатди. Муз қатламидаги ўзгаришлар, кўчкининг кема учун таҳликали силжишларини бевосита кузатиб туриш учун янги тажрибагоҳ жуда ўнгай эди.

Шундай кунларнинг бирида лоп этиб шимол шафағи пайдо бўлди. Аввал сим-сийёх тун бағрини қандайдир оқ шуъла пичоқдай кесиб ўтди-ю, қандай пайдо бўлган бўлса шундай

зумда ғойиб бўлди. Яна қоронгилик салтанати хукм сурди. Сал ўтмай бошқа ёқдан яна бир шуъла чақнади, кейин турли ёқдан хилма-хил шуълалар товлана бошлади. Челюскинчилар чодирлардан отилиб чиқиб, осмонга тикилиб қолишди. Қаҳратон совуқ забтига олганига қарамай, ҳеч ким чодирга киргиси келмас эди. Ҳамманинг кўзи эртаклардагидай маҳобатли, ғаройиб манзарада эди. Аммо бу манзара кўп турмади, лип этиб йўқолди. Одамлар кўраётган кинолари энг қизиқ жойида узилиб қолгандай, ҳафсалалари пир бўлиб тарқалишди. Бир неча киши Ибрайнинг чодирига йўл олди.

— Ибрайим, огайни, сен шимол нурлари тўғрисида диплом ёқлагансан, ҳозир осмонда қанақа ҳодиса бўлди?

Ибрайим қувлик қилди:

— Бу оллоҳнинг иши, бандасининг ақли етмайди. Мен-ку, биламан, лекин бугун айтишим мумкин эмас. Эр-тага тушунтираман.

Эртаси куни одамлар жон қулоғи билан Ибрайнинг маърузасини тингладилар. Ҳатто Отто Юльевичдан ҳам садо чиқмади. Ибрайнинг шимол шафағини изоҳлаши ҳамма учун янгилик эди.

* * *

Фалокат юз беришидан бир неча соат олдин унинг кундалигига шундай сўзлар ёзилган эди: «Шамол қутурди, музлар қасир-қусур парчалана бошлади. Ҳаёт қилкўприкдай хатарда қолди, лекин ишни давом эттириш керак».

Суйри музлар кема кўксини синдириб киргач, Факидов ҳам асбоб-ускуналарини қутқаришга отилди.

Фалокат ҳам, мислсиз қаҳратон ҳам ўз йўлига, аммо инсон ҳаёти қандай шароитда бўлмасин ўз мароми, йўригида давом этаверади. Челюскинчилардан ҳеч бирови қўл қовуштириб ўтирмас. ҳамма нш билан банд, айна пайтда ўқиш-ўрганиш, билимини ошириш билан овора эди. Кўчма муз устида истиқомат қилаётган одамлар Шмидтнинг диалектик материализм семинарига қатнар. Факидовнинг физика борасидаги маърузаларини тинглар эдилар.

Ташқарида 52 даража совуқ, челюскинчилар қалин кийимларга бурканиб, навбатдаги маърузага тўпланишган. Отто Юльевич ўзи айтган бир фалсафий фикрга физикадан мисол келтиради, Ибрайим отилиб туриб, унга эътироз билдиради, баҳс қизийди. Ҳамманинг кўзи уларда: Факидов физика билимдони, бу соҳада у билганларни бошқалар тушунмайди, Отто Юльевич эса талай илмлардан бохабар, фикрлашда ҳеч ким унинг олдига тушолмайди. Мунозара чўзилади. Охири Ибрайим Шмидтнинг навбатдаги далилидан сўнг:

— Узр, Отто Юльевич, сиз ҳақ экансиз. Мен бу жиҳатига эътибор қилмаган эканман, — дейди.

Отто Юльевич эса қулиб юбориб, унинг кифтига қоқади:

— Аксинча, сиз ҳақ эдингиз, фақат қизиққонлик қилиб, фикрингизни охиригача етказмадингиз. Биласизми, агар ма-салага бошқа томондан ёндашсак...

«Челюскин» сафарипинг дастлабки кунлариданоқ «Шимолий денгиз йўли» деб аталадиган деворий газета икки-уч ҳафтада бир чиқар, экспедиция бошлиги муовини И. Бавеский унга муҳаррирлик қилар, рассом Федор Решетников безаклар ишлар, экспедициянинг ҳамма аъзолари, айниқса, шоир Илья Сельвинский, ёзувчи Сергей Семёнов, журналистлардан Борис Громов, Леонид Мухановлар фаол иштирок этишарди.

Экспедиция аъзолари, хусусан, оддий денгизчилар, гўлаҳ-лар, ишчилар деворий газетанинг ҳар бир сонини иштиёқ билан ўқишар, навбатдаги сонини орзиқиб кутишарди.

Экспедиция кемадан кўчма муз устига тушгандан кейин деворий газетанинг номи ўзгарди, энди «Таслим бўлмаймиз» деган номда чиқа бошлади. Ҳукуматнинг экспедицияни қутқариш борасидаги ошиғич тадбирларини яхши билган челюскинчиларнинг қаҳратон совуқ, қишловнинг барча машаққатларини мардона туриб енгишларида газета катта ма-дад бўлди. Ундаги дўстона ҳазил суратларнинг ўзиёқ экспе-диция аъзолари ўртасида олам-жаҳон қувонч уйғотар, маъюс-ликка берилишга йўл қўймас эди.

«Таслим бўлмаймиз» бор-йўғи уч марта чиқди, тўртинчи сони тайёрланаётганда фидойи учувчилар етиб келиб, муз асирларини ҳибсдан озод қилдилар.

Челюскинчилар эсон-омон Лаврентий бўғозидagi базага тўпланиб олганларидан сўнг газетанинг номи ўзгариб, «Тас-лим бўлмадик» деган сарлавҳада чиқди. Бу сони аввалгиларидан жиддий фарқ қиларди. Илгаригилари картон қоғозга қўлда ёзиб тайёрланган бўлса, буниси машинкада босилди. Челюскинчиларнинг маънавий ҳаётида катта ўрин тутган бу газета кейин Арктика музейига топширилди ва Шмидт кўналгаси, Чукот денгизининг дайди музлари устида жон сақлаган, тадқиқот олиб борган фидойи совет кишиларининг жасоратидан хотира бўлиб қолди.

Челюскинчиларни қутқаришда учувчиларнинг меҳнати таърифига сўз йўқ эди.

— У пайтлари Арктика томонга учиш жуда огир эди, — деб ёзади Совет Иттифоқи Қаҳрамони М. В. Водопьянов ўзининг «Муз комиссари ҳақида қисса» китобида. — Само-лётларда радио алоқаси йўқ, учувчилар самолётни компаса қараб бошқаришарди. Улар лагернинг белгисини топиш учун соатлаб, кўзлари толиб кетгунча музга термилиб учишар, ҳар бир учиш таҳликали эди.

Чиндан ҳам, шароит жуда огир, аммо учувчилар шундай

шароитда ҳам ўзларининг нимага қодир эканликларини кўрсатдилар. Улар челюскинчиларни тезроқ қутқариш учун ҳамма имкониятларни ишга солдилар.

Май ойида «Смоленск» кемаси челюскинчиларни олиб, Уэллендан йўлга чиқди. Улар кемада Москвадан келган телеграммаларни ўқиб, ўзларининг Ватаннинг юксак мукофотлари билан тақдирланганларини билдилар. Қувончдан кўзига ёш олмаган одам қолмади ҳисоб. Аммо бу қувонч замирида маъюслик ҳам йўқ эмас, кўпчилик нима учун тақдирланганини билмай ҳайрон эди. Кема чўкиб кетди, челюскинчиларни қутқариш ҳам арзонга тушмади, яна нима учун мукофот берилди? Лекин улар бу экспедициянинг мамлакат фани ва ҳўжалиги ҳаётида нечоғли муҳим аҳамият касб этганини ҳисобга олмаган эдилар. Челюскинчиларнинг қаҳратон совуққа, табиат хуружларига мардона дош бериб, инсоний ироданинг юксак намуналарини кўрсатганларининг ўзиёқ ҳар қандай мукофотга лойиқ эди.

Топшириқни ўриплатиб адо этишгани учун учувчилар мамлакат тарихида биринчи марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвонга сазовор бўлдилар. Челюскинчиларнинг ҳар бири муз саҳросидаги жасоратлари учун «Қизил юлдуз» ордени билан тақдирландилар.

Челюскинчилар Владивостокдан Москвага етиб келгунча йўлдаги бекатларда 160 марта тўхташди.

Махсус поезд Москвага қараб йўл олди. Бекатларда кутаётган пионерлар сайёҳларни гулларга кўмишарди. Транссибирь магистрали бўйлаб кетаётган поезд фақат катта шаҳарларда тўхтайди, кичик бекатлардан эса секинлаб ўтади. Одамлар қўлларида гулдаста билан поездни кутадилар. Яна митинглар, учрашувлар...

Свердловск ҳам уларни тантапа билан қаршилади. «Уралский рабочий» газетасининг ўша кунлари чиққан сони буни яхши тасвирлайди: «Эртага Свердловск Совет Иттифоқи Қаҳрамонларини кутиб олади,— дейилади газетанинг 16 июнь сонисида.— Бунинг учун тоштарошлар эсдалик совгалар, озиқ-овқат фабрикаси ходимлари эса музёраш шамойилида баҳайбат торт тайёрладилар». 17 июнда «Уральский рабочий» газетасининг саккиз саҳифали махсус сонисида ўз мухбирларининг Иркутск—Свердловск оралигидаги йўлда тайёрлаган материаллари босилди. Унда Ибраһим Факидовнинг ҳам мақоласи берилган эди.

1934 йил, 19 июнь... Советлар мамлакатининг бош шаҳри — Москва. Горький кўчасидаги Белорусь вокзалида турли шиор, транспарант, қутлов ва гуллар тўлқини. Енгил автомобиллар қарвони одамлар оралаб ўтиб, Мавзолейга яқинлашади. Кремль девори ёнида Максим Горький кўринадди. Буш адиб Ибраһимни бағрига босади.

— Челюскинчилар жасоратида теран маъно бор. Бу жасорат Совет Иттифоқидаги ҳар бир одамга, агар у оғир кунда

қолса, бутун мамлакат ёрдам кўрсатишга тайёр эканини билдиради. Сизнинг ботирлигингиз мамлакатимиз одамлари Ватан учун доимо мардлик ва фидойилик кўрсатишга тайёр эканини барчага англашиб туради.

Қизил майдонда тантаналар давом этади. Ҳарбий парад, ишчилар намоёиши бўлади. Челюскинчилар ўтирган машиналар майдонни айланиб чиқади...

Оқшом Кремлда қабул маросими бўлади. Қутб баҳодирларини ВКП(б) Марказий Комитети Сийёсий бюроси аъзолари қутлашади.

20 июнда челюскинчилар билан учувчилар Кремлнинг Георгий залига таклиф этиладилар. СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Михаил Иванович Калинин учувчилардан А. В. Ляпидевский, С. А. Левановский, В. С. Молоков, Н. П. Каманин, М. Т. Слепнёв, М. В. Водопьянов, И. В. Доронинлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони, Олтин Юлдуз нишони ва Ленин ордени билан тақдирландилар. О. Ю. Шмидт, В. И. Воронин бошчилигидаги челюскинчиларнинг ҳаммасига «Қизил Юлдуз» ордени берилди.

М. И. Калинин челюскинчиларни ҳукумат аъзолари билан эсдалик суратга тушишга таклиф қилди. У Ибрайим Факидовни ўз ёнига қорлади. Шундай қилиб, тарихий суратда Ибрайим оға М. И. Калининнинг ёнидан жой олди. Сийёсий бюро аъзолари челюскинчиларга ўз бошларидан кечирганларини зудлик билан ёзиб беришни таклиф этишди. Қўлларидан келадиганлар ўзи ёзадиган, энлолмайдиганларга степографисткалар ажратиладиган ва хотиралар махсус тўплам ҳолида чоп қилинадиган бўлди. Бу ишда «Правда», «Известия» ва «Комсомольская правда» газеталарининг энг яхши журналистлари, таниқли адиллар ёрдам бериши айтилди.

Челюскинчиларга хордиқ олишлари, ўз хотираларини ёзишлари учун Москва яқинидаги «Правда жизни» ижодий уйида яхши шароит яратиб берилди. Бу ерда уларга Гершберг, Галин, Семёнов, Заславский, Хват, Лебеденко, Шкапская, Раневский, Гаузнер, Рикачёв, Коваль каби ўттизичи йилларнинг таниқли журналистлари ёрдам кўрсатишди. Қисқа вақт ичида «Правда» нашриёти «Челюскинчилар сафари» деган икки жилдли китобни чоп этди. Китобнинг анъанавий саёҳатнома, экспедиция баённомаларидан фарқи шундаки, у Буюк Шимол сафари қатнашчиларининг коллектив ҳикояларидан ташкил топди. Айримлари ҳатто илк марта қўлига қалам ушлаётган челюскинчилар ёган очерк, мақола, кундалик, хотиралар, рассом Ф. Решетников, фотограф Новоцкий асарлари, челюскинчилар расмларидан таркиб топган олтимиш тўрт муаллиф ҳамкорлигида яратилган бу мажмуа ҳозир ўзига хос ноёб тарихий ҳужжатга айланиб қолди.

«Челюскинчилар сафари» тўплами учун Ибрайим Факидов ҳам «Муз қатламининг тебраниши», «Челюскин гавдаси-

ни синаш», «Фалокат арафасида», «Шимол, сенга яна қайтаман», «Диалектика тўғараги» деган бешта мақола ёзиб, муз саҳросида олиб борган кузатишлари, тадқиқотларига ўзига хос ҳисоб берди.

Л. Мехлис мазкур мажмуадаги мақоласида экспедиция фаолиятига ижтимоий-сиёсий яқун ясади. У сафар иштирокчиларининг кўпини тилга олиб, жумладан, Ибрайим Факидов ҳақида ҳам шундай ёзади: «Партиясиз инженер-физик Ибрайим Факидовнинг челюскинчилар партия ячейкасини инсон танасидаги юракка менгзагани бежиз эмас... Унинг муз тебраниши хусусидаги илмий тадқиқотлари бу борадаги кўп сирларни таҳлил этиш йўллари очди. У муз ёрилишини олдиндан аниқлаш усуллари кашф қилди, бу эса умумий вазиятни тўғри белгилаш. аҳволни ҳаводан ўрганиш имкониятини очади...»

Характерлиси шундаки, «Челюскин сафари»даги талай мақолаларда Ибрайим Факидовнинг ишлари тилга олиниб, у ҳақда мароқли ҳикоялар баён этилган. Шулардан айримларини келтириб ўтамыз.

О. ШМИДТ, экспедиция бошлиғи:

«Инженер-физик Факидов, талаба Апокин ва инженер Росс кема гавдасининг деформациясини назорат асбоблар билан мунтазам ўлчаб туришди. Чукот денгизига боғлиқ тадқиқотлардан ташқари бошқа гоёт муҳим аҳамиятга молик ишлар бажарилди. Улар орасида Факидовнинг муз тебранишини ўлчашга тааллуқли ишлари алоҳида диққатга сазовор...»

И. КОПУСОВ, экспедиция бошлиғи муовини:

«Инженер-физик Факидовнинг ишлари учун кўргошин билан қопланган 12 ўрамли 300 метр кабель керак бўлди. Факидов кема музлар орасида сузганда унинг мустаҳкамлигини синаш борасида муҳим тажрибалар ўтказиши лозим эди. Лекин бунақа кабель анқонинг уруги экан. «Севкабель» заводи директори унинг жуда оз миқдорда чиқарилиши, топиб беролмаслигини айтиб, бизни Огир саноат халқ комиссарлигига жўнатди. У ердан эса бизда наряд йўқ, деб қуруқ қайтаришди. Излаб-излаб, охири кабелни бир телефон станциясидан топдик... Факидов ўзига керакли асбобларнинг анқасини академик Иоффе раҳбарлик қилаётган физика-техника институти устахонасида ясади. Баъзиларини эса хорижий давлатлардан сотиб олишга мажбур бўлдик».

И. БАЕВСКИЙ, экспедиция бошлиғи муовини:

«Челюскинда илмий ишлар хусусан ёш физик Факидов томонидан режалли йўлга қўйилди. Рейс давомида у кеманинг саксондан зиёд жойига асбоблар ўрнатди. Факидов очиқ сузда, муз орасида сузганда ва ниҳоят музга қисилиб қолганда кемада қандай ўзгаришлар бўлганини текширди ва таҳлил қилди. Биз унинг кеча-кундуз тиним билмай ишлашидан ҳайратга тушар эдик. У доим кема трюмига қамалиб олиб,

асбобларининг ишлашини кузатар, уларнинг кўрсаткичларини белгилаб борар эди.

Магнит ўлчови ишлари ҳам Факидовнинг зиммасида эди. У магнит меридианининг жўгрофий меридианга оғишини кўрсатадиган чегарани аниқлаб, уни кема ҳаракати харитасида белгилаши лозим эди. Бунақа маълумотларсиз кема сузишида жиддий хатолар юз бериши мумкин эди.

«Челюскин» муз исканжасига тушиб, шу исканжа билан Чукот денгизида оқа бошлаганда Факидов ўз магнит асбобларини муз устига кўчирди.

Факидов бир куни магнит майдонини кузатиб, бир қанча ўзгаришлар юз берганини аниқлади.

Еш физик ўз кузатувларининг тўғри боришига таъсир этадиган ҳар бир янги ҳодисага жиддий ёндашар, айтиш мумкинки, Иоффе мактаби Факидов мисолида гоят истеъдодли тадқиқотчига эга бўлган эди.

Муз қатламларининг тебранишлари шу пайтгача ўрганилмаган эди. Факидов эса ўз изланишлари билан Арктикани илмий тадқиқ этишда янги саҳифа очди. У Чукот денгизидаги бир неча метр қалинликдаги муз қатлами баайни телефон мембранаси каби тебранишнинг аниқлади, шу билан бирга катта илмий аҳамиятга молик бўлган хулосалар чиқаришга эришди...»

Я. ГЕККЕЛЬ, геодезист:

«22 августда қандайдир белгисиз оролга рўпара келдик. Отто Юльевич оролни текширишга қарор қилди. Махсус қайиқ ҳозирланди, унга олти киши сигар эди. Шмидт энг аввало илмий ходимларни йўллади... Қуёшга қараб оролни жўгрофий жойлашини текширишимиз керак эди. Қуёш меридиандан ўтган, кенгликни белгилашга энг қулай вақтни қўлдан бой берган эдик. Лекин Факидов зудлик билан ишга киришди. Биз ҳам ёнма-ён иш бошладик. Факидов магнит кузатувини амалга оширди.

— Астрономик мавзени белгилаш учун сизга ина қанча вақт керак? — деб сўради Отто Юльевич.

— Соат тўртда битиришим мумкин.— деди хронометрга кўз ташлаб у.

Соат тўртда учрашишга келишиб, турли томонга тарқалдик. Химизников оролни геологик таркибини ўрганиш, жисмлар коллекцияси тўплаш учун гарбий томонга, Ширшов эса бу ернинг ўсимлик дунёсини ташкил этган бир неча хил лишайниклардан гербарий ясашга йўл олди. В. Стаханов дурбинини олиб, елкасига милтигини осди-да, «маҳаллий фауна вакиллари»ни ўрганишга жўлади. Бошқалар Отто Юльевичнинг кўрсатмаси бўйича бу ерга одам келган-келмаганини аниқлаш учун турли томонга тарқалдилар. Саёҳатчи Свердловнинг 1915 йили оролда қолдирган белгиси ёки унинг қўналгасини топиш жуда мароқли эди. Бу топилдик орол хусусидаги ҳамма шубҳаларни тарқатиб юборарди.

Факидов ўз кузатувларининг бир қисмини яқунлагандан сўнг пккаламиз бўш вақтдан фойдаланиб, орол билан тузук-роқ танишиш учун шарқ томонга қараб йўл олдик.

Белгиланган астрономик мавзеимиз гарбий қиргоққа яқин эди. Суви қуриган ўзандан ўтиб, шарқий қоялар ёнидан чиқдик. Шу ердан шарққа томон сув босган қумлоқ оролнинг текислик қисми бошланар экан. Қумлоқлар қўлтиққача чўзилиб ётарди. Оролнинг шимоли ва жанубида муз тоғлари кўринарди.

Оролнинг шарқий қисмини белгилаб олгач, кузатувларимизни яқунлаш учун ортга қайтдик. Олдинги жойимизга келиб, кенгликни белгилашга киршиганимизда бошқалар ҳам тўйлана бошлашди.

Жуда ажойиб кун эди. Бу ерларда офтоб жуда тансиқ бўлса-да, бугун биздан меҳрипи аямади. Мен кузатувни яқунлаб бўлгуимча, Ибрайим аппаратларни чаққон йиғиштирди. Тошдан минора тикланди. Астрономик кўрсаткичларни белгилагач, минора ичига шундай сўзлар жойлангап шиша ўрнатдик:

-1933 йил 24 август куни «Семён Челюскин» экспедицияси аъзолари шу ерда бўлдилар. Ернинг астрономик ва магнит мавзелари белгиланди. Экспедиция Врангель оролига, сўнгра Владивостокка қараб сузишда давом этади. Шмидт, Шпаковский, Факидов, Громов, Геккель, Могилевич, Сельвинский, Гордеев, Трояновский, Шафран, Муханов, Ремов, Баевский, Ширшов, Химизников, Стаханов...»

В. ВОРОНИН, капитан:

«Кема ҳалокатга учраган куни доимгидай махсус асбоблар билан муз тебранишини кузатиб ўтирадиган физик Факидовнинг чодирига кирдим... Бошда асбобнинг мили заиф тебранди, сўнгра қаттиқ силкинди. Мен шу замон кемага қайтдим. Форштейннинг ёриги кенгайган, сўйри музлар қасир-қусур қилиб кемага яқинлашиб келаётган эди.

Совуқ 30 даража, бўрон. Муз бўлақларининг хуружи бошланди. Инженер Росс ёнимга келиб:

— Капитан, олдиндан муз жуда қаттиқ сиқиб келяпти. Яна баҳайбат тўдалари сурилиб келиб, кўлами ҳам каттарянти. Тўғри келиб урилиши мумкин, — деди.

Худди шу пайт кема қасирлаб кетди. Муз уни батамом сиқиб олди. Энди ўнг бортдаги юкларни туширишга улгуриш керак...»

А. МИРОНОВ, денгизчи:

«Биздан узоқроқда физик Факидов бир талай асбоблари билан муз қатламининг сиқиши, ўзгаришлари ва тебранишини кузатади. Кемада илмий ишлар бир дақиқа ҳам тўхтамайди...»

Аэролог Шпаковскийнинг радиозондни 22 минг метр баландликка кўтариб, жаҳон рекорди ўрнатганини қувонч билан қарши олдик...»

М. МАРКОВ, штурман:

«Муз дахшатли қасирга билан худди насосдан ҳайдагандай қаҳратон шамол уфуради. Ҳеч парса кўринмайди. Ўнг бортдан сал нарида бир чодир бўронда допиллайди. Унда физик Факидов соддагина асбоблари билан муз тебранишининг амплитудасини белгилашга уринади. Энди кеманинг фақат ўзини исканжага олган музларгагина таяниб қолганини Факидов берган маълумотларга қараб тушунамиз...

В. СТАХАНОВ, зоолог:

«Кема ҳалокатга учрайдиган бўлса, радиоаппаратларни муз устига туширишимиз керак эди. Кема чўка бошлаганда радистлар Кренкель ва Иванюкнинг кўрсатмалари билан аккумуляторларни туширишга киришдик. Трапда бизга ҳамма йўл бўшатиб турди. Иванюк Факидовнинг чодир ёнида аккумуляторларни эҳтиётлаб қабул қилиб олди. Челюскинчилар учун энг қимматли парса радиоаппаратлар эди.

«Челюскин» сув қаърига кетаётганда Факидовнинг муз устидаги омонат чодирдан Кренкель билан Иванюк Шимоллий қиргоқлардаги барча радиостанцияларга экспедиция тақдири ва кема ҳалокати ҳақидаги хабарни йўллашга уришиди...»

А. БОБРОВ, экспедиция бошлиғи муовини:

«Одамлар ҳолдан тойган бўлсалар-да, совуқ, бўронга дош бериб, ишни бир дақиқа ҳам тўхтатмадилар.

Қоронги туша бошлади. Чукот денгизини кўргошин тусли булутлар чойшабдек буркаб олди. Биринчи кеча ҳамма учун ташвишли эди. Иссиқ кийим, озиқ-овқат тарқатилди. Одамлар тўп-тўп бўлиб чодирларга тикилишган, менга жой топилмади. Шошилишда қурилган бир чодирга бош суқсам. Факидов ёлғиз ўзи ўтирибди. Чодирини аёллар, болалар билан радистлар ишғол қилиб олгани учун унинг ўзига жой тегмаган экан.

— Ибрайим, яна ким келади?

— Ҳозирча ҳеч ким. Бабушкин билан Балавин бош суқиб кўришди, ёқмади шекилли, киришмади. Ким билади, балки уларга меҳмонхонадан люкс жой керакдир,— деди Ибрайим кулиб.

Чодирга кирдим, сал ўтмай, уйқу зўрлик қилиб. кўзларим юмилганини билмай қолибман».

«Биз дунёни хайратга солиш, қандайдир қаҳрамонлик кўрсатиш ниятида эмас эдик», деб ёзади Шмидт 1934 йили ёзда «Челюскин» эпопеяси якунига атаб ёзган мақоласида.

Лекин челюскинчилар жасорати тарихда қолди, чиндан ҳам қаҳрамонлик намунасига айланди. Улар муз устида жон сақлаб қолармиканлар, мислсиз азобларга дош берармиканлар. деб юрак ҳовучлаб, газеталарнинг ҳар сонини кузатиб борган одамлар икки ойдан сўнг енгил нафас олдилар. Ҳаҳон матбуоти қутб тадқиқотчиларининг матонати ва жасорати тўғрисида хайрат билан ёза бошлади.

Исон хотираси ҳамма маълумотларни перфолентага ёзиб оладиган электрон ҳисоблаш машинаси эмас. Бир юзу беш челюскинчидан ҳаммасининг исми кишининг ёдида турмайди, албатта. Лекин бир одам Шмидтнинг исми-шарифини ҳеч ким унутмаса керак. Унинг ўзи жасорат, қаҳрамонлик тўғрисида ўйламагани билан, бутун жаҳон унинг ишларидан ҳайратда эди.

Фалокат қутб қишининг айни забтига олган пайтида содир бўлди, «Челюскин» чўкиб кетди, кема билан бирга ҳалок бўлган омборчи Борис Могилевичдан бошқа бир юзу тўрт одам қиргоқдан олисда, қаҳратон муз саҳросида қолди. Айни пайтда улар денгиздаги муз майдонларининг бепоёнилиги, қалинлигига қарамай, омонат эканини сезиб қолдилар. Баҳайбат муз даласи ҳам худди очиқ сувдаги каби тўлқинланар, долғаларга дош бермай қарсиллаб ёрилар, бўлак-бўлак бўлиб ҳаракат қилар экан. Оёгинг остида гўё мустаҳкамдай туюлган муз ҳар дақиқада ёрилиб, сени сув қаърига тортиб кетишини тасаввур қилиш осон эмас. Устига-устак, етти балли шамол, 38 даража совуқ. Қаҳратондан сақланишнинг ягона чораси — юлқа брезент чодирлар-у, тахта бошпаналар, эртага нима бўлишини эса ҳеч ким айтиб беролмайди.

Шундай бир оғир шароитда ҳали қутқариб олинишларига кўзи етмаган кишиларнинг бошпили бир ерга қовуштириш, яна уларни ишлатиш учун кишига ўзгача бир қудрат, ирода керак эди. Ташкилотчилик қобилияти, таърибакорлик деган гаплар бундай вазиятда ҳавойи гап бўлиб қолади. Отто Шмидтда булардан терапроқ фазилатлар мавжуд эди, у ўз ортидан ҳаммаи эргаштира оладиган, тугма инсонпарвар, одамохун, юксак матонатли раҳбар эди. «Челюскин» экспедицияси давомида эса унинг яна талай фазилатлари намоён бўлди.

Шмидт танбал, ишёқмас одамларни хушламас, журъатсиз одамларни кўргани кўзи йўқ эди. Унинг ўзи тиниб-типчимас, ўзига ишонар эди. Кема чўккандан сўнг бир неча киши ёрдам келишини кутиб ўтирмай, қиргоққа қараб пиёда йўлга чиқаверайлик, деб таклиф қилди, аммо Шмидт бу фикрни қатъиян рад этди. Сабрсузларнинг таклифини қўллаганлар кўп эди, бирови ҳатто қочмоқчи ҳам бўлди, лекин жаозланишини билганидан сўнг, ниятидан қайтди. 170 чақирим йўлни пиёда босиб ўтиш жуда қийин эди. Бунақа камида йигирма-йигирма беш кун керак бўларди. Яна йўлга етарли озиқ-овқат, кўрна-тўшакни ҳам елкалаб олиш керак эди. Устига-устак, икки бола, ўн аёл, бир неча кексалар ҳам бор эди. Баъзилар жуда ҳолдан тойган, айрим касалларни чана билан олиб боришга тўғри келарди. Бунақа тошбақа юриш билан, худди Наполеон Москвадан қочгандай, йўл бўйи одамлардан айрилиб боришимиз ҳеч гап эмас эди.

Шмидт қиргоққа пиёда жўнаш ҳалокатли эканини ҳар бир одамга сабр-тоқат билан тушунтирди, энг охиригача,

нажот етиб келгунча шу ерда жон сақлаш кераклигига барчани ишонтирди.

Кейин бир юзу тўрт одам саҳрода нима иш қилди ва қандай жон сақлади? Улар қўналга барпо қилдилар, бошпаналар тикладилар, яна одамга ўхшаб яшашни йўлга қўйдилар. Ҳамма иш билан банд эди, Арктиканинг ҳали одамларга, фанга номаълум бўлган сирларини очиш учун илмий тадқиқот ишлари авж олди. Катта ер билан радиоалоқа ўрнатилди. Самолётлар қўниши учун майдон ҳозирланди. Муз супалари силжиб, одамларнинг меҳнатини йўққа чиқариб, бошпаналарни вайрон қилди, лекин одамлар янгиларини тиклаб олишди.

Челюскинчилар мамлакатимизнинг ҳамма мавзеларидаги кишиларга ўхшаб меҳнат қилдилар. Шмидтнинг катта ғалабаси ҳам шундаки, одамлар фақат иш билан машғул бўлмай, ўз билимларини ҳам оширдилар. Жаҳон ҳайратга тушган воқеалардан бири ҳам шу эди. Ҳар бир дақиқада муз ёрилиб, яхоб денгиз ўз қомига тортиб кетиши мумкинлигига қарамай, одамлар илмий маърузаларни жон қулоғи билан тинглаб, ижтимоий тузумлар, фалсафий мавзулар хусусида мунозара олиб бордилар. Бу эса ўша йиллар шароитида ақлга сикмайдиган ҳодиса эди. Бу ишларнинг ҳаммаси одамларни ўзига оҳанрабодек тортиб, баҳамжиҳат қилиб турган Шмидтнинг хизматлари туйғайли эди. Орадан йиллар ўтиб, «Челюскин» экспедициясида қатнашган ёш илмий ходимлар орасидан фан докторлари, академиклар етишиб чиқди. Ушаков, Геккель, Химизников, Сушкина, Комова, Факидов каби таниқли олимлар ўзларининг саъй-ҳаракатларида Отто Юльевичнинг таъсири жуда катта бўлганини фахр-ифтихор билан таъкидлаб ўтдилар.

* * *

Июнь ойида челюскинчилар мамлакатимизнинг турли мавзеларига — ўз иш жойларига тарқалдилар. Ибрагим Ленинградга қайтди. Институтдагилар уни тантана билан кутиб олишди. Дорфман уни бағрига босаётди:

— Иш жойингни унутишингни билардиг-у, лекин оилангни ҳам эсдан чиқаришингдан беҳабар эканмиз,— деб ҳазиллашди.— Арктикада маза қилиб юрганингда қизинг тугилди, қандай исм қўйсак экан, деб бутун лабораториямизнинг боши қотди. «Итальян ва япон авлодиданман», деб юришингни ҳисобга олиб, қизингга юнон мифларининг қаҳрамони — Эллина деган исм бердик.

Ибрагимнинг қувончи кўксига сикмас эди. У 1931 йили Кольск яриморотида юрган найтлари тугилган ўғлига ўзи севган саёхатчи Нордстремнинг исмини — Роальд деган от танлаган эди. Кейинроқ уни Алик деб чақиришга одатланиб

кеттишди. Энди эса қизи юнон афсоналаридаги гўзалнинг исмини олибди.

Ибрайим ишга киришиб кетди, кундузи металллар физикаси борасидаги тадқиқотлари устида ишлайди, кечалари эса Арктика сафарига тўплаган материалларини таҳлил этади.

Айни шу пайтлари Иоффенинг ташаббуси билан Урал физика-техника институти ташкил тониб, ленинградлик бир гуруҳ ёш олимлар шу институтда ишлашга ариза беришди. Улар орасида Я. Дорфман, И. Кикоин, М. Михеев сингари дўстларидан ажралишни истамаган Ибрайим Факидов ҳам бор эди.

Лекин ҳали улар расман Урал физика-техника институти ходимлари бўлгани билан институтнинг ўзи йўқ, унинг биносига энди пойдевор қўйилаётган, уёққа жўнаши керак бўлган ходимлар эса Иоффе «ота»нинг химоясига таяниб, Ленинградни тарк этишга шошилмас эди.

Август ойида Свердловскда командировкада юрган Ибрайимни Москвага чақиртиришди. У ҳам бошқа челюскинчилар қатори совет ёзувчиларининг Биринчи съездига таклиф этилган экан.

Ибрайим августнинг ўн еттинчи кўпи вокзалдан тўғри Союзлар уйига келди. Отлиқ ва пиёда милиционерлар фақат қизил ҳамда яшил мандатини кўрсатган одамларни ўтказаетган экан.

Ибрайим шошиб қолиб, милиционер йигитга «Челюскин» экспедицияси иштирокчиси деган хужжатини кўрсатди. Милиционер унинг хужжатини синчиклаб ўқиётганда бошқа бир милиционер келди-да, Ибрайимга салом берди.

— Кечирасиз,— деди,— бу йигитнинг бизда ишлаётганига кўп бўлмади, сизни танимагани шундан. Ҳозир челюскинчиларни билмайдиган одам топилмайди-ю, лекин бу укамиз ҳали хомроқ.

Ибрайим ичкари кираётиб, унинг шеригига дашном бераётганини эшитди.

— Хомқалла, бу одам «Челюскин» кемасининг машҳур физиги эканини билмайсанми, ахир? Неча марта сизга газеталарни ўқиб бор, деб тайинлайман. Ўқимасанг ҳам, босилган расмларни томоша қилиб юрганингда эди, одамнинг юзини ерга қаратмасдинг...

Съезд очилишига ҳали бир-икки соат вақт бўлишига қарамай, Колонналар зали ва атроф хоналар арининг уясидай гувиллаб турар, меҳмонлар ўтирадиган жойларга игна ташлаша ҳам тушмас эди...

Съездни Алексей Максимович Горький очди, Ибрайим эса буюк адибнинг Қизил майдонда ўзига айтган гапларини эслади: «Ибрайим нақадар чиройли исм. Ҳикояларимдаги қаҳрамонлардан бирининг исми ҳам Ибрайим. Юртингизда кўп бўлганман. Хўш дилбар, кўркам диёр. Одамлари ҳам очиқкўнгли, меҳнаткаш. Мана, сени олайлик, жануб денгизи-

нинг фарзанди, лекин Арктикада юрибсан, уни ҳам Қора денгиздек халққа хизмат қилдиришга бел боғлагансан. Яша, ўғлим».

Съезд устивор бир яратувчилик руҳида давом этди. Ибрайим съезднинг таҳрир ҳайъатига сайланганлар орасида дўсти Халил Қадирнинг исмини эшитиб, юраги қинидан чиқиб кетай деди. У билан кўришмаганига қанча бўлди-я! Халил Ускутдан Қуруўзанга келиб, Шабан деган заминдорнинг эшигида иргатлик — қароллик қилиб юрганда танишган эди. Халил жуда камбағал оиладан бўлиб, бир бурда нон тошиб, қорнини тўйгизиш учун бошқаларнинг эшигида ишлашга мажбур эди.

Шу куни Ибрайим Халилни тополмай, меҳмонхонага кайфияти бузилиб қайтди. Эртасига саҳарданоқ Тушино аэродромига шошилди. 18 август анъанавий ҳаво флоти куни бўлгани учун съезд танаффус қилди. Максим Горький бошчилигида барча адиблар, ер юзининг қирқ мамлакатидан келган меҳмонлар Тушино аэродромидаги ҳаво флоти байрамига йўл олдилар.

Ибрайим ниҳоят тушга яқин дўстини топди. Халил уни съезд делегатларидан Умар Ипчи, Эшреф Шамъизода ва Абдулла Дерменжи билан таништирди. Ибрайим эса дўстини челюскинчиларни қутқарган учувчи, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Василий Сергеевич Молоков билан таништирди.

Съезд беш кун давом этди. Қрим адибларининг вакили сифатида Халил Қадир ҳам сўзга чиқди. У СССР Езувчилар союзи правлениеси аъзолигига сайланди.

Ибрайим съезд давомида Халил Қадир билан бирга бўлиб, болалик хотираларини эслашди.

Съезднинг тўртинчи куни эрталаб Максим Горький президиум орқасидаги нарда ортидан кулимсраб турган ўрта бўйли, камтаргина бир ёш йигитни бошлаб чиқди. Залдагилар уларни ўрниларидан туриб, гулдурос қарсақлар билан кутиб олдилар. Бу йигит Михаил Шолохов эди.

Пигирма тўққиз ёшли адиб «Тинч Дон» романининг уч жилдини, «Очилган кўриқ» асарининг биринчи жилдини чоп эттирган эди. «Тинч Дон»нинг учинчи жилди «Челюскин» кемаси чўккан пайтда тасодиф билан сув юзига қалқиб чиққан, кейин муз саҳросидаги узундан-узоқ тунларда челюскинчиларнинг сеvimли китобига айланиб, такрор-такрор ўқилган эди. Ибрайим қаҳратон забтига олган, бўрон хуружи кучайган дамлари ўқиган китобининг муаллифини кўрганидан беҳад мутаассир бўлди.

У съезд залида ўтирар экан, ўтмиш унинг кўз ўнгидан худди кино лентасидаги тасвирлар каби бир-бир ўта бошлади...

24 август куни Ибрайим Ленинградга қайтмоқчи бўлди. Кетиши олдида Отто Юльевичнинг уйига сим қоқди. Шмидт Қримда дам олиб, куни кеча қайтган экан. Трубкани унинг

хотини олди-да, Отто Юльевич Қримда ҳам Ибрайимни тез-тез эслаб турганини айтиб, тезда етиб келинг, деб тайинлади.

Отто Юльевич Ибрайимни қувонч билан қарши олди. Икковлон анчагача гурунг қуришди. Отто Юльевич ҳали унча яхши тузалмаган экан, унинг тез-тез йўталишидан Ибрайим ўнғайсизлар, чарчатиб қўяманми, деган ўйда хижолат тортарди. Лекин Отто Юльевичнинг уни жўнатгиси йўқ эди.

— Ибрайимнинг айиқ этидан пиширган чубарақларини еганимда аллақачон тузалиб кетардим,— деб кулди Отто Юльевич.— Қримда сал ўзимга келдим, лекин учрашувлар, суҳбатлардан тиним бўлмади. Ҳеч кимнинг кўнглини қолдиргинг келмайди, аммо вақт тигиз. Ҳақимлар ҳам бунга йўл бераверишмайди.

— Бу гал «Мухалатка» санаторийсига тушдик,— деб гапга қўшилди Ирина Владимировна.— «Батилман» санаторийсида бир гуруҳ таниқли олимлар дам олишаётган экан, Отто Юльевичнинг шу ердалигини эшитишгач, учрашишни илтимос қилиб хат йўллашди. Келишилган вақтда етиб бордик. Кутиб туришган экан, автомобиль тўхтар-тўхтамас Отто Юльевични тушириб олишди. Юзлаб одам, «Отто Юльевич!», «Отто Юльевич!» деган хитоблар... Ким бу кишининг қўлини сиқишга интилади, кимдир унга гул тутади...

— Мен у ерда сиз ҳақингизда гапириб бердим, илмий ишларингиз, матонатингиз ҳақида айтиб, Факидовдай юртдошингиз борлигидан фахрлансангиз арзийди, дедим.

Шмидт билан хотини бу сафардан жуда мамнун қайтган, уёқда кўрган-кечирганлари, бир-бирдан мароқли воқеаларни айтиб адо қилолмас эдилар.

Факидов эр-хотин Шмидт билан самимий хўшлашди.

У Ленинградга қайтгандан кейини уйда қўн бўлолмади, тезда йўлга чиқди. Челюскинчилар ишчиларнинг илтимосига кўра мамлакатнинг турли мавзеларига йўл олган эдилар. Ибрайимни Харьковда кутишаётган эди.

«1934 йили Харьковга келиб, ишчилар билан учрашув ўтказдим,— деб ҳикоя қилади Ибрайим.— Ленинградда, физика-техника институтида бирга ўқиган дўстларимни кўрдим. Шунда улар мени Макареикошнинг коммунасига таклиф қилишди. Коммунадаги болаларга муз саҳросида бошимиздан кечирган воқеаларни сўзлаб бердим. Кейин мени коммуна билан батафсил таништиришди. Ота-онасиз қолган етим болалар бу ерда яхши яшаб, истаган хунарларини ўрганар эканлар. Менга фотоаппарат деталлари ясаладиган устaxonани ҳам кўрсатишди.

Уларга иш ўргатадиган инженер фотоаппарат затворининг яхши чиқмаётгани, қаеридадир нуқсон борлигини айтиб қолди. Уларга ёрдам бермоқчи бўлдим. Бир вақтлар фотоаппарат затворини еинайдиган асбоб ясаганим учун авторлик шаҳодатномаси ҳам олган эдим. Болаларга затворни қандай ясаш кераклигини кўрсатдим. Улар айтганларимга диққат

билан қулоқ солиб, затвор йиғишни ўргандилар. Шунда улар менга 91 рақамли ФЭДни ҳаёти этишди. Унда шундай сўзлар ёзилганди: «Челюскинчи Факидовга унинг коммунада бўлганидан хотира ва коммуналарнинг миннатдорчилиги рамзи сифатида совга қиламиз. Ф. Э. Дзержинский помнидаги НКВД — УССРнинг ишчи коммунаси».

Бу фотоаппарат мен билан Франц-Иосиф ерида, Шпицберген оролида экспедицияларда бирга бўлди...»

Ибрайим Харьковда бир печа қуп туриб, кейин Қримга йўл олди. Ялтада уни хотини, қизи ва ўгли қўтишаётган эди. Қрим ҳукумати уни оиласи билан дам олиб, ишчилар билан учрашувлар ўтказишга чорлаган эди. Бу ерда уни дўсти Халил Қадир, таниқли партия арбоби, ёзувчи Иляс Тархан, партия ва совет ташкилотларининг раҳбарлари қўтиб олишди.

Ибрайим тугилган қишлоғи Қуруўзанда ташкил этилган колхозга борди. Унга Иляс Тархан билан Халил Қадир ҳамроҳлик қилдилар. Уларни Қуруўзан, Кичикўзан, Улуўзан, Тувақ қишлоқларининг помдор кишилари, ўқитувчи ва талабалар қарши олишди. Ибрайим бир вақтлар тоғдан тушган партизанлар митинг ўтказган жойда ҳамқишлоқларига кўрган-кечирганларини сўзлаб берди.

У Мисхордаги «Чайир» санаторийсида оиласи билан бирга дам олди. Қрим давлат университети талабаларига совет олимларининг замонавий физика, уни ривожлантиришга қўшаётган ҳиссалари тўғрисида маъруза қилди. Шмидт дам олган «Мухалатка» санаторийсига, «Батилман» истироҳатгоҳига бориб, мамлакатимизнинг турли бурчакларидан келган одамлар билан суҳбатлашди.

1934 йилнинг кузида Ибрайим оға оиласи билан Ленинградга қайтди. Қиш ойларида лабораторияга қамалиб олиб ишлади. 1935 йили илмий ишларини давом эттириш билан бирга ўқитувчилик ҳам қилди. Индустриаль институтида физикадан дарс берди.

Ўттизинчи йиллари доцент ёки профессор бўлиш учун диссертация ёқлаш шарт эмас, бу унвонлар илмий тадқиқот институтларининг тавсиялари билан берилаверар эди. Илмий унвонга эришиш учун амалиётга боғлиқ тадқиқотларни амалга ошириш кифоя қиларди.

Ибрайим бу тартиб-қоида ни унча яхши тушунмас, унвонини ўйламай, фақат иш билан банд эди.

Бир куни Абрам Фёдорович чақиртириб қолди.

— Сен ҳали ҳам инженер-физик экансан-да, — деб ажабланди академик. — Ота бўлгансан, икки боланг бор. Бу ойлик билан рўзгор тебратиш осон кечмаётгандир? Бошқалар унвон деса ўзини томдан ташлайди, сен бўлсанг бепарво юрибсан. Мен институт илмий кенгашига тавсия ёзиб бердим. Қилган ишларингни жамлаб, кадрлар бўлимига учраш. Яқинда кенгаш бўлади, кўриб чиқамиз. «Челюскин»даги ишларингнинг ўзи учуноқ илмий унвон олсанг бўларди. Майли, ўтган ишга

салавот, энди мажлисга пухта тайёрлан. Ҳозир аҳвол мураккаброқ, ҳар хил саволлар билан каллангни говлатиб юборишади.

Академик Ибрайимнинг кўлига тўрт буклоғлиқ қоғоз тутқазди. Ибрайим ҳар қанча ошиқмасин, қоғозни уйга бориб ўқишга қарор қилди.

Хотини, болалари сайрга чиқиб кетишган экан. Ибрайим секин дераза ёнига келиб, қоғозни очди-ю, ҳаяжондан кўзлари ёшланди.

«Академик А. Ф. Иоффе.

*Ленинград Физика-техника институти директори
Ленинград, 21, Сосновка, 2. 1936 йил, 13 ноябрь.*

Ибрайим Фафурович Факидов кўп йиллардан бери Ленинград ва Ўрол Физика-техника институтларининг ходимидир. Бу давр мобайнида у принципиал аҳамиятга эга бўлган улкан ишларни амалга оширди, илмий экспедицияларда қатнашди, илмий жиҳатдан гоаят муҳим маълумотлар тўплади.

Ўртоқ Факидов Ленинград Индустириаль институтида ҳам педагогик фаолият олиб борди.

Шунинг учун ҳам ўртоқ Факидов улкан илмий ва педагогик тажрибага эга иттихосли физик бўлиб, физика профессори деган унвонга лойиқдир».

Илмий кенгаш Ибрайим Факидовга бир овоздан профессор унвонини берди.

Бу пайтларда унинг ўқитувчиси Я. Г. Дорфман ва И. К. Кикоин Свердловскда эдилар. Ибрайим расман ўша ёқда ҳисобланса-да, Ленинград Физика-техника институтида илмий тадқиқотлар олиб борарди.

Свердловскда СССР Фаолар академияси бўлимини очишга қарор қилинган бўлса-да, физика-техника институти СССР Оғир саноат халқ комиссарлиги иҳтиёрида эди.

Ўрол регионини ривожлантириш учун илмий назарияларни амалиёт билан уйғунлаштириш керак эди. Оғир саноат халқ комиссарлиги саноат тараққиётини фаол ютуқлари билан боғлаш тадбирларини кўра бошлади. Ўттизинчи йиллари Ўролда «Уралмаш», Магнитка, Челябинск трактор заводи каби корхоналар қурилди.

Академик Иоффе совет фанининг фақат Москва ва Ленинград каби шаҳарларда марказлашиб қолишига қарши эди. Академик А. Ферсман билан И. Бардин ҳам бу фикрга қўшилишди. Оғир саноат халқ комиссари Серго Оржоникидзе ҳам академик Иоффенинг таклифини қўллаб қувватлади.

Лекин институтни бўм-бўш ерда ташкил этишнинг ўзи бўлмасди. Бу борадаги барча масъулиятни Иоффе ўз зиммасига олди. У ассиранти М. Михеевни янги институтга директор қилиб тайинлади-да, барча ишларни ўзи бажаришга

киришди. Абрам Фёдорович янги институтга фақат техник ускуналар эмас, шогирдларининг ҳам талай қисмини йўлади. Улар орасида Я. Дорфман, И. Кикоин, И. Факидовдан ташқари Р. Янус, С. Вонсовский, Я. Шур, В. Садовский каби таниқли олимлар ҳам бор эди. Кейинчалик профессор, академик бўлиб етишган бу олимларнинг ҳаммаси А. Иоффе даъвати билан Ўрол табиий бойликларини халқ хўжалигига хизмат қилдиришга отланган эдилар.

Очиги, Ибрайим ога Свердловскни унча хушламас, аммо унинг келажакда йирик фан маркази бўлишига ишонар эди.

Институт биноси тоғлар орасида қурилаётган, қурилиш билан шаҳар ўртасида катта ботқоқлик бор эди. Шунинг учунми, қурувчилар то бу бино битгунча институтда ишлайман деб келган олимларнинг биттаси ҳам қолмади, деб юрадилар. Лекин улар ўйлагандай бўлмади. Олимлар фақат ўз илмий ишлари билангина шугулланиб қолмай, балки қурилишга ҳам ёрдам бердилар, хўжалик ишларига қарашдилар.

Совет индустриясининг ilk қадамлари фанга таяниш билан бошланди, десақ хато бўлмас. Институт биноси лойиҳаси Ленинградлик энг яхши меъморлар томонидан чизилди. Қурилиш суръат билан бошланди. Ёш олимлар битган биноларни дарҳол лабораторияга айлантириб, илмий тадқиқотларни бошлаб юборишга ошқар эдилар. Шунинг учун ҳам назарётчи физиклар ёз ойлари қурилиш майдонидан бери келмас, гирт терар, сувоқчилик қилар эдилар. Қурилишда ишқал чиққан пайтлари прораблар олимларга таянар, уларнинг кўмагида техникага онд муаммоларни ҳал этиб олардилар.

Бино битгунча институт ходимлари ёзда Свердловскда, қишда Ленинградда ишлардилар. Иоффе «Ўрол гуруҳи» деб аталган илмий ходимлар коллективига мустақил ишлаши учун яхши шароит яратиб берганди. Олимлар Ленинградда турган пайтлари ҳам институт биноси қурилиши қандай кетаётгани, қайси лаборатория қайси муддатда битишидан хабардор бўлиб турардилар.

Институт уч йилда қуриб битказилди. 1936 йили Свердловскда бутун коллектив жам бўлди. Уёққа жўнатиладиган охириги эшелонни кузатишда ҳам Иоффенинг ўзи бош-қош бўлиб, ўролликларга энг яхши асбоб-ускуна, мебель, хатто кийимлар таълаишигача назорат қилиб турди. У Оржоникидзега учрашиб, институт учун энг яхши станоклар ундириб олишни ҳам унутмади.

Абрам Фёдорович марказдан йироқда илмий тадқиқот муассасалари ташкил этишга катта хисса қўшди. Янги институтга академик П. Капицанинг Лондондаги лабораториясидагидек ускуналар керак эди. Абрам Фёдорович шу ускуна муаллифи, кейинчалик академик бўлган М. Костенкони яна шундай машина лойиҳасини яратишга кўндирди. Лойиҳа яхши чиқди. Серго Оржоникидзе бу лойиҳани амалга оширишни «Электросила» заводига тоширди. Мазкур магнит майдо-

ни ускунасида И. Кикоин, Я. Дорфман ва И. Факидов каби профессорлар Ватан мудофааси учун гоят зарур бўлган техник муаммоларни ҳал этдилар.

Институт ишга тушгач, академик Иоффе СССР Фанлар академиясининг вице-президенти сифатида илмий ходимлардан жиддий илмий самаралар талаб эта бошлади. Бир куни институт директори вазифасини бажараётган М. Михеев ёшлигига бориб, хўжалик ишлари илм билан шугулланишга вақт қолдирмаётганидан шикоят қилган эди, Иоффе:

— Ҳаммасини энлашга улгуриш керак. Энди қиладиган ишларимиз фан ривожига боғлиқ бўлиб турибди. Олимларга уларнинг самарали ишлашлари учун шароит яратиб бериш керак. Биз ўзимиз учун шахсий илм қилмаймиз. Фан ривожини учун кимдир хўжалик ишларини ҳам ўз зиммасига олиши керак. Сен ўзини ўйлайдиган бир худбин шахс эмас, балки коммунист раҳбар эканлигинингни унутма, — деб унга дашном берди.

Академик Иоффе ўз шогирдларини ана шу руҳда — ҳар қандай шароитда ҳам ўз танлаган йўлга содиқ, айни пайтда илм учун зарур, лекин бошқаларнинг назарида иккинчи даражали бўлиб туюладиган юмушлардан ҳам бўйин товламайдиган курашчи қилиб тарбиялашга интилар, назарияни амалиёт билан боғлай оладиган, фанни халқ хўжалиги манфаатларига хизмат эттирадиган олимларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватларди.

Ўрол Физика-техника институти Огир саноат халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилиб, кўн ўтмай регионнинг физика марказига айланди. Машҳур физик, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Виссарион Садовский ҳам шу ерга келиб, металлшунослик лабораториясини ташкил қилди.

Ўрол илмий муассасалари тез орада оёққа туриб, Улуг Ватан уруши йилларигача бўлган давр мобайнида йирик илмий тадқиқотларни амалга оширди. Жумладан, ёш олим С. Вонсовский муҳим назарий муаммоларни «Уралмаш» мутахассислари билан ҳамкорликда ишлаб, амалий синов ишларини бошлаб юборди. И. Кикоин, Я. Дорфман, И. Факидов эса магнитизмга боғлиқ электр ҳодисаларини тадқиқ этиб, фанни амалиёт билан боғлаш борасида катта самараларни қўлга киритдилар.

Ўрол олимларининг металлургия, металлшунослик бобидаги ишлари бутун жаҳонда шухрат қозонди. Москва ва Ленинграддан узоқда, янги саноат марказида ўзининг талай анъана ва мактабларига эга бўлган илмий марказ бунёдга келди. Ўша йиллари Ўрол иқтисодийнинг ривожлантиришга катта ҳисса қўшган илмий тадқиқот институтлари ҳам физика-техника институтидан тармоқланиб, камол топти.

Ибрайим Свердловскада икки йил ишлаб, яна Ленинградга қайтди. Айрм олимлар ўша йиллари металл физикасини ўрганиш замон талабларига жавоб бермайди, бу соҳага

сарфланаётган маблаг ўзини оқламайпти, деган фикрлар билан чиққан эдилар. Ленинградда ҳатто шу йиллари циклотрон қурилиши ҳам тўхтатиб қўйилди. Атом ядроси, уран муаммолари устида ишлаётган И. Курчатова, А. Александров, И. Киоин каби олимлар фақат назария билан шугулланишга мажбур бўлдилар.

Факидовнинг ҳам Ленинград қишлоқ хўжалигини механизациялаш институтига ўтиб ишлашига тўғри келди. Бу институтда ҳам Ибрайим ёшларга илм ўргатиш, уларда тадқиқотчилик иштиёқини уйғотишда кўп хизмат қилди.

1940 йили, декабрь ойида уни қутилмаганда институт директори Михаил Демьянович Боричев чақиртириб қолди. Директор гапни узоқдан бошлади.

— Кафедрангиздаги ўқитувчиларга эътирозлар кўп, — деди у. — Талабаларнинг физикадан билимлари жуда суст, айримлари имтиҳонларни қайта-қайта топшираётир. Ўтган партия мажлисида бу ҳақда жиддий гаплар бўлди.

— Мақсадингизни тушунолмайдиман, — деди Ибрайим Факидов. — Ҳозирча бирон талаба менга бунақа шикоят билан келгани йўқ. Агар таҳсил савияси паст демоқчи бўлсангиз, унда мутахасссларни жалб қилинг, ўқитувчиларнинг маърузаларини ўрганиб чиқишин. Гап талабаларда десангиз, унда қобилиятларини кўрсатишин.

— Ибрайим Фафурович, ҳаммага ўхшаб ишласангиз нима қилади? Ўзингизни ҳам, бизларни ҳам қийнаб қўйдингиз. Химия кафедрасига қаранг, имтиҳонлари доим юксак савияда. Бирон киши шикоят қилмайди...

— Михаил Демьянович, менда бир фикр туғилди: келинг, навбатдаги имтиҳонларни бундай тартибда ўтказамиз — бизнинг ўқитувчилар химиядан, химиклар эса физикадан имтиҳон олишсин. Натижасига қараб нш тутамиз.

— Нималар деяпсиз? Ким бунга рухсат беради? Ўйлаб гапирсангиз-чи!

— Хўш, унда нима қилайлик? Аҳволни холис баҳолаш, қилинган ишларга тўғри баҳо бериш керакми, йўқми? Агар бунга ҳам кўнмасангиз, масалани партия бюросида кўриб чиқайлик.

Директор шошиб қолди, у суҳбатнинг бунақа тус олишини кутмаган, рўпарасида фақат етук олим эмас, балки тутган ерини кесадиган жасур одам ўтирганини ҳисобга олмаган эди. Лекин, энди кеч бўлганди, чекиниш, уэр сўрашга директорнинг бўйни ёр бермади.

— Маъқул, — деди у бир оз жимликдан кейин, — сиз айтгандай бўлақолсин. Лекин бу ишни фақат ўзингиз билан химия кафедраси мудирин Михаил Дмитриевич Палладин ўқитадиган гуруҳларда қиламиз. Буни бошқа ўқитувчилар билмасин. талабаларга ҳам айтмаймиз. Улар хайрон бўлишса, тажриба ўтказаямиз, дейсиз. Михаил Дмитриевич эса, физи-

кадан шундай қилсин. Сўнгра икковларингиз ўз хулосаларингизни ўзимга айтасизлар.

1941 йилнинг июнь ойида имтиҳонлар бошланди. Факидов химиядан имтиҳон олаётиб, талабалардан жуда рақибиди: уларнинг оддий саволларин ҳам билмаслиги ачинарли эди. Директорнинг ўзини имтиҳонга жалб этишдан бошқа чора йўқ эди. Михаил Демьянович аҳволни кўргач, индамай ўрнидан турди-да, бошини эгиб: «Ибрайим Гафурович, узр, сизни бекор ранжитибман», деб аудиториядан чиқиб кетди.

Эртасига уруш бошланди. Ибрайим бу хабарни эшитгани заҳоти ҳарбий комиссариатга ошиқди. Уни душман миналарини зарарсизлантирадиган отрядга йўллашди. Қазарма ҳаёти, жанговар тайёргарлик кунлари бошланди. Ибрайим оиласини Свердловскакка жўнатди.

У бир кун кечаси уйдан хабар олиш учун Виборг томонга қараб йўлга чиқди. Трамвайлар қатнамай қўйган, ора-сира ҳаво тревогаси сигналлари эшитилиб турарди.

Ибрайим Лесная хиёбонидаги мутахассислар уйида яшар эди, уйига қайтаётиб, ўзи билан бир корпусда турадиган Кўрчатовни учратиб қолди.

— Ибрайим, ярим тунда қаердан келяпсан? Ишлар қалай?— деди Кўрчатов.

— Ёмон эмас.— деди Ибрайим.— Миналарни зарарсизлантирадиган отряддаман.

— Э-э, бунақаси кетмайди. Сени ўзимизга оламыз. Сендай олимнинг хандақ казиб юриши тўғри эмас. Бунақа урушда сенга ўхшаганларнинг ақли билангина ғалаба қозониш мумкин. Кемаларни магнит миналаридан қутқариш йўлини топиш керак. Мутахассислар етишмаяпти. Эртага институтга кел.— деди у...

Ибрайим Ленинград физика-техника институти коллективи билан йўлга чиқди. Профессор Анатолий Петрович Александров (у кейин узоқ йиллар мобайнида СССР Фанлар академиясини бошқарди) 1936 йилдан бери институт лабораториясида магнит миналарига қарши курашнинг физик ва техник жиҳатларини ўрганаётган эди. Душман бу чорани ҳам қўллаши эҳтимоли бор эди.

Душмандан ҳар нарсани кутиш мумкин эди. Фашистлар 1941 йилнинг июнидаёқ Болтиқ денгизи, Қора денгизда кема қатновн йўлларини миналаштиришга уринган эди. Бунақа миналарнинг хавфли томони шундаки, улар кеманинг магнит майдонида портлар, уларни магнитсизлашга бизда урушдан аввалроқ киришилган бўлса-да, айни пайтда бунга керакли асбоблар флотда танқис эди.

Уруш бошланиши билан барча кемаларни магнитсизлаш муаммоси кўндаланг бўлди. 1941 йилнинг июль-август ойларида барча флот ва флотилияларда мутахассис физик олимларни бошладилар.

Ибрайим Владивостокка келгач, зудлик билан кемаларда-

ги магнитсизлаш асбобларини текширишга киришди. Назорат аппаратларининг заиф ишлаши сабабли қутқариш асбоблари кўзлангандек натижа бермаётганини аниқлади. Факидов ва у билан бирга ишлаётган мутахассислар қўмондонликка зарурий аппаратлар, сезгир асбоблар тайёрлаш кераклигини айтдилар. Аммо уруш шароитида буларни тайёрлашга имний ва техник шароит йўқ эди. Шунинг учун ҳам 1942 йили қишда Ибрайим Факидов иккинчи ранг капитани Г. Санамьян билан Свердловскка, металллар физикаси институтига командировкага келди.

Область партия комитети, Ҳарбий денгиз флотининг ўролдаги бўлими (уруш йиллари бу бўлим Свердловск киностудиясида жойлашган эди) илмий тадқиқот институтлари қўмағида зарур камёб металлларни топиб, металллар физикаси институтида шундай аппаратлар яратишга шароит яратиб берди. Металлларни ўн марта лаб қайта-қайта эритиб ҳосил қилинган қотишма энг заиф магнит майдонларини ўлчашга яроқли бўлиши керак эди. Ибрайим бу ишни йўлга қўйди. Мухим вазифа адо этилгач, уни яна Свердловскка чақириб, металллар физикаси институтида жабҳа учун ишлаётган олимлар сафига олишди.

Ибрайим ога 1943 йил январда И. Курчатовдан мактуб олди. Игорь Васильевич хатида шундай деб ёзган эди:

«Қадри Ибрайим!

Сени, оилангни янги йил билан қутлаб, ҳаммангизга бахт ва соғлиқ тилайман.

Раҳматнома олганингни алоҳида эслаб юраман ва бундан ҳам самаралироқ ишлашингга омад тилайман.

Қўлингни маҳкам сиқиб, Курчатов».

Игорь Васильевич Ибрайим ясаган аппарат билан танишиш учун Свердловскка келган, магнитометрга катта бериб кетган эди. Мактубида эса СССР Ҳарбий-денгиз флоти комиссари адмирал И. Г. Кузнецовнинг алоҳида фармони билан Ибрайим Факидовга ташаккурнома билдирилгани ва у қимматбаҳо совға билан тақдирланганини назарда тутаетган эди.

Свердловск уруш йиллари СССР Фанлар академияси мусассасалари қўчириб келтирилган муваққат илмий марказлардан бирига айланди. Шу боисдан вице-президентлар Отто Шмидт билан Абрам Иоффе бу шаҳарга тез-тез келар, жабҳа учун жуда муҳим топшириқларни бажарётган Металлар физикаси институтида бўлиб турар эдилар.

Академиклар серташвиш, қизгин иш кунидан сўнг бир ниёла қаҳва ичиб, хордиқ чиқариш учун кўпинча эски танишлари Ибрайим Факидовнинг уйида меҳмон бўлар, жабҳадаги аҳвол, галабани яқинлаштиришга қўшаётган катта хиссалар борасида гурунглашардилар.

Олимлар галаба яқинлашиб қолганини бошқаларга қараганда эртароқ сезадилар, чунки улар мудофаа топшириқлари-

ни бажараётган заводларда ишлаб, айни шу қунда қуролларини мизнинг душман қуролларидан нимаси билан устулигини яхши биладилар, ўзлари ҳам бу қуролларни тақомиллаштириш устида тадқиқот олиб борадилар. Лекин айни пайтда уларнинг кўнчилиги шундай муҳим вазифаларига қарамай, бевосита жанг майдонида бўлишга, душман билан юзма-юз олишишга иштирадилар.

Уролик олимлар ҳам шундай ватанпарварлик даъвати билан военкоматларга қатнаб, кўнгиллилар сафидан жой олишга ҳаракат қилдилар. Аммо бу пайтда лабораторияларда синов ишларини ўтказишга мутахассислар, ассистент, инженерлар етишмас эди. 1942 йилнинг бошларида Свердловск область партия комитети урушда қанча илмий ходим иштирок этаётганини ҳисоблаб чиқиб, Давлат Мудофаа комитети уларни тезда ўз иш жойларига қайтаришга буйруқ берганини маълум қилди. Партия олимларининг жанг майдонида эмас, балки илм жаҳҳасида кўнроқ фойда келтиришларини назарда тутган эди.

Жабҳадан қайтган илмий ходимлар муҳим ҳарбий топшириқларни бажараётган заводларга йўлланди.

Ибрайим Факидов танк двигателлари чиқариладиган турбомотор заводига юборилди. Энди уни доим заводдан топши мумкин эди.

Бир кун кечаси унинг эшигини заводдан ошиғич келган одам тақиллатиб қолди. Ибрайим дарҳол йиғув цехига етиб борди.

У цехга кирган заҳоти қандайдир кўнгилсиз ҳодиса юз берганини аңлади. Конвейер тўхтаган, одамлар саросимада эди. Моторни йиғишга энг керакли бўлган болтлар тамом бўлган экан. Бошқа корхонадан болт топиб келишга бир неча кун керак. Омборда эса техника назорати бўлими чиқитга чиқарган, брак қилинган болтлар уюлиб ётибди.

Ибрайим бундан анча илгари цех бошлиғига махсус асбоб билан шу болтларни назоратдан ўтказасак, коримизга ярайди, деган ва ўзи шундай асбобни ясашга бел боғлаган эди. Лекин унинг гани цех бошлиғининг у қўлогидан кириб, бу қўлогидан чиқиб кетган, мана, бугун дўшми тор келганда, бирдан ўша ганини эслаб, унинг таклифини директорга етказган экан.

Цехда назорат ишлари кўнгилдагидай эмасди. Ҳиндайгина чатиови бўлган болтлар ҳам чиқитга чиқарилиб, қайта эритишга юборилар эди.

Ибрайим тезда ўзи ясаган асбобни сошлаб, брак болтлардан талайини ишга яроқли деб топди ва назоратчиларини чақириб, уларга асбобдан фойдаланишни ўргатди. Икки соатдан сўнг конвейер ҳаракатга тушиб, иш яқўнашиб кетди.

Ибрайим Факидовнинг туриш-турмуши жанг майдонидан унча фарқ қилмас, уни нстаган пайтларида лабо-

раториядан ҳам, уйидан ҳам чақириб олишар эди. Иш қизгин пайтлари у хафталаб заводда қолиб кетарди.

Институт коллективининг тўпланиши ҳам камёб ҳодиса, лекин илмий муаммоларни ҳал қилиш, навбатдаги режаларни белгилаш учун учрашиб туришлари ҳам керак эди. Улар шу тариқа икки олов ўртасида қолган эдилар. Ўролда жойлашган заводларда тинмай командировкада бўлиш, жабха учун зарур ашёларни тайёрлашда иштирок этиш керак. Аммо бошқа илож йўқ эди, ҳамма нарса фронт учун, олимларнинг ақл-истеъдоди ҳам ғалабани яқинлаштиришга сафарбар қилинган.

Ибрайим оғанинг ёдида уруш йилларидан фақат қайгули хотираларгина қолмаган. У ўша йиллар олимлар ўртасидаги меҳр-оқибат, инсонпарварликни эслаганда, ҳаяжонга тушади, инсонлик аъмоли ҳар қандай шароитда ҳам устивор туришига яна бир қарра амин бўлади.

Ибрайим оға, М. Михеев ва В. Садовский бир уйда туришарди. Ибрайим оға уювлари оғир меҳнатдан сўнг, чарчаганларига қарамай, турли илмий муаммолар хусусида баъзан тонггача мижджа қоқмай баҳслашганларини яхши эслайди...

1943 йили И. Қурчатов тўсатдан Свердловскка келди. И. Кикоин билан лабораторияга қамалиб, узоқ сўхбатлашди. Факидовнинг ишларини ҳам обдан суриштирди.

Ибрайим ярим тунда қайтаётиб, уйи олдидаги ўриндикда ўтириб, бир оз дам олди. Шу пайт сал нарида бир «Виллис» гийқ этиб тўхтади-да, ундан икки киши тушиб, Ибрайим томонга қараб юрди. Ибрайим уларни овозидан таниди: Кикоин билан Қурчатов. Бемаҳалда нима қилиб юришган экан, деб ажабланганча уларга пешвоз чиқди.

— Буни қара-я, бўрини йўқласанг, қулоги кўринади, — деди Қурчатов. — Уйингда ўтирсанг бўлмайдими, кўршаналакка ўхшаб нима қилиб юрибсан, бемаҳалда. Бу ер сенга деиғиз бўйи эмаски, ярим кечаси тўлин ойга термилиб, сайр қилсанг. Бу ерни Ўрол дейдилар. Ўпкангни совуққа олдириб қўйма тагин. Ҳа, майли, ўзинг ҳам чарчаган кўрнисан, овозинг ҳам чиқмаяпти. Энди, оғайни, гап бундай, бир соатдан кейин Москвага учяпман. Исаак ҳам мен билан кетади. Биз ҳамма нарсани келишиб олдик, энди бу ердаги таянчимиз ўзингсан. Хуллас, Исаакнинг лабораториясини сенга топширамыз.

— Томдан тараша тушгандай, бирданига... — деди Ибрайим хайрон бўлиб. — Шундай мураккаб масалани савдогарларга ўхшаб йўл устида ҳал қиламизми? Уйга киринглар, бафуржа гаплашайлик.

— Иложи йўқ, вақт зик, — деди Қурчатов оғир сўлиш олиб. — Урушнинг шунақа қоцуи-қондалари бор экан. Фашистлар ҳозир бир шумлиқни ўйлаяпти. Америкаликлар ҳам ниманингдир ҳаракатида. Улардан қаеримиз кам? Мана, Иса-

ак ҳам. улардап ортда қолнига ҳаққимиз йўқ. деяпти. Майли. қолган гапни Михеевнинг ўзи тушунтиради. Бундай пайтда сиз қримликлар айтгандай, «кўп гап — эшакка юк». Шош-инимиз. Ҳали Исаак оиласи билан хайрлашиши керак.

Ибрайим уларга маъюс тикилди, Исаак буни сезиб, дўстига таскин берди.

— Нега хафа бўлисан? Михеевга ҳамма гап тушунтирилган. Ҳозир баҳслашадиган вақт эмас. Эрталаб менинг жойимга кўчиб ўт. Игорь Васильевичдан тоншириқ келишини қутасан. Хўн, яхши қол...

Ибрайим уйига кирди. Болалари ухлаб қолган, хотини эса ошхонада кутаётган экан. Ибрайим ога стол устидаги уч дона қайнатилган картошка, икки бурда нон, бир ниёла арпа қаҳвасига қараб, кулимсиради. Дўстлари ҳозир унинг кўпчилига қараб, уйга кирганларида, Ибрайим уларни шу «поз-неъматлар» билан кутиб олармиди? У негадир шу пайтгача дастурхоннинг қашшоқлашиб бораётганига эътибор қилмаган, тўғрироғи, кўникиб кетган экан, энди эса юраги сиқилиб, уни деб шунча йўқчиликларга чидаб юрган хотинининг юзига қарай олмай, бошини қуйи солди. «Нега шу аҳволга тушдик? Душман шунчалар кучлимиди? Мана, шохни қайириб олдик-ку. Майли, бу оғир кунлар унут бўлиб кетар, душманин ўз уясида бўғиб ўлдирамиз ҳали. Чидаш керак унғача», деган ўйлар ўтди хаёлидан.

* * *

1943 йил жабҳадаги аҳвол бизнинг фойдамизга ўзгара бошлади. Совет қўшинлари гарбга юриш бошлади. Сапоатда ҳам жабҳа учун ишлаб чиқарилаётган техника ва қуроллар салмоғи ортди. Одамларнинг кайфияти ҳам шунга қараб ўзгариб бораверди.

Бир куни Факидовнинг лабораториясига бир генерал кириб келди.

— Ўртоқ профессор, — деди у, — ёрдамнингиз керак бўлиб қолди. Айрим танкларнинг гавдасида дарз чиқяпти. снарядларга дош беролмаяпти. Танкларни қабул қиладиган командирларимиз буни аниқлай олмайдилар. Снарядларни текширишида катта ёрдам бердингиз. Энди танкларни текширишининг ҳам бир чорасини тонсангиз...

— Масала тушунарли. — деди Ибрайим. — аммо бунинг учун махсус асбоб ясаши керак бўлади. Тезда қилиш қийин.

— Лекин тезда қилмаса бўлмайди. — деди генерал кескин.

— Маъқул. аммо камда икки ҳафта керак.

— Шу ҳолосми? — деди генерал қувониб. — Мен жуда кўн вақт кетади. деб ўйлаган эдим. Жуда яхши! Сизга яхши шарафит яратиб берамиз.

Бу иш айтишга осон кўринарди. У пайтларда танк гавдаси юнқароқ темирлардан кавшарланиб ясалар. кавшарлаш пайтида йўл кўйилган майда нуқсонларини аниқлашнинг иложи йўқ эди. Факидов ишга тушиб кетди, лабораториясидаги инженерлар билан бир неча кун қадалиб ўтириб, назоратчи асбобни ясади. Бу асбоб танк ичига ўрилатилса, нафақат унда дарз борлигини, балки дарзнинг қаердалигини ҳам кўрсатар эди.

Завод директори асбобни хурсанд бўлиб қабул қилди-ю, аммо танкларга ўриштириб, назоратчи йўлга кўйишга розилик бермади. Ҳарбийлардан келаётган шикоятлар шусиз ҳам старли эди. Ниҳоят, анча сапсалорликдан сўнг, ҳалиги генерал атайин шу асбоб учун Свердловскка етиб келди. Асбобни амалда синаш учун Факидов билан бирга заводдаги мутахассисларни ҳам полигонга чақиртирди. Вазият жуда таҳликали эди. Бунақа пайтда ихтироси синалаётган олимлар бир-бирлари билан рози-ризолик тилашиб ҳам олардилар.

Полигонда асбобга баҳо берадиган ҳарбийлар, завод мутахассислари тўпланган эди. Улар бир танкни Факидов яратган асбоб билан текширувдан ўтказдилар-да, кейин уни анча олисда қолдириб, снаряд йўлладилар. Снаряд танкка тегди, аммо унга ҳеч қандай зарар етмади. Иккинчи танк ҳам шундай синалди. У ҳам снаряд текканда тешилмади. Ибрайим ниҳоят енгил нафас олиб, пешонасидаги терини артди, сездирай генерал томонга кўз ташлади: генерал ҳам мамнун эди.

Генерал Факидовга миннатдорчилик билдириб, асбобдан бир неча пухса тайёрлатиб, ҳарбий мутахассисларга ундан фойдаланишни ўргатишни илтимос қилди.

Бу иш тез кунда бажарилди. Шундан кейин Ўролдан танклар жанг майдонига бенуқсон жўнатиладиган бўлди.

Ибрайим Гафурович урушдан кейин Свердловск педагогика институтида физика кафедраси профессори сифатида ёшларга маърузалар ўқиди. Истеъдодли ёшлардан талай илмий ходимлар етиштирди. Ўнта фан доктори, элликдан зиёд фан кандидатини тарбиялади. Юз элликдан ошиқроқ илмий асарлар чоп эттирди, ўн бешдан ортиқ ихтироси учун авторлик шаходатномаси олди. Унинг кашфиётлари Германия Федератив республикаси, Италия, Франция ва Японияда патентлаштирилди...

Ибрайим ога гоҳо Отто Юльевич Шмидтнинг тўқсон йиллигига атаб чиқарилган хотира медалини олиб, хаёлга толади. Ҳаётига, олимлигига катта таъсир ўтказган устозини хотирлайди.

СССР Фанлар академиясининг Отто Юльевич Шмидт номидаги Ер физикаси институти машҳур кутбчининг тўқсон йиллигига атаб шу хотира медалини чиқарган эди. Институт директори М. А. Садовский раислигидаги комиссия йигирма олти одамни мазкур медаль билан тақдирлаган, улар орасида Ибрайим Факидов ҳам бор эди.

Ибрайим ога ҳар гал медални қўлига олганида челюскинчилар билан бирга бўлган кунлар кўз ўнгидан ўтар, хусусан пойтахтда, Арбатда яшаган челюскинчи, таниқли метеоролог олима Ольга Николаевна Комованинг уйидаги суҳбатларни эслаб, ҳаяжонга тушар эди.

Экспедиция иштирокчилари ҳар йили 13 февралда — «Челюскин» чўккан қуни анъанавий учрашувга тўпланадилар. Мамлакатнинг турли бурчакларига тарқаб кетган бир юзу тўрт одамдан энди фақат ўн тўртта қолди. Афсуски, сўнгги пайтларда соғлиги имкон бермаганидан Ибрайим ога шу учрашувларга боролмай қолди.

Челюскинчиларнинг қайси бири учрашувга келолмаса, «Москва, «Прага» ресторани, челюскинчиларга» деган адресга телеграмма йўллайдилар. Телеграмма янглишмай ўз эгаларини топиб келади. Челюскинчилар учун бу гўзал бинонинг энг шинам хоналари ажратилади.

— Одам юзга кирганда ҳам меҳнатдан воз кечмаса, қаримайди. Ишламайдиган одам ёшлигидаёқ қариб қолади...— дерди дўстларига профессор.

Унинг ўзи умр бўйи шу қондага амал қилди. Ўзини аямай ишладн ва шу ишдан илҳом олди. Жек Лондон: «Ижод туйғуси — дунёдаги энг олижаноб қувончдир», деганда, эҳтимолки, Факидов каби ишдан илҳом оладиган кишиларни назарда тутгандир.

Профессор бир қанча юксак мукофотлар соҳиби бўлишига қарамай, бу борада гап кетса, у фақат СССР Халқ хўжалиги ютуқлари кўرғазмасининг катта олтин нишони, Ф. Э. Держинский номидаги колонияда Макаренко тарбиялаган йигит-қизлар совга қилган «ФЭД» фотоаппарати ва ниҳоят М. И. Калинин ўз қўли билан тақдим этган 307 рақамли Қизил Юлдуз орденини, энг қимматли мукофотларим, деб кўрсатади. Устозлари Абрам Иоффе, Отто Шмидт... Шимолний муз йўлининг машҳур капитани Владимир Воронин йўллаган мактубларни ҳам энг қимматли ёдгорликлари сифатида фахр билан тилга олади.

Ёмғирли, қорли кунларда у психонасига қамалиб олиб, «Челюскин» эпопеяси даврида ёзган кундаликларини такрор-такрор ўқишга тутинади. 1934 йили «Челюскинчиларнинг кундаликлари» деган номда чон этилган мухтасар китобчани донм иш столи устида сақлайди.

Мана, мазкур тўпلامда босилган «Музлар ҳужумга ўтди» деган сарлавҳали эсдаликлар. Бу сатрларнинг ёзилганига эллик йилдан зиёдроқ вақт ўтди. Ибрайим ога буларни печамарта ўқиганини эслаб олмайди, аммо унда айтилган воқеалар худди қуни кеча бўлиб ўтгандай, кўз ўнгиде батафсил жонланади.

«19 ноябрь. Эрта турдим, аммо барибир нонушта қилишга улгурмадим. Бир бурда нон олиб, ишга чиқиб кетдим. Кема

олдинга силзинганда, кўтаришган муз бўлақларини четга олиб ташлаймиз.

Мен хали унча қотмаган муз бўлағи устида туриб, олдиндаги муз парчасини четга сурмоқчи бўлдим. Аксига олиб, тағимдаги муз ёрилиб кетди-да, белимгача сувга ботдим. Музга маҳкам тирмашиб, чиқиб олдим-у, лекин тийганиб, яна сувга йиқилдим. Бўғзимгача сувга ботдим, яхоб баданимга пинадай санчилди. Ёнимдагилар ёрдамга ошиқишди, Росс менга таёқ узатди. Қўлимдаги қўлқоп музлаб қолган эди, таёқни ушлолмадим. Яшаш истаги — табиий инстинкт билан ҳозир қўлқопни ечиб, таёққа ёпишмасам, ўлиб кетишим мумкинлигини англадим. Унг қўлимдаги қўлқопни отиб юборганимни ҳам билмай қолдим. Таёққа ёпишиб, муз устига чиқиб олдим. Энгил-бошим шу заҳоти тарашадай қотиб қолди. Кемадан арқон-нарвон ташлашди, маҳкам тирмашдим, палубага тортиб олишди. Қуруқ кийим кийганимдан кейин иссиқ хонага кирдим, аммо талай вақтгача исмай, қалтираб ўтирдим.

Кечаси соат икки бўлса ҳам, кўзим юмилмади. Ҳадемай яна муз устига тушаман. Кўчма муз устида ишлашни ёқтираман, тоза, совуқ ҳавода киши эркин нафас олади.

20 ноябрь. Чойдан кейин математика ўрганишни истаганлар гуруҳи Шмидтнинг ёнида тўпландилар. Мен мустақил ўрганишга қарор қилдим, лозим бўлганда, ундан ёрдам сўрарман. Отто Юльевич тўлқин механикасини бирга ўрганишни таклиф қилган эди, рози бўлдим. Унга фойдаси катта бўлади, менга ҳам такрорлашнинг зарари йўқ.

Ўша пайтдаги аҳволимиз ҳеч кимда хавас уйғотмайди. Мен шундай бўлса ҳам, барибир, Арктикани яхши кўришимни англадим.

25 ноябрь. Хавфли вазият туғилса, кечаси одамларнинг кемадан муз устига кўчиб тушишларига ёрдам бериш учун инженер ва илмий ходимлардан иборат вахта тайинланди. Эрталаб соат саккиздан кемани муз қаттиқ қиса бошлади. Тезда кийиниб ташқарига чиқдим. Тенада одамлар тўплана бошлади... Энди муз устига кўчиш керак. Муз эса унча қотмаган. Оёқ остида қум каби уваланиб кетади. Лекин кемада қолсанг, у билан бирга чўкишнинг мумкин. Ҳеч қандай чора йўқ. Туғишганларимни эсга олдим. Онамни, хотинимни, бошқа яқинларимни яна кўрармиканман, деган фикр хаёлимдан кетмай қолди.

Шайтон нималар демайди, яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам тайёр туриш керак. Ҳозирча бир нарса аниқ: июль ойигача туғишганларимни кўролмайман. Шу фикрдан кўнглим чўкади.

Физика билан шугулланиб турган бўлсам-да, лабораториядаги ишларим тўхтаб қолган.

30 ноябрь. Шу асирликдан ҳам халос бўлармиканмиз, деган фикр хаёлимдан кетмайди. Хотиним, ўғлим ҳақида кўн

ўйлайман. Ҳалок бўлмаслигимизга ишонсам ҳам, баъзан шубҳадан қутулолмайман. Албатта, бунақа ўйга борини аҳмоқлик, лекин, илож йўқ, тирик жонман.

28 декабрь. Кечқурун соат тўққизда А. В. Луначарский вафоти муносабати билан мотам мажлиси бўлди. ҳаммамиз бу йўқотишдан оғир қайғуга тушдик. Отто Юльевич марҳумнинг умр йўли ҳақида маъруза қилди. Бобров ва Комова ўз хотираларини сўзлаб беришди.

Мен ҳам А. В. Луначарский билан кўришган эдим. У институтга келганда, биз билан суҳбат ўтказган эди.

23 январь. Бугун магнит оғишни белгиладим. Муз қатлами тебранишининг унга анча боғлиқ эканини сездим. Агар тўғри чиқса, эртага тебранишларини ҳисоблашга тушаман. 31-январда сувнинг физик хоссалари ҳақида доклад қиламан. 26 январда Шмидтнинг Фрейд назарияси ҳақидаги докладини тингладик. Энгельснинг «Табнат диалектикаси»ни ўқияпман.

5 февраль. Бугун нерпа этини тотиб кўрдим. Гўшти юмшоқ экан. жуда ўхшатиб пиширишибди. Пиширмасдан олдин уни сиркалаб қўйишган. Лекин, барибир, ирганиброқ едим. «Нерпа гўштини емасанг, қанақа қутбчи бўласан», деб қулишди. Мен: «Овқатимиз шу бўладиган бўлса, қоринга қийин экан», дедим. Юксак вольтли схема учун қалқон ясадим. Бутун хаёлим уйда.

21 февраль. Бугун Белоусовдан телеграмма олдик. У бизга оилаларимиздан салом юборибди. Хотиним, ўғлим, онам кўз ўнгимда жонланди. Уларни қачон кўрарканман, деб кўнглим орзиқади.

26 февраль. Энди соғлигим яхши — ҳамма ишни енгил бажаряпман.

Бошпанада примус ёнади, теградини қуршаб ўтирибмиз. Бугун «Челюскин» чўккан жойдан «Гайавата ҳақида қўшиқ» деган китобни топиб олдим. Баевский овқат пайтида китобни баланд овозда ўқибди. Жуда ажойиб ёзилган. Муз устида ўтириб, ўрмонлар, уёқлардаги ҳаёт тўғрисидаги гаиларни мароқ билан тинглаймиз.

28 февраль. ВКП(б) ячейкасининг очиқ мажлиси бўлди. Отто Юльевич Сиёсий Бюронинг қутлов телеграммасини ўқиди. Рухимиз кўтарилди, яшаш учун курашга гайрат билан киришдик. Шундан кейин партия XVII съездидаги доклад тўғрисида ахборот берилди. Саноатимиз иккинчи беш йилликнинг биринчи йилида катта ютуқларни қўлга киритибди.

1 март. Баҳор жуда совуқ келди. Эрталаб 33, кундузи 31, кечаси 32 даража совуқ. Ўзимни яхши ҳис қилсам ҳам, қўн совқотаман.

Самолётлар учиши мумкин бўлган ҳаво ҳақида ўйлашдан фойда йўқ. Ўртоқларимнинг кайфиятлари тушиб кетган, лекин барибир муз эпопеясининг муваффақиятли якунланишига ишонамиз.

Бугун Спёсий Бюронинг қўтловига шундай жавоб йўқладик:

«Челюскин» чўккадан бери қўрқишга ҳам вақт тополма-
ямиз, тинмай ишлашимиз керак».

1 апрель. Анча кундан бери бир сатр ҳам ёзганим йўқ.
Ошпоқ муз саҳросида кўзларим «кўр бўлиб қолди». Баъзида
қаршимдаги нарсани ҳам кўролмайман. Қорга кўп қараган-
да, кўз кўрмай қолади, деб шуни айтишса керак. Бунга «Арк-
тика кўрлиги» деган от қўйиб олдим».

Ибрайим оға шу сатрларни ўқиб туриб, ўзи ҳам ажаблана-
ди, гўё бу гаплар роҳат фароғатда ёзилгандай эди.

«Печка борми, демак ишлар жойида. Аёллар, болаларни
муз саҳросидан олиб кетишди, бу ҳам яхши».

Бундай оддий иборалар замирида кундалик ҳаётнинг энг
машаққатли, энг таҳликали дамлари ётади. Эртага остларида-
ги кўчма музнинг ёрилмай, жилиб кетмай, муқим туришига,
қўналгадагиларнинг ҳаммаси бир зумда сув қаърига чўкиб
кетмаслигига ҳеч ким қафолат беролмайдиган бир пайтда
ёзилган бу гаплар.

* * *

— Қўтбчи дегани касб эмас,— деган эди Ибрайим оға
суҳбатларимиздан бирида.

Бу таърифнинг маъноси жуда чуқур, уни қўтбчиликнинг
ҳамма қувончлари-ю, машаққатларини кўрган ҳақиқий
олим, тўғрироғи, ҳақиқий инсонгина тушунади.

Иевараси Сергей бир кун Ибрайим оғадан сўради:

— Бобо, ўзингизни қачон бахтиёр деб билгапсиз: музга
кўчиб ўтганларингиздами ё Катта ерга соғ саломат қайтган-
нингиздами?

У шундай жавоб берди:

— Бахтии ҳамма орзу қилади. лекин ҳамма ҳам унинг
курашдан иборат эканини тушунмайди. Мен бахт ҳақида
ўйласам, доим ўтган кунларимга назар ташлайман. «Рус-
нов», «Челюскин», «Садко» кемаларининг Шимолий Муз
океанига сафарларини, Галаба салютини, челюскинчилар муз
саҳросидан қайтганларидан сўнг Кремлдаги тантаналарни ва
жанговар дўстларимни хотирлайман. Ёш пайтимда бахтли
эдим. Мақсадимга эришгандан сўнг янада бахтлироқ бўлдим.
Халққа кераклигини англаганимдан сўнг ҳақиқий бахт
ни мада эканлигини чуқурроқ тушундим. Ҳозир шу ёшимда
ҳам ишлаш имконим бор экан — бу ҳам бир бахт. Шунинг
учун ҳам ўзимни энг бахтли одам санашим мумкин.

1985 йил.

Жамолиддин
БЎСАҚОВ
ҲАЁТ
СЎҚМОҚЛАРИ

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

I

Катта хонтахта атрофида ўтирганларнинг чехраларида маъюслик ифодаси ҳукмрон. Ҳамма чуқур ўйга толганча огир дард-аламдан эзилиб, бошини қуйи солиб ўтирибди. Пиёла ва косалардаги ширчай ярим-ярим ичилиб, совиб қолган. Кўп йиғлаганиданми ёки уйқусизликданми, Бузурхон онанинг қоп-қора шахло кўзлари қизариб, кичрайиб қолгандек кўри-нади. Ҳозир ҳам ана шу қизарган кўзлардан дам-бадам тўкилаётган томчилар онанинг бугдойранг, думалоқ юзини ювиб, оқ кўйлагининг этагига тушарди. Она эса уни артишни ўйла-масди ҳам. Огир ўй-хаёлга ботган она буни сезмаяптимикин? Ёки қалбидаги гам-гусса ва жудолик дард-ҳасратларини ёш тўкиш билан енгиллатмоқчимикин? Ким билсин?..

Узоққа чўзилган сукунатдан кейин онанинг кўзларидан тўкилаётган мунчоқ-мунчоқ ёшни кўрган Розиям ҳам ўзини тутолмай, энтикиб-энтикиб йиглаб юборди.

Боядан бери жим ўтирган Сулхи бошини кўтариб, атроф-дагиларга бир қур назар ташлаб чиқди-да, кейин бўғиқ овозда гамгилик билан аста деди:

— Мунча йиғлайсизлар? Йиги билан энди барибир дадам қайтиб келмайди-ку? Йиғламанг, ойижон, сиз йиғласангиз юрак-багримиз эзилиб кетади. Қўйинг, ойижон, биз бормиз-ку! — Сулхи ўзини ҳар қанча бардам тутишга тиришмасин, томоғига бир нарса тиқилиб, сўпгги сўзини айтолмади. Кафтларини юзига босганча ўтириб қолди.

— Сабр қилинглар, опа, йиги билан ҳеч ким муродига етган эмас. Бошимизни тошга урганимизда ҳам Лутфулла акамни фақат тушимиздагина кўрамиз, — дея тасалли берди уйнинг тўрида ўтирган Бузурхоннинг иниси Мухпул. У қирқ ёшларда бўлиб, баланд бўйли эди. — Йиғладик, сиқтадик, энди бас қилайлик. Олдимиздаги кунларнинг гамини ейлик. Сен, Сулхи, шу уйнинг каттаси бўлиб қолдинг. Онангни суянчигисан. Аканг Насирдин ёнингда эмас.

Мухпул анча гапирди. Қандай қилиб бўлмасин, бу оилани ўз паноҳига олмоқчи бўлаётгани ҳар бир сўздан сезилиб турарди.

Одамнинг тақдири гоят мураккаб бўлади. Ўйламаган-кутмаган воқеа-ҳодисалар баъзан оёгингнинг остидан чиқиб қолиб, гоҳ одамни чексиз хурсанд қилиб, қаҳқаҳлатиб кулдирса, гоҳида юрак-багрингни эзиб, йиғлатади, огир жудолик, мусибатга мубтало қилади. Лекин шу хурсандчилик билан гам-гуссани тенг кўтариб юришни билиш — ҳаёт қонуни. Йиллар мобайнида иссиқ-совуқни бошидан кечириб, ҳаётнинг

чигал, қингир-қийшиқ йўллари босиб ўтиб, чиниққан бу оила чидамли эканлигини эслатиб ўтгандан кейин:

— Хўш, нима қиламиз энди, опа? — дея опасининг кўзига термилиб қаради Мухпул. — Кўчамизми?

— Мен нима дейман, иним. Менинг қўлимдан нима ҳам келарди? Болалар биледи.

Мухпул билан онанинг сўзидан кейин ҳеч ким «ломим» деб огиз очмади. Ҳамма яна онанинг кўзига мўлтираб қаради.

— Иложи бўлса, кўчмаганимиз яхши, — деб жимликни бузди Сулхи бошини хонтахтадан кўтармай. — Мактабимдан, дўстларимдан айрилиш огир бўляпти. Бир амаллаб кунимиз ўтар. Опам келаси йили техникумни тугатади-ку! Мен ҳам ишга кирмоқчи бўляпман. Кетмайлик, ойи...

Сулхининг отаси Лутфулла Азнибоқиев бундан бир неча ой муқаддам узоқ сафарга кетиб, қайтиб келмади. Ўлди деган хабар келганидан кейин оила Лутфулланинг маърақасини ўтказиб, нисоний бурчни бажо келтиргач, эндиги ҳаётларининг қай йўсинда бўлишини ўйлашди.

Бузурхоннинг Еркент шаҳридан етмиш чақирим наридаги Қўнғурлан қишлоғида яшайдиган иниси бу оилани ўша қишлоққа кўчириб олиб кетиб, ўз паноҳига олиш мақсадида келган экан. Ҳозир дастурхон устида бўлаётган ўй-мулоҳаза — оила тақдири ҳақида эди.

Лутфулланинг саломатлиги бир оз ночор бўлган катта ўгли Насирдин бултур туғишганларини йўқлаб Ўзганга борганда, у ернинг ҳавоси жуда ҳам ёқиб, бир ой ичидаёқ анчагина яхши бўлиб қолган эди. Кейин оила маслаҳати билан у икки-уч йил ўша ёқда туриш учун кетганди. Отасининг вафотидан кейин уйига келиб:

— Бир оз сабр қилиб турунглар, уй-жой тайёрлаб, икки-уч ойга қолмай ҳаммангизни олиб кетаман ёки соғлигим яхши бўлса, Еркентга қайтиб келаман, бирга турамиз. Сизларни ҳеч қачон ёлғиз қўймайман, — деб кетган эди.

Девор соатининг мили иккидан ошганда оила маслаҳати бир тўхтамага келди.

Насирдин Ўзганга ўрганиб қолган. Ҳозирча ўша ёқда юратурсин. Бутун оиланинг Ўзганга бориши тўғри эмас: беш-олти жоғни ҳали қўлидан тузукроқ иш келмайдиган ёш Насирдиннинг қўлига қаратиб қўйиш дуруст бўлмас. Қўнғурлан туғилиб ўсган еримизга яқин. Кап-катта одам багрини очиб, паноҳ бўламан, деб турганда, унинг гапига кирмай, йўқ деб ўжарлик қилиб, оёқ тираб олишса Мухпулнинг кўнгли ранжийди, «Қадрингга етганга қадр қил», дейдилар-ку, ахир! Шунинг учун Сулхилар Қўнғурланга кўчмоқчи бўлишди. «Уч томонда бўлиниб яшаймизми. узоқнинг оти ўз оти билан узоқ, бир-биримизни тез-тез йўқлаб туролмаймиз...» — деб уларни кўчишга кўндирган эди Мухпул.

Сулхи кўчишни хоҳламаса ҳам онаси билан тоғасининг раъйига қарашга мажбур бўлди.

— Майли, вақтинча кўчиб турақолайлик. Мен бирор йилча ўқийман, колхозда ишлаб, сизларни ўзим боқаман. Ҳеч нарсадан толиқтирмайман. Фақат сиз йигламасангиз бўлгани, — деди Сулхи онасига.

— Муштдеккина бўлиб бутун оиланинг ташвиши сенинг бошингга тушди-ку, болам! — деди она кейинги кунларда ич-ичига ботиб кетган кўзларини Сулхига тикиб. — Нима қилай, ҳозир сенинг тирикчилик ташвишини қиладиган вақтинг эмасди. Майли, пешонамизга ёзганини кўришдан бошқа иложимиз йўқ! Мана ўн бешга кирдинг, албатта дастёрликка ярайсан, болам.

Она Сулхининг бошини силаб, пешонасидан ўпди-да, маъюсгина жилмайиб қўйди. Унинг юпқа лаблари ва катта кўзларида табассум ўйнарди, аммо эридан — болаларнинг отасидан бевақт ажралганидан нозик қалби азоб чекарди... Кўзида — кулги, қалбида аза...

— Майли, ҳозирча мана шу маслаҳат билан иш қилайлик, у ёғини кейин кўрармиз.

Онанинг шу сўзи маслаҳатнинг якуни бўлди.

* * *

— Шундай қилиб, кўчмоқчи бўлдингларми? — деди Сулхи билан суҳбатлашиб ўтирган мактаб директори. — Бир ҳисобда яхши бўпти. Тоғанг оилангга гамхўрлик қилишни ўз зиммасига олиптими, йўқ деб икки оёқни бир этикка тикиб туриб олиш ҳам яхши эмас. Ўқишингни нима қиласан?

— Бир йилча ўқимайман. Тоғам ҳар қанча гамхўрлик қилганлари билан уларнинг қўлларига қараб ўтиришимиз яхши бўлмас. Ҳозирча мана шу еттинчи синф билан кифояланишга тўғри келади. Кейинроқ, акам келганда, яна ўқирман!

Директор ўқувчиси билан анча суҳбатлашди, панд-насихатлар қилиб, оқ йўл тилади. Йиллар мобайнида қадрдон бўлиб қолган устозларидан айрилишнинг нақадар оғир эканини Сулхи бугун биринчи марта ҳис этди. У устозининг қўлини хийла вақтгача маҳкам қисиб тургандан кейин аста қўйиб юбориб: «Хайр, муаллим», дейишга ҳам журъат этолмай, кўнгли бузилиб, кабинетдап тез чиқиб кетди.

Сулхи «7-синф» деб ёзилган эшикни очиб, қора тахта ёнида бир оз турди, кейин тўртинчи қатордаги ўзининг парта-сига бориб ўтирди.

Кўнгли бузилиб кетди... Бир оздан кейин бошини кўтариб, кафти билан кўз ёшини артди-да, синфга кўз югуртирди. «Анави биринчи партада Мўрдангул билан Масим ўтиради. Унинг орқасидаги парта Ҳосиятқиз билан Жалилники. Иккаласи бир-бири билан ҳеч чиқишолмайди. Манави партада

бўлса Зайтунам иккимиз ўтирардик. Зайтунам ювош, меҳрибон қиз. Ҳар куни уйдан конфет, олма, нашвати олиб келарди. Иккаламиз тенг еяр эдик. У ҳисобни яхши билмасди. Ҳамиша мендаи кўчириб оларди. Энди кимдан кўчириб оларкин?

Дўстларимни, устозларимни яна кўрармикинман? Ёки шу айрилганча айрилиб кетармикинмиз? Йўқ, нимага? Қўнғурлан узоқ эмас-ку. Келиб тураман...»

У партадан аста турди-да, эшик олдига келиб тўхтади, яна синфга қараганича хийла вақтгача унсиз туриб қолди.

Ховлидаги турникка осилиб, бир оз машқ қилди, майдон бўйлаб айланиб юрди.

— Хайр, етти йил менинг шўхлигимни кўтариб, дардимни тортган азиз мактабим! Тупроқ, лой, қор босган оёқларим билан полларни ифлос қилган бўлишим мумкин. Кечир мени! Мен яна қайтиб келаман, албатта, келаман...— У аста юриб дарвозадан кўчага чиқди. Кетаётиб қайта-қайта орқасига, ўз мактабига тўймай қарарди, завқ ва ҳасрат билан тикиларди.

Сулхи ўқиган мактабдан икки-уч кўча нарида қизғиш рангга бўялган катта ёғоч бино шаҳарга зийнат ато этиб турибди. Бу бино бундан бир неча йил муқаддам шаҳардаги бирдан-бир уйгур мактаби эди. Сулхи шу мактаб ёнига бориб, деразаларига термилди, сўнг бинонинг ичига кириб, яна бир кўриб чиқиш ниятида эшикнинг олдига борди-ю, лекин киришга журъат қилолмади. «Бекордан-бекорга нима деб кираман? Бу райком-ку!»

«Мен мана шу ерда биринчи синфда ўқиганман. Дадам қўлимдан етаклаб анави четдаги синфга олиб кириб қўйганди. Дадамнинг ўзи ўқитган эди мени. Мактабни «Бўсақов мактаби» деб аташарди. Мени ўқитган Ҳамолиддин муаллимнинг дадаси дейишади ўша одамни. Ўзи очганмикин?»

Сулхи дастлаб ҳарфларни танитган, «Она», «Ватан» деган сўзларни ўқишни, ёзишни ўргатган, бўйнига қизил галстук тақиб, «Доим тайёр!» деб салют беришга одатлантирган мактабига анча вақт қараб турди-да, ичида яна бир нималар дея пичирлаб бино билан хайрлашди.

У Еркентнинг кенг, теп-текис кўчаларидан теварак-атрофга кўз ташлаб илдам бормоқда. «Манави Эсаларнинг уйи. Хайрлашиб чиқсам бўларди. Бироқ болаларнинг ҳаммаси билан қандай хайрлашиб улгураман? Анави қизил дарвозали уй Зайтунамларники. Тандирдан олов чиқаяпти. Нон ёпишаркан-да. Мана, Насирларнинг уйи...» У шу йўсинда синфдошларидан кўпчилигининг эшиги олдидан ўтиб, улар билан ғойибона хайрлашиб, кечқурун уйига қайтиб келди.

— Қаёқларда юрибсан, болам? Вой, болам-эй, кўзинг киртайиб, рангинг бир ҳолатда бўлиб қолибди. Қаёқларга бординг?— дея қарши олди она ўглини.

— Еркент билан хайрлашиб келдим, ойижон. Қўнғурлан унча узоқ бўлмагани билан дўстларимни энди қачон кўраман? Унутиб қўймай деб, шаҳар оралаб, кўп жойларни кўриб

чиқдим. Энди Еркентнинг бурчак-бурчакларини ҳам ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман.

Она ўглининг негадир киртайиб қолган кўзларига, сўлгин чеҳрасига анчагача унсиз қараб қолди. У фарзандининг армонини. унинг нозик қалбини аллақачон тушунган эди.

II

Юк машинаси чанг-тупроқни тўзгитиб, Ўсакдаги «Тахта кўприк» деган кўирикка етиб келганда Сулхи кабинетининг тепасига қаттиқ урганди, шофёр дарров машинани тўхтатди-да, кабинадан бошини чиқариб: — Нима бўлди? — деди аччиғи келганидан бақариб.

— Ака, озгина тўхтаб турунг. Мен ҳозир келаман, — Сулхи машинанинг кузовидан сакраб тушди-да, ҳайдовчининг нима деганини ҳам эшитмай, Ўсак сувининг оқими бўйлаб югуриб кетди.

— Қаяққа кетяпти бу бола. Бошлиқ, тез кел. деб таъинлаган эди-ку? Қанча кутишим керак? Қандай бебошлик бу? — жаҳли чиқиб, бўғилиб, тўнғиллади шофёр.

Унга Бузурхон опа ҳам, Мухпул ҳам жавоб беролмади. чунки иккаласи ҳам Сулхининг мақсадини билишмасди.

Сулхи юз эллик-икки юз қадамча югуриб сув қайнама бўлиб оқаётган жойга борди-да, шошиб устки кийимларини ечди-ю, ўзини сувга отди. Икки-уч марта шўнгиб чиққандан кейин дарров яна кийимларини кийиб, оқ йўлли қора костюмининг чўнтагидаги шишага тўлдириб сув олди. «Энди шу билан қачон келиб, бу ерда чўмиламан, қачон маза қилиб сузиб ўйнайман? Ўсакнинг суви жудаям яхши, жудаям тиниқ, ёқимли. Дўстларим, сизлар тез-тез келиб турунглар! Менинг учун сузиб ўйнанглар! Сувнинг тагида бекинмачоқ ўйнаганларимизни унутманг. Хайр, қадрдон Ўсак! Мени сувда балиқдек сузишга ўргатган Ўсак!»

У шишанинг оғзини тиккин билан беркитди-да, югургилаб машинанинг олдига етиб келди.

— Нега одамни шунча пойлатасан? Ярим кунимни бекор ўтказдинг, шуям иш бўлдимми? Сув оларкансан, ўша ёққа бориб ўтирмай, мана шу ернинг ўзидан олсанг бир нима бўлармиди? Қўнғурланнинг йўлида сув тугаб қолган эканми? — деб яна тўнғиллади ҳайдовчи.

— Ака, хафа бўлманг. Мен сувда сузишни биринчи ўрганган жойим — қайнамадан олдим-да. Манави латтада богимизнинг икки сиқим тупроғи бор. Манави бизнинг боғдаги энг яхши олманинг шоҳи, — Сулхи костюмининг қўйин чўнтагидан узунлиги икки қарич келадиган олма шоҳини чиқарди. — Тупроқни шишага солиб, шоҳни ботириб қўяман. Еркентни ҳам, уйимизни ҳам, Ўсакни ҳам ҳар кун кўргандай бўламан-да!

Жахли чиқиб турган хайдовчи Сулхининг гапларини эшитиб, унга ҳавас билан тикилиб қолди.

«Ёш бўлсанг ҳам ўз юртидан айрилишнинг нақадар оғир эканини сезипсан-да! Дурустсан, ноўрин бақирганим учун кечир, укам!»

Ўглининг бу қилигига ажабланган она шаҳар тарафга қараб ўтириб олган Сулхига юраги ачишиб кетди.

«Бечора болам, сени уриниб қолмасин деб, аяб кўчган эдим, уволингга қоладиганга ўхшайман, жоним болам. Ўз юртингни бунчалик яхши кўришингни ўйламабман!..»

Иккинчи боб

I

— Мана, икки хонали уй. Ўз уйлариңдек кўринглар. Мол-ҳол, товуқ-повуқ боқаман десанглар ҳам ўз ихтиёрлариңг. Манави йигит юриш-туришига қараганда ишчанга ўхшайди. Ўқийман деса — мана мактаб. Ишлайман деса — мана колхоз,— хурсанд бўлиб қарши олди уларни колхоз раиси.

— Бир йилча ўқимайман. Менга иш беринглар,— деди Сулхи раиснинг кўзларига умид билан қараб.

— Ишлайман деб қўймаяпти, ҳали ёш, оғирлик қилиб ўтирмасин, ўзига лойиқроқ бирор иш берсанглар яхши бўларди,— илтимос қилди она.

— Қизиқсиз-да, ойи, ўн беш ёшга тўлдим-ку, қачонгача ёш бўламан! Одамлар қилган ишни мен ҳам қила оламан.

— Э-э, ғам қилманг, ҳа, катталарга ҳам, ёшларга ҳам ўзига лойиқ иш топилади.

Шундай қилиб, ёш Сулхи колхоз ишига жон-дили билан киришиб кетди: аста-секин кўзи пишиди, ариқ тортди, бугдой ўриб, боғлади... Қисқаси, колхозда қаерга одам кучи керак бўлса, Сулхи ўша ерда ҳозир у нозир бўларди. «Меҳнатқаш, ҳақиқий тиниб-тинчимас йигит экан, шундай ўғли бор онанинг қандай армони бўлсин? Қани энди бизнинг ўғилларимиз ҳам шунақа одобли, фаросатли бўлса», деб унга ҳавас қилишарди колхозчилар. Қизи борлар эса Сулхини кўрганда: «Сени кув қиламан, чиройли қизим бор!» — деб ҳазиллашиб ҳам қўйишарди. Бунақа пайтларда Сулхи қизариб, ерга қараганча нари кетарди. Улар ҳазиллашишса ҳам кўнгилларидагини айтишаётганини Сулхи қаердан ҳам билсин!

Сулхининг от-арава билан хирмонга бугдой ташиётганига ўн кунча бўлиб қолганди.

— Ака,— деди бир куни Сулхи колхоз правлениеси раисининг ҳузурига кириб,— бугдой ташишда катталар ҳам, кичиклар ҳам аралаш ишляпмиз. Баъзан ёшлар катталар билан

баравар ишлолмас, гоҳида кексалар ёшларга тенг келолмай қолар экан.

— Хўш, хўш, нима демоқчисан?

— Биринчи бригадага бугдой ташишни болаларга юкласанглар бўлмайдими дейман-да, ака? Ҳозир етгита аравада бугдой ташияпмиз. Шу араваларни ўн тўртта болага берсанглар. Биз биргалашиб ишлаб кўрсак.

— Ҳой, нималар деяпсан, ҳали ёшсизлар-ку. Бунинг урдасидан чиқармидинглар? Бугдой ташишни ўзингча осон деб ўйлаяпсанми?

— Ўн беш ёшга кирибмиз-у, ҳалиям ёшмизми?

— Манави қайсарнинг сўзини қара-я. Отларни ҳам кечаси ўзларинг боқасизларми?

— Отларни катталар боқса яхши бўларди.

— Ундай бўлса, сен шу ўн тўрт болани ўзинг танлаб, рўйхатини тузиб кел. Маслаҳатлашиб кўрамиз.

— Нимасини маслаҳатлашасиз, ака? Биз маслаҳатлашиб бўлдик. Қўрқманг, юзингизни ерга қаратмаймиз.

— Ҳали келишиб ҳам бўлдик дегин-а?! Сени қара-ю. Бўпти бўлмаса, қўлингни ташла, қайсар!

Колхоз ёшларининг йигинида Сулхининг таклифи муҳокама қилиниб, «Ёшлар қарвони» тузилди-да, «қарвонбоши» ликка Сулхининг ўзи тасдиқланди. Ўн тўрт бола бирлашиб бугдой ташишга киришиб кетишди.

Ойдин кеча. Ёшларнинг ишига мадад беришни ният қилгандек тўлин ой ҳам атрофга сахийлик билан нур сочиб турибди. Араваларнинг баъзи мойланмаган гилдираклари нола қилаётгандек мунгли гичирлайди. Бир томонда ёш йигитнинг ёқимли ашуласи эшитилади.

— Эшитаяпсанми, Шариф, Нодир ашула айтяпти,— деди Сулхи шеригига.— Яхши айтар экан.

— Қишлоқнинг таниқли ашулачиси у,— жавоб берди бир бог бугдойни паншаха билан аравадаги Сулхига узатаётиб Шариф.

— Энди сен аравага чик, ўртоқ, мен узатиб турай. Бўйим баландроқ.

— Йўқ, ўзим узатиб беравераман.

— Кўйсанг-чи. Ҳансираб, нафасинг огзингга тикилиб қолди. Ишни галма-галдан қилайлик-да.— Сулхи ерга сакраб тушди-да, Шарифни суяб бугдой боглари анчагина кўтарилиб қолган аравага чиқарди.

— Ҳой, Қосиммисан? Нима бўлди? Нега ётиб олдинг?— деб қўшни арава ёнига югуриб борди Сулхи.

— Кечадан бери бошим огрияпти, ўтиб кетар деб ўйлагандим. Ҳеч бўлмапти.

— Бошинг огриётган бўлса ҳам ишга чикдингми?

— Яхши бўлиб қолар девдим-да.

— Чайлага ўзинг бороласанми?— сўради Қосимга тикилиб Сулхи.

— Йўқ, бормайман! Мени деб арава тўхтаб қоладими. Тузалиб қолар.

— Кўп гапни қўй. Гапиришга ҳолинг келмаяпти-ю, яна ишлайман дейсан-а? Совут, сен Ҳосимни чайлага обориб ётқизиб кел. Сув бер. Кейин учаламиз иккита аравада ишлаймиз. Икки арава бир-бирига яқин юради. Мен икқалангизга боғ узатиб тураман. Ҳани, тур, ўртоқ.

Шу кечаси Сулхи икки аравага боғ узатиб бериб, саҳарда отларни аравадан чиқарди-ю, ўзини чайладаги жойига ташлади. Аммо «чарчадим» демади.

— Биз манави гўдакларни «мишиқилар» деб назарга илмай юрсак, буларнинг ишини қаранг,— деди ёшларнинг беш кунлик иш якунини кўрган раис. «Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни» дегани шу бўлса керак.

— Бунинг ҳаммаси Еркентдан кўчиб келган Сулхининг ташаббуси, муаллимнинг боласи-да, тарбия кўрган,— деб раиснинг сўзини қувватлади бригадир.

— Ҳамма ҳам ўша муаллимнинг ўглига ўхшаш ишчан бўлганда... Колхознинг келажакдаги эгалари, бизнинг умидимиз ёшлар эмасми? Лекин, эссиз, ўқимай қолибди, ўқиса, бу боланинг қўлидан анча иш келади. У ўқиши керак, қандай бўлмасин уни ўқитиш лозим. Бундай болани ўқитмаслик жинойят!— деди раис.

Сулхининг қувончининг чеки йўқ. Кўпдан буён ўйлаб юрган орзуси бугун амалга ошмоқчи. Мактабга ўн бешга яқин ўғил-қиз йиғилган. Ҳаммалари қандайдир бир янгиликни кутишяпти, у янгиликни «карвонбоши» Азнибоқиевдан эшитишади.

— Биласизларми, болалар, нима учун йиғилдик?— Сулхи гапни чўзиб ўтирмай, бирданига мақсадга кўчди.— Еркентдаги бизнинг мактабда ҳаваскорлик тўғараги бўларди. Фақат бешинчи-саккизинчи синфларнинг болалари қатнашарди унга. Байрам кунлари улар концерт қўйишарди. Колхозларга бориб концерт беришарди. Районда мактабимизнинг санъаткорларини жудаёқ мақташарди. Нима учун биз ҳам шундай тўғарак очмаймиз?

Сулхининг бу саволидан сўнг ўтирганлар хаҳолаб кулиб юборишди.

— Ўзинг қўшиқ айтишни биласанми?

— Созандаларни ўша мактабдан олиб келамизми? Чолгу асбобларини-чи?

— Ҳўлимизни дутор, ичагимизни тор қилиб чаламизми?

— Ичагимизни эмас, қизларнинг сочларини кесиб олиб тор қиламиз-да? Ана, Мерванемнинг сочи жудаёқ узун.

Кулги сабабини дархол тушунган Сулхи сўзида давом этди:

— Бекорга кулянсизлар. Нимага энди сочини кесамиз. Кўчиб келганимизга бир йилдан ошди. Ҳўнгурлан одамлари билан яхши танишиб олдим. Ҳасаниннинг уйида скрипка бор экан. Ўзиям ёмон чалмайди. Ҳосим билан Шариф мандолина

чалади. Хосиятхон муаллиманинг уйида дутор бор. Ўзининг ҳам чалганини кўрдим. Мана сизларга асбоблар. Нодирнинг қўшиғини ҳаммамиз яхши кўрамиз-ку! Тўй-ҳашамларда ўйин деганни қийиб юборадиган қизларни ким билмайди! Мана, керак бўлса, ҳаваскорлар тўғараги.

Сулхининг ҳақлигига кўзи етган болалар масалага жиддий қарай бошлашди.

— Бинойидек анчагина созанда бор экан-ку!

— Уюштириш керак экан, қаранглар!

— Ростини айтганда, биз бу ҳақда мутлақо ўйламаган эканмиз, — деб гап бошлади комсомол комитетининг секретари. — Укамиз Сулхи Азнибоқиевга ташаббуси учун раҳмат. Аввал мана шу фикрини менга айтганда, хурсанд бўлиб, ўша заҳоти қувватладим. Кейин мактаб директорига, парторгга бордик. Улар ҳам қувватлаб, ёрдам беришадиган бўлишди. Энди бу ёғи ўзимизда қолди.

Ешлар бу ташаббусни қўллаб-қувватлаб, мактаб билан биргаликда ҳаваскорлар тўғарагини ташкил қилишни маъқул кўриб, уни уюштиришни Сулхининг ўзига топширишди. Сулхи ташаббусининг маъқулланганидан хурсанд ҳолда уйига қайтса, тоғаси Мухпул ўтирган экан.

— Бормисан! Ишга бунча муккангдан кетмасанг? Яна огирлик қилиб қолмасин, — деди Мухпул саломлашгач ҳазил аралаш.

— Бир кишичалик ишляпман, тоға, ҳеч қийинлик жойи йўқ. Қолхозда ҳаваскорлар тўғарагини ташкил қилмоқчимиз.

— Ие, қўшиқ айтишни биласанми?

— Нега билмас эканман, мен қўшиқ айтадиган бўлсам, итлар вовуллаб, товуқлар қақоғлаб, мушуклар миёвлаб юборади. Лекин маҳалламизда уста йигит-қизлар жуда кўп экан-ку.

Мухпул Сулхининг катта бола бўлиб қолганига, қувноқ, хушрўй йигит бўлиб ўсаётганига завқланиб, унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Тоғанг бизга яна бир қоп ун, бир қоп картошка олиб келибди, болам, — деди онаси айвонда деворга суяб қўйилган иккита қопга ишора қилиб.

— Ҳадеб олиб келаверасизми, тоға? Янги келганимизда қарашдингиз, бўлди-да. Энди бу уйда ҳам дурустгина бир колхозчи бор-ку! Ўтган беш кунликда нормани ортиги билан бажарганим учун колхоз бир қоп ун билан битта қўй берди. Ойим айтмадиларми?

— Айтди. Стахановчи бўлиб кетибсан. Асқотди дегани шу бўлади-да, баракалла!

Сулхи ишлаб юриб, ҳаваскорлик тўғарагини ҳам ташкил қилди. Колхоз яна бир оз маблағ ажратган экан, Хосиятхон муаллима Еркентга бориб, яна битта маңдолина, ўйинчи қизлар учун оддий газламадан қўйлак тиктириб келибди. Бўш вақтларида машқ ўтказиб, «бугун-эрта колхозчиларга концерт қўйиб берамиз», деб юрган кунларнинг бирида Сулхини идорага чақиртиришди.

«Нима гап бўлдийкин. Репетиция қиламиз деб одамларни ишдан қўйдинг», дейишмаса бўлгани ёки яна бошқа ишга ўтказишармикин?»

Сулхи ҳар хил тахмин, гумонларни хаёлидан ўтказиб, колхоз идорасига кириб борди.

— Келдингми, ўтир,— деб очиқ чеҳра билан қарши олди уни раис ва бирданига мақсадга кўчди.— Сен колхозда жуда яхши ишляяпсан. Ҳаммамиз сендан хурсандмиз. Одатда яхши ишлаганларни бошқа ёққа жўнатмасликка тиришамиз. Аммо биз сенинг истиқболинг янаям порлоқ бўлишига ишонамиз. Бизнинг колхозга Еркентдаги техникум бир ўрин берган экан, шунга сени юборишни маъқул кўрдик. Ўзинг нима дейсан?

— Мен Еркентга пиёда бориб бўлса ҳам ўқишга розиман,— деди қувончини ичига сиғдиролмаган Сулхи. Уни техникумда ўқиб, отасига ўхшаш устоз бўлиш бир бор хурсанд қилган бўлса, ўзи тўғилган, болалик даврини ўтказган юртига бориш, тол чивикни от қилиб бирга ўйнаган дўстлар билан дийдор кўришиш, Ўсакнинг ўйноқлаб оқаётган сувларида сузиб, тиниқ булоқ сувларини яна ичиш орауси икки бор хурсанд қилган эди.

— Келишдик. Техникумни тугатганингдан кейин мана шу қишлоққа ўқитувчи бўлиб келасан, хўпми? Югур, ойингни хурсанд қил,— деди раис Сулхига оқ йўл тилаб.

— Ойижон, ойи, мен ўқишга борадиган бўлдим. Индинга йўлга чиқарканман.

Қувончини ичига сиғдиролмай келган Сулхи онасига хушхабарни айтишга айтди-ю, бирдан жим бўлиб, катта хато қилган одамдек хомуш тортиб қолди.

— Улуг иш бўлибди, болам. Мақсадингга етибсан. Борақол.

— Мен бораман деб қўйибман. Лекин...

— Нима лекин? Ёки ўқий олмайман деб қўрқяпсанми?

— Йўқ. Сизларга ким қарайди?

— Вой, тилларингдан ўргилай, болам-а. Шунини ўйлаянсанми? Худога шуқур, егулик-ичгулигимиз етарли. Ёлғиз эмасман. Уканг бор. Тоғанг қунда-кун ора келиб турибди. Биздан сира ташвиш қилма, эртага кийим-кечакларингни ювиб, бир тандир қулча ёниб берай. Отангинг изини босиб, муаллим бўлгин, болам.

- Хафа бўлмайсиз-а, ойижон?
- У нима деганинг, жоним болам. Хурсандман! Эртага бошлиққа бориб, раҳмат айтиб келаман.
- Эҳ, концертимни қўёлмай кетаяпман-да!..

Учинчи боб

Ўз шахрини, дўст-ёронларини, мактаб партасини согинган Сулхи қайтадан талабалик ҳаётига боши билан шўнғиб кетди.

У бир йилдан ошиқ вақт мактаб қўйнидан ажралиб қолган эди. Шунинг учун техникумнинг тартиб-қоидаларига бирдан кўникиш, албатта, осон бўлмади. Илгари ўтилган дарслар ҳам ёдидан кўтарилиб қолибди. Муаллимлар айтган сўзларнинг кўпчилиги бошда унга янги сўзлардек, гўё ҳеч қачон эшитмагандек туюлди.

«Кейин ўқиб оламан», деб ҳаммадан орқада қолганга ўхшайман. Йўқ, энди билимни «Бўсақов мактаби» билан ШКМ да ўқигандек ўйнаб юриб ўзлаштириб бўлмайдиганга ўхшайди. Белни боғла, Сулхи, Азнибоқиевлар оиласини номусга қўйма», деб ўзига-ўзи насихат қиларди у.

Қундузи дарсдан келиб, тушлик қилади-да, бир оз дам олиб, яна ўтириб дарс тайёрлайди, ҳисоб чиқаради, шеър ёдлайди. Иншо ёзиб, ўзини-ўзи синайди.

Шундай берилиб дарс тайёрлаётган кунларининг бирида ётоғига синфдоши Зайтунам кириб келди. У техникумнинг иккинчи курсида ўқирди.

— Сулхи, бугун Қозкинода яхши фильм бўлармиш, бизни олиб бормайсизми?

— Ўзимниям кинога жуда боргим бор, Зайтунам. Хафа бўлманг, бугун боролмайман. Педагогикадан топширилган докладга ҳали яхшироқ тайёрлана олмадим. Эртага синфда дудукланиб ўтирсам, ҳаммамизга уят бўлади. Кейинроқ борармиз,— ийманибгина жавоб берди Сулхи.

— Сиз биз билан боролмайсиз...

Ўғил бола таклиф қилишнинг ўрнига ўзи таклиф қилса ҳам илтимосининг рад қилинганига хижолат бўлган қизнинг сутга чайиб олгандек гўзал чеҳрасига қон югуриб, қизариб кетди.

— Менинг ҳеч кимим йўқ, Зайтунам. Менга ҳамманглар бирдай дўстсизлар. Ҳозирча дарсларни яхшироқ ўзлаштириб олай. Кино, ўйин-томоша қочиб кетмас, ахир.

Сулхининг дўстлари кўп эди. Лекин мана ўқиш бошланганига икки-уч ой бўлган бўлса ҳам у оғайнилари билан ўйин-томошагаям, кино-театргаям ёлчителиб бормади. Ўзи яхши кўрадиган Ўсакка ҳам кўп тушавермасди. Болаларнинг ҳар қайсиси «Ўз қизлари» билан кинога, дам олиш кунлари Ўсакка сайилга кетишган пайтларда ҳам Сулхи ётоқхонада ёлғиз қолиб, дарс тайёрларди.

Техникум қизлари баланд бўйли, қоматдор, қора сочли. Бундойранг Сулхини оғир-босиқлиги, бир сўзлилиги, муомаласининг самимийлиги учун яхши кўришар, хурмат қилишарди. Бирга ўтириб дарс тайёрлаш, бирор дарсдан тушунмаганларини сўраш баҳонаси билан қизлар тез-тез унинг ётоқхонасига кирадиган бўлиб қолишди. Сулхи қизларнинг саволларига билганича жавоб берарди-ю, уларнинг ҳар хил «ўйноқи» сўзларига илиқ кулимсираб қўйиб, ортиқча сўз айтмасди.

Сулхининг олдига бошқа қизларга қараганда Зайтунам кўпроқ келарди. Баъзида дарсдан тушунмаганларини сўраб кирар, бирор соатча бирга дарс тайёрлаб, чиқиб кетарди. Баъзида эса: «Қўйлагингиз кир бўлибди, ечинг, ювиб берай», деб келарди. У ҳатто бир неча марта: «Кўп ўқийвериш бошингиз айланиб, касалга чалиниб қолманг», деб насиҳат ҳам қилди.

Зайтунам бошқа қизларга қараганда Сулхига истараси иссиқ, ёқимли кўринарди. Кейинги пайтларда унинг ётоқхонага келишини сабрсизлик билан кутадиган, бирор кун кўрмаса соғинадиган ҳам бўлиб қолди.

Шаҳарнинг қоронғи кўчасида икки ёш қизгин суҳбатлашиб аста келарди. Ҳозиргина кўрган фильмдан олган таассуротларини ўзаро фикрлашишарди.

— Одамлар ўша йигит-қизга ўхшаб бир-бирларини тушунишса қандай яхши, а, Зайтунам? Қаранг-а, қизни душман чангалидан қутқараман деб йигит ҳалок бўлди-я?

— Қиз-чи! Агар қиз йигитни демай, бойнинг ўғлига турмушга чиқишга рози бўлганда-чи, эҳтимол, ҳар иккаласи ҳам тирик қолган бўлармиди?!

— Мен ҳар иккаласини ҳам қўлламан. Турмуш қуриб, шунчаки кун ўтказиш учун яшашнинг ҳожати йўқ. Табиат берган қисқа умрни кўнгилдагидек ва фойдали яшаш керак. Халқ манфаатини кўпроқ ўйлаш — шарафли иш. Аксинча яшашнинг маъноси бўлмайди. Ҳайвоннинг ҳам кунни ўтаверади-ку.

— Сиз файласуф бўлиб кетибсиз,— деб мийгида кулиб қўйди Сулхининг мулоҳазасидан завқланган Зайтунам.

— Бу менинг сўзларим эмас. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» деган китобида тахминан шундай фикр бор. У жуда ҳам яхши айтган.

— У китобни ҳали ўқиганим йўқ.

— Ўша китоб билан Максим Горькийнинг «Она» романини албатта ўқиб чиқишингиз керак, Зайтунам.

— «Она»ни ўқидим.

— Жуда яхши. Биласизми, мен юртимни — Еркент халқини жуда яхши кўраман. Нимагадир, мана шу ердан сира кетгим келмайди. Қўнгурланда турганимда ҳам Еркент кўз ўнгимдан ўтаверарди. Таниш-билишларни соғинардим. Нимага шундай экан-а?

— Мени ҳам соғинармидингиз? — эркаланиб сўради Зайтунам, жарангдор кулгиси билан қоронги кўча сукунاتини бузиб.

— Сиз билан синфдошмиз-ку, — сирли жавоб берди Сулхи. Шу тариқа икки ёш дўстлашиб, ораларидан қил ўтмайди-ган бўлиб қолди.

Ҳатто улар бир-икки марта Қўнғурланга ҳам бирга бориб келишди.

1939 йили педтехникумнинг биринчи курсини яхши баҳолар билан тугатган Сулхи ёзги таътилда онасининг қошига — Қўнғурланга отланди. У юк машинасига чиқиб ўтирганда қаёқдандир Зайтунам пайдо бўлиб қолди.

— Хайр, Сулхи! Хат ёзиб туринг. Вақтингиз бўлганда келиб турарсиз. Катта опамларга салом айтинг, хўпми? Мен ҳам борарман.

Сулхи машинадан сакраб тушди-да, қизнинг олдига келиб, унинг қўлини қандай ушлаб олганини: «Хайр, Зайтунам, албатта боринг, кутаман», деб юборганини ҳам сезмай қолди шу дақиқада.

...Сулхи Еркентга келолмади. Зайтунам Қўнғурланга бир-икки марта борди, икки дўст учрашиб сирлашиб, суҳбатлашишди. Аммо Қўнғурландаги бу учрашувлар сўнгги учрашув эканини иккаласи ҳам мутлақо хаёлига келтирмаган эди.

Пешонасига ёзилган тақдир Сулхнинг техникумда ўқишига йўл бермади. Таътил тугаб, бугун-эрта Еркентга қайтаман деб турганида касалга чалиниб кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Касалдан тузалиб оёққа турганда, ўқишнинг деярли ярми тугаёзганди.

«Бу тақдир менинг ўқишимга нечун бунчалик тўсқинлик қиларкин-а? — маъюсланди Сулхи. — ШҚМни тугата олмадим. Техникумдаги ўқишим ҳам ярим йўлда қоляпти. Йўқ, ўқийман. Қандай бўлмасин ўқийман! Отамдек ёшларга илм, тарбия берадиган устоз бўламан, — деб ўқишдан умидини узмай, даволаниб юрди. — Ўқишим яна бир йил кейинга сурилди, ҳечқиси йўқ», ўзига ўзи тасалли берарди у. Обдан соғайиб олганидан кейин Сулхи яна колхоз ишига берилиб кетди.

— Рухингни туширма, ўғлим, ҳали ёшсан. Қолхозда ҳам яхши ишлайсан-ку. Оч-яланғоч эмасмиз. Худога шукур, қишлоқда иззат-ҳурматимиз ҳам бор, — ўглининг қўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди Бузурхон опа.

— Гапларингиз тўғри, ойижон. Лекин, ҳозирги вақтда ўқимасдан бўлмайди, — деди у. — Бир ҳисобда бу йили ўқимаганим ҳам яхши бўлди. Қолхозда ишлаб, сизга рўзгорга дон-дун, озиқ-овқат ғамлаб бераман.

— Ақлингдан ўргилай, болам.

Бир кўни Сулхи ишдан келиб, онаси билан гаплашиб ўтирган эди, Насирдин келиб қолди.

Акасининг келиши Сулхини ниҳоятда хурсанд қилиб

юборди. Ака-ука роса бир-бирларини согинишган экан. Қучоқлашиб кўришишди. Сулхи акасининг бўйнига осилиб, юзларидан ўпди. Ҳатто бир-икки кун ишга ҳам бормай, акаси билан бирга юрди. Ишлаётган ерларини кўрсатди, дўстлари билан таништирди. Лекин қанчалик хурсанд бўлмасин, мана шундай долзарб пайтда акасининг беҳосдан келиб қолиши уни ташвишлантирмай қўймади.

«Нима учун тўсатдан келдйкин? Бирор кўнгилсизлик юз берган бўлмасин ишқилиб? Аввалги хатларида бизни йўқлаб келолмагани учун кечирим сўраганди. Фақат биз билан дийдор кўришиш учунгина келганмикин? Бу ҳақда хабар ҳам бермади — Қизиқ!..»

— Отамиздан бевақт айрилдик, — сўз бошлади Насирдин уч кундан кейин, — энди биз у ёқда, сизлар бу ёқда, бўлиниб яшайверамизми. Бошда-ку, ҳаммамизнинг бирга кетишимизга имкон бўлмаганди. Мана энди у ёқда яхши жойлашиб олдим. Энди бирга туришга ҳам шароит бор. Сизларни кўчириб олиб кетгани келдим. Шунга нима дейсизлар, ойи? Сулхи ҳам касал бўлган экан, согайбди. Бунга ҳам шароит яратиб бериш керак.

Бузурхон она ялт этиб Сулхига қаради. Лекин сўзни ўзи бошлади:

— Бу ерда ҳам ёмон яшаётганимиз йўқ, болам. Уканг дуруст ишляпти. Ҳурматимиз ҳам бор. Қолхоз ҳам, қариндош-уруглар ҳам қарашиб туришибди. Лекин жудолик, согинч азоби қийнар экан кишини. Шу согиниш, куйиниш қийнапти мени. Бирга турганга нима етсин, жоним болам! Уканг нима деркин?

«Ўрта мактабни-ку, тугатолмадим. Бир йил ўқиб, техникумни ҳам ташладим. У ёққа кетсам бутунлай ўқиёлмай қоламан-ку! Сизлар кетаверинглар. Мен техникумни тугатиб, кейин бораман. Лекин ҳар таътилда сизларни кўргани бориб тураман», демоқчи ҳам бўлди Сулхи, аммо онаси билан акасининг сўзини қайтаришга кўнгли бўлмади.

Жудолик онасининг юрак-бағрини эзаётганини сезган Сулхи:

— Нима ҳам дейман, ойим нима десалар — мен ҳам шунда, — деди. — Оғайниларимдан, ҳамкасбларимдан айрилиш менга ҳам осон эмас. Лекин ҳаммамизнинг бир ерда турганимизга нима етсин! Ўзганда техникум бормикин?

— Саломатлик бўлса, ўқиш топилади, ука. У ёқда ҳам яхши дўстлар орттирасан. Албатта, бу ердаги оғайниларингни эсдан чиқармайсан, хат ёзишиб турасизлар! Таътил ойларида келиб турсанг ҳам бўлади, — деб ўз ниятининг қатъий эканлигини билдирди Насирдин.

— «Икки уйнинг қуруқ уни бир уйга ош бўлади» деган гаи бор, болаларим, — қўшиб қўйди она...

«Маърақа, тўй-ҳашам бор. Насирдин ҳам, Розиям ҳам катта бўлиб қоляпти. Уларни уйли-жойли қилиш лозим. Қолган

болалар ҳам ўқишса бўларди. Бу ишлар онасиз қандай амалга ошади? Мабодо Сулхи Ўзганга кўниқолмай техникумда ўқийман деб туриб олса, уни кўрармиз. Ораси унча узоқ эмас шекилли...» — дея хаёлидан ўтказди она.

Она-болалар колхоз правленияси раисига бориб, кўрсатган оталарча гамхўрлиги учун чин дилдан миннатдорчилик билдиришди-да, энди кетмоқчи эканликларини айтишди.

Ёркентдан машина келди дегунча Сулхи югуриб етиб борарди. Лекин таниш ҳеч кимни учратолмай, уйига маъюс қайтиб келарди. У Зайтунам билан дийдор кўришишни орзу қиларди. Зайтунам бир неча марта Қўнғурланга — катта холасининг уйига келиб кетганди. Нечундир кейинги бир ой мобайнида қиз катта холасини йўқлаб келмади. «Ўқишлари қийинмикин? Ёки «кўздан нари — кўнгилдан нари» дегандек, мени унутиб юбордимикан? Қандай бўлсаям, бир кўришиб, гаплашиб олсам яхши бўларди. Уни қачон кўраман. Соғинчга чидармикинман? У ҳам мени соғинармикин?!»

Машина тўхтайдиган катта йўлга кунига бир неча марта борсаям, синфдошини учратолмади. Айниқса кўчадиган кунлари энди кўролмаслигига кўзи етиб, қизга жуда меҳр қўйганини, айрилиқнинг нечоғлик оғир эканини чуқур ҳис этди. Уша кунни ўзини қўярга жой топмади.

«Зайтунам!

Биз яна кўчдик. Энди қачон кўришишимиз номаълум! Хайрлашолмай кетганим алам қияпти. Борганимдан кейин адресимни юбораман. Хат ёзиб туринг. Сизга бахт, саломатлик тилайман. С». У шу мазмундаги қисқача хатни ёзди-да, конвертга солиб, почта қутисига ташлади...

ТўРТИНЧИ БОБ

I

Насирдиннинг таниш-билишлари анчагина экан. Келганларни мубораклаб кўни-қўшни, маҳалла-куй деярли ҳар кун бу уйга кириб турди ва кўп ўтмай уларни чойга таклиф қилиш бошланиб, унинг охири қатор меҳмондорчиликка айланиб кетди. Сулхи дастлаб ҳеч кимни танимагани билан, ўзи тенги қўшни болалар кунда унга шаҳарни томоша қилдиришарди, уйларига олиб боришарди. Сулхи ҳам улардан ўзини четга тортмай, яқин бўлиб кетди. Бора-бора дўстлари кўпая бошлади.

Шундай бўлсаям Сулхи Ўзган шаҳрига бирдан ўрганиб кетолмади. Бу шаҳар унга бегонадек туюларди.

Тугилиб-ўсган юртини, эл-оғайниларини қўмсаганиданми, бемавруд ташлаб кетган техникумини соғинибми, ҳар-

холда кейинги вақтларда аввалги тетиклиги, хушчақчақлиги қолмай, камгап, берган саволларга жавоб бериш билан чекланиб, уйдан ҳам кўп чиқмайдиган бўлиб қолди.

Онаси билан акасининг шу хусусдаги саволларига: «Тобим йўқроқ», деб жавоб берарди, холос.

— Укангнинг ҳолидан хабар олиб турибсанми ўзи? Бир ҳолат бўлиб қолди-я. Бошқа юртда ётсираган бўлмасин тагин ёки дадасини кўмсаятмикин? Ажаб, бирпасда юриш-туриши ўзгарди-қолди-я! Ўзини тутишим галатиноқ. Касалпасалга чалиниб қолган бўлса-я,— деди бир куни Бузурхон опа куюниб Насирдинга.

— Э-э, нималар деяпсиз, ойижон, соппа-сог юрибди. Фақат бу ерга кўниколлаётганга ўхшайди. Ёркентни согинган бўлса керак. Ҳар куни икки-учта хат ёзиб жўнатади. Дўстлари ҳам кўп экан-да. Бекорчиликдан зерикапти чоғимда, ўқишга кириб олса, зерикаш нималигини билмай қолади. Қайгурманг, ойижон! Ўқиш бошланишига ҳам оз қолди-ку.

— Ё яна ўша техникумига юборайликмикин, болам? Гаплашиб боқ-чи. Зерикаш ҳам ёмон нарса-да, одамни касалга чалинтириб қўяди.

Ўша куни Насирдин укаси билан суҳбатлашди:

— Сен чамамда бўш қолиб зерикканга ўхшайсан. Ё техникумингга бориб, ўқишни давом эттирасанми?

— Ўқисам-ку, яхши бўларди-я...

— Энди ойимга қараш менинг вазифам. Ахир мен каттаман-ку! Тез орада келин тушириб оласак, ойижонимга ҳам иш қолмайди — меҳмондай бўлиб юраверадилар. Турмушимизни кўрдинг, ёмон эмас. Боргинг келса, майли, ука. Ойим ҳам розилар. Келишдикми?

— Келишдик, раҳмат, ака!

Сулхи уйнинг ичида сакраб-сакраб ўйинга тушиб кетди, онаси билан акасига миннатдорчилигининг чеки йўқ эди.

Она ўглига бир сидра қишлоқ тайёрлаб ҳам қўйган экан. Уни кўриб, Сулхи бениҳоят хурсанд бўлди.

Келаси ҳафта йўлга чиқмоқчи бўлган ўглига икки тандир кулча ёпган Бузурхон опа тўсатдан касал бўлиб, ётиб қолди. Дўхтирлар ҳар куни келиб, дори-дармон қилиб туришса ҳам она дарров оёққа туриб кетолмади. «Юрак касали. Фақат тинчлик ва парвариш лозим», дейишди улар.

Йўлга тараддуд кўриб қўйган Сулхи энди ҳамма нарсани унутди, онасининг атрофида парвона бўлиб, ҳатто кўчага ҳам чиқмай қўйди.

— Мен тузукман, болам, йўлингдан қолма, кетавер, тез-тез хат ёзиб тургин,— деди Бузурхон опа.

— Йўқ, ойижон, сизни шу аҳволда ташлаб ҳеч қаерга боролмайман, шу ерда ўқийвераман. Бу ерда ҳам кўп дўстлар орттирдим. Ўрганиб қолдим,— онасининг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди Сулхи.

— Мени ўйлама, болам. Бу эски юрак касали-ку. Бу

касалга ўрганиб кетганман. Ҳеч нарса қилмайди. Ўтиб кетади. Аканг, опанглар бор.

Касал онасини ташлаб кетишга Сулхининг кўнгли бўлмади, энди на онаси, на акаси ва на опасининг ялинишига қарамай Сулхи кетишдан воз кечди.

«Онамини соғинтириб, уни йиглатиб қўйиб, ўқиганимнинг нима кераги бор. Омон бўлсам, ўқиб оларман...» — кўнглидан ўтказди у.

II

Бир неча кундан кейин мактаб эшиклари очилиб, Сулхи Ўзгандаги ўрта мактабнинг тўққизинчи синф ўқувчилари рўйхатига киритилди. Аммо энди янги ер, янги мактаб, янги одамлар, янги тил... Ўзбек, қирғиз тилларининг уйғур тилидан катта фарқи бўлмагани билан, ҳарҳолда, дўстларининг сўзларини бирданига тушуниб кетиш осон бўлмади. Хусусан, Сулхига сўзларни тушунишга қараганда ўз фикрини баён қилиш оғир бўлди.

— Сулхи паспорт олган куни кўчадан бақириб, хурсанд кириб келди.

— Ойи, ака, опа, мени табрикланглар. Мен энди Совет Иттифоқининг граждани бўлдим! Мана, мана, қаранглар! — у паспортини баланд кўтариб, қаҳқаҳлаб куларди.

— Муборак бўлсин, болам! Омадли, обрўли бўлгин!

Ўйдагиларнинг ҳаммаси уни табриклашди, пешонасидан ўпиб қўйишди. Кейин Сулхи паспортни қандай олганини қисқача айтиб берди.

Паспорт олиш учун ҳужжатларни тўлдирётган пайтда, «фамилиянгиз?» деган саволга «Лутфуллаев» деб ёзиб қўйибди.

— Акангиз, опаларингизнинг фамилияси Азнибоқиев-ку? Сиз бўлсангиз...

— Дадамнинг исми Лутфулла. У — уйғурлар орасидан чиққан дастлабки ўқитувчиларнинг бири. Минглаб уйғур ёшларини ўқитиб, ҳаётга йўлланма берган одам. Шу боисдан отамнинг исми йўқолиб кетмаслигини истайман. Мумкин бўлса, фамилиямни Лутфуллаев дея ёзиб қўйсангиз, — деб паспорт столи ходимига жиддий қаради Сулхи.

— Жуда яхши. Баракалла, ўғлим. Бир маслаҳатим бор: «Лутфуллаев» эмас, «Лутфуллин» дегн, чиройли фамилия, — деди ёши ўтинқираган паспорт столи ходими.

— Майли, ота, Лутфуллин бўла қолсин...

Уйғур ўғлони — Сулхи Лутфуллин! Бундан кейин мени «ўртоқ Лутфуллин» деб қақирадиган бўласизлар! — деди яна кулиб Сулхи.

Сулхининг ҳаётидаги унутилмас кун Ленин комсомолига қабул қилиниши бўлди.

«Мактабда энди икки йил ўқиётганига қарамай, болалар билан чиқишиб кетди. Дўстлар орттирди. Дарсларни ўзлаштириши дуруст. Жамоат ишларида фаол қатнашади. Бундай намунали ўқувчини сафимизга олмай, кимни оламиз?!» — дейишипти комсомол аъзолари...

— Биз сизга ишонамиз. Комсомолни қадрланг. Ленин гояларига содиқ бўлинг, Ватанни севинг, — деди район комсомол комитетининг секретари унинг қўлини қаттиқ қисиб, комсомол билетини топширар экан.

Мактабдаги устозларнинг, комсомолнинг ёшларга гамхўрлигидан бениҳоя мамнун бўлган Сулхининг қўлига комсомол билетини олган пайтдаги шодлиги чексиз эди.

— Ишончингларни оқлайман, Ленин комсомолининг байрогини доим баланд кўтариб юраман! Ватанимни севишни энг улуг бурчим, деб тушунаман. Гамхўрликларингиз учун раҳмат! — деди Сулхи ҳаяжон билан.

... Сулхи Лутфуллин ўнинчи синфни яхши баҳолар билан тугатиб, энди Ўзганнипг ўзида бирор ишнинг бошини тутишни ўйлаб юрган кунларнинг бирида уни район комсомол комитетига чақиртириб қолишди.

— Сизнинг ўқишни муваффақиятли тугатганингиз бизга маълум. Комсомол аъзосисиз. Хўш, эндиги режангиз қандай? — сўради котиб.

— Режаларим кўп-у. лекин шу кунгача бирортасини амалга оширолмадим.

— Нима учун? Бу нима деганингиз? — қизиқиб сўради котиб.

Сулхи бошидан ўтган воқеаларни шошилмай тушунтириб, сўзининг охирида отасига ўхшаш устоз бўлиш орзусида эканини айтди.

— Лекин бу мақсадимга ҳам етолмасмикинман деб кўрқаман.

— Нимага? Ким халақит берапти? Институтга юборайлик.

— Шароитим тўғри келмайди. Онам бетоб. Шу боисдан ҳозирча шу ерда ишлаб турсам дегандим.

— Онангиз тузалиб кетгандан кейин райкомга келинг. Хоҳлаган ўқилингизга юборамиз. Қелишдикми?

— Хўп. Раҳмат!

— Ҳозир эса биз сизни бир ишга юборишни мўлжаллаямиз.

— Ишончларингни оқлашга ҳаракат қиламан.

Район комсомол комитети Сулхи Лутфуллинни район халқ судига хизматга юборди. У суднинг котиби бўлиб ишга жойлашди.

— Менинг болам судда ишлаяпти, улғайгани шу-да,— деб кўни-қўшниларига мақтаниб, хурсанд бўлган онанинг боши кўкка етган эди ўша куни. Дастлабки ойлигини онасининг қўлига олиб келиб берган куни эса, Бузурхон опа беихтиёр кўзига ёш олди:

— Мана, отасининг ўрнини босди. Отаси ҳам ойлигини мана шундай менга опкелиб берарди,— деб ўглининг бўйнидан кучоқлаб, пешонасидан ўнди.— Пулни ўзинг олиб қўй, болам. Кийим-кечак сотиб ол, қорнингга ярат. Менга пулнинг нима ҳожати бор?

— Овқатим уйда тайёр, кийимларим ҳам етарли. Оиланинг бош хазиначиси сизсиз, ойижон.

Боласининг меҳрибонлигидан она миннатдор бўлса, онасини озгина бўлса-да, хурсанд қилганидан фарзанд ҳам шод эди ўша куни.

«Мен суд бўлдим, бирор чатоқроқ иш қилиб қўйсаларинг — адабларингни бераман...» — деб дўстларига ва қариндошларига ҳазиллашиб кўярди Сулхи. Ўзи эса бўш вақтларида суд қодаларини, ҳукумат қонунларини ўрганишга жиддий киришди.

Ҳамма аллақачон ширин уйқуга кетган. Насирдин икки-уч марта уйғониб, укасининг хонтахта олдида китоб ўқиб ўтирганини кўрди:

— Ётсанг-чи,— деди-ю, яна кўзи уйқуга кетди.

Мана, хўрозлар қичқира бошлади. «Э-ҳа, тонг отиб қолибди-ку! Чипор хўрозимизнинг қичқариши бўлакча-да. Ҳаммасининг овозини босиб кетади. Ана, ана, қизил жўжахўроз ҳам қичқираяпти», деб қўйди Сулхи китобдан бош кўтариб, кўзларини уқаларкан.

Саҳарлаб эшикка чиққан она ўгилларининг хонасида ҳалигача чироқ ёнаётганини кўрди...

Ўгри, безори, ароқхўрлар судланиб, жазо берилган кунлари жиноятчиларнинг қўлга тушиб жазосини тортаётганини кўриб, Сулхи бир жиҳатдан хурсанд бўлса, бир жиҳатдан хафа бўлиб, жаҳли чиқарди, ўзи учун ҳали қоронги, чигал бўлган ўйларга бериларди.

— Нима учун жиноят қилади бу одамлар! Ҳамма нарса бор. Турмуш кундан-кунга яхшиланяпти. Нима учун ўгирлик қилади, нима учун уришишади?— деб баъзида суд мажлисидан газабланиб қайтарди Сулхи.— Ифлос ишлар билан машгул бўлгунча ҳалол меҳнат қилса бўлмайдими? Уят-ку, халқ олдида номус-ку?! Мана шундай жиноятчиларга раҳм қилмай, қаттиқ жазо қўллаш керак. Сирасини айтганда, қонунларимиз жуда ҳам юмшоқ экан.

— Беш қўл баравар эмас, ука,— тасалли берарди районда масъул ишларда ишлаб юрган акаси Насирдин.— Халқни тарбиялаш, ҳаммани бирдек онгли қилиш жуда мураккаб иш. Мана, сен суд ходимисан, жинойий ишларга йўл қўймаслик: одамларни тарбиялаш сенинг ҳам вазифанг. Фақат суд

эмас, бутун халқ бир бўлиб биргаликда ёндошса, жиноятчиларни йўқотиш мумкин.

Насирдин ҳаёт мажаролари, комсомол аъзосининг вазифалари ҳақида маслаҳатлар бериб, укасига турмуш қоидаларини ўргатишга тиришар, уни олга интилишга, кўп мустақил ўқишга даъват қиларди.

— Область марказига борадиган бўлиб қолдингиз, ўртоқ Лутфуллин. Сизни область суди чақиряпти,— деди бир қуни район судьяси.

— Область суди? Мени нима учун чақиряпти?— ажабланди Сулхи.

— Область судида катта бир жиноий иш кўриляётган экан. Шунга сизни котиблик қилишга таклиф этишибди.

Шундан кейин Сулхи тез-тез область судида баъзи бир ишлар кўриляётганда котибликка таклиф қилинадиган бўлди.

Сулхи ўзининг асосий ишидан салгина бўш бўлса, қишлоқларга, ишлаб чиқариш корхоналарига, мактабларга борар — ишқилиб қаерда ёшлар кўп бўлса, қаерда ёрдам керак бўлиб қолса, у ўша ерда ҳозир нозир эди. У комсомол мажлислари, ёшлар орасида ҳар хил мавзуларда мазмунли суҳбатлар ўтказарди. Пешқадам ёшларнинг шуҳратини яна ҳам оширишни, орқада қолганларни илгорларга тенглаштиришни ҳам уддаларди. Район комсомолларининг конференциясида Лутфуллин пленум аъзолигига, пленумда бўлса бюро аъзолигига сайланди. Ишчан, тиним билмас Сулхи район ёшларининг хурматини қозонди, дала-қишлоқларнинг қадрли меҳмони, тенг-тўшларининг маслаҳатчисига айланди. У ёшлар билан муомала қилишни, қийин, чигал масалаларда тўғри хулоса чиқаришни, муҳим ишларга оммани сафарбар қилишни биларди.

— Кўрдингми,— деди Насирдин бир қуни.— сен энди район миқёсидаги хизматчига айландинг. Район ёшлари сенга зўр умид боғлаганлар. Буни оқлашга ҳаракат қил.

— Ёшларнинг ишончига катта раҳмат,— деди огир-босиқлик билан Сулхи.— Одамга ишонч билдириш катта гап, аммо бу ишончни оқлаш ҳамма нарсадан муҳим ва масъул вазифадир. Мен ҳали ёшман, иш тажрибам ҳам етарли эмас. Уялиб қолмасам бўлгани! Лекин ҳамма куч-гайратимни, қобилиятимни шу йўлда сарф қилишга тайёрман.

* * *

— Ака, бугун шаҳар мерганларининг мусобақаси бўлади. Кўриб келмаймизми?— таклиф қилди Сулхи яқшанба қуни.

— Отишни билмасам, нима қиламан у ерда?

— Моҳир мерганлар йиғилади дейишяпти, томоша қилардик-да.

— Майли, борсак-борақолайлик.— деб Насирдин кўзини қисиб, сирли кулиб қўйди.

Отиш жойига шаҳарнинг мана ман деган мерганлари йиғиллишибди. Ҳар ким ўз ҳуярини кўрсатишга, «Ворошиловчи отувчи» нишонини олишга шошиларди. Мерганлар мусобақани бошлашди. Ҳар ким бештадан ўқ отиб, нишонга югуриб борар, қандай отганлигини кўрарди-да, баъзилар хурсанд бўлиб, баъзилари эса маъюс тортиб қайтишарди.

«Ворошиловчи отувчи» иормасини бажарганларни табриклаб, қўлларини қисибарди.

— Иложи бўлса, менга ҳам бештагина ўқ беринглар, отиб кўрай, — илтимос қилди Сулхи асосий мусобақалар охиралагач.

— Марҳамат, марҳамат, ўқ топилади. Бироқ уялиб қолманг.

Сулхи нишонни мўлжалга олиб ўтирмай кетма-кет учта ўқ узди.

— Бунақа мўлжалга олмай отсангиз, ўқларингиз зое кетади. Мўлжаллаб отинг-да.

Сулхи ишдамай, қолган икки ўқни ҳам милтиққа жойлаб отди.

— Менимча ўқларингиз нишоннинг четларига ҳам тегмаган бўлса керак,— деб ўз тахминини айтди судья.

— Қани, кўрайлик-чи,— Сулхи бориб нишон қозонин олиб келганида, тўпланганлар ҳайрон қолиб, Сулхини табриклашди. Бешта ўқнинг ҳаммаси «ўнлик»ка теккан эди.

— Йўқ, тасодифан теккан бўлиши керак,— ишонмади судья.

— Бошқатдан отиб кўрсин,— деди атрофда турганлардан бири.

— Шарт қўймап,— деди судья.— Бешта милтиқни ўқлаб тайёр қиламиз-да, кетма-кет узатиб турамиз, У милтиқларни ўқлаб ўтирмайди, тўхтамай отаверади. Агар яна эллик пай йиғса, шу укамга соатимни совға қиламан.

Тўнланган томошабинлар қийқириб юборишди.

— Эллик пай йиғолмасам нима қиламан? Сизга берадиган соатим ҳам йўқ,— деди Сулхи.

— Эллик пай йиғолмасанг, сендан ҳеч нарсани талаб қилмайман. Мен енгган бўламан, холос. Ҳозирги ўқлар тасодифан теккан бўлади.

— Қўрқма, Сулхи, таваккал,— мадад бергандек бўлди укасининг сирини биладиган Насирдин.

— Отавер, қўрқма!— дейишди томошабинлар.

Шу пайтда томошабинлар қуршовида қолган Сулхининг кўз олдидан ўтмиши кино лентасидек ўтабошлади. Ўн-ўн бир ёшларидан бошлаб Сулхи рогатка отишни ўрганди. Дарахтлардаги қора қаргаларни, чумчуқларни мўлжалга олиб отганида дўстларининг унга ҳаваси келарди. Икки марта отса, бирини сўзсиз тегизиб, чумчуқларни ерга думалатарди.

«Қандай отасан? Бизники нима учун тегмайди?» — деб орқасидан эргашиб юришарди дўстлари. «Ўзим ҳам билмайман, ишқилиб, тегаверади», деб жавоб берарди Сулхи. Лекин нима учун рогаткасининг аниқ тегишини, эҳтимол, ўзи ҳам билмаса керак.

— Йўқ, болалар, чумчуқ отмайлик, увол бўлади. Ундан кўра деворга қора қоғоз ёпиштириб, шуни нишонга олиб ўйнайлик, — деди бир куни Сулхи. Қогозни нишонга олишда ҳам Сулхининг олдига ҳеч ким тушолмади.

Ундан кейин техникумда ва ўнинчи синфда ўқиб юрган кезларида ўтказилган машқлар, мусобақалар... Техникумда ва ўнинчи синфда ўқиган пайтларида у мерганлик мусобақаларида доим қатнашиб юрганини, милтиқ отишдан «мерган» номини олганини ҳам эслади.

— Отиб кўр, Сулхи, нимага ўйланиб қолдинг? — деган овоз унинг хаёлини қочириб юборди. У кулимсираб туриб:

— Отиб кўрай, аммо эллик пай ололмасам айбга буюрмайсизлар-да, — деди-да, милтиқни олиб, кетма-кет узатиб турилган бешта милтиқдан ўқ узди. Кейин чуқур тин олди.

— Қирқ саккиз, қирқ саккиз! — деб бақиршмоқда эди нишон тарафга югуриб кетган уч-тўрт йигит.

— Ҳақиқий мерган экансан-ку, укам. Икки пай етмай қолибди. Ҳечқиси йўқ. Ваъда — ваъда. Ма, манави соатимни ол. Эсдалик бўлсин, — деди баҳслашган судья.

— Ваъдангизда турганингизга раҳмат. Лекин соатингизни ололмайман. Ўзингизга керак. Ундан ташқари эллик пай йиголмадим ҳам, — деди Сулхи.

— Олмасанг, хафа бўламан. Қўлингни бер, — судья зўрлаб Сулхининг қўлига соатини тақиб қўйди. — Муборак бўлсин! Лекин шартим бор, ўртоқ Лутфуллин, сен район Осовиахим бўлимида нишончилар тайёрлайдиган штатдан ташқари инструктор бўлиб бизга ёрдам берасан. Ёшлардан мерган тайёрлайсан. Ўзинг ҳам машқни тўхтатма.

— Энди мусобақаларга сени юборамиз, — деб унинг елкасига уриб қўйди мусобақа ташкилотчиларидан бири.

* * *

— Мерганларнинг область мусобақаси бўларкан. Сизни район командасининг таркибига киритиб, шу команданинг капитани қилиб белгиладик. Команда, мана, ёшлардан таркиб топган, — район комсомол комитетининг секретари Сулхининг қўлига мерганларнинг рўйхати ёзилган бир варақ қоғозни тутқазди. — Мусобақа бошлангунча яхшилаб машқ қилинглр. Муваффақият тилайман.

«Район шарафини ҳимоя қилиш лозим. Бу осон иш эмас», деб қўйди ўзича Сулхи.

У шу куниеқ рўйхатдаги болаларни йиғди-да, машқ ўтка-

зишга киришди. Ҳар бир болага нишонни қандай мўлжалга олишни, қайси усулда олишни — ишқилиб, мерганликнинг сирларини пухта тушунтирарди, ўз кучига ишониш лозимлигини қаттиқ уқтирарди.

... Бу мусобақадан ўзганликлар иккинчи ўринни, шахсий мусобақада Сулхи биринчи ўринни олиб қайтишди.

«Кейинги мусобақада албатта, биринчи ўринни эгаллаймиз!..» — деб қўйди Сулхи.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

I

Азнибоқиевлар оиласининг кўпдан бери ўйлаб юрган орауси ниҳоят амалга ошадиган бўлди. Насирдин билан Сулхи отаси вафот этган шаҳарга бориб, унинг қабрини зиёрат қилиб, ҳоқидан бир сиқим олиб келиш учун йўлга чиқиш олдидан онанинг оқ фотиҳасини олишди.

— Йўлни узоқ деяписизлар, болаларим. Ишқилиб эгам ўз паноҳида асрасин. Бир-бирларингдан айрилманглар. Домим бирга бўлинглар. Дадангларнинг қабрини топиб, уни тузатиб қайтганларингдан кейин, мана бу юрак деган касофат бир оз яхши бўлиб қолса, ўша ерларни менгайм кўрсатиб келарсизлар.

— Албатта, олиб борамиз, ойи. Аввал ўша жойни топиб, дадамнинг қабрига бош қўяйлик, одамлари билан танишиб келайлик, — деди Насирдин.

— Ойи, тунов кунги тиккан халтангиз қани? Унутиб қўймайлик яна, — деди Сулхи пиёладаги чойни симириб.

— Ҳа-я, сен айтмасанг мутлақо ёдимда йўғ-а! Ҳозир опкеламни.

Бузурхон опа уйга кириб кетди-да, зум ўтмай турли рангдаги иплар билан кашта тикилган, худди тамаки халтага ўхшаш бир халтача олиб чиқиб, Сулхининг қўлига тутқазди.

— Дадангларнинг қабри тупроғидан мана шу халтачага тўлдириб олиб, манави ипни қаттиқ тортиб, уч-тўрт марта ўраб боғланглар.

— Шуниям ўргатасизми, ойи?! Биз энди ёш бола эмасмиз-ку, — деб онасининг елкасидан қучди Насирдин.

Ака-ука онаси ва қариндошлари билан хайрлашиб, уйдан чиқиб кетишди...

Лекин орадан сал ўтмай иккаласи ранги ўчган, қони қочган, ғазабнок ҳолда ҳансирашиб қайтиб келишди.

— Вой худойим-ей, яна нима бўлди? Бирон нима эсла-

рингдан чиқиб қолибдими?— дея ўрнидан турди нимадир тикиб ўтирган она.

— Ойи, уруш, уруш бошланибди!..— деди ўпкаси оғзига тикилиб Сулхи. Унинг бугдойранг юзи докадек оқариб кетганди.

— Уруш? Қанақа уруш? Ким урушибди?— гап нимадалигини тушунмай сўради она.

— Немислар... Немис фашистлари еримизга бостириб кибди. Чегарада қаттиқ уруш бўлаётган эмиш. Ҳозир станцияда поездга чиқаётганимизда радиодан хабар қилишди. Қайтиб тушдик. Кўп одамлар сафардан воз кечиб, уйларига қайтишди, ойи,— ҳовлиқиб сўзларди Насирдин.

— Энди қандоқ қиламан?— деди она ўрнидан туриб. Бузурхон опа оёқ-қўли қотиб қолган одамдек, бир қадам ҳам юролмай, болаларига қараганича яна аста ўтириб қолди-да, кўзи юмилди. Розиям дарров сув опкелиб, унинг юзига пуркаган эди, бир оздан кейин кўзини очди, икки-уч қултум муздек сув ичиб, ҳушига келди.

— Бу нима қилганингиз, ойи! Ўзингизни қўлга олинг. Болаларни қўрқитмасангиз-чи,— деди онасининг қўлини уқалаб Насирдин.

Укаси Марс билан синглиси Венера урушнинг нималигини тушунишмаса ҳам бир ёмон воқеа бўлганини сезгандек, гўё чўғ устига ўтириб олгандек ўринларидан сакраб туриб, акаларининг олдига югуриб келишди, лекин бир оғиз ҳам гапиролмай, мўлтираб қараб қолишди. Хонага оғир сукунат чўқди. Ҳеч ким чурқ этмасди. Фақат бир-бирларига «Нима қиламиз энди?», «Бу қанақаси бўлди?»— дегандек унсиз қарашарди. Сулхи бир нуқтага тикилганча, аста пичирлади. Ниҳоят оғир сукунатни Сулхи бузди. Унинг ягриндор кўкраги темирчининг босқонидек кўтарилиб тушарди, пешонасида маржон-маржон тер томчилари ялтирарди.

— Нимага ҳаммамиз анграйиб турибмиз. Ўзимизни қўлга олайлик, бардам бўлайлик! Ака, сизни билмайман-у, аммо мен ҳарбий комиссариатга бораман!

— Бундай кунда бошқача фикр бўлиши мумкин эмас!— деди Насирдин қўлидаги гижимлаб олган шапкасини кияётиб.

— Тўхта, тўхтанглар!— онанинг овози кимларнидир қаргагандек, лаънатлагандек ғазабли ва нолали чиқди.— Биз у фашист ер ютгурга нима қилибмиз? Нимага бизга уруш очади? Оҳ, болаларим! Отанглардан айрилганим етмасмиди, энди иккалангдан ҳам...— Она хонтахтага таяниб базўр ўрнидан турди, икки ўглини икки қўли билан маҳкам қучоқлаб олди. Кўзларидан дув оқаётган тиниқ томчилар она юзини ювмоқда эди. Розиям, Марс, Венералар ҳам онасини аяб, йиғлатмаслик, хафа қилмаслик тараддудиди атрофида парвона бўлишарди.

— Йиғи билан иш битмайди, йиғламанг, ойи. Биз ёнингиздамиз-ку,— тасалли берган бўлди Насирдин.

Сулхи ҳам бир оз ўзини босиб:

— Кўпам куйинаверманг, ойи,— деди кулиб, онасининг руhini кўтармоқчи бўлгандек.— Уруш бошланибди, деганини бугун эшитдик-ку! Эрта-индин: «Уруш тугабди, фашистлар яксон этилибди», деган хабарни ҳам эшитиб қоламиз. Ботир қизил аскарларимиз тез кунда уларни чегарамиздан суцуриб ташлайдилар.

Сулхи аскарларимиз фашистларни қисқа фурсатда тор-мор қилади деб ўйларди. Чунки японлар билан бўлган Ҳасан кўлидаги жангда, оқ финларга қарши урушда аскарларимизнинг қисқа фурсатда ғалаба қилганлигини китоблардан ўқиб билганди. Бу сафар ҳам фашистларни шундай тез фурсатда енгамиз деб қатъий ишонарди. Шу боисдан онасини овутиш учун эмас, балки кўнглидаги гапларни айтди:

— Бекорга йиғлаб, ўзингизни қийнаманг, биз фронтга боргунча чегарадаги ботирларимиз уларнинг кулини кўкка соцуриб юборади.

— Шунга айтсанг-чи!— унинг сўзини қувватлади акаси.

— Ким билади, болаларим, болаларим, оқ финлар билан бўлган урушда бизнинг Еркентдан кетган Кевир сариқнинг ўглидан ўлди деган хабар келганда, қиёмат-қойим бўлиб кетганди. Илойим яратганнинг ўзи асрасин-да.

Ҳаммалари яна жим бўлиб қолишди.

— Мен ҳозир идорага, кейин район комсомол кўмитасига бориб, нимадар бўлаётганлигини билиб келай. Сиз-чи, ака?

— Мен ҳам идорага бораман, бўлмаса бирга борақолайлик.

Сулхи онасини хонтахта олдига ўтқизиб қўйиб, ўзи хонанинг бир четида турган стол устидаги дафтардан бир варақ йиртиб олди-да, қалам билан ниманидир тез-тез ёза бошлади. Оила аъзолари унинг нима ёзаётганини ўша заҳотиёқ сезишди.

Ҳеч ким Сулхига: «Ёзма, ҳарбий комиссариатга борма!» — демади. Агар Сулхи бирор иш қилмоқчи бўлса, аввал онаси, акаси ва опаси билан маслаҳатлашар, улар маъқул кўргандан кейин шу ишни битирмагунча кўнгли тинчимас, ором нималигини билмасди. Бу сафар эса у ҳеч ким билан маслаҳатлашмаёқ, қатъий қарорга келди. Сулхининг ҳаётида онасидан биринчи бор сир яширгани эҳтимол шу бўлса керак. Бундан хижолат бўлса ҳам, лекин бошқа илож тополмади. Онани аяш керак. Ёзиб бўлгач, қоғозни акаси Насирдинга узатди.

У ўқиб бўлганидан кейин кўлидан олди-да: «Мен ҳозир келаман», деб хонадан илдам чиқиб кетди. Насирдин ҳам унинг орқасидан уйдан чиқди.

— Кўз қорачиқларим,— ўгиллари ортидан икки кўлини чўзганча, эшик олдида деворга сунниб туриб қолди она бечора.

Сулхи аввал ўзи ишлаётган суд идорасига борди. Ҳамма ходимлар бир жойга тўпланиб, гаплашишаётган экан. Сулхининг мақсадини ҳамкасблари бир овоздан маъқуллашди,

унинг ёнига яна икки ходим қўшилди. Район судьясининг ўзи ҳам Сулхи ўйлагандек қарорга келиб, аризасини ҳам ёзиб қўйибди.

Район комсомол комитетида бюро аъзоларининг ҳаммаси тўлиқ йиғилишган.

— Мана, ўртоқ Лутфуллин ҳам келди. Биз сизга одам жўнатмоқчи бўлиб турувдик.

— Мен идорага боргандим,— деди Сулхи.

— Эртага шаҳар бўйлаб йиғин бўлади. Ундан кейин райондаги ёшларнинг йиғилишини ўтказмоқчимиз. Шунга тайёрланиш керак.

Ёшларни йиғиш учун бюро аъзолари борадиган жойларни бўлишиб олишган экан. Сулхнинг зиммасига ҳам учта қишлоқнинг актив ёшларини тўплаш вазифаси юклангач, ҳамма хонадан чиқди.

Вақт кеч бўлиб қолганига қарамай, Сулхи район ҳарбий комиссариати томон йўл олди. Комиссариатнинг олди одамларга тўлиб кетганди.

Баъзилари ичкаридан: «Жўнайдиган бўлдим», деб хурсанд бўлиб чиқса, баъзилари хомуш, асабий ҳолда: «Кейин кўрамиз дейишади-я», деб қўлини силтаб чиқиб келарди.

Навбати билан ҳарбий комиссарнинг олдига Сулхи ҳам кирди-да, ҳеч нарса демай, боя уйида ёзган бир варақ қоғозни узатди.

«...Немис фашистлари бизнинг муқаддас еримизга бостириб кирибди. Совет халқининг, Ватанимизнинг бошига шундай оғир кун тушганда... ҳар бир совет граждани қўлида қурол билан уруш майдонида бўлиши лозим деб ҳисоблайман. Мен ўқитувчи оиласиданман, комсомолнинг тарбиясини олганман. Ешим ўн саккизга тўлди. Бугундан қолдирмай мени жангга юборишингизни сўрайман...»

— Жуда яхши,— деди комиссар илтимосномани тезда ўқиб чиқиб.— Манави қоғозларни кўраяпсизми? Шуларнинг ҳаммаси ана шунақа илтимослар... Кўчада турган одамларни кўргандирсиз? Улар ҳам менга салом бергани келгани йўқ, сизга ўхшаб урушга жўнатишимизни сўраб келган гражданлар.

Бошқаларга қисқача жавоб бериб чиқариб юборган комиссар Сулхи билан узоқ суҳбатлашди:

— Мен сизни яхши биламан, ўртоқ Лутфуллин. Районимиздаги энг ишчан ёшларнинг бирисиз. Албатта, илтимосингизни қондирамиз. Фронтга ҳам сиз каби кўрқмас ва мерган йигитлар керак. Лекин бир оз сабр қилиб, ишлаб туринг. Ҳаммани бир кунда жўнатиш мумкин эмас-ку, ахир. Ўзимиз чақирамиз. Кўришгунча саломат бўлинг.

У «хайр» дегандек Сулхига қўл узатди.

Комиссар кўринишдан жуда шошилиб турганини ва айт-

ган сўзининг қатъий эканини сезган Сулхи ҳозир тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини тушунди-да, унинг қўлини олиб:

— Қачон чақирасизлар? Вақт кутмайди, шошилиш керак-ку! — деб комиссарнинг чеҳрасига қаради.

— Ҳар нарсанинг вақт-соати бор. Эҳтимол кўп ҳам кут-массиз.

— Кутаман, кечиктирмаслигингизни ўтинаман!

II

Анчадан бери тоқатсиз кутган қуни ҳам етиб келиб, 1942 йил февраль ойининг бошларида Сулхи армия сафига чақирилди.

Сулхи эртасига азонда йўлга чиқишини билиб, ҳаллослаб уйига келди-да, ҳозирча онасига билдирмай, орзуси ушалганини фақат акаси Насирдинга айтди.

— Мақсадингга етибсан-да, укам. Иккаламизга чақирув қоғози келмаганидан хижолат бўлиб юрардим. Мен ҳозирча фронт ортида ишлайдиганга ўхшайман, ҳарбий тиббий комиссия мен тўғримда шундай қарор чиқарибди. Жанг қилиш саломатлигимга тўғри келмаса керак, — деди Насирдин укаси иккови уйда ёлғиз суҳбатлашаётганда. — Оиламиздан сен кет-япсан. Ёдингда бўлсин, сен ўзинг учун ҳам, мен учун ҳам жангга кирасан. Ўнта фашистни ўлдирсанг, мен учун яна ўнтани, юзтани ўлдирасан. Мен бу ерда ҳам ўзим, ҳам сен учун меҳнат қиламан.

— Албатта, — деди Сулхи, — фронт билан фронт орқасида бирлик бўлмаса, галаба қозониш мумкин эмас. Онам касал-манд бўлиб қолдилар, яхши қаранг. Венера билан Марс ўқимай қолсан. Хуллас, оиламизнинг ҳамма оғирлиги энди сизга қоляпти.

— Унисидан ғам ема, ука.

— Ойимга қандай айтамыз? Яна касаллари кўзгаб қолар-микин? — деди Сулхи акасига қараб.

— Айтмай бўлмайди. Кечқурун бир чорасини топармиз. Ёлғиз сен кетаётганинг йўқ-ку?

...Кечқурун одатдагидек ҳамма дастурхон атрофига йигилди. Бузурхон опа катта кастрюлькадан болаларига угра қуйиб берди-да, Насирдин билан Сулхи айтолмай турган гапни бошлаб қолди.

— Ҳалимахоннинг ўглини чақиршибди, эртага жўнар-миш. Бечора аёл ўн ёшли ўғли билан ёлғиз қоладиган бўлди. Эри бултур қазо қилганди.

— Ҳасидахон опанинг ўғли Эргашни дадаси билан бирга чақиршибди, — гапга аралашди Розиям.

— Вой ўлай, ота-бола бирга кетармишми? Лекин ҳар-ҳолда Ҳасидахоннинг катта бўлиб қолган қизлари бор. у қадар ёлғизланиб қолмайди. «Не қилсанг ҳам бир ёқли

қил» дегандек, ҳамма эркакларни олиб кетса ҳам, ишқилиб шу фашист деган ер юткурни тезроқ мажақлаб ташласа яхши бўларди десанглар-чи. У ўлгурларни тезда тор-мор келтиришади, девдинглар. Жуда кечикиб кетди-ку: ё кучимиз етма-яптимикин?

— Кучимиз етади, ойижон. Москва остонасида улар қақшатғич зарбага учраб, улоқтириб ташланганини биласиз-ку. Бу галабамизнинг энг йирик дебочаси. Лекин ўзингиз айтгандек, уруш ўз оти билан уруш. Тўғри, чўзилиб кетяпти. Барибир биз енгамиз,— суҳбатга аралашди Насирдин,— фашистларни тезроқ янчиш учун жуда кўп аскар керак.

— Ҳалиям олишмаяпти-ку, болам. Ўзгандан ҳар куни бир нечта машина одам кетиб турибди. Шуларнинг ҳаммаси аскарлар эмасми?

— Бошқа уйлардан ота-бола кетяпти. Хуршидахон опанинг уч фарзанди бараварига кетди,— деди Сулхи энди асосий гапни айтиш мақсадида.— Бизнинг уйда икки эркак бўлатуриб, биттамыз ҳам бормадик. Бу яхши иш бўлмади-да, ойи?

Бузурхон опа қизариб-бўзариб, бир нарсани сезгандек, иккала ўглига навбатма-навбат аланг-жаланг қаради. Шу дақиқада бир оғиз сўз айтишга ҳам ожиздек сезди ўзини. Ниҳоят она гамгин пичирлади:

— Ҳукумат қилии қирқ ёради. Ҳамма эркакларни олиб кетса, бу ердаги ишни ким қилади?

Насирдин уруш ҳақида гапириб, ҳамма уйлардан ҳам одамларнинг кўплаб кетаётганини яна такрорлаб, онасига тушунтиргандан кейин Сулхининг ҳам чақирилганини айтганди, она: «Нима!»— деди-ю, ўрнидан илдам туриб, Сулхини маҳкам кучоқлаб, юз-кўзидан ўпа бошлади.

Онанинг бу ҳаракатига ажабланган Марс билан Венера ҳам ўринларидан туриб кетишди. Косалардаги овқат ичилмай қолди.

— Бу нима қилганингиз, ойи!— мажбуран кулимсираб деди Сулхи.— Ҳеч ким ўлаётгани йўқ-ку! Эсларингда бўлсин, мен жанг майдонига ўлиш учун эмас, фашистларга қирон келтириш учун бораман. Кечикмай қайтаман, ойижон.

— Бу кўпга келган «тўй». Начора, бу мусибатни тортмасликка иложим йўқ. Борма деёлмайман.

— Сиз соғингунингизча болангиз қайтиб келади? Нима? Мен, Розиям, Марс, Венералар сизнинг болаларингиз эмасмизми?— деди Насирдин.

— Ўзинглар ота-она бўлганларингда биласизлар. Унта бўлса, ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиғи, дейишади...

— Йигламанг, ойижон, соғлигингизни ўйланг. Бунақа йиглайдиган бўлсангиз, мен ҳам дурустгина жанг қилолмайман.

— Бўлди, йигламайман, йигламайман, қўзим, болагинам,— она оқ рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди...

Иккинчи боб

... Ҳазанликлар яна бир гуруҳ жангчиларни олис сафарга кузатди. Изғиринли февраль кунларининг бирида кузатилган мана шу жангчилар орасида ўн тўққиз ёшли Сулхи ҳам бор эди.

Ҳарбий комиссариат ходимлари унинг полвон келбатли қади-қоматига эътибор қилганиданми ёки мерганлиги, жасурлигини ҳисобга олганиданми, ҳарқалай жангчи Сулхи Лутфуллин тўпчилар сафига олиниб, Чирчиқ шаҳрига юборилди.

Илгари отиш у ёқда турсин, ҳатто яқиндан кўрмаган замбаракнинг сирларини ўрганиш, пухта ўзлаштириш йигитчага осон бўлмади.

«Тавба, — дерди Сулхи, — ўқитувчиликни ораулаган одамнинг тўпчи бўлганини қаранг! Бу ҳам тақдирнинг тақозосимикин? Ҳаётнинг бунақасига ўзгариб кетишини ким ҳам билибди дейсиз?!»

Ўзига ҳамдам, сирдош дўст танлаш Сулхининг яхши одатларидан бири. Еркентда, Қўнғурланда ва Ўзганда ҳам унинг дилкаш дўстлари, сирдошлари кўп эди. Уруш даврининг огир шароити дўстларни бир-биридан айириб ташлади. Кимнинг қаерда экани ҳозирча маълум эмас. Ҳарбий хизматда ҳам у ўзига яқин дўст топишга ҳаракат қилди.

— Сиз уйғурмисиз?

— Йўқ, ўзбекман.

— Ўзбек билан уйғур қариндош.

— Демак, уйғур экансиз-да?

— Нақ Еркент уйғурларидан бўламан.

— Жуда яхши.

Чирчиқ шаҳрига боргач, кўзига иссиқ кўринган Жўрабек билан мана шу йўсинда танишди. Кўп ўтмай бу икки йигит бир ота-онанинг эгизак болаларидек қадрдон бўлиб кетишди. Битта ётоқда ётишади, дарсга ҳам, овқатга ҳам, ҳарбий машқларга ҳам бирга боришади. — Мен агроном бўлмоқчийдим, — деди бир куни Жўрабек. — Бахтим терслигини қарангки, агроном бўлиб, пахта ўстираман деб турган йигит тўпчи бўлиб қолдим. Инсон бахти учун хизмат қиламан, деб юриб, одам ўлдирадиган хунарни ўрганаётганимга баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, дўстим.

— Еш болага ўхшаб гапираяпсиз-а, оғайни, — унинг сўзига эътироз билдирди Сулхи. — Уруш бошлаган, тинч яшаётган элга дастлаб бомба ёғдирган ким? Фашистлар! Совет халқи ҳеч кимга биринчи бўлиб ўқ отган эмас, отмайди ҳам. Агар фашист жаллодларини сиз ўлдирмасангиз, улар сизни ўлдиришади. Ўзингиз айтгандек, инсон бахти учун хизмат қиламан десангиз, фашистларни элиминдан қувиб чиқаришимиз шарт. Инсонга хизмат қилишнинг энг олий чўққиси ҳозирча мана шу. Душманини

енгандан кейин, ўзимиз хоҳлаган хизматимизни қилаверамиз.

— Агар билсангиз, мен ҳам худди сизга ўхшаб ўн тўққиз ёшга кирдим. Одам ўлдириш у ёқда турсин, шу кунгача мурдани кўрмаганман. Одамни отиб ўлдириш қандай даҳшатли! Мен одам ўлдир аламанми, йўқми, билмайман, кўрқинчли бўлса керак-а?

«Рост, одам ўлганда қандай бўларкин! Ўзимдан катта болаларнинг ҳам «ўликдан кўрқаман» деганини неча марта-лаб эшитганман. Одам ўлгандан кейин шунчалик даҳшатли, кўрқинчли бўлиб кетармикин-а? Ажаб.. Лекин фашистлар одамларимизни шафқатсиз қираяпти-ку?..»

Сулхи қаттиқ ҳаяжон билан тез-тез гапира бошлади:

— Оналаримиз, акаларимиз, опа-укаларимизнинг хўрлан-маслиги учун, ўзимизнинг тинч, бахтли ҳаётимизни сақлаб қолишимиз учун фашист қонхўрларни ер билан яксон қилиш бурчимиздир.

Бу ҳаммага маълум нарсани жудаям берилиб гапиргани учун у бир оз хижолат бўлди-да, дўстининг елкасидан ушлаб, кечирим сўрагандек деди:

— Фашистларнинг ваҳшийликлари ҳақида газеталардан ўқияпмиз. Шуларни билиб туриб, одам қандай чидайдими?!

— Рост айтасиз. Лекин бу тажовузкорларни қачон енгамиз?

Сулхи ҳам мана шу саволга жавоб тополмай қийналиб юрарди. «Қизил армия дунёда энг кучли армия. Техникамиз етарли. Лекин нима учун ҳануз енголмаяпмиз?» Уруш янги бошланганда Сулхи: «Душманни тезда ер билан яксон қиламиз. Уруш узоққа чўзилмайди»,— деб ўйлаганди. «Мана, урушнинг бошланганига ўн ойча бўлди. Ҳанузгача енголмадик. Нега? Нима учун шундай?..»

— Биз сўзсиз енгамиз, аммо қачон енгишимизни айтолмайман. Уни командирлар билиши мумкин. Менинг биладиганим, тезроқ енгишимиз учун мана бу ҳунарни яхши ўрганишимиз лозим,— деб дўстининг елкасидан ушлаганча ўрнидан турди Сулхи.

II

Икки ярим ойдан кейин Сулхилар Қушқа шаҳрига кўчирилди. Хизматинг давомини СССРнинг энг иссиқ масканларининг бирида ўтказишга тўғри келди.

Баъзи солдатлар иссиққа чидолмай юрганда, Сулхи уларни мазах қилиб куларди:

— Иссиққа чидамасанглар, ҳақиқий ўт-оловнинг ичига кирганда нима қиласизлар?

— Қанақа ўт, нима учун ўт-оловнинг ичига кирарканмиз?— дерди баъзи содда ёш курсантлар.

— Курсни тугатиб, тўпчи бўлганда, замбарагинг билан овга чиқиб, тулки, қирговул отиб, томоша қилармидинг бўлмаса?

— Ҳа, урушни айтяпсанми? Унинг йўли бошқа. Манави тинч ерда юриб куйиб кетяпмиз-ку...

— Йўқ, йўли бошқа эмас. Биз дам олишга келганимиз йўқ.

Хозирдан бошлаб ўзимизни оташли жангга тайёрлашимиз керак. Қонли жангни кўз олдимизга келтириб туришимиз керак. Урушни илгари фақат кинолардагина кўрган эдик. Энди ўз кўзимиз билан кўраимиз. Шунинг учун ҳар қандай шароитга — иссиққа ҳам, совуққа ҳам кўникишга ўрганишимиз керак. Сиз билан замбарак отишни қанчалик яхши ўрган-сак, фашистларни шунчалик кўп қирамиз.

— Сиз ҳақиқий ташвиқотчи экансиз-ку, Сулхи. Бекорга райкомнинг бюро аъзоси бўлмаган экансиз,— деб кўярди унинг ёнидан нари жилмайдиган Жўрабек.

— Одамни ҳамма ишга шароитнинг ўзи ўргатарканда. Баъзи болаларнинг аҳмоқона сўзлари одамни хафа қилади. Урушни осон деб ўйлашади чоги! Баъзилар милтиқнинг товушини эшитмасдан туриб, безгакка чалинган одамдек қалтирашяпти. Ана шунақаларга тушунтиришимиз, командирларга ёрдам беришимиз керак-да. Биз комсомол аъзоларимиз-ку, ахир!

— Бу ишингизга қойилман. Кўпчилик-да, ҳамма бир хил эмас,— дўстининг фикрига қўшилди Жўрабек...

Ўқиш Сулхига ҳам осон бўлмади.

— Курсант Лутфуллин!— деган овоз эшитилди.

Сулхи ўрнидан ирғиб туриб, ўз каравоти олдида гоз қотди.

— Нима қияпсиз?

— Ҳеч нима, ўртоқ командир.

— Қўлингиздаги нима?

— Замбаракнинг тузилиши ҳақидаги китоб, ўртоқ командир.

— Соат неча бўлди?

— Билмайман, ўртоқ командир.

Командир курсантнинг ич кийимида турганини кўриб, кулиб юборди-да, юмшоқ гапирди:

— Ўтиринг. Билимингизни пухталаётганингиз яхши. Лекин армиянинг ҳам ўз тартиби бор. Бу тартибни сақлашда ҳам бошқаларга ўрнак бўлишингиз лозим. Сиз тартибга риоя қилмай, ҳатто курсантларнинг уйқусини бузаяпсиз. Бу биринчи марта эмас. Яна такрорланса, ўзингиздан кўринг. Ётинг.

— Хўп бўлади, ўртоқ командир.— У индамай, адёлга бурканиб ётиб олди.

Баъзан тушликда, бошқалар дам олаётганда ҳам Сулхи замбаракнинг у ер-бу ерини «титкилаб» турганини кўриш

мумкин эди. Мана шу иши учун ҳам командирлардан танбех олганини эслади у ҳозир.

Июнь ойининг бошлари. Команда бўйича ҳамма курсантлар сафга туришди.

— Жанг майдонига янги кучлар керак. Партия ва ҳукуматимизнинг сизлардан умиди катта. Ўз куч-гайратингиз, жасоратингиз билан немис-фашист босқинчиларига қақшатқич зарба беришларингизга ишонамиз. Бизнинг курсни битириб чиққан тўпчилар умидимизни оқлашига ишонамиз. Оқ йўл! Гитлер фашистларига ўлим! — деди командир.

Бу сўзлар Сулхининг қулоғида акс-садо бергандек жанранглаб турди.

— Курсни муваффақиятли тугатдингиз, ўртоқ Лутфуллин. Мана шу олган билимингизни амалда — жанг майдонида ҳам кўрсатишингизга ишонамиз. Сиз ҳақингизда фронтдан фақат қувончли хабарлар кутамиз! — деди курс бошлиғи Лутфуллинни ҳузурига чақириб.

— Немис-фашист босқинчиларини қириш учун кунт билан ўқишга тиришдим. «Ўзинг ишлатадиган қуролинг сирини яхши билсанг, унинг тилини обдан тушунасан, жангда енгил бўлади», деган сўзларингиз қулогим остида ҳамон жанранглаб турибди. Қани, мен ҳам олишиб кўрай фашистлар билан, — ишонч билан жавоб берди ёш тўпчи.

Сулхи жанг майдонига тезроқ етиб боришга, душманга қақшатқич зарба бериб, галаба кунини яқинлаштириш ишига ўз ҳиссасини қўшишга шошиларди.

III

Жангчилар тўла эшелоннинг бир маромда «пиш-пиш» лаб кетаётганига бугун тўрт кун бўлса ҳам, қаерга боришларини ҳеч ким билмасди.

«Қаерга олиб кетишяпти? Қайси фронтга бораркинмиз?» деган саволларга аниқ жавоб топишолмасди.

— Сулхи, сизни командирлар ҳурмат қилишади, сўраб кўринг-чи, қаерга кетаётганикинмиз? — илтимос қилди Жўрабек.

— Қаергалигини билиб нима қиласиз. Жангга кетаяпмиз. Ҳаммаси бизнинг, совет халқининг ери-ку, ахир! Шу боисдан қаерга боришимизни эмас, борган еримизда қандай жанг қилишимизни ўйлайлик, — деб Сулхи ўтирганларга қаради.

— Гапнинг мағизи шу, — деди ёши булардан хийла каттароқ рус киши. — Немислар вақтинча босиб олган ҳамма ер ўзимизнинг еримиз. Иним Лутфуллин тўғри айтди. Демак, биз совет ерини, совет халқини озод қилиб, фашистларни кунпаякун қилишимиз керак. Мана шунинг учун кетаяпмиз.

— Фақат бизнинг еримизнигина эмас, балки фашистлар ишгол қилган бошқа халқларнинг ерларини озод қилишимизга тўғри келар? — сўради ундан Сулхи.

— Мен сиёсатдан анча бўшман. Олдиндан мўлжаллашни унчалик билмайман. Эҳтимол, шундай ҳам бўлар. Вақтида кўрармиз,— деб кулиб қўйди жангчи.

Баъзида мана шу тахлитда ўз-ўзидан бошланиб кетадиган суҳбат, мунозараларга Сулхи фаол аралашиб, фикрини, орзу-армонларини очиқ айтарди.

Фронтидан кўнгилли ва кўнгилсиз хабарлар деярли ҳар куни келиб турарди. Ҳар хил мавзудаги суҳбатлар узлуксиз давом этаверарди. Эшелон солдатларни бир маромда тебратиб, жанг майдонига тобора яқинлаштирмоқда эди...

Учинчи боб

I

1942 йил июнь ойининг иссиқ кунларидан бирида ҳарбий эшелон солдатларни Сталинград остонасига олиб келди. Сулхи Бош Қўмондоннинг резервдаги 493-танкка қарши алоҳида артиллерия полки таркибидаги 3-батарея наводқачиси қилиб тайинланди.

Сулхининг бахтига, Чирчиқда танишиб, сирдош бўлиб олган дўсти Жўрабек ҳам шу батареяда қолдирилди.

— Дўстим, мени ўзингиздан йироқлаштирманг, хўпми, доимо бирга бўлайлик!— деганди Жўрабек бир неча марта Сулхига. Мана, икки дўстнинг орзуси ижобат бўлиб, бир батареяга тушишди.

— Толеимиз бор экан, айрилмадик,— деб ўз қувончини изҳор қилди Сулхи ҳам.

— Илойим то охиригача бирга бўлайлик!

— Жанговар ҳаётимиз Сталинград остонасидан — мана шу жанг майдонидан бошланади,— деди полк командири жангчиларга.— Ҳушёр, сергак бўлиб, жангга тайёр турунглар.

Сулхи билан Жўрабек ўзларига биркитилган 76 миллиметрли замбаракни пинҳона жойга ўрнатиб, дам олиб ётишди.

«Уруш роса қизиб турган долзарб пайтда, биз нимага бекор ётибмиз?— ажабланди Сулхи.— Кучимиз шунчалик кўпайиб кетдими ё? Агар бундай ётаверсак, тажовузкорларни қачон йўқотамиз? Ажаб!»

Кўп ўтмай буларга ҳам жанг қилиш насиб этди. Лекин шунда ҳам олдинги маррада эмас, ҳар ер-ҳар ерга кўчиб юриб, мудофаа жангларини ўтказишди. Сулхининг фаҳмлашича, полкнинг бундай иш тутиши, жанговар ҳаракатлари катта масъулият талаб қилмайдигандек, осондек туюларди. Бугун бир ерда жанг қилса, икки-уч кундан кейин бошқа бир жойга кўчиб туришарди. Бу «кўчманчилик»нинг сабабига тушунолмаб ҳайрон бўларди Сулхи.

«Нима учун бизнинг полкимиз кўчиб юриб жанг қилади? Нимага дарров ҳужумга ўтмай, мудофаада туради? Қачонгача мана шундай кўчиб-қўниб юрамиз? Ҳужумга ўтадиган вақт келмадимми?..» Турли саволлар ёш жангчининг бошини ғувиллатиб юборди. Лекин бу муаммоларни командирдан билиб олишга ҳозирча ботинолмасди. «Ишингиз бўлмасин, буйруқни» бажаринг, ўртоқ наводкачи!»—деган қатъий танбеҳ берилармикин деб ўйларди-да: «Бизга айтиш-маса ҳам не-не катта командирлар бор-ку, улар нима қилишаётганини билишар, ахир?»—деган хулосага келарди.

Ташвишини дўсти Жўрабекка айтиб, у билангина ҳасратлашарди. Полк олиб бораётган жанглари ҳам осон деб бўлмасди. Улар душмanning пиёда аскарларига, ўқ-дори омборларига ва техникаси жойлашган ерларига тўсатдан замбараклардан ўқ отишарди. Полк душман кутмаган томондан тўсатдан қақшатқич зарба берарди.

Бир неча кунга чўзилган бу «майда» жанглар Сулхи учун сабоқ бўлгани-ю, ўз замбарагининг сирини ўрганаётгани, кўзлаган ҳунарини мукамал эгаллашига ёрдам бераётганини, кун сайин тажрибаси ошиб бораётганини унинг ўзи ҳам сезмасди.

Жанг айна қизиганда «кўзи очилиб келаётганини» сеза бошлаган Сулхи катта жангга киришни, фашистларни ер тишлатишни хоҳларди.

Мана, ўша кун ҳам етиб келди.

... 1943 йили Орёл-Курск ҳалқасида кўшинларимизнинг ҳужуми муваффақиятли бўлиши учун катта стратегик аҳамиятга эга бўлган Тамаровка қишлоғини ҳимоя қилиш керак эди. Бу муҳим ва айна вақтда масъул вазифа 493-полкка топширилганди.

Учинчи батареяга қишлоққа олиб борадиган катта тош йўлдан душман танкларини ўтказмаслик вазифаси юкланди.

76 миллиметрли замбаракнинг наводкачиси Сулхи биринчи марта катта жангга кириб, немис танклари билан юзма-юз тўқнашди. Дастлабки муҳим ва маъсулиятли топшириқ Сулхининг келажақда қанчалик моҳир тўпчи бўла олишини белгилайдиган синов ҳам бўлади. Сулхининг ўзи ҳам яккама-якка жангда дастлабки марта нечоғлик мерган эканини синамоқчи бўлди.

Замбарак Безимяний деб аталмиш тепаликнинг гарб тарафидаги бир пинҳона жойга ўрнатилди.

Командир замбаракнинг дам у томонига, дам бу томонига ўтар, бир неча қадам нари кетиб, ўз жангчилари қандай яширинганини кўздан кечирарди.

— Энди буни шайтон ҳам сезмайди,— деди расчёт командири катта сержант Владимир Мельников.— Лекин яхши ниқобландик деб бепарволикка берилмаслигимиз керак. Наводкачи Лутфуллин, атроф сизга яхши кўриняптими?

Сулхи замбарагининг огзини душман кутилаётган томога тўғрилаб қўйди.

— Отишдан янглишмасак бўлгани, ўртоқ командир.

— Отишдан янглишмасак, дейсизми? Бугунги жанг биз учун катта имтиҳон. Қўшинларимиз ҳужумининг муваффақиятли бўлиши бизга боғлиқ, дўстларим. Сергак, хушёр бўлайлик!

Сирли сукунат узоққа чўзилди. Душман танкларини кузатиб ҳориган жангчилар замбарак ёнида ўтиришиб, бир-иккитаси тамаки ўраб чекиб ҳам олишди.

Шу орада Сулхи доим ёнида олиб юрадиган блокнотидан бир варақ йиртиб олди-да, ниманидир ёзиб, дўсти Жўрабекка узатди.

— Бу нима, Сулхи?

— Адрес. Буни уруш дейдилар. Бир нима деб бўлмайди. Мабодо...— деди-ю, давомини айтишга ботинолмади Сулхи.— Ҳарҳолда адресни тушиб қолмайдиган бир ерга яшириб қўйинг. Зарурат бўлиб қолса, бизнинг уйга хабар берарсиз.

Жўрабек дўстининг сўзидан таъсирланиб, унинг кўзига бир оз унсиз қараб тургандан кейин, адрес ёзилган қоғозни гимнастёркаси ёқасининг орасига тиқиб қўйди. Ўз навбатида Сулхи ҳам Жўрабекнинг адресини олди.

— Кўпам ваҳима қилманг! Е чўчиёпсизми?— кулиб сўради командир.

— Йўқ, ўртоқ командир. Чўчиётганим йўқ. Ҳатто ўлимни ўйламайман ҳам. Аскарликка отланганда оймга: «Мен фронтга ўлиш учун эмас, фашистларни ўлдириш учун бор-япман», деганман. Шундай бўлса ҳам, адресимизни билиб олганимизнинг зиёни йўқ.

— Рост айтасиз, уруш қурбонсиз бўлмайди...

Душман танклари хануз кўринмасди.

— Нима учун фашистлар жим бўлиб қолишди, ўртоқ командир?— безовталиқ билан сўради Сулхи.

— Қулай пайт кутаётган бўлиши керак, у қонхўрлар. Лекин жимжитликка алданиб бўлмайди, хушёр турайлик,— деди расчёт командири.

— Хотиржам бўлинг, ўртоқ командир.

— Сиз қаердан бўласиз, ўртоқ Лутфуллин?— қизиқиб сўради анчагача чўзилган сукунатдан зериккан Владимир.

— Ҳзим Еркентликман. Еркент деган шаҳарни эшитганмисиз? Қозоғистонда. Лекин армияга Ўзган деган шаҳардан келдим.

— Қозоғистоннинг пойтахти Олмаотани биламан. Еркент, Ўзган деган шаҳарларни эшитмаган эканман.

— Еркент чиройли шаҳарми?— қизиқиб сўради жангчиларнинг бири.

— Чиройлиям гапми? У мен учун қадрдон шаҳар. Соё бўйида. Ўсак водийсида. Боглари-ю, ундаги шафтоли, ўрик, узумларни айтмайсанми? Огзингга солсанг бас, худди хол-

ва-қантга ўхшаб эриб кетади. Томогингдан қандай ўтиб кетганини ўзинг ҳам сезмай қолсан. Нимага анграйиб қолдинг? Ростдан айтаяпман. Сойдан пастга тушсанг, Ўсак суви бор. Унда чўмилсанг борми, ичингдаги ўн йиллик касалингни тортиб олади. Агар касалинг бўлса Ўсакка бор, бутунлай соғайиб кетасан. Толзорлари-чи, толзорлари! Иссиқ сувлари-ни айтмайсанми? Хўп ажойиб хислатга эга бизнинг у шаҳар.

— Бориб кўрсанг биласан!— деб кулди жангчилар.

— Ишонмаяпсан-а? Ёлғон айтган бўлсам, югур... немислар келгунча бориб кўриб кел,— деди Сулхи. Жангчилар яна кулиб юборишди. Тахтақўприк деган кўприк бор. Шу кўприкдан ўзингни Ўсак сувига отсанг, худди момик тўшақка тушгандек юмшоқ тушасан. Қалла ташлаб шўнғисанг борми, бир дақиқада яна юқорига чиқариб кўяди. Бизнинг Ўсак мана шунақа. Ўсакдаги шишадек тиниқ булоқларни айтмайсанми? Қовун-гарвузлари-чи, хуллас дунёда бизнинг Ёркентдек шаҳар йўқ-да.

— Сен огзингда ҳам замбарак отишга уста экансан-а, ўртоқ наводкачи?— қаҳ-қаҳ отиб кулди командир Мельников.

— Зерикиб ўтираминми, ўртоқ командир! Аслида огзимда замбарак отмайман. Туғилган шахрим тўғрисида озроқ отган бўлсам отгандирман. Ёркентимни соғиндим. Қанча йил бўлди уни кўрмаганимга?

— Тўғри,— Сулхининг сўзини қувватлади командир,— ҳар кимнинг туғилган жойи ўзига жаннат кўринади. Ҳаммамиз соғиндик юртимизни. Шошилма, уруш тугасин. Омон бўлсак, бир-биримизнинг юртимизни бориб кўрамыз. Қараб тур, сенинг шу машҳур юртингга борганим бўлсин!

— Меҳмонга таклиф қилса, биз ҳам борардик,— деб қичқиришди бошқа жангчилар.

— Аввал сизларни Ўзганга чақираман. У ерда онам, акам, опам, ука-сингилларим бор. Ана ундан кейин Ёркентга борамиз.

Жангчилар юртларини, юртдошларини, ота-она, қавм-қариндошларини эслаб, бир дақиқа жим бўлиб қолишди, ҳар ким ўз хаёли огушида суза бошлади.

— Мақтаётган машҳур шахрингда гўзал қизинг ҳам бордир ҳали?

— Йўқ, ўртоқ командир. Йўқ нарсани бор деб мақта-нолмайман.

— Яна ўзини йигит ҳисоблайди. Қизи йўқ...

— Мен у вақтда ҳали ёш эдим-да, Севгини қаердан билай? Аммо Зайтунам деган бир қиз бўлар эди. Иккаламиз бир-биримизни ниҳоятда эъозлардик. Ҳар доим бирга юрдик...

— Чиройлими?

— Нима десаикин? Ҳар ким ўзича гўзал. Мажнун учун Лайлидек гўзал дунёда бўлмаган.

- Қизинг бор экан-ку? Нимага йўқ дейсан?
- Биз Зайтунам билап бир-биримизга муҳаббат изҳор қилиб, ваъдалашмаганмиз-да!
- Согинсанг керак? Муҳаббат дегани нақ шу деб била-вергин, — деди кимдир.
- Эҳ, менинг Танюшамни кўрсанглар эди. Гўзал деган мана бунақа бўлади. Иложим қанча, ёлғиз қолди. Мени кузатганда икки қўлини кўзига босиб олиб, ўкириб йиғлаганини унутиб бўладими?

Тонг ёришганига хийла вақт бўлди.

Кўёш сахийлик билан нур сочиб, ерни исита бошлади. Аста эсаётган шабада жангчиларнинг юзини сийпаб, дарахтларнинг япроқларини ўйнамоқда.

— Нимага жим экан-а, махлуқлар? — яна безовталанди Сулхи. — Қанақа хийла бўлиши мумкин бу сукунатда?

У замбаракнинг олдига келиб, олисга кўз югуртирди.

— Намунча шошмасанг? Еру кўкни ларзага келтириб «Тигр»лар вағиллаб чиқиб қолса, қочадиган жойинг сомонхона бўлмасин яна.

— Мен қочишга эмас, қувлаш учун келганман, — жиддий жавоб берди хафа бўлгандек Сулхи.

— Ҳай, ҳай, муни қара-ю, ҳазилни ҳам билмайсанми? Орага яна жимлик чўкди.

Жангчилар энди овқатлиниб бўлишган эди, тўсатдан қаттиқ гумбурлаган овоз эшитилди. Тўпчилар ўринларидан сакраб туриб, ўз жойларига боришди-ю, овоз келган тарафга қарашди. Батарей эгаллаган позицияга кетма-кет снаряд тушиб, кулоқни ёргудек гумбурлади. Снарядлар Сулхиларнинг замбараги турган тепаликда ҳам ёрилиб гумбурларди.

Шу дақиқада Сулхини қандайдир бир ташвиш, ҳатто кўрқинч чулғаб олгандек, юраги қаттиқ уриб кетди.

— Буйруқсиз ўт очилмасин, — огоҳлантирди командир Мельников.

Бир оздан кейин узоқдан баландлик томон ўрмалаб келаётган танклар кўринди. Улар замбаракларни эзиб-янчиб ташлайдигандек ғоят даҳшатли туюлди.

Безимянний тепалигида гумбурлаш кучайгандек бўлди. Тўпчилар бошларини кўтариб осмонга қараб, немисларнинг бомбардимончи самолётларини кўришди. Самолётлар кетма-кет бомба ташлади. Аммо бомбалар нишонга аниқ тушмай, бошқа жойларда гумбурлаб портлади. Шу пайт қаёқдандир қирувчи самолётларимиз ҳам пайдо бўлди-ю, осмонда жанг авжига минди.

Мельников жангчиларининг бутун диққати борган сари яқинлашиб келаётган танкларга қаратилган.

Бундай мураккаб ҳолатни биринчи марта кўраётган Сулхининг ҳам юзи докадек оқариб, кўзлари қизариб кетибди. Лекин у эсанкираб, довдираб қолгани йўқ.

Бирпасдан кейин осмон тинчиб қолди. Ҳаводаги жанг қачон охираганини, бизнинг қирувчи самолётларимиз фашистларнинг бир самолётини уриб туширганини, қолганларини тумтарақай қилганлигини ўз ташвиши билан бўлган жангчилар сезмай қолди.

— «Тигр», ўртоқ командир,— бақириб юборди жангчилардан бири ўлим уругини сочиб келаётган икки танкни кўрсатиб.

— Кўрдим. Яқинлашсин.

Бир оздан кейин командирнинг:

— Ўт оч!— деган буйруғи эшитилган замон Сулхи замбарагидан ўт очди.

«Ҳаммангни босиб, янчиб, ер билан яксон қилиб юбораман!»— деб вағиллаб келаётган «Тигр» аланга ва тутун ичида бир-икки силкинди-да, тўхтаб қолди.

— Дабдала бўлдингми, фашист?— дея қичқирди Сулхи. У ҳали «уф» деб улгурмаган ҳам эдики, устма-уст ўқ ёғдириб, иккинчи «Тигр»нинг шитоб билан келаётганини кўрди.

— Кел, келавер, қонхўрлар! Яқинроқ кел!— пичирлади окуляр¹ дан кўз олмай турган Сулхи.

Танқдан отилган снаряд яқинроқда портлаб, чанг-тупроқни осмонга кўтарди. Тўпчилар бир дақиқа ҳеч нимани кўролмаб қолишди. Аллақандай бир куч Сулхини икки-уч қадам орқага итариб юборса ҳам у йиқилмади. У дарҳол замбаракнинг ёнига келиб, мўлжалга олишни давом эттирди. Уст-боши чанг-тупроққа беланганини ҳам сезмади. Бир пайт ўзидан икки-уч метр нарида тупроқ остида қолиб, типирчилаб ётган Жўрабекка кўзи тушиб қолди. Дўстига ёрдам бермоқчи бўлиб интилган эди, Жўрабек ҳам аранг ўрндан туриб, замбарак ёнига келди. «Тигр» атрофни ларзага келтириб, борган сари яқинлашмоқда эди. Лекин душман замбаракни пайқаманлиги учун снаряд ён-атрофда портларди.

Замбаракнинг қулоқни қоматга келтирувчи овози яна янгради. Снаряд танкнинг занжирига теккан эди, танк бир айланди-да, келган тарафига — орқасига бурилиб ловуллаб ёна бошлади.

— Дурустсан-ку, сержант!— хурсанд бўлганидан бақириб юборди командир Мельников.

Командирнинг бу сўзлари немис танкларининг овозига қоришиб кетиб, Сулхининг қулоғига етиб бормади.

Сулхи лабларини билинар-билинемас қимтиб, сал кулимсираб пешонасидан оқиб тушаётган қора тупроқ аралаш терни синги билан артиб қўйди. Тўпчилар ҳали нафасини ростлашга улгурмай, расчётнинг манзилгоҳи яна ўққа тутилди. Тўпчилар ўқ қаердан отилаётганини белгилаб улгурганлари ҳам йўқ эди, бирдан яна учта танкнинг келаётганини кўриб

¹ Окуляр — нишонга олиш ойнаси.

қолишди. Танклар энди кетма-кет эмас, уч томондан — ўнгдан, чапдан ва рўпарадан келмоқда эди. Бирдан икки танкнинг сафдан чиққанидан газабланган фашистлар бу жасур тўпчиларни қуршаб олиб, янчиб ташлашни, тепаликни ишғол этишни ўйлаган бўлсалар керак.

— Ҳеч гап эмас, дўстлар, бор-йўғи учтагина экан! Йўқотамиз,— деди командир ишонч билан.

— Хотиржам бўлинг, ўртоқ командир.

Замбаракнинг оғзи гоҳ ўнг, гоҳ чапга, гоҳ тўғрига қаратилиб, ажал уруғини сочиб келаётган танкларга кетма-кет ўт очди. Танклар ҳам узлуксиз ажал уруғини сочиб, ҳамон олдинга илгариламоқда эди.

Мана, Сулхи учинчи марта ўқ узгач, ўнг тарафдан келаётган танкдан «лоп» этиб олов чиқди-ю, овози ўчди.

— Ҳа, гўрга кирдингми фашист!— деб бақирди Сулхи.

Яна бир нима деб қичқирмоқчи бўлганди, лекин ёнгинасида ҳолсиз бир овознинг «оҳ» дегани эшитилди. Дарров ўгирилиб қараб, икки қўлини икки томонга чўзиб, кўзубан ётган жангчини кўрди. Энгашиб, унга гапириш учун оғиз жуфтлаганда, командир Мельниковнинг:

— Ўт оч!— деган ўтқир ва қаҳрли овози уни яна қаддини ростлашга мажбур қилди. Жасадни бошқа ерга ётқизиб қўйишга ҳам улгуролмаган Сулхининг газоби қайнаб, вужуди титраб кетди.

— Дўстим Володя учун! Унинг етим қолган уч ёшли ўғли учун!— дея бақириб яна кетма-кет ўт очди Сулхи.

— Чап тарафдагини нишонга ол, сержант,— буюрди командир.

Сулхи ўзига жуда яқинлашиб қолган танкни кўрди-ю:

— Кел, келавер, ажалинг менинг қўлимда,— дея қичқирганча кетма-кет ўт очиб, у танкни ҳам ишдан чиқарди. Фашистларнинг тўхтовсиз ёғдираётган снарядлари тўпчилар позициясига гумбуллаб тушмоқда эди.

— Биттаси қолди, ўртоқ командир!— деб унга ўгирилди-ю, командирнинг бир чеккада ҳолсиз ётганини кўриб, икки хатлаб ёнига етиб борди.

— Ўртоқ командир, дўстим, Владимир, нима бўлди сизга? Ўртоқ командир?— Сулхи унинг ёнида бирор дақиқа туришга, тириклигини билишга, бирор оғиз сўзини эшитишга ҳам фурсати йўқ, чунки танк тобора яқинлашмоқда эди. Сулхи дарҳол замбарагининг ёнига қайтди.

— Дўстларим учун, қахрамон командиримиз учун!— Мана шу тўпни янчиб ташлаш ниятида шиддат билан келаётган танкка қаратиб кетма-кетига ўт оча бошлади.— Жўрабек, бўлинг, дўстим, чаққон бўлинг!

Ховлиқдими, чарчадими ёки командирнинг унсиз ётганидан қаттиқ таъсирландими, ҳарҳолда ўқлар танкка тегмасди. Шу оғир дақиқада Сулхи гангиб қолди. Танк эса борган сари яқинлашмоқда эди. Сулхининг кўзи қамашиб, боши

айланаётгандек, ер остин-устун бўлаётгандек, кўнгли агдарилиди. Пешонасидан қуйилаётган аччиқ тер кўзини ачиштирарди. «Янчиб ташлармикин? Фашистларга қарши жангимнинг сўнги дақиқаларими бу? Бемор онамни кўрмай... Йўқ, йўқ! Сенга янчилиш учун бу ерда турганимиз йўқ...»

Шу орада дўсти Жўрабекнинг овози эшитилди. Унинг:

— Ҳовлиқманг, Сулхижоп, ўзингизни тутинг, нишонни тўғри олинг, яқинлашиб қолди анови ялмоғиз! Ўз она тилида янграган сўзлари Сулхини ҳушига келтирди. У бутун диққатини йиғиб отган снарядларнинг бири ниҳоят нишонга тегди...

Танкдан сакраб тушиб, ёнаётган танк панасида тумта-рақай қочаётган фашистларни Сулхининг яна бир снаряди ер тишлатди.

— Қочиб қутулолмайсан, итлар!

Тепаликка ваҳимали сукунат чўкканда, Сулхи командирнинг ёнига келиб, бошини кўтарди. У огир нафас олиб ётганди.

— Ўртоқ командир, фашистларнинг ҳужуми қайтарилди. Володя!..

— Баракалла, сержант... Сени ўрнимга командир қилиб тайинлайман, — шу сўзларни бўлиб-бўлиб, базўр айтди-да, боши Сулхининг қўлига шилқ этиб тушди...

Командирнинг охирги сўзини буйруқ дея қабул қилган сержант ўрнидан туриб, жангчиларга бир нима демоқчи бўлиб атрофига қараган эди, ёнида фақат Луговский билан Жўрабекдан бошқа ҳеч қим йўқлигини кўриб, томогига бир нарсга тиқилгандек гапиролмай шерикларига тикилиб қолди. Уларнинг ҳам аҳволи бир ҳолатда, уст-бошлари чанг-тупроққа беланган, юзларига эса, лой чаплангандек, фақат кўзларигина мўлтираб турарди.

Болалигиданоқ ҳар нарсга кўзёши қилавермайдиган, умуман йиғлашни билмайдиган Сулхи батареядаги етти одамнинг тўрттасидан айрилганини кўрганда, унинг қон тўлган кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Тўрт жанговар дўстимиздан айрилдик, — деди у кафти билан кўзёшини артиб. — Уч солдат қолган бўлсак ҳам фашистларнинг юзтасига татиймиз, бардам бўлинглар. Ўртоқларимизнинг тўкилган қони учун, қаҳрамон командиримиз учун ўч оламиз!...

— Ҳеч қачон тиз чўкмаймиз, — деди ерда жонсиз ётган командирдан кўз узмай Луговский.

Учинчи батареянинг бошқа бўлималар билан алоқаси узилиб қолган, булар атрофда нималар бўлаётганидан, бошқа қисмларда жанглар қандай бораётганидан бутунлай беҳабар эди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Сулхи Жўрабекнинг елкасидан тутиб. — Қоронги тушгунча омон бўлсак, қисмларимиз бизни топиб олади, сўзсиз топшади.

Тамаровка қишлоғи катта стратегик аҳамиятга молик

бўлганидан немислар қандай бўлмасин қишлоқни қўлга олиш учун жон-жаҳди билан ҳужум уюштиришга ҳаракат қилди. Кетма-кет танкларни ишга солди, тўплардан тўхтовсиз ўт очди, пийёда аскарларини жангга ташлади. Лекин таркибида уйғур йигити Сулхи Лутфуллин ҳам бўлган учинчи батарея жангчилари Безимянний тепалиги ёнидаги тош йўлдан битта ҳам танкни ўтказмади, бир метр ҳам олга силжитмади. Юзлаб фашистни ер тишлатиб, ўнлаб танкни ёндириб юборди. Улар ўз марраларида ботирларча мағрур, ҳушёр туришди. Ҳасурлик намуналарини кўрсатишди.

Кун ботиб, атрофга қоронғилик тушганда тепаликка сукунат чўкди.

— Командир билан жангчиларни дафн этайлик, дўстлар,— алам билан мунгли пичирлади Сулхи.

Уч жангчи калта қўл курак билан хийла вақтгача ер кавлашди. сўнг оғир жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ўртоқларини дафн этишди...

— Ҳаётдан бевақт кўз юмдинглар. Халқимиз, улуғ Ватанамиз йўлида жонларингни фидо қилдинглар. Сизлар учун бир томчи қонимиз қолгунича, охири нафасимизгача олишамиз. Сизлар учун ўч оламиз. Алвидо, азиз дўстлар, тинч ётинглар!

Сулхи шундай деди-да, чўкка тушиб, тупроқни ўпди. Сўнгра Луговский билан Жўрабек ҳам тупроққа бош қўйиб, ўртоқлари билан охири марта видолашишди...

II

Уч жангчи замбаракнинг олдида унсиз ўтирибди. Ким билади, улар юз берган жанг ҳақида, эндиги қисматлари ҳақида ўйлашяптимикин? Эҳтимол, орага чўккан сукунатда ота-оналарини, севган ёрларини, ўтмиш ҳаётларини эслашаётгандир?

— Бир нима десангиз-чи,— Жўрабекнинг хириллаган овози Сулхининг ширин хаёлини бўлиб юборди.— Уйқу босиб кетяпти.

— Вақт ярим кечадан ошиб кетди. Бир оз мизғиб олайлик. Иккитамиз ухлаймиз, биттамыз соқчилликда турамыз. Бир соатдан кейин кузатувчи алмаштирилади. Биринчи навбатда мен тураман, сизлар ётаверинглар!— буюрди Лутфуллин...

Тонг энди бўзариб келаётганда Жўрабекнинг ташвишли овози эшитилди:

— Ўртоқ командир, танклар!

Сулхи ҳам, Луговский ҳам ўринларидан сакраб туриб, замбараклар олдига югуриб келишди.

— Душман яна ҳужум бошлади, дўстлар! Йигирма саккиз панфиловчи қаҳрамонларнинг жасорати мадад бўлсин. Биз ҳам ўшалар каби жанг қиламыз. Чекиниш — ўлим!— деди

Сулхи икки жангчига жиддий ва ме' ибонларча боқиб.—
Учта танк экан. Ҳар биримизга биттадан тўғри келар экан!

Танкларнинг кетидан фрицлар мўри-малахдай ёпирилиб
келмоқда эди.

Бир кеча-кундуз мобайнида фашистларнинг талайгина
кучини кунпаякун қилиб ташлаган ўғлонларимизни душман
тирик асирга олмоқчи эканини жангчилар яхши тушуни-
шарди.

Уч ўғлон немис танкларига қарши жангни бошлаб юбор-
ди. Танкларнинг иккитаси олдинма-кейин вагиллаб тўхтаб
қолди, ортида қаторлашиб келаётган пиёдалар ҳам мукка
тушиб ётиб қолишди.

— Икки донагина снаряд қолди, ўртоқ командир,— деб
хунук хабар етказди Луговский.

— Келтир!— буюрди командир ва уни ҳам отиб учинчи
танкни ишдан чиқарди.

Икки тараф жим бўлиб қолди. Замбаракнинг ўқи тугади.

— Пиёдалар кўп экан, ўртоқ командир. Нима қиламиз?—
деб пичирлади Сулхининг ўнг тарафида немислардан кўз
узмай қараб турган Жўрабек. Фашистлар ҳар ер-ҳар ерда гўё
сойдаги тошдек юз тубан тушиб ётарди.

— Автоматларни тайёрланг!

Замбаракнинг жимиб қолганидан «руслар мажақланди»
деб ўйлаган фашистлар аста ўринларидан туриб, баъзилари
югуриб, баъзилари эмаклаб илгарилай бошлашди. Улар тобо-
ра яқинлашмоқда эди.

— Ўт очайлик, ўртоқ командир!— чўчигандек бақирди
Луговский.

— Ҳовлиқма, яқинроқ келсин. Ўқни зое кеткизмайлик,—
деди командир хотиржамлик билан.

Оғир, даҳшатли кечган бир неча дақиқадан кейин ко-
мандирнинг буйруғи эшитилди:

— Ўт оч!

Шу замон автоматдан бир йўла ўқ отила бошлади. Бундай
зарбани кутмаган немислар дарҳол ётиб олиб, ўт очишди.
Улар кўп талафот кўришига қарамай, дам югуриб, дам ётиб,
хамон илгариламоқда эди.

Сулхи Жўрабекнинг ваҳимали овозини эшитди.

— Ўқ тугади, ўртоқ командир!

— Гранаталар ишга солинсин! Чекиниш ўлим, оғайни-
лар!— Командир яқинлашиб қолган бир тўда фашистлар
устига қўлидаги гранатани улоқтирди. Шу пайт қулогига
кучли «ура» садоси эшитилди. Сулхи, Луговский ва Жўра-
беклар кўзларига ишонмай, бир-бирларига қарашиб кулиш-
моқда эди: чунки шунча куч билан олга келаётган фашистлар
орқа-олдиларига қарамай, тумтарақай қочишмоқда эди.

Учинчи батарея жойлашган ерга ёрдамчи кучлар етиб
келиб, фашистлар суриб ташланганлигини булар кейинроқ
билишди...

Бу уч қахрамон, гўё узоқ жудоликдан кейин янгитдан кўришган энг яқин қариндошлардек бир-бирлари билан кучоқлашиб, ўпишиб кетишди.

— Энди ўлмаймиз, дўстлар, — деди Сулхи икки шеригининг елкаларидан тутиб. — Бундан кейин ҳам бир-биримиздан ҳеч қачон айрилмайдиган бўлайлик.

Уч жангчи ўз замбараклари ёнида фашистларни қувиб бораётган аскарларимизга мағрур боқиб туришарди.

Шундай қилиб, учинчи батарея тўпчилари душманнинг бир неча ҳужумини қайтариб, муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган Тамаровка қишлоғини душманга бермади.

— Тамаровкани сақлаб қолишда сизларнинг хизматингиз жуда катта, — деди полк командири. — Полк номидан ҳаммангизга ташаккур изҳор қиламан. Ҳукуратимиз ҳам кўрсатган жасоратингизни муносиб баҳолашига ишонаман.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламиз! — жангчилар бир овоздан жавоб қайтаришди.

Шундан кейин полк командири уларнинг қўлларини маҳкам қисди.

... Сулхи билан унинг шериги «Жасорати учун» медали билан мукофотланди.

* * *

Батарея, жумладан Сулхининг расчёти ҳам янги одамлар билан тўлдирилди. Янгидан келган артиллериячиларнинг ҳаммаси деярли комсомол аъзолари экан.

Комсомол мажлисида ёшлар Лутфуллинни бир овоздан ўзларининг етакчиси — учинчи батарея комсомол ташкилотининг секретари қилиб сайлашди.

— Бир-биримизни тушунганимиздагина, ҳарбий техникани яхши ўзлашганимиздагина душманни енгиш мумкин. Барча комсомоллар бир тану бир жондек жанг қилишимиз керак. Ишончларингни оқлашга ҳаракат қиламан, — деди Сулхи ўз сўзида.

... Кўн ўтмай учинчи батареянинг комсорги Лутфуллин 493-танкка қарши алоҳида артиллерия полки комсомол комитетининг бюро аъзолигига сайланди...

«Комсомоллар менга катта ишонч билдиришяпти. Шу ишончни оқлаётманми?.. Мен босқинчиларга қарши арзигулик жанг қилолдимми? Тўғри, Тамаровкани сақлашда фашистларнинг олга силжишига йўл қўймадик. Энди душманга қарши янада аёвсиз жанг қил, Сулхи. Барча ёшларнинг кўзи сенда. Ишончни оқлашинг керак», деб кўярди ўзига ўзи у.

... 1943 йилнинг охирларида қаттиқ жанглар билан орқага чекиниб бораётган фашист қисмлари Горнастополь қишлоғига яшириниб олди. Қандай қилиб бўлмасин, кечиктирмай қишлоқни босқинчилардан озод қилиш 493-полкка топширилган эди. Немисларнинг ҳам у қишлоқни қўлдан чиқаргиси келмасди.

Горнастополь учун бўлган жангда гитлерчилар кўплаб танк ва пиеда аскарлар билан қаттиқ қарши ҳужумга ўтдилар.

Душмanning қайта ҳужум қилиши мумкин деб тахмин қилинган муҳим бир жойни ҳимоя қилиш Сулхининг расчётига топширилди.

— Эҳтиёт бўл, сержант,— деди батарея командири,— ҳужумимизнинг муваффақияти сизларга ҳам боғлиқ.

— Қўлимиздан келган ҳамма чорани кўрамиз, ўртоқ командир,— деб жиддий жавоб берди расчёт командири Лутфуллин...

— Қани, дўстлар, ишга киришайлик,— деди Сулхи жангчиларга мурожаат қилиб.

Лутфуллин «буяраман, мажбур қиламан, ундай қил, бундай қил!» деб буйруқ оҳангида сўзлашни хоҳламасди. У доим дўстона, самимий сўзлашишни яхши кўрарди. Командирнинг мана шу одатига ўрганган жангчилар унинг сўзини икки қилмай бажаришга интилишарди. Ҳозир ҳам Сулхи одатича оҳиста гапирди:

— Биринчи қиладиган ишимиз замбаракни яхшироқ жойга яширайлик. Снарядларни замбаракка яқинроқ қўяйлик. Шу дақиқада Жўрабек улар томонга учта танк бостириб келаётганини кўриб қолди.

— Танклар. ўртоқ командир!

Сулхи:

— Яқинлашсин!— деди-да, танкларни нишонга ола бошлади.

Бронтешар снаряд билан кетма-кет ўт очди. Бир оз вақт ўтгандан кейин, ҳар учала танкдан қуюқ тутун кўтарилди. Эртасига полкнинг қаҳрамон жангчилари Горнастополь қишлоғини фашистлардан озод қилишди. Бу жангда ҳам Сулхининг кўрсатган қаҳрамонлиги алоҳида баҳолалиб, ёш командир иккинчи марта «жасурлиги учун» медали билан мукофотланди.

... 1944 йилнинг баҳор ойлари. Ҳужум билан илгарилаб борган Совет Армиясининг жангчилари Қримнинг шаҳрини эгаллади. Бизнинг ҳарбий техникамиз ҳам, жангчиларимиз ҳам хийла талафот кўрди. Шундай бўлса-да, галаба кимни хурсанд қилмайди дейсиз? Жангчиларнинг чеҳраларида табассум ўйнаб, бир-бирларини табриклашди. Фашистлар қандай қилиб бўлмасин шаҳарни қайтариб олиш учун жон-

жаҳди билан тайёргарлик кўрди. Шаҳарга янги кучлар келтирилди.

— Немислар бизни огоҳлантириб қўйиб, уруш бошламайди. қариндошлар. Ғафлатда қолмайлик, кузатишни кучайтирайлик, — деди расчёт командири Лутфуллин.

Сулхи жангчиларни граната билан тўлиқ қуроллаштирди. Қардан олганлиги номаълум, ҳатто икки-уч солдатга ханжар тутқазиб, ўзи ҳам пистолет ва битта ханжарни белига кистириб олди.

— Бизнинг командир найзабозлик жангига тайёрланыпти. Шундай буйруқ борми? — деб самимий қулимсиради командирнинг гамхўрлигидан мамнун бўлган Жўрабек. Жангчилар кулишиб, командирга қарашди.

— Фашистлар қандай урушиш кераклигини сендан сўраб ўтирмайди. Жон аччигида муштлашиб кетиши ҳам мумкин. «Мен артиллеристман, муштлашмайман!» — деб қараб турасанми? Йўқ. Туролмайсан. Кафтдек еримизни бўлса ҳам ҳимоя қилиш учун ҳамма имкониятдан фойдаланишни билиш лозим. Шунақа, қариндош. Ҳамма нарсага тайёр туришимиз шарт.

— Хўп бўлади, ўртоқ командир, — деб унинг сўзини маъқуллашди жангчилар.

Эртасига саҳарда жанг бошланди.

Чанг-тўзон кўтариб аввал душманнинг огир танклари кела бошлади. Улар бизнинг қисмларимиз жойлашган ерга ўт очиб, қуюндек илдам келмоқда эди. Лекин, нима учундир, танкларга қарши ўт очиш ҳақида буйруқ берилмади. Сулхининг тоқати тоқ бўлди. «Ажаб, ўт очиш ҳақида нима учун буйруқ берилмайди?» У ташвишланиб, бир жойда туролмай қолди. Сулхи аллақачон ўзлари томонга келаётган танкларнинг бирини нишонга олиб ҳам улгурганди. Буйруқ йўқ, отиш мумкин эмас.

«Нима гап, батарея командирига ўқ тегдими? Ҳаммага бараварига ўқ тегиши мумкинми? — деб Сулхи ўқтин-ўқтип командирлар жойлашган тарафга умид ва ташвиш билан кўз ташларди. — Ажаб, нима учун тинч ўтиришибди?»

Немис танклари билан учинчи батареянинг оралиги борган сари яқинлашмоқда. Душман танклари уларнинг замбарагини кўриб қолгандек тўппа-тўғри ўзлари тарафга қараб келаётганини кўрган Сулхининг тоқати тугаб: «Энди нима бўлса бўлар, отаман, бошқа кутиш жиноят!» деб ўйлаб, олдида келаётган танкни нишонга олиб турган эди, командирнинг:

— Немис-фашист босқинчиларнинг танklarига ўт очилсин! — деган жарангли ва амирона овози эшитилди.

Дастлаб Сулхининг замбараги ўт очиши билан олдида келаётган танк ёна бошлади.

Ҳар икки тарафдан қулоқни қоматга келтиргудек отилаётган ўқлар баъзан ҳеч нарсани эшиттирмай қўярди.

Онда-сонда баъзи замбаракларнинг овози чиқмай қолганда, немис танклари шу тарафга қуюндек учарди.

— Иблисларнинг снаряди теккан бўлса керак у замбаракка.— деб фараз қиларди Сулхи ва тишларини гижирлатиб, газаб билан отишни давом эттирарди.

Огир танкларнинг ортидан енгил танклар ҳужумга кирди. Полк жангчилари, жумладан, учинчи батарея замбаракчилари ҳам мардларча олишди. Аскарларимиз хийла талафот кўрган бўлишларига қарамай бир қадам ҳам чекинганлари йўқ. Натижада фашистлар ўнта танкини жанг майдонида қолдириб, чекинишга мажбур бўлди.

— Ҳа-а, қочдингми, махлуқлар!— деб қичқирди Сулхи, аммо хурсанд бўлишга ҳали эрта эканлигига кўзи етиб турарди. Қўққисдан чангалзор тарафдан қий-чув қилиб, тарс-турс ўқ отиб, немис пиёда аскарлари чиқиб келишди. Дастлаб ловдираб, шошиб қолган Сулхи замбаракдан бир-икки ўт очди-ю, аммо нишонга аниқ тегизолмади. Фашистлар ёпирилиб яқинлашиб келмоқда эди.

— Автоматдан отинглар!

Шу замон автоматлар тариллаб отилганда, яқин келиб қолган фашистлар бир дақиқа ётиб олишди-да, яна ўринларидан туриб, югура бошлашди.

Мана, улар анча яқинлашиб қолди. Кўз юмиб очгунчалик дақиқа орасида ҳаёт ва мамот ҳал бўлади.

Душман ўқ отмай нималардир деб югуриб келмоқда эди. Жангчиларнинг отган ўқи немисларга тегмаётгандек туюларди.

«Нима учун тегмайди? Ёки ўқлари сохтамикин-а»,— деб ташвишлана бошлади командир.

— Аниқроқ нишонга олинглар, ўқ бекор кетаяпти,— даргазаб бўлиб бақирди Сулхи.— Ҳайронман, мен отган ўқларнинг ҳам тегмагани-чи?

Фашистлар бу гал жангчиларни кўрқитиб, «руҳий ҳужум»га ўтгаплигини, улар бир неча саф бўлиб, олдинги сафда бири йиқилса, дарров униинг ўрнини иккинчи қаторда келаятгани тўлдираётганлигини ёш командир дарров найқолмай қолди.

«Демак, бизни тирик асир олишни кўзлабди, тажовузкорлар! Йўқ, йўқ, совет жангчиси тирик қўлга тушмайди!..»

— Бардам турунлар, дўстлар! Ўлсак ҳам, она еримизни жасадларимиз билан ҳимоя қиламиз. Тирик қўлга тушмаймиз! Гранаталар ишга солинсин, — деди-да, Сулхи қўлидаги иккита гранатани улоқтириб, ерга ётиб олди. Бошқа жангчилар ҳам унинг ортидан кетма-кет граната улоқтиришди, гумбур-гумбур портлашлар, қулоқларни қоматга келтирди.

Икки соатга чўзилган қақшатқич жангдан сўнг, немислар юзлаб жасадларни жанг майдонига ташлаб, жонларини асраш ниятида, эмаклаб орқага чекиндилар...

Инсон ҳаёти ҳеч қачон фақат хурсандчилик ёки хафалик билан ўтиши мумкин эмас. Баъзан бир хурсандчиликнинг кетидан бир хафалик келади ёки бунинг акси бўлади. Бу — ҳаёт қонуни, табиий ҳодиса.

Бўлиб ўтган жангда невисларни тор-мор этишда катта жасорат кўрсатгани учун кўксига «Биринчи даражали Ватан уруши ордени» қадалган Сулҳининг хурсандчилиги чексиз эди.

493-полк ва унга қарашли учинчи батарея узлуксиз жанглар билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриб, шаҳар, қишлоқларни озод қилиб, ҳамон гарбга қараб илгарилар моқда эди. Батареянинг, жумладан, Сулҳи расчётининг жангчилари ҳам бир неча марта янги одамлар билан тўлдирилди.

Жанг босилган пайтда, катта қайрағоч тагида, бир тўда жангчилар бўлиб ўтган жанг таассуротлари тўғрисида суҳбатлашиб ўтиришарди. «Почта, почта!» деган овозни эшитиб, ўрииларидан сакраб туриб кетишди. Оғир жангларда омон қолганлар учун «почта келди!» деган хабар алоҳида хурсандчилик бағишлайди. Иккинчи бир жангдан кейин ким бор-у, ким йўқ... Ота-онасидан, қавм-қариндошлардан, севиқли ёридан, фарзандларидан мактуб олишдан ортиқ хурсандчилик борми?

Бирлари қисқа қўшиқ айтиб, бошқалари оёқлари билан ер тегиб ўйнаб бериб, почтальоннинг қўлидан конвертни олар, кимдан келганини билиб олгандан кейин тўдадан четга чиқарди-да, ўқишга киришарди.

— Лутфуллин Сулҳи! — деб бақирди почтальон. Тоқатсизлик билап кутиб турган Сулҳи икки хатлаб почтальоннинг олдига борди-да, хатга қўлини чўзди.

— Йўқ, ўртоқ катта сержант, хат бекорга берилмайди. Балки маҳбубангиздан келгандир? Хунарингизни кўрсатинг, — деб почтальон хат тутган қўлини баланд кўтариб олди.

— Уйғурча қўшиқ айтиб берсин. — деди бир жангчи.

— Йўқ, ўйнаб берсин, — деди яна бири.

Худди келишиб олгандек, жангчилар чапак чалишиб, бири қўшиқ бошлаб юборди. Сулҳи йўғон гавдали бўлгани билан ўйинни энгил ўйнаркан, у жангчилар ҳосил қилган даврани бир-икки айланаб чиқди-да, яна хатга қўл чўзди.

— Кейинги гал уйғурча қўшиқ айтиб берасиз, — деб хатни берди хуштабиатли почтальон.

Сулҳи дарҳол конвертнинг пастига қаради, акаси Насирдиндан экан. У бошқаларга ўхшаб ўзини четга олмай, шу ердаёқ хатни очди.

Қадрдон акасининг ўзига таниш ёзуви. Қандай ёқимли...

«Акам... Акамнинг хати». У бир варақ қогоздан гўё меҳрибон онасининг, акасининг, она-сингил, инисининг ҳиди келаётгандек уни икки-уч марта ҳидлаб ҳам қўйди. «Ойим ёздирдимикин? Ойижоним, кўз олдимдан ўтиб кетдингиз-ку ҳозир! Сөгиндим сизни, ойижон! Биламан, сиз ҳам мени сөгингансиз. Чидаб туринг, ойижон, чиданг. Насиб этса, кўришиб ҳам қолармиз...»

У хатни шошиб ўқий бошлади. Ўқнган сари ранги оқариб, бир оздан кейин елкаси титраб, хатни юзига босганича пари кетди.

— Нима бўлди, дўстим? — унинг ёнига югуриб келиб сўради Жўрабек.

— Нима, уйда бирор кўнглисизлик юз берибдими? — жангчи ўртоқлари ҳам унинг қошига етиб келишди.

— Ойим, ойим вафот қилибдилар, — деди Сулхи ўпкасини босолмай.

Жангчилар нима десин? Бу огир жудолик дардига қандай даво топиш, нима деб уни юпатиш мумкин? Қандай сўзлар билан тасалли бериша олади? Худди шу дақиқада ҳеч ким ҳеч нарса деёлмай, фақат бош кийимларини олиб, дўстининг қайғу-ҳасратига ҳамдард эканини изҳор қилишди.

— Бардам бўл, иним. Бу ерда ажал топаётганлар озмиди, энди ота-она, қариндош-уруғларимиз омон бўлиб туришса бўлмасмиди! — дея ўзича тасалли берган бўлди ўттизларга бориб қолган жангчи. — Худо сабр берсин, ука. Қолганларимиз омон бўлайлик.

— Ойимнинг юраги касал эди. Дадамдан эрта айрилдик. Мени ер-кўкка ишонмасди. Дарз кетган юрак урушининг оғир азобига, жудоликка чидолмабди охири. Мен ёнида бўлганимда, эҳтимол, яна беш-ўн йил умр кўрармиди!

Жангчилар у-бу деб тасалли берган бўлишди-да, «бир ўзи кўнглини бўшатиб олсин» дегандек, бирин-кетин нари кетишди. Сулхи бўлса чўккалаб олиб, кўз ёшларидан нам бўлган хатни яна қайтадан очди.

Хат қисқагина ёзилган эди.

«Қадрли иним!

Сабр-бардошли бўлиб ўсганингдан ҳаммамиз фахрланамиз. Айтмоқчи бўлганим: қанчалик огир фожиа бўлмасин, сон ўзингни йўқотмаслигингга ишонамиз. Ойимизнинг юраги ночорлигини билардинг. Дахшатли уруш, урушга кетганлигинг ойимизнинг юрагига қаттиқ таъсир қилди чамаси, анча кун ётгандан кейин, бугун уч кун бўлди, ойимиз бизни ташлаб, мангуликка кўз юмдилар... Иложимиз қанча, ука, бардам бўл. Энди ойимиз учун ҳам фашист босқинчиларидан ўч ол...»

Сулхи хатнинг охирини ўқимади. Муштумини қисган ҳолда анчагача душман тарафга унсиз қараб туриб қолди. Унинг қон тўлган кўзларида қаҳр ва интиқом оташи ёнмоқда эди...

Жанг майдонида баъзан дам оладиган пайтлар ҳам бўлиб қолади. Шундай кунларнинг бирида полк қалин чангалзор ичида дам олиш учун тўхтади. Бугун тунни мана шу чангалзорда ўтказиб, эртага яна олга юриш керак эди.

Узоқ юришларда ҳориган жангчилар кечки овқатни ейишди-да, баъзилар оёқ-қўлларини чўзиб, ором олишга, баъзилар уч-тўрттадан бўлиб олишиб суҳбатлашишга киришишди. Солдатларнинг суҳбат мавзуси турлича бўлади: бири ўтган жанглар тўғрисида гапирса, яна бири ўз севгилисини мақтайди. Яна бири аёлини ҳам, болаларини ҳам фашистлар ўлдирганини эслаб маъюсланса, бошқаси унинг кўнглини кўтариб тасалли беради.

— Агар Гитлер уруш бошламаганда бундай оғир жудоликка мубтало бўлмасдик. Менинг ойим ҳам қазо қилди. Аслида уни фашист ўқи ўлдирмагани билан бари бир мана шу уруш ўлдирди. Менинг ва яна бошқа туғишганларининг жангда юриши онамнинг ўлимини тезлатди. Уруш бўлмаганда... Қандоқ қиламиз, шу ўлган ота-оналаримиз, бола-чақаларимиз учун фашистлардан аёвсиз ўч олишимиз лозим. Эл-юртимизнинг озодлиги, бахти учун курашмоғимиз лозим, — деди Сулхи.

У ўрнидан турди-да, ўн-ўн беш метр наридаги замбрак ёнига бориб, чўзилиб ётди.

Жангчининг аёлини, болаларини немислар ўлдирганлиги тўғрисидаги жондан ўтиб кетадиган сўзлар Сулхининг кўнглини бузиб, меҳрибон онасини ёдига солган эди. Шунинг учун ҳам у жангчиларнинг аламли сўзларини эшитишга ортиқ чидаёлмай нари кетди...

...1943 йил март ойи эди. Изгиришли кунлар ўтиб, кун бир оз исий бошлаган. Қуёш ҳам қиш ойларидегидек тез ботиб кетмай ерни қоплаб олган оппоқ қорни эритишга тиришаётгандек, осмонда узоқ чарақлаб турарди.

Қаттиқ жангдан кейин, 493-полкнинг коммунистлари блиндажга йиғилишди. Партия йиғилишида расчёт командири Сулхи Лутфуллиннинг аризаси кўрилмоқда эди.

— Ўртоқлар, — деди полк партия ташкилотининг секретари, — катта сержант Сулхи Лутфуллин партия сафига қабул қилишимизни сўраб ариза берибди. Шунини ўқиб эшиттиришга рухсат берингла...

«Нима деб ёзган эдим аризани? — эшлашга уринди Сулхи. — Ҳа, ёдимга тушди:

«Мен Совет элида Ленин пионери, Ленин комсомоли сафида тарбияландим. Ватанимнинг, тинчликсевар халқимнинг бошига тушган бу оғир кунларда Коммунистик партия сафига ўтиб, охирига нафасим, бир қошиқ қоним қолгунча немис босқинчиларига қарши жангга киришни истайман. Совет халқининг озодлигини, бахтини бутун ву-

жудим, қалбим билан ҳимоя қилишга ҳаракат қиламан. Партиямишнинг ишончини ҳаминша оқлашга қасамёд қиламан».

Мен ҳақимда уч-тўрт одам сўзлаб, мени уялтириб, роса мақташган эди-ку. «Унинг немис-фашистлар билан қандай жанг қилаётганлигини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Унинг ботирлигини ҳаммамиз яхши биламиз», деб тугатган эди ўшанда секретарь сўзини.

Сўнг ҳамма коммунистлар партиёга қабул қилинсин, деб қўл кўтарганди.

«Биз сизга ишонамиз, ўртоқ катта сержант,— деган эди партия ташкилотининг секретари. Кейин давом этиб: «Барча партия аъзоларининг яқдил овоз бериши сизга билдирилган катта ишончдир. Сизни яна бир бор чин қалбимдан табриклайман!» — деган эди қўлимни қаттиқ қисиб.

Сулхи шу сокин, қоронги кечада ҳаётидаги ўша унутилмас кунни эсларкан, қалби гурурга тўлди:

«Коммунистларнинг ишончини оқлаяпманми? Ўртоқларимнинг умидини шамолга учуриб юбормадимми? — қайта-қайта ўйларди у. Сулхи, агар мана шу кунгача яхши жанг қилган бўлсан, бундан кейин янада мардона жанг қил. Ёвуз душманни муқаддас еримиздан қувиб чиқармагунча, охириги нафасинггача кураш. Акангнинг, опа-сингил, иниларингнинг, бутун Совет халқининг умиди, ишончини оқла! Ҳушёр тур, сергак бўл...» — дерди ўзига ўзи.

У яна турли хаёллар тўлқинида узок сузиб юриб, тунги шабада эпкиннида роҳатланиб қаттиқ уйқуга кетганини сезмай қолди...

III

Огир, катта-кичик жанглар билан кунлар ойларни қувиб ўтаверди. Совет Армиясининг қақшатқич зарбаси остида немис-фашистлари вақтинча босиб олган ерларини ташлаб чекнимокда — қочмокда эди.

493-полкка душманнинг қаттиқ қаршилигини енгиб, Одер дарёсини кечиб ўтиш вазифаси топширилди. Фашистлар жанговар қисмларимизни мана шу дарё бўйида тўхтатиш учун жуда кўп одам кучи ва техникаси билан дарёнинг гарбида мустаҳкам ўрнашиб олган эди.

Тун қоронғисидан фойдаланиб, дарёдан ўтиш режалаштирилганди.

Бу масъулиятли вазифа жангларда зафар қозониб, донг таратган батареяга топширилди. Ўз навбатида командир Сулхини ҳузурига чақириб, дарёдан энг олдингилар қаторида ўтиб, қолганларга йўл бошлаб бериш лозимлиги ҳақида буйруқ берди.

— Эҳтиёт бўлинг, ўртоқ Лутфуллин, ниҳоятда масъул вазифа бу. Қаттиқ жанг бўлиши турган гап,— деди у.

- Кетишга рухсат этинг!
- Боринг, ўртоқ катта сержант. Тайёрланинг!
- Хўп бўлади!

Сулхи хилват йўллар билан дарё бўйига бориб, анча вақтгача унга қараб турди. Дарё шиддат билан оқмоқда эди: «Шўх, ўйноқи дарёга ўхшайди,— ўйлади Сулхи.— Нечогли тўлқинланиб оқсанг ҳам, ҳайбат билан осмонга сув пуркасанг ҳам, барибир ўтамыз».

Унинг кўз олдида яна Ўсак дарёси намоён бўлди. «Бизнинг Ўсак кўпинча сокин оқиб, одамларни ўз қўйнига олиб, бардамлик, саломатлик ҳады қиларди. Бу бўлса, «ютаман, комимга тортиб кетаман» дегандек қутуриб оқар экан... сузиб бўлармикин? Бир марта Чўнжига борганда Или дарёсида сузган эдим. У бунақа тўлқинланиб, ўрқачланиб оқмасди... Ўсак! Ўсак! Унга ҳеч қандай дарё тенг келмайди-ёв!»

Сулхи Ўсак сувида дўстлари билан чўмилиб ўйнаганларини эслади.

«Сен аввал сувда сузишни ўрганиб ол, укам,— деб дастлаб акаси маслаҳат берган эмасмиди?— Ўсак бўйида яшаб туриб, сузишни билмаган бола — ўғил бола эмас».

Сулхи ўн-ўн икки ёшдан бошлаб Ўсакка тушиб, «Тахта кўприк» деб аталадиган кўприк ёнидаги аста оқадиган кўлмак сувда сузишни ўрганганди. Сўнг бора-бора шўнгишни, чалқанча ётиб сузишни ҳам ўрганиб олди.

«Юр, ука, Ўсакка тушиб, чўмилиб келайлик. Чўмилмаганимизга ҳам кўп бўлди. Бугун сенга қулоч отиб сузишни ўргатиб қўяй», деган эди Насирдин иссиқ ёз кунларининг бирида.

— Майли, ўргатсангиз бораман,— деди Сулхи негадир кўзини қисиб, қувлик билан кулимсираркан.

— ... Мана, қўлингни бундоқ кўтариб, оёғингни сувнинг тагида бундоқ силкиб, сувни орқага тепиб, ўзинг олдинга ҳаракат қиласан,— деб Насирдин қулоч отиб сузишнинг сирларини ўргата бошлади укасига.

Сулхи акасининг ҳаракатларига бир оз қараб турди-да, сўнг бирданига:

— Ака, келинг, сувда қувлашмачоқ ўйнаймиз. Мен қочай, сиз мени қувланг,— деганида Насирдин ажабланди.

— Ҳой, аввал сузишни яхшироқ ўрганиб ол, кейин қувлашмачоқ ўйнайсан? Чўкиб кетасан-ку, ахир!

— Қувлашмачоқ ўйнаб юриб ўрганаман,— деди Сулхи яна кулимсираб.

— Ҳой нодон, сен бир қулоч отгунингча тутиб оламан-ку.

— Қани, бўлмаса тутиб кўринг-чи!

Сулхи сувга ўзини отди-да, кўтарма ариқни айланиб қоча бошлади... У бир гал қулоч отиб сузса, бир гал қурвақа сузини қиларди, бир гал эса шўнгиб, бир йўла етти-саккиз метр наридан бориб чиқарди.

— Дурустсан-ку, укам. Сузишни яхши ўрганибсан. Ким ўргатди?— сўради Насирдин.

— Ўзингиз ўргатдингиз-ку, унутиб қўйдингизми? Ундан кейин биз ҳар куни болалар билан келиб, сувда қувлашмачоқ ўйнардик.

«Мана бу дарёда эса сузиб бўлармикин? Ваҳимали оқишини-чи. Нақ ютаман дейди-я...» пичирлади ўзича Сулхи ва замбарагининг ёнига қайтиб келди.

Атроф жимжит. Замбарак ёки пулемётлар овози эшитилмайди. Икки томон бир-бирини пойлаб, синаб ётгандек...

Мана, ниҳоят сувдан сузиб ўтиш фурсати ҳам етиб келди.

Бизнинг техникамиз билан пиёда аскарларимиз ясама кўприк орқали қирғоққа ўта бошлашди.

Жангчиларимиз кўприк орқали ниҳоятда тезлик билан дарёнинг қоқ ўртасигача қаршиликсиз йўл босдилар.

Шу пайт бирдан нариги қирғоқдан замбаракларнинг гумбурлаган овози эшитилди. Фашистлар совет солдатлари дарёнинг ўртасига келгунларича қўйиб беришни, сўнг артиллериядан ўқ ёғдириб, ҳаммани сувга чўктириб юборишни кўзлаган экан.

Шиддатли ўқлар жаласи остида олга томон бораётган жангчиларимиз катта талафот кўрмоқда, танк ва замбаракларимиз ишдан чиқмоқда эди. Баъзи жангчиларимиз бўлса ўзларини сувга отиб, шўнғиган ҳолда мардона қулоч отиб, ҳамон олга интилмоқда эди. Снарядлар кўприкка ва кўприк атрофига — дарёга тушиб портламоқда эди.

«Оз қолди... яна бирпас омон бўлсак ўтиб оламиз... Бардош, бардош бериш керак», деб далда берарди Сулхи сафдошларига.

Яқингинада снаряд нортлаб, қулоқни батангга келтирди. Гўё фақат Сулхининг замбарагини нишоига олиб отаётгандек, снарядлар шу атрофда олдинма-кейин портламоқда эди.

Бир пайт Сулхининг ўнг оёғи жиз этиб кетди.

— Оёғим!— деб бақирди у.

— Нима, ярадор бўлдингми?— сўради ёнидаги Жўрабек.

— Оёғимга тегди,— пичирлади Сулхи этигининг устидаё ўнг оёғининг болдирини маҳкам ушлаганча.

— Боғлаб қўяй, ўртоқ командир?

— Йўқ, боғлаб ўтирадиган вақт эмас.

Боғлатишга кўнмагани билан, Сулхи оёғининг қақшаб оғриётганига чидаёлмай, баъзан инграб қўяр, баъзан оёғини маҳкам ушлаб оларди.

«Чидаш керак, чидаш, сабр қилиш лозим...»

Сулхи замбараги ва жангчилари билан ёмғирдек ёғаётган ўқ остида биричилар қаторида қирғоққа ўтиб олди.

— Ўртоқ командир, оёғингизни боғлаб қўяй ёки санитар чақирайми?— деди командирнинг оғриқ азобига чидаёлмай инграётганини сезган Жўрабек.

— Боғлай қол. Тезроқ бўл. Анави даюслар билан яланғоч олишиб юрмай яна.

Иккаласи бир амаллаб ичи қонга тўла этикни ечишди. Жўрабэк дала сумкасидан бинтларни олиб, Сулхининг оёғини маҳкам боғлади. Сўнг қўнжининг орқа томонини пичоқ билан кесиб, этикни яна кийдирди.

Кутилгандек, тонг ёришиши биланоқ қаттиқ жанг бошла-ниб кетди. Мана шу оғир жангда учинчи батарея мажақлаган ўн бир танкнинг учтасини Сулхининг расчёти ёндирганди. Гитлерчилар кўплаб танк ва пиёда аскарлари билан шу куни мана шу жойга олти марта ҳужум қилди, лекин, бир қадам ҳам илгариларга олмай талай талафотлар бериб, яна чекинди...

Ҳужумларнинг бирида фашист танклари Сулхининг зам-бараги жойлашган ерга бостириб келаверди. Илгари бундай жангларнинг бир қанчасида қатнашиб, тажриба орттирган Сулхи, нишонни аниқ олиб, дастлабки снаряд биланоқ бир танкни ёндириб юборди, иккинчи танк чекинганини у аниқ-равшан кўрди. Яна бирининг ё қочганини, ё ўзини паналаганини пайқаблмади. Еру кўкни қуюқ тутун қоплаб, ўттиз-қирқ қадам оралиқ кўринмай қолди. Ҳар томондан снарядларнинг порглаши, танкларнинг гуриллаши эшитиларди.

Бир найт Сулхи тутун ичида кўздан паналанган бояги танкнинг расчёт томон яқинлашиб келаётганини кўриб қолди.

Нима қилиш керак? Ҳатто ўйлашга ҳам вақт йўқ. Танк замбарак устига тобора бостириб келарди. Жангчилар замбарак ёнида саросимага тушиб қолншиди. Улар чекинишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Командир буйруқ берса, бу чўян машинага қарши қуруқ қўллари билан бўлса ҳам ҳужум қилишга тайёр эдилар.

Дарров бир қарорга келиш керак, йўқса ҳамманинг даҳшатли танк остида қолиши аниқ...

Командир довираб қолмади. Ер титратиб ўқ илондек келаётган танкка ғазаб билан бир қаради-да:

— Ётишлар, — деб буюрди у ўзи ҳам ётиб ва боя олволган икки боғлам гранатани қўлида маҳкам ушлаганича ваҳима билан келаётган танкка томон ўрмалади. Оёғининг оғриги азоб берарди, чап оёғи чаққон ҳаракат қиларди-ю. ўнг оёғига келганда эса, жони қақшаб оғриб, ҳатто инграб юборарди. Яқинлашиб келаётган танк унинг кўзига бало бўлиб кўринмоқда эди.

— Ўртоқ командир, ўртоқ командир, қаёққа? — деб бақирди жангчилар.

Командирдан кўз узмай, даҳшат билан қараб турган жангчилар бир дақиқа уни кўздан йўқотиб қўйишди.

— Танк остида қолдимикин?

— Ажалнинг шум ўқи тўхтатдимикин қахрамон командирнинг ёш юрагини?.. — ҳар хил ташвишли хаёллар қийнамоқда эди уларни.

Ҳаёт билан ўлимнинг оралигини озгина масофа ажратиб

турарди. Фашист танкчиси Сулхини кўриб қолган чоги... «Битта ўзинг танкка қарши турмоқчи бўляпсанми,— дегандек келмоқда эди у.— Ман сени ҳозир шундай ўйнатайки! Мана ҳозир... Ҳозир танангни тупроқдан айирволломай қоласан... Ҳозир...»

Сулхи тишларини ғижирлатиб, рақибини кутмоқда. «Кел, кел, яқинлаш! Танамни тупроққа қориштириб юбормоқчисан чоги! Ким кимни тупроққа қориштиришини кўрамиз ҳали!»

Дунёда ҳаёдан тез нарса йўқ. Ҳаёт ва мамот оралигида Сулхининг ҳаёли узоқ-узоқларга парвоз этди. «Ойим кўз юмиш олдида менинг мана шундай ҳолга тушишимни ўйлаганмикин? Йўқ, ойижон, душман мени осонликча ўлдиролмайдди. Мен ҳали ёшман, яшагим келяпти. Босқинчиларни ер билан яксон қилиб, тинч ҳаётга қайтгим келади... Ҳали муҳаббат боғларида сайр қилганимча йўқ. Гўзалларнинг ўтли лабларига лабимни тегизганимча йўқ ҳали. Оҳ, Зайтунам, вақтида қадрингизга етмаган эканман. Бормисиз? Эҳтимол, мени ёдингиздан чиқариб ҳам юборгандирсиз! Эҳ, ҳаёт, ҳаёт! Йўқ, мен ўлмайман. Мен яшашни хоҳлайман! Ака, опа, мен...»

Қаттиқ гуриллаган овоз эшитилди-ю, Сулхи дарров ўзига келиб, бошини бир силкиб қўйди. Танк яқинлашмоқда... Ҳаёт билан ўлим оралиги эллик қадамча қолди... Мана, қирқ... ўттиз... йигирма... ўй беш қадам... Даҳшатли дақиқалар, ҳал қилувчи дам... Ҳаёт ёки мамот!..

Сулхи чуқур нафас олиб, бошини сал кўтарди-ю, ўзига етай деб қолган танкка қарата қўшалоқ гранатани иргитдида, бомбадан ҳосил бўлган чуқурликка думалаб тушди.

Шу дақиқада Сулхи ҳеч нимани сезмай, кўролмай, нафаси қисилди. Оёқ-қўлини ҳам қимирлатолмай қолди. Бир оздан кейин у хушига келди. «Бошим соғ бўлса керак. Хушимни йўқотмабман-ку!.. Оёқ-қўлларимни узиб юбордимкин!..»

У қўл-оёқларини қимирлатиб кўрди. Оёқлари ҳам, қўллари ҳам аста қимирлади, ярадор оёгининг огриганини ҳам сезмади.

— Нима бўлди?— деди пичирлаб Сулхи. Лекин нафас олиши борган сари огирлашди.

«Йўқ, мени осонликча ўлдиролмайсан! Сенга ўнгайликча ўлжа бўлмайман!» У бор кучини тўплаб, тирсагини ерга тираб кўтарилган эди, димоғига аллақандай сассиқ ҳид урилиб, сесканиб кетди-ю, лекин нафас олиши бир оз енгиллашгандек туюлди, кўзлари ҳам очилди.

... Боя танкка қарши граната отган пайтда, портлашдан осмонга кўтарилиб тушган тупроқнинг остида қолганини эндигина сездди. Беш-ўн метр нарида эса, уни ютиб юбормоқчи бўлиб келаётган «аждаҳо»нинг ёнаётганини кўрди.

Сулхи юз-кўзидаги тупроқни қоқиб, сидириб ўрнидан зўрга тураркан, ҳозиргина ёнган танкнинг орқа томонида бир

фрицнинг чангалзорга қараб қочиб кетаётганини кўриб қолди-да, ҳеч нимани ўйламай, оқсоқланганча унинг орқасидан югурди.

Қўлида қуроли ҳам йўқ эди.

Қўрқанидан шошилинича қуролини ташлаб қочдими ёки аслида қуроли бўлмаганими, ҳар қалай фашистнинг қўлида ҳам қурол кўринмас, зўрга чопиб бормоқда эди. Ёнган танкдан чиқиб олгунча кийим-боши куйганга ўхшайди. Унинг кийимларидан тутун кўтарилмоқда эди, бироқ у ерга ағанаб бўлса ҳам ўтни ўчиришга ҳаракат ҳам қилмай, чангалзорга қараб қочишни давом эттираверди. Шу орада қоқилиб йиқилган фрицга Сулхи етиб олди-да, соғ оёғи билан гарданига бир тепди. Фриц ўзини ўнглаб, ўрнидан туриб ҳамла қилмоқчи бўлиб қўл кўтарганда, Сулхи бир метрча наридан «учиб» бориб, тумшугига калла қилди. Бундай қутилмаган зарбани ҳеч кўрмаган, ҳатто хаёлига келтирмаган фрицнинг бурнидан тирқираб қон оқиб, чалқанчасига йиқилди. Сулхи унинг устига ўзини отиб, қўлларини орқасига қайириб, маҳкам ушлаб олди.

— Тур, қонхўр,— деб бақирди энтикиб нафас олаётган Сулхи. Олишиш жараёнида фашистнинг кийим-кечагидаги ўт ҳам ўчиб бўлганди.

Командир танкни тўхтатибди-ю, ўзи ҳалок бўлибди, деб ўйлаб бош кийимларини олиб, қайғу-хасрат билан Сулхи ётган ерга аста келаётган жангчилар бир фрицни батареяси томон ҳайдаб келаётган командирни кўрганда, хурсандликдан қийқиришиб Сулхи томон югуришди.

Душман қаршилиги енгилиб, отишмалар босилган пайтда Жўрабекнинг хабари билан келган санитар машинаси Сулхини кўчма госпиталга олиб кетди...

Бешинчи боб

Қорлар эриб, тоғ ёнбағирларидаги қунгай ерларни кўм-кўк майсалар билан безаб, апрель ойи ҳам охирламоқда эди. Жангчиларнинг ҳам рангига қон югуриб, чехраларида табассум жилва қилабошлаган. Галаба куни эса борган сари яқинлашмоқда.

Галаба! Қандай улуг сўз! Улуг сўзни эшитиб, шу улуг кунни кўришнинг ўзиёқ нақадар улкан бахт!.. Мана, ўша кунни яқинлаштириш учун 493-полк ва унга қарашли батарея ҳам бошқа ҳарбий қисмлар билан бирга ҳамон олга — гарб томон илдамлаб боряпти. Полк шиддатли жанглар билан Нейс дарёси бўйидаги қишлоқни озод қилгандан кейин бир оз вақт дам олди.

Кўчма госпиталда ўн беш кунча даволаниб, батамом согаймасданоқ яна ўз батареясини излаб топиб, қайтадан жанговар сафга турган Сулхи Лутфуллин ўтган жангларни эслаб,

баъзида кулимсираб қўйса, баъзида узоқ вақт унсиз ўтириб қоларди.

Сулхи йўқлигида унинг бўлинмасида фожиали воқеалар юз берибди. Бир сафда, ёнма-ён жанг қилиб, қадрдон бўлиб кетган дўстлари Жўрабек билан Луговский огир жангга қахрамонларча ҳалок бўлибдилар. Бу жудолик Сулхининг қалбини огир изтиробга солди, албатта.

Ваъдага қўра, Сулхи ҳар иккала сафдошининг уйига қайгули хабарни етказиш учун хат ёзди. Хатида дўстларининг оила аъзоларига қалбидаги энг илиқ сўзларни изҳор этиб, тасалли берган бўлди.

«Қанча юпатсанг ҳам, Жўрабек, Луговский энди тирилиб келмайди. Ота-оналарининг қалбида мангу ўчмас доғ, алам қолади», деб ўйлади Сулхи.

Дўстларини хотирлаб ўтирган Сулхи яна бир фожиали воқеани эслади:

— Ҳалиги Винница областидаги қишлоқда кўрганларимиз ёдинглардами?

— Бўлмасам-чи, ўртоқ командир,— ўкинч билан жавоб беришди икки жангчи бараварига.— Ундайин дахшатли воқеаларни унутиб бўлармиди!

— Фашистлар ишқилиб, азоб-қийноқнинг барча усулларини қўллаб кўрди-ёв, лекин барибир совет кишиларини тиз чўкдиrolмади, махлуқлар.

Ҳамма бошини қуйи солганча жим ўтириб қолди.

... Хужум билан олға бораётган полк 1944 йил қиш ойларининг бирида темир йўл станцияси ёнидаги қишлоққа кирди. Ажабланарли жойи шунда эдики, қишлоқда совет жангчиларига қарши чиққан бирорта фашист солдати кўринмади. Полк ҳеч қандай қаршиликсиз қишлоқни эгаллади. Дастлаб маҳаллий аҳолидан ҳам ҳеч ким кўзга чалинмади.

Орадан маълум вақт ўтгач, солдатлар манзилгоҳига биттадан, иккитадан одамлар кела бошлашди. Фашистларнинг ўқи билан найзасидан омон қолган чол-камбирлар, норасидалар йиғилди. Ўз-ўзидан суҳбат бошланиб кетди. Улар бир-бировига гал бермай сўзлар, айтиб дардини тугатолмайдигандек шошилиб сўзлашарди.

Совет жангчиларининг яқинлашиб қолгани ва уларга тенг келолмаслигини сезган душман қишлоқдаги барча эркакларни, ёш жувопларни, қизларни ўзлари билан олиб кетишибди. Чекиниш олдида колхознинг омборлари, мактаб, клуб ва тураржойларга ўт қўйиб, ўзларига бўйсунмаганларни отиб ўлдиришибди.

— Бизнинг уйимизга ҳам ўт қўйиб юборди,— деди алам билан бир чол.

— Ўт қўйганини қўйиб тур, болаларни гапирсанг-чи,— деб бақирди бошқаси қишлоқда юз берган дахшатли воқеаларни полк командирига сўзлаб бераётган чолнинг сўзиши бўлиб.

— Болаларга нима бўлди?— жиддийлашди қандайдир фожиянинг юз берганини сезган полк командири.

Бу савол берилиши биланоқ аёллар ўкраб йиглаб юборишди.

Жангчилар ҳеч нарсага тушунолмай ҳайрон бўлиб қолишди.

— Гапириб нима қиламиз, ўртоқ командир, юринглар ўз кўзларинг билан кўринглар,— етмиш ёшлар чамасидаги чол командирнинг жавобини ҳам кутмай, ҳеч кимга қарамай, маҳалланинг жануб томонига қараб юрди. Унинг ортидан полк командири, бир тўда жангчилар эргашишди. Ҳали ҳам мунгли нолаларини тўхтатолмаган колхозчилар ҳам дупур-дупур қилиб келишмоқда эди.

Чол қишлоқ четидаги қудуқнинг ёнига келиб тўхтади-да, бошидан шапқасини олиб, қудуққа термулиб қараб қолганда йиги-сиги янгидан авж олди.

— Мана шу қудуқда саксондан ортиқ боланинг жасади ётибди,— чол ҳам ўзини тўхтатолмай ўкраб йиглаб юборди.— Менинг бир чеварам — Володырни ҳам шу ерга ташлаб юборишди жаллодлар.

Аёллар қудуққа энгашиб олиб, болаларининг, невараларининг исмларини айтиб фарёд чекдилар.

Чол ич-ичига ботиб кетган кўзларидан тўкилаётган ёшни кафтлари билан артаркан, энтикиб-энтикиб сўзлай бошлади:

— Кеча чекиниш олдидан немислар ёш ўқитувчини чақириб, мактабдаги барча болаларни йигишни буюрган.

— Хўп, ҳаммасини мана шу ерга тўплайман,— деган ўқитувчи қиз.

— Биронта бола келмай қолса ёки битта-яримтасини қочириб юборсанг, ўзинг жазолагишингни ёдингдан чиқарма. Фақат мактабда ўқийдиганларинигина эмас, кичкина болаларни ҳам йигиб кел.

— Хўп бўлади, ҳаммасини тўплайман,— деб ўқитувчи идорадан илдам чиқиб кетган.

Фашистлар қишлоқдаги ҳамма ўғил-қизларни йигиб олиб, юқори синф ўқувчиларини Германияга ҳайдаб кетиш, кичикларини ўлдириш нияти борлигидан воқиф бўлган муаллима уйма-уй юриб, бундай даҳшатли воқеа ҳақида кўпчиликни огоҳлантирган.

Буни эшитганлар шу кечасиёқ болаларини етаклаб, қуюқ ўрмонзорга қочиб кетишган. Эшитмай ёки қочишга улгурмай қолганларни немис солдатлари тутиб олиб мана шу қудуқнинг олдига тўплаган. Опалари ҳам болалари билан бирга келишган экан.

Фашистлар қўлга тушган жасур ўқитувчини ҳам оналар ва ўқувчиларнинг кўз ўнгида ўлдириб, қудуққа ташлашган. Сўнг болаларни оналарининг, бувиларининг қўлларидан юлиб олиб, тириклайин қудуққа ташлашган, баъзи норасиданинг кўксига найза тиқиб ёки отиб, ўлган-ўлмагани-

га қарамай бѳрин-кетин қудуққа ташлаб юборишаверган.

Бир она саккиз ёшли қизи ки куч билан тортиб олишга уринган солдатнинг юзига тарсаки туширган, бундан газабланган фашист иккаловини ҳам қудуққа итқитиб ташлаган. Қаршилик кўрсатган ота-оналарни шу жойдаёқ отиб ўлдирган.

— Баъзи оналар «болам», дея ўлиб кетишди. Ўч олинглар, ўч олинглар у қонхўрлардан! — деб чол яна ўксиб-ўксиб йиғлади.

— Жасадаларни қудуқдан чиқариб олиш керак, — деб командир буйруқ бериши билан белига арқон боглаб бир жангчи билан Сулхи қудуқнинг ичига тушишди...

Қудуқдан энг охирида чиққан Сулхининг ранги оқариб, кўзлари қизариб кетганди. У чиқибоқ қудуқ ёнига тизилган мурдаларга қарашга юраги дов бермай жиққа ёшга тўлган кўзини икки қўли билан маҳкам босганча нари кетди. Олтиетти ёшлар чамаси боланинг нешонасида пичоқ билан кешиб ясалган юлдузни кўрганда Сулхи ҳам ўзини тўхтатолмай йиглаб юборган эди.

Бу дахшатли воқеа Сулхининг хотирасида мангу сақланиб қолди. Унинг фашистларга ғазаб, нафрати янаям ортиб, қони қайнаб, интиқом оташини баттар алангалатди. Ўзганда қолган ака-оналари ва укалари кўз олдига келиб, бор куч-ғайратини ишга солиб, душманни ер билан яксон қилишга, бегуноҳ совет болалари учун ўч олишга қасамёд қилганди.

— Душман қанча ваҳший бўлмасин, халқимизни ҳар қанча қийнамасин, бизни қўрқитолмайди, тиз чўктиролмайди. Охири ўзи қазиган чоҳга ўзи йиқилади. Галабага оз қолди, дўстлар. Энди биз... — Сулхи сўзини тамом қилишга улгурмай, кўкқисдан сафга туришга команда берилди.

Полк командири билан сиёсий ишлар бўйича командир ўринбосари саф олдига келишди-да, жангчиларга очиқ чирой билан қараб, бир оз жим туришди.

— Демак, яхши хабар бўлади, — деган ўй ҳар бир жангчининг хаёлидан ўтди. — Яна битта катта шаҳарни озод қилган бўлишимиз керак.

— Гвардиячи катта сержант Лутфуллин! Уч қадам олға чиқинг! — полк командирининг жарангдор овози эшитилди.

Бу тасодифий буйруққа ажабланган Сулхи бир оз хавотирга тушди. Ўзи ҳам сезмаган, билмаган ҳолда сафда, икки ёнида турган дўстларига кўз қирини ташлади. «Нима гап? Бирор хато иш қилиб қўйдиммикин? — деган савол ва ташвиш бор эди бу қарашда. — Уйдан кўнгилсиз хабар келдиммикин? Нима бўлиши мумкин? Йўқ, мумкин эмас, ундай хабар келса, мени саф олдига чиқариб айтишмайди-ку!» Қисқа дақиқа ниҳоятда чўзилиб кетгандек туюлди унга. Шу он ўзини ўнглаб, чаққонлик билан уч қадам олға чиқди-да, командирдан кўз узмаган ҳолда гоз турди.

«Нимага ёлғиз мени олдинга чиқардийкин? Бирор хушхабар бўлса, балки бошқаларни ҳам чақирар» — деб ўйлади

Сулхи, лекин командир бошқа ҳеч кимни чақирмади. Жангчи юраги тўхтовсиз уриб, уни беором қиларди... Хурсандчиликми, хафачиликми?..

«Лутфуллинга бир хушхабар бор! — деб ўйлашди уни яқиндан ташийдиган, жанговарлик жасоратини яхши биладиганлар. — Орден беришармикин ёки ундан ҳам каттароқ воқеа юз бердими?!»

Сулхи учун қувончли, ҳаётида мангу унутилмас воқеа — катта хушхабар экан. Полк командири Сулхига бир қараб олди-да, майин жилмайиб, овозини баландлатиб сафга муржаат қилди:

— Ўртоқ жангчилар! Жанг майдонида немис босқинчиларига қарши курашда, қўмондонликнинг жанговар топириқларини бажаришда кўрсатган алоҳида жасорати учун СССР Олий Совети Президиумининг Фармониغا биноан 493-полкнинг учинчи батарея расчёти командири, гвардиячи катта сержант Лутфуллин Сулхига Совет Иттифоқи Қахрамони деган юксак унвон берилгани тўғрисида хабар олинди. Бу ўртоқ Лутфуллиннинг жасорати ва матонатига берилган энг ҳаққоний ва одил баҳодир.

Совет Иттифоқи Қахрамони ўртоқ Лутфуллин, сизни бу шарафли унвон билан ўз номидан ва барча полк жангчилари номидан чин қалбимдан табриклайман! Сизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, бахт, янада улкан жанговар муваффақиятлар тилайман!

Полк командирининг табригидан кейин, Совет Иттифоқи Қахрамони Сулхи Лутфуллиннинг:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан! — деб баланд овоз билан берган жавобини полк жангчиларининг гулдурас қарсақлари босиб кетди.

Кейин полк командири Сулхининг ёнига келди-да, унинг қўлини маҳкам қисиб табриклади, сўнг кучоқлаб, икки юздан ўнди.

— Чин қалбимдан яна бир марта табриклайман, ўғлим. Сизнинг жасоратингиз менга маълум. Батарея командирлари: «Бизнинг батареяда уйгур ўғлони Сулхи бор, у бизнинг фخرимиз!» — деб талай марта айтган. Яшанг, ўғлим. Халқингизнинг, қўмондонликнинг ишончини оқладингиз. Бундан кейин ҳам қахрамонлик кўрсатишингизга ишонамиз.

Командир Сулхининг елкасидан тутиб, оталарча меҳрибонлик билан илиқ қулимсиради:

— Менинг ҳам худди сизга ўхшаган, баланд бўйли, гавдали ўғлим бор эди... — деди-да, бирпас жим қолди.

Сўнг таниган, танимаган жангчилар ҳам уни кўтариб олиб, осмонга иргитиб, чин кўнгилдан табриклашди.

Дўстлар қувончи, табриклар, маҳкам қучоқлашлар...

Сулхи бахтиёр эди. «Бўлди, қўйиб юборинглар. раҳмат!» — дейишдан бошқа сўз тополмай, дўстларининг қўлидан ерга тушмоқчи бўларди. Нейси дарёси бўйида юз

берган шу қувончли кун бир умрга Сулхининг ёдида қолди.

Сулхи Лутфуллиннинг кўрсатган жасорати газеталарда ҳам бир неча марта ёзилди.

Ҳар бир муҳим жангдан кейин полк ёки батарея бўйича чиқарилган «Жанговар варақалар» Сулхи ва жанговар ўртоқларининг қаҳрамонлиги, Ватанга, совет халқига бўлган садоқатини, немис-фашистларига нисбатан нафрат ва газабини алоҳида қайд қиларди. Совет жангчиларининг ўз қасамёдига содиқ қолганлигини алоҳида таъкидлаб, қўмондонликнинг ташаккур изҳор қилганини ёзишни ҳам эсдан чиқармасди.

«Ортиқча мақташмаяптимикин? — деб ўйларди Сулхи — Ватанини босқинчилардан ҳимоя қилиш, душманни кунпаякун қилиб ташлаш барча совет солдатининг муқаддас бурчи эмасми? Бу жангда ким қаҳрамонлик кўрсатмади? Еримизни ёвузлардан озод қилишда ким жонини фидо қилиб жанг қилмади? Мен ҳам шу миллионларнинг бириман. Ватан олдидаги бурчимни бир кишичалик адо қилолган бўлсам, бундан ортиқ бахт бўлиши мумкинми?»

«Эҳ, — деб қайта-қайта дўсти Жўрабекни эсга оларди Сулхи. — У ҳам мен билан бир сафда туриб жанг қилган. Босқинчиларнинг ҳужумини тўхтатишда, душман танкларини янчишда менга яқиндан ёрдам берганларнинг бири Жўрабек эмасми? Балки унга ўлимидан кейин бўлса ҳам қаҳрамон унвони берилар? Эҳтимол?!»

Олтинчи боб

I

Улуг Ватан урушининг Ғалаба билан тугаганига бир йилдан ошиб кетса ҳам, Лутфуллин ҳануз ҳарбий хизматдан бўшатилмади. Тинчлик даврида ҳам Ватанни қўриқлаш учун солдатлар кераклигини Сулхи яна бир бор тушуниб етди. У ўз полки сафида Совет Армияси озод қилган урушда вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш, ишлаб чиқариш корхоналари ишини яна изга солиш каби талайгина ишларда фаол қатнашди.

1946 йил август ойининг салқин кечаларидан бирида Украинанинг Житомир шаҳрида ўз хонасида китоб ўқиб ўтирган Сулхининг олдига навбатчи солдат кирди:

— Ўртоқ гвардиячи катта сержант, сизни полк командири чақиряпти.

— Хўп! — чаққон ўрнидан турди Сулхи. — «Яна янги иш топширармикин ёки бошқа бир шаҳарга юборармикин» деган ўй билан полковникнинг олдига кириб борди.

— Ўртоқ полковник, буйругингизга биноан гвардиячи катта сержант Лутфуллин ҳузурингизга келди. — У полковникдан кўз узмай, қоматини гоз тутиб турарди.

Полковник Сулхининг чеҳрасига диққат билан тикилди.

Бундан бир-икки йил аввалгига қараганда бир оз озиб қолгандек кўринди. Лекин қадди-қомати келишган йигит бўлибди. Полковник рўпарасида тик турган катта сержантга завқланиб, кулимсираб қаради. Жанг майдонларида кўрсатган жасорати ва ўта камтарлиги учун полковник уни ўз фарзандидек яхши кўриб қолганди.

— Манави ўриндиққа ўтир.

— Раҳмат, ўртоқ полковник,— Сулхи полковник кўрсатган ўриндиққа келиб ўтирди-да, унга тикилганча жим қолди.

— Армияда хизмат қилишдан зерикмадингми, ўртоқ Лутфуллин?

— Йўқ, зерикмадим. ўртоқ полковник. Қўмондонлик лозим топса, хизматимни давом эттираверишга тайёрман!

— Ота-онангни соғингандирсан?

— Менинг отам ҳам, онам ҳам йўқ, ўртоқ полковник. Акам, опам, ука-сингилларим Ўзган шаҳрида туришади.— Сулхи «соғиндим» дейишга ботинолмади-да: — Эҳтимол, улар мени соғингандир... — деб сўзини яқунлади.

— Сен ҳам етим экансан-да! Илож қанча. Лекин қариндошларинг соғинган, сен ҳам соғингансан. ҳаммамиз ҳам соғинганмиз. Лекин мен қанчалик соғинмай, эди ўғлимни кўролмайман. Агар тирик бўлиб, шу кунларга етиб келганида у ҳам сендай келишган, забардаст йигит бўлар эди. Начора. Аммо ўғлим ўрнига ўрипбосар бўлиб қолган беш ёшли неварам бор. У ҳозир ширин бўлиб қолгандир?

— Ҳали неварангизни кўрмаганмисиз, ўртоқ полковник?

— Мен тугул, Серёжанинг ўзи ҳам кўрмай ўлиб кетди. Москвадан ўғлим иккаламиз бир кунда чиқиб кетганмиз. Уруш бошлаганига тўрт ой бўлганда келинимнинг кўзи ёриганини эшитгандим. Мана шунақа, ўғлим...

Полковник ўрнидан туриб, Сулхининг ёнига келди-да, унинг елкасидап тутганча, меҳрибонлик билан деди:

— Сени кўриб, Серёжани кўргандек бўлдим. Дарвоқе, сени хизмат юзасидан чақиртирган эдим-ку...— Полковник ўрнига бориб ўтирди.— Биз сен билан бутун Европани айла-ниб чиқдик, десак ҳам бўлади. Польша, Чехословакия халқларини фашизм асоратидан, қуллик исканжасидан озод қилдик. Фашистларнинг уясига айланган Берлинни озод қилишдаги жангларда қатнашдик. Бу жангларда сен кўрсатган жасорат алоҳида ўрин тутди. Энди сени жонажон гўшанга, уйинга қайтаришни маъқул кўрдик. Ўз юртингда ҳам тинчлик учун, уруш вайроналарини тиклаш учун енг шимариб астойдил ишга кириш.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!— ўрнидан ирғиб турди Сулхи.

— Яша, азамат. Саломат бўл. ўртоқ гвардиячи катта сержант.

— Кўп раҳмат! Саломат бўлинг, ўртоқ полковник!

II

Москва! Жаҳон халқлари орасида озодлик, тинчлик, дўстлик рамзи бўлган гўзал Москва!

Москвани Сулхи биринчи кўриши эди.

«Ўҳ-ҳў-ў, қандай гўзал, нақадар улкан шаҳар! — У Москваининг гўзал жойларини зиёрат қилар экан, пойтахт аҳолисига чуқурроқ раэм соларди. — Қандай иноқ! Худди бир оила одамларидек! Қанча оғирликни бошидаи кечирди улар. Шундай бўлса ҳам чехрасида маъюслик сезилмайди, ҳамманинг лабиди табассум, шодлик!

Аҳмоқ фашистлар, мана шундай тотув, иноқ, ўз элига содиқ меҳнатсевар халқни енгаман, деб уруш очган босқинчи фашистлар!» — деб ўйларди Москвани айланиб юрган Сулхи.

У Москва театрларини, музейларини ва бошқа жойларини ҳам кўрди.

«Ботир халқ деб бизнинг халқимизни айтади, — дерди ўзича Катта театрнинг олдида туриб Сулхи. — Шунча қаттиқ уруш бўлса ҳам, ҳатто немислар Москвага яқинлашиб қолган кунларда ҳам маданият масканлари халққа хизмат кўрсатиб турди. Москва артистларининг урушнинг айнан қизиган жойларига бориб концерт кўрсатгани-чи! Қандай қаҳрамонлик бу! Офариш, минг офарин, сизларга ватандошлар! Босқинчилар бизнинг бойлигимизга осонгина эга бўлмоқчи эди. Тушингни сувга айт, босқинчилар! Ленинград халқининг жасорати-чи? Тарихда мисли кўрилмаган тенгсиз қаҳрамонлик кўрсатди-ку! Насиб бўлса у шаҳарни ҳам кўрарман...»

Сулхи кўп вақтини Кремль атрофида ўтказди «Совет халқининг фахри — Кремль! Тинчликсевар халқнинг кўз қорачиги — Кремль!» — дерди ўзича.

1946 йилнинг 7 сентябрь куни Сулхи Лутфуллин шу улуг Кремлга таклиф қилиганди. «Ким қабул қиларкин! Мен сўзлашим керакмикин? Агар сўзлашга тўғри келса нима дейман? Нима ҳақда гапиришим керак? Оддий бир ўқитувчининг ўгли эканлигимни айттаймикин? Уйгур халқининг ким эканлигини айтсаммикин! Ўзингни бос, Сулхи. Кремлдаги раҳбарларимизнинг ҳозир сенинг таржimai ҳолингни эшитиб ўтиришга вақти бормиди? Уларнинг иши камми? Нима бўлса ҳам вазиятдан келиб чиқарман!» У ўзининг унутилмас бахтли куни — эртани сабрсизлик билан кутиб, ҳатто тонг отгунга қадар ухлаёлмай чиқди. У ҳам севинч, ҳам ҳаяжон огушида қолганди.

Уйгур йигити Сулхи Кремлда, Совет давлатининг раҳбари қабулида бўламан, деб ўйлаганмиди? Шундай буюк бахтга етишишини орзу қилганмиди?!

... Мана, у СССР Олий Совети Президиумининг қабулхонасида ўтирибди. Эшикдан кулимсираб, қоп-қора мўйловли киши чиқиб келди, ёнида яна бир киши бор! «Шверник!» — деб ничирлади ўрнидан ирғиб турган Сулхи. Ёнидаги кишини

дарҳол таний олмаса ҳам тахминан: «Горкин бўлса керак», деб ўйлади. У янглишмаган экан.

Сулхи қабулхонадаги катта столнинг олдида ҳарбийларга хос гўз қотиб турибди. Саросима ва ҳаяжондан юрагининг уриши гўё бутун хонага эшитилиб тургандек туюларди унга.

СССР Олий Совети Президиумининг секретари ўртоқ А. Горкин Сулхи Лутфуллинга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини бериш тўғрисидаги СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини ўқиб эшиттиргандан кейин, ўртоқ Шверник Сулхининг кўкрагида товланиб турган Биринчи даражали Ватан уруши ордени, бошқа орден ва медаллар ёнига Ленин ордени билан Олтин Юлдузни қадаб қўйди-да, кейин 007099 рақамли ёрлиқни топширди.

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлганингиз билан чин қалбимдан табриқлайман, спизга соғлиқ, оилавий бахт, ишларингизда муваффақиятлар тилайман!— деб ўртоқ Шверник йигирма уч ёшли Сулхининг қўлини маҳкам қисди.

Совет давлати бошлигининг айтган бу қисқа сўзи Сулхини қаттиқ ҳаяжонга солди ва энди ўзига катта вазифалар юкланганлигини, эндиги тинч ҳаётда яна ҳам зўр ишлар қилиши кераклигини ҳис қилди. У кечаси билан ухламай, бир неча марта такрорлаб, ҳатто ёдлаб олган сўзларини айтмай, қисқа қилиб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!— дейиш билангина чекланди.

У мана шу қисқа сўзида «Совет халқининг бахти учун, дунёда тинчликни мустаҳкамлаш учун қўлимдан келганча хизмат қиламан, бундан буёнги куч-ғайратимни тинч қурилиш ишига сарф қиламан!»— деб қасамёд қилганлигини ҳам яхши тушунган эди.

Сулхи армия сафидан бўшаб, қавм-қариндошлари қўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирган Ўзган шаҳрига келди. Ҳамоатчилик қаҳрамонини тантана билан кутиб олди. «Бизнинг Сулхи». «Ўзган қаҳрамони» деб фахрланди шаҳарликлар.

— Сулхи армиядан кепти,— дейишиб, бирор соатга қолмай уй ичи ёш-қари, эркак-аёлларга тўлиб кетди. Самовар қўйилди, қўй сўйилиб, қозон осилди...

III

Икки ёшнинг Андижон истироҳат боғида айланиб юрганларига анча вақт бўлди. Гарчи қоронги тушиб, боғ ичида одамлар сийраклашиб қолган бўлса-да, уйга қайтиш ҳаёлларига ҳам келмасди. Ҳамган Сулхи ҳам, унинг суҳбатдоши ҳам ҳар хил гаплардан гаплашиб, баъзида хандон ташлаб кулишса, баъзида жиддийлашиб, жим бўлиб қолишарди.

Бир-икки марта Андижонга бориб келган Сулхи кинога кирганида мапа шу Озодахон билан ёнма-ён ўтириб қолиб, танишишди, кейин тез-тез учрашадиган бўлишди.

Кўп ўтмай, Андижон шаҳар партия комитети Сулҳини шаҳар партия комитети ихтиёрига юборишлариши сўраб. Ўзган район партия комитетига хат йўллади.

— Сизни Андижон шаҳар партия комитети ишга чақиряпти, ўртоқ Лутфуллин, нима дейсиз?— деди райком секретари.

— Агар қаршилиқ қилмасанглар, борардим.

— Майли, иним, хоҳлаган жойингизда ишланг. Сизга муваффақият тилайман.

Шундай қилиб, Сулҳи Андижон шаҳар партия комитетига ҳарбий бўлим бошлиғи қилиб тайинланди...

— Биласизми, Озодахон, энди келажак ҳаётим ҳақида ўйлашимга тўғри келаяпти. Иккаламиз оила курсак дегандим... — деди Сулҳи қизга бир учрашганларида.

— Вой, сизни қаранг-у, бир-икки бор учрашибог-а?— деди қиз. — Ҳали яхши синашта бўлганимизча йўқ-ку, мунча шошилинч...

— Бугун тўй қиламиз демаянман-ку. — кулди Сулҳи. — Учрашаётганимиз кам бўлса, кўпроқ учрашайлик, синанг мени. Лекин мен сизни синаб бўлдим.

— Қачон шунчалиқ синаб бўлдингиз?

... Иститутнинг юридик факультетини эндигина тугатиб, Андижон шаҳар прокуратурасида масъул ходим бўлиб ишлаётган Озодахон билан Сулҳининг тўйлари жуда файзли, кўнгилли ўтди...

— Ўртоқ Лутфуллин, Тошкентга борадиган бўлиб қолдингиз, — деди шаҳар партия комитетининг секретари Сулҳини чақириб.

— Нима гап? Тошкентга шундоғам бориб турибмиз-ку.

— Йўқ, бу гап муҳимроқ иш бўйича борасиз. Сизни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига чақиряпти.

— Ажаб. Нима иш экан, билмадингизми?— ҳайрон бўлиб сўради Сулҳи.

— Хабарим йўқ. Тошкентга борганингизда биласиз.

Икки кундан кейин Сулҳи Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг масъул ходими ҳузурида бўлди.

— Биз сизни ўқишга юбормоқчимиз, — деб асосий мақсадга кўнди Марказий Комитет ходими ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин. — Шунга сиз нима дейсиз?

— Қаерга юборишни лозим топсаларинг, мен тайёрман. Ўқишга юбормоқчи бўлганингиздан чексиз ҳурсандман. Уруш бизга ўхшаган миллионлаб ёшларни ўқиш бахтидан маҳрум қилди.

— Тўғри айтдингиз, билим олишга интилган одамга ҳеч қачон ёшнинг катта-кичиклиги халақит бермайди. Сиз энди йигирма олти ёшга кирибсиз. «Кеч қолдим» дейиш ҳам тўғри эмас. Бизда ҳозир энг оғир ишларнинг бири — савдо иши. Шу мураккаб ишга яхши кадрлар тайёрлашимиз керак. Сиз ҳарбий ишда ишончли оқладингиз. Энди савдо ишида ҳам ўзин-

ғизни кўрсатасиз, деган умидимиз бор. Қисқаси, сизни Ленинграддаги Олий савдо мактабига юбормоқчимиз.

«Савдо иши... — ўйланиб қолди Сулхи. — Мен учун тамоман нотаниш, янги иш. Баъзи-баъзида дўконга кириб, бирор нарса харид қилганим бўлмаса, унга қизиқиб ҳам кўрган эмасман. Халқ муҳтожлигини бартараф қилиш, озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан таъминлаш керак. Халқ билан, халқ учун ишлаш лозим. Савдо планини бажариш... қўлимдан келармикин? Ишончни оқлай олармикинман? Ахир ишнинг яхши-ёмони йўқ-ку. Ҳаракат қилса, унга муҳаббат қўйса, одамдан ҳар қандай иш қочиб қутулмайди...»

— Ўйланиб қолдингиз, хўш, таклифимиз ёқмадими?

— Йўқ, нимага? Қўлимдан келармикин? Уятга қолдириб қўймасмикинман деб ўйлаяпман.

— Билмаганингизни билиш учун ўқишга юбормоқчимиз-да!

— Ҳаракат қиламан!

— Мана бу бошқа гап, — деб ўрнидан турди Марказий Комитет ходими. — Керакли ҳужжатларни анави хонадаги қиздан оласиз. Оқ йўл!

— Раҳмат!

— ... Озодахон, мен савдогар бўлмоқчиман, — деб ҳазил-мутуйиба билан уйига кириб келди Сулхи.

— Савдогар? Қандай савдогар? Урушда савдогарчиликни ўрганганмидингиз? — ажабланиб умр йўлдошига қаради Озодахон. — Мени прокуратурада ишлаётганимни унутманг, — деб у ҳам сўзини ҳазил билан тугатди. — Савдогарларни осонгина жавобгарликка тортиб қўямиз-а!

Ешлар дилхушлик билан хандон отиб кулишиб олгандан кейин, Сулхи ўқишга боришини айтганда, Озодахон ҳам бу хабарни самимият билан қарши олди...

* * *

— Лутфуллин кўп йил ишлади, билсанг агар, — деди тушлик дам олиш вақтида ўзаро гаплашиб ўтирган сотувчилардан бири.

— Ҳа, мана шу ишда йигирма йилдан буён узлуксиз ишлаб келяпти. Савдодек чалкаш ишда бунчалик узоқ ишлан осон эмас.

— Лутфуллиндек ҳалол ишлаш шараф эмасми?!

— «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган савдо ходими» деган ном унга бекорга берилган дейсанми, биродар? Ҳа, сен ҳам олиб кўргин-чи, қани.

— Икки марта Ўзбекистон ССР Олий Советининг Фахрий ёрлиги билан мукофотланган.

Икки сотувчининг суҳбатига қизиққан учинчиси чой дамлаб, буларнинг олдига келди.

— Лутфуллин ҳақида гаплашмасизларми дейман-а?

— Ҳа, ҳозир кириб, бизнинг ёдимизга келмаган камчиликларни кўрсатиб, росаям уялтирди-да. Дил кўзи билан қарашни ҳам билиш керак экан-да,— деди сотувчи кўк чойдан бир ҳўплаб.

— Ҳа, биродар, Андижон шаҳар Советининг депутатлигига, бир неча марта область Советининг дупутатлигига, жуда кўп марта область партия комитетининг аъзолигига бекорга сайланган дейсанми?

— Рост, осон эмас,— дейишди суҳбатдошлар.

— Сизлар ҳали бир сирни билмайсизлар. Андижонда савдо нишини намунали йўлга қўйгани учун бизнинг бошлигимиз — Лутфуллин, биласизларми, ким бўлиб сайланди?

— Ким бўлиб сайланди? — сўрашди сотувчилар чойни ичилмай қолган пиёлани ерга қўйиб.

— Айтдим-ку, билмайсизлар. У Ўзбекистон ССР савдо-саноат налатасининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди.

— Бизга нимага айтмадийкин-а?

— Ҳа, сен билан менга ўхшаб, мисқолдек амал тегса бутун дунёга жар соладиган аҳмоқ девдингми? Бундай одамларни «камтар, бир сўзлик» дейишади.

ХОТИМА

«Сулхи Лутфуллин кепти» дейишиб, у тушган уйга одамлар кела бошлашди.

— Донгингизни эшитгандик, ўзингизни кўриб, саломлашиб кетайлик деб кирдик,— дерди улар.

— Келганларингиз учун раҳмат, марҳамат, хизматда бўлай,— камтарлик билан жавоб берарди Сулхи...

Лекин бугунгидек учрашув ҳар қачон бўлавермайди. Хонага олдинма-кейин учта одам кириб келди. Улар бир-бирларини танимасликлари кўз қарашларидан билиниб турарди.

— Танишиб қўййлик,— деди уй эгаси.— Танимасам ҳам кўзимга иссиқ кўриняпсиз, қаердансиз?

— Мен Ёркентдан бўламан. Сулхи билан бир мактабда ўқигандим. Отим — Кевир. Сулхининг Олмаотада эканини эшитиб, кўриб кетай деб келгандим. Илож қанча, уйда йўқ экан.

— Ҳозир келиб қолади,— деди уй эгаси.

Мана шу йўсинда мезбон ҳамма меҳмонлар билан танишди-да, чой устида қизгин суҳбат бошланиб кетди. Меҳмонларнинг бири Киев шаҳридан экан.

— Мен Лутфуллин билан бир полкда хизмат қилганман. Урушдан кейин икки-уч марта кўришдик. Ишимнинг ўнгидан келганлигини қарангки, Олмаотага командировкага келгандим, унинг ҳам шу ерда эканлигини эшитиб қолдим. Энди уни кўрмагунча бу уйдан кетмайман...— деди киевлик йигит.

Учинчиси ўзганлик меҳмон бўлиб чиқди.

— Сулхийи кўрмаганимизга анча бўлиб қолди. Уй иши, хизмат деб юриб, Андижонга ҳам ўтолмадик. Сизни қаҳрамоннинг оиласини яхши билади, деб эшитдик. У ҳақда билганларингизни айтиб берсангиз, мамнун бўлар эдик,— деди меҳмонларнинг бири.

— Майли, жоним билан,— деди уй эгаси.— Сулхининг Озодахон исмли умр йўлдоши бор. Андижон шаҳар прокуратурасида масъул ходим. Иззат-ҳурматга сазовор аёл. Ишида жиддий, одил, уйида болапарвар, меҳмондўст.

— Фарзандлари-чи? Нечта боласи бор?

— Қараглар, иноқ оиллага табиат болани ҳам сахийлик билан берибди. Сулхи билан Озодахоннинг олти фарзанди бор. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда ўз ўрнини топган.

— Фарзандни ўстиришининг ўзи ҳисоб эмас, уни яхши тарбиялаб, қаторга қўшиш мураккаб иш. Демак, у бола тарбиялашдек мураккаб вазифанинг ҳам уддасидан чиқибди-да! Баракалла, огайни!— деб қўйди ўтирганлардан бири.

Сулхи Лутфуллиннинг фақат ўзига тоиширилган ишнинг бажариб қўймай, балки жамоат ишларида фаол қатнашиши ҳақида ҳам жуда яхши гаилар бўлди.

— Бир кун мен ундан: мана шу ишларни бажаришга қандай улгурасиз, деб сўрагандим,— сўзини давом эттирди мезбон.— «Улгурин керак. Партия билан халқнинг ишончини оқлаш лозим», деб жавоб берди.

— Ўх-хў, яшасин бизнинг Сулхи!

Ҳой, қанақасига «сизнинг Сулхи» бўлади? У бизнинг Сулхимиз-ку?

— Хо-о, нимага сизнинг Сулхингиз бўларкан? Унинг даси ҳам, онаси ҳам, ўзи ҳам гирт ёрқентлик бўлса, Ўсак тоғларида ўйнаб, Ёрқентда ўқиб, кўзини очган бўлса, у бизнинг Сулхи бўлмай, олисдаги Украинаники бўлгани қизиқ-а.— деб Кевир қаҳқаҳлаб кулди.

— Биласизми, биродар, Лутфуллин урушнинг жуда оғир вақтларида Украинани фашист жаллодларидан озод қилишда бошқа қардошлар билан бир сафда туриб жанг қилди. Қаҳрамон деган унвонни ҳам Украинада олди. Бизнинг халқимиз минглаб қаҳрамонларни, жумладан, Лутфуллинни ҳам ўз фарзандидек кўради. Шупинг учун, биз, украиналиклар уни «бизнинг Сулхи» деймиз.

Украиналик меҳмон «гапим тўғрими?» дегандек бошқа суҳбатдошларига мағрур қараб қўйди.

— Сўзингизда жон бор. Лекин шуни ёддан чиқармангларки, Сулхи Лутфуллинни урушга Ўзган халқи юборган. Ёрқентда тугилиб, болалик даврини шу шаҳарда ўтказгани билан, унинг ажойиб ёшлик, йигитлик даври Ўзганда ўтди. Унинг қариндошлари ҳозир ҳам Ўзганда яшайди. Демак, у — ўзганлик, бизнинг Сулхи,— деб талашди ўзганлик йигит.

— Бу куруқ гап,— ўрнидан туриб кетди қизиққон Кевир.— У биласизларми кимнинг ўгли? У...

Боядан бери мунозарага қизиқиб, кулимсираб ўтирган уйи эгаси буёғи тортишувга айланаётганини пайқади-да, аста ўрнидан турди.

— Сабр қилинглар, меҳмоилар, сабр қилинглар. Тўнов кўни Андижондан бир ўзбек меҳмон бўлиб келганди. Қаранглар, гапдан гап чиқиб, яна Сулхи тўғрисида суҳбатлашиб қолдик. У икки гапнинг бирида «бизнинг Сулхи» деб гапирарди. Мен у Ёркентда тугилиб, армияга Ўзгандан кетган экан, деб айтгандим, оғзи очилиб қолса бўладими?! У: «Сулхи армиядан Андижонга келди. Умрининг ярмидан кўпини шу Андижонда ўтказаяпти. Аёли Озодахон ҳам андижонлик. Андижонда олти фарзанд кўрди. Шаҳар, область савдо бошқармаси, область матлубот жамиятининг бошлиғи бўлиб ишлади. Мана йигирма йилдан буён саноат моллари билан савдо қилувчи шаҳар ташкилотининг бошлиғи бўлиб ишлаб келаяпти. Энди ўзингиз ўйланг, у бизнинг Сулхи бўлмай, кимники бўлсин», дейди. Ўйлаб кўрсак, сизларнинг гапингиз ҳам тўғри, уники ҳам тўғри. Тортишувга ўрин йўқ. Чунки бу йигитни ҳаммамиз яхши кўраемиз, ҳаммамиз ҳам ундай қаҳрамон билан фахрланишни хоҳлаймиз. Сулхи ким?— у уйгур йигити. У совет халқини фашист босқинчиларидан озод қилиш учун миллионлар қаторида курашган қаҳрамон йигит. Шундай экан, у — Ватан ўгли, Совет халқининг фарзанди! Демак, у ҳаммамизнинг ҳам Сулхимиз бўлади-да? Шундай эмасми?— деб суҳбатдошларига қараган эди, улар ҳам бир-бирларига маъноли қараб кулимсирашди.

— Сизнинг гапингиз ҳам тўғри, ҳаммамизнинг Сулхимиз, — деди Кевир.

— Бўлмасам-чи,— дейишди қолганлар ҳам.

— Ўзи келса нима деркин?— деб уй эгасига қаради Кевир.

МУНДАРИЖА

Константин Тенякшев. ОДДИЙ ОПЕРАЦИЯ.	
Рус тилидан Хайдарали Ниёзов таржимаси	4
Сафтер Нагаев. МИНГ БИР УЛИМНИ ЕНГИБ	
Қискартириб таржима қилинди. Қримтатар тилидан Аҳмад Аъзам таржимаси	184
Жамолiddин Бўсақов. ҲАЁТ СЎҒМОҶЛАРИ	
Уйғур тилидан Эркин Сиддиқов таржимаси	268

Литературно-художественное издание

На узбекском языке

СБОРНИК

ПОБЕЖДАЯ ТЫСЯЧА СМЕРТЕЙ

Тошкент. «Камалак», 1991 й.

Мухаррир **М. Фозилова**. Мусаввир **В. Баукин**. Расмлар мухаррири **Н. Абдуллаев**. Техник мухаррир **Ж. Нодирова**. Мусаххих **С. Сайдолимов**.

ИБ № 2900

Теришга берилди 15.11.90. Босишга рухсат этилди 27.02.91. Формати 84×108¹/₃₂. Китоб-жарида босма қоғозига «Обыкновенно-новая» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Босма тобоғи 10.5. Шартли босма тобоғи 17.64. Нашр тобоғи 21.08. Шартли кр. отт. 18.06. Тиражи 45.000. Буюртма № 4566. Баҳоси 1 с. 30 т. Шартнома 124—90.

Ўзбекистон ЛКЕИ Марказий Қўмитаси «Камалак» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 700113, Тошкент, Чилонзор ноҳияси, Қатортол кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, Тошкент, Ленин кўчаси, 41-уй.